

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**18. YÜZYILDA OSMANLI TAŞRA YÖNETİM
DÜZENİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPIYA ETKİLERİ
(BURSA ÖRNEĞİ)**

(DOKTORA TEZİ)

Nilüfer ALKAN GÜNAY

**DANIŞMAN
PROF.DR.Yusuf OĞUZOĞLU**

BURSA 2010

ÖZET

Yazar : Nilüfer ALKAN GÜNAY
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Tarih
Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : VII+259
Mezuniyet Tarihi : / /
Tez Danışmanı : Prof.Dr. Yusuf OĞUZOĞLU

18. YÜZYILDA OSMANLI TAŞRA YÖNETİM DÜZENİNİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPIYA ETKİLERİ (BURSA ÖRNEĞİ)

18. yüzyıl Osmanlı tarihinde, devlet düzeni ve toplumsal yapı açısından, Osmanlı klasik dönemi kabul edilen 16. yüzyılla Batılılaşma hareketlerinin yoğunlaştığı 19. yüzyıl arasında bir değişim ve geçiş dönemi olarak kabul edilir. Devletin içinde bulunduğu yeni koşulların etkisiyle toprak düzeni, askerî ve malî düzende bir farklılaşma gözlenmektedir. Bu dönemde gerek vergi düzeninde gerekse idarî yapıda taşradaki yerel unsurlar olarak âyan ve eşraf önemli roller üstlenmişlerdir.

Araştırmamızda ise 18. yüzyılda Osmanlı taşrasında işleyen yönetim düzeni ile bu düzenin Bursa örneğinde reaya üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bu çalışmada kaynak olarak başta Bursa Kadı Sicilleri olmak üzere Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgelere ve 18. yüzyıl Bursası hakkında orijinal veriler sunan yazma eserlere başvurulmuştur.

Birinci bölümde öncelikle tez konusu çerçevesinde 18. yüzyıl Osmanlı tarihi araştırmaları ve konuyla ilgili süre giden tartışmalar ele alınmıştır. Bu bölümde tez konumuz açısından bir çerçeve çizilmek istenmiştir. İkinci ve Üçüncü Bölümlerde 18. yüzyıl Bursası'ndaki yönetim düzeni ve araçları ile şehrin gösterdiği demografik özellikler ve toplumsal yapı üzerine analizleri ele alınmıştır. Son bölümde ise özellikle yönetim düzeninde klasik döneme göre görülen farklılıklar ve Bursa yöresinde yaşayan insanlar üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler

18. yüzyıl, Âyan ve Eşraf, Desantralizasyon, Mültezim, Bursa

ABSTRACT

Yazar : Nilüfer ALKAN GÜNAY
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Tarih
Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi (Ph.D)
Sayfa Sayısı : VII+259
Mezuniyet Tarihi : / / 2010
Tez Danışmanı : Prof.Dr. Yusuf OĞUZOĞLU

EFFECTS OF 18TH CENTURY OTTOMAN PROVINCIAL GOVERNMENT TO SOCIO-CULTURAL STRUCTURE (BURSA CASE)

Eighteenth century is a transition period between 16th century which is accepted as a Ottoman Classical period and 19th century in which westernization movements increased. New conditions of the state have lead to a differentiation in land order, military and financial order. In that period, local actors called *âyan and eşraf* (notables) have undertaken important roles in tax system and administration.

In this thesis 18th century provincial government and its effects on *reaya* in Bursa are discussed. Main sources of this thesis are Bursa Court Registers, documents gathered from Ottoman Archives and original manuscripts of 18th century Bursa.

Chapter one outlines researches on 18th century Ottoman history and continuing discussions on our topic. In this chapter emphasizes a general perspective of thesis. Chapter two and three examine administrative structure with its instruments, demographic profile and analysis on social order of Bursa city. Chapter four analyzes differences in administrative structures and its effects on inhabitants of Bursa city.

Key Words

18th century, *âyan* and *eşraf*, Decentralization, Mültezim, Bursa

ÖNSÖZ

18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu genelinde eyalet yönetiminde farklı düzeylerde yerelleşmenin öne çıktığı bir dönemdir. Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada özellikle Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkezi ve payitaht İstanbul'a yakınlığıyla dikkat çeken Bursa'da 18. yüzyılda işleyen yönetim düzeni ve reaya üzerindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada, kitap ve makalelerin yanı sıra dönem hakkında özgün bilgiler sunan Bursa Kadı Sicilleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen belgeler ve yazma eserler kullanılmıştır.

Tez çalışması sürecinde Tez Danışmanım Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu ile birlikte hazırladığımız tez projesinin ve Tez İzleme Komitelerinin çalışmamıza önemli katkısı olmuştur. Bu noktada tez izleme komitemde görev alan Prof. Dr. Fügen Berkay bir Sosyolog olarak bilimsel birikimi ile çalışmama değerli katkı sağlamıştır. Danışmanım dışında tez izleme komitemde Tarihçi olarak bulunan Öğretim Üyesi Doç.Dr. Cafer Çiftçi de bu yüzyılın meseleleri üzerinde yaptığı araştırmalar ve yayınlarla dönemin uzmanı olması sebebiyle çalışmalarım sırasında karşılaştığım meselelerin aydınlanmasına katkı sağlamıştır. Kendilerine müteşekkirim.

Araştırmam sırasında danışma fırsatı bulduğum Prof. Dr. Halil İnalçık, Prof.Dr. Özer Ergenç, Prof. Dr. Mustafa Kara, Doç. Dr. Nurcan Abacı, Doç. Dr. Hülya Taş ve Öğr. Gör. Dr. Hasan Basri Öcalan'a da katkı ve ilgilerinden dolayı teşekkür ederim.

Nilüfer Alkan Günay

Bursa 2010

İÇİNDEKİLER

18. YÜZYILDA OSMANLI TAŞRA YÖNETİM DÜZENİ'NİN SOSYO- KÜLTÜREL YAPIYA ETKİLERİ (BURSA ÖRNEĞİ)

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	IX
TABLolar VE HARİTALAR.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE 18. YÜZYILDAKİ DURUMU

1. DEVLETİN TANIMI VE OSMANLI DEVLET GELENEĞİ	5
1. 1. Devlet Nedir?	5
1. 2. Osmanlı Devlet Geleneği	10
2. 18. YÜZYILDA OSMANLI: DEVLET DÜZENİ VE DEĞİŞİM ÜZERİNE TARTIŞMALAR	15
2.1. Marksist Çözümler/Asya tipi Üretim Tarzı Yaklaşımı.....	17
2.2. Wallerstein ve Dünya Ekonomi Sistemi Yaklaşımı.....	19
2.3. Weberci Çözümler /Patrimonyal Bürokrasi Yaklaşımı.....	22
2.4. 18. Yüzyıl Osmanlı Tarihine Yeni Yaklaşımlar.....	37
3. 18. YÜZYILDA TAŞRA YÖNETİM DÜZENİ AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ'NE GENEL BİR BAKIŞ.....	39
3.1. 17. Yüzyılın Siyasal Mirası	38
3.2. Merkezî Yönetim Düzeni	45
3.3. Taşra Yönetim Düzeni.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'NIN 18. YÜZYILDAKİ YÖNETİM DÜZENİ

1. HÜDAVENDİĞÂR SANCAĞI VE YÖNETİM DÜZENİ	63
2. YÖNETİCİ KADRO	71
2.1. Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi	71
2.2. Bursa Ağası	73
2.3. Kadı	77
2.4. Şehir Kethüdası	84
2.5. Pazarbaşı	85
2.6. Mübâşir	87
2.7. Beytü'l-mâl Emîni	88
2.8. Nakîbü'l-eşraf Kaymakamı	90
2. YÖNETİM ARACI OLARAK VAKIF KURUMU	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'NIN 18. YÜZYILDAKİ SOSYAL YAPISI

1. SOSYAL YAPI.....	103
1.1. 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Bursa'nın Demografik Gelişimi	103
1.2. Sosyal Tabakalaşma	108
1.3. Kent Yönetiminde Etkili Olan Sosyal Tabaka	115
1.3.1. Mütegalibelik	124
1.3.2. Üst Tabaka İçinde İlişkiler Ağı	126
1.4. Bursa'nın Sosyal Yapısının Bir Ögesi Olarak Sürgünler	131

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI TAŞRA DÜZENİNDEKİ DEĞİŞİMİN ETKİLERİ

1. TAŞRA YÖNETİMİNDE ZAYIFLAMA: EŞKIYALIK HAREKETLERİ VE SONUÇLARI.....	138
2. MERKEZİN TAŞRADAN TALEPLERİNİN ETKİLERİ	150
2. 1. 18. Yüzyılda Reayanın Ödediği Vergiler	150
2.2. Merkezî Yönetim ve Âyan	166
3. KANUNA AYKIRI TOPLANAN VERGİLER VE REAYA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	177
4. YERELLEŞMENİN BOYUTLARI: TAŞRADA OLUŞAN GÜÇLÜ ÇEVRELERİN ETKİLERİ	182
4.1. Örf ve Şer' Yetkilerinin Tasarrufunda Yerel İleri Gelenler.....	182
3.2. Âyanın Servetini Arttırma Araçlarından Biri Olarak Mukataa İşletmeciliği.....	186
3.3. 18. Yüzyıl Düzeninde Ortaya Çıkan Değişim Bağlamında Bursa Âyanı.....	193
4. TEKKELERİN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATA ETKİLERİ	200
4.1. Ahmed Gazzî ve Ulucami Vakası.....	210
SONUÇ.....	215
KAYNAKLAR.....	227
EKLER.....	244
HARİTALAR.....	255
ÖZGEÇMİŞ	257

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.mad.	Adı Geçen Madde
a.g.tz.	Adı Geçen Tez
a.y.	Aynı yer
b.	Baskı
BŞS	Bursa Şer'îye Sicilleri
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
krş.	Karşılaştırmız
m.	Miladî
mad.	Madde
nu.	Numara
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
sa	Sayı
ts.	Basım tarihi yok
v.dğr.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
vol.	Volume
vs.	Vesaire
y.y.	Basım yeri yok
t.y.	Tarih yok
Yay.	Yayınlayan

TABLÖLAR VE HARİTALAR

TABLÖLAR	Sayfa No:
Tablo 1: Temmuz 1738-Temmuz 1739 tarihine ait Tevzî Defteri'nde Toplam Masrafın Esnaf Kolları ve Köylere Paylaştırılması	s. 165
Tablo 2: 18. Yüzyılda Osmanlı topraklarında geçerli paralardan bazıları ve değerleri	s. 256
GRAFİK	
Grafik 1: 17 Temmuz 1787-5 Temmuz 1788 dönemine ait bir yıllık Bursa Kazâsı Tevzî Defterinde Masrafların Dağılımı	s. 157
Grafik 2: Temmuz 1738-Temmuz 1739 tarihine ait Tevzî Defteri'ne göre Bursa'da Esnaf Kollarının Dağılımı	s. 164
HARİTALAR	
Harita 1: Bursa Kazâsı ve Çevresi	s. 101
Harita 2: 1683- 1800 döneminde Osmanlı İmparatorluğu	s. 257
Harita 3: Hüdâvendigâr Sancağı Haritası	s. 258

GİRİŞ

Halil İnalçık tarih metodolojisini açıklarken sosyal tarihin ağırlığını ve önemini vurgulamaktadır. Toplumsal tarih araştırmalarında toplumsal bir varlık olan insanı etkileyen tüm olayların birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dikkati çeker. “Topyekun tarihçilik yapmak için halkı, devleti, politikayı hatta iklimi bile araştırmak gerekmektedir” demektedir (*Tarihçilerin Kutbu “Halil İnalçık Kitabı”*, 2005, s. 214). Doktora tezi olarak seçtiğimiz araştırma konusu da bir bakıma Halil İnalçık’ın vurguladığı bu öncelikle örtüşmektedir. “18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)” başlıklı çalışmamızda yönetim düzenindeki değişimin Osmanlı tebaasının bir kesiti olan Bursa yöresinde yaşayan insanlar üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Bilindiği gibi 18. yüzyıl, Osmanlı tarihinde devlet düzeni ve toplumsal yapı açısından klasik dönem kabul edilen 16. yüzyılla Batılılaşma hareketlerinin yoğunlaştığı ve aynı zamanda imparatorluğun yıkılış sürecine girdiği 19. yüzyıl arasındaki bir değişim ve geçiş dönemi olarak kabul edilir. Sened-i İttifak ve Alemdar Mustafa Paşa Olayı (1808) devlet merkezini bile tehdit eden önemli gelişmeler bir bakıma bu yüzyılın birikimidir. İleride belirteceğimiz üzere Osmanlı Devleti’nin Viyana Bozgunu sonrasında 16 yıl süren yıpratıcı savaş yıllarından sonra girdiği yeni süreç 18. yüzyıla damgasını vurmuştur. Devletin içinde bulunduğu yeni koşulların etkisiyle toprak düzeni, askerî ve malî sistemin işleyişi köklü bir değişime uğramıştır. Bu dönemde gerek vergi düzeninde gerekse idarî yapıda taşradaki yerel unsurlar olarak âyan ve eşraf önemli roller üstlenmişlerdir. Çalışmamızda bu genel çerçeveyi ortaya koyarak hem yönetim düzeninin aldığı bu şekli tanımlamaya çalışıp hem de Bursa yöresindeki insanların bu durumdan nasıl etkilendiğini belirteceğiz. Böylece 18. yüzyıldaki âyanlık sistemi ve malî meseleleri üzerindeki araştırmalara daha bütüncül bir yaklaşım getirerek Osmanlı reayasının durumunu ortaya koymaya çalışacağız.

Gerçekleştirdiğimiz araştırmanın özgün bir nitelik kazanması için elbette yeni veriler elde etmek bunları değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda Bursa

Kadı Sicilleri, merkezin yürütmek istediği yönetim anlayışı ile taşrada merkezin kontrolünden uzaklaşmış olan sistemin işleyişini ve toplumsal hayat üzerindeki etkilerini göstermesi açısından en zengin kaynağımızı oluşturmaktadırlar. Sicillerde incelediğimiz yüzyıldaki gelişmelerden doğrudan etkilenen reayanın şikayetleri, merkezî yönetiminin taşradaki görevlilerine gönderdiği emirler, bu dönemde reaya üzerinde ciddi bir yük oluşturan merkezin ve taşradaki yerel otoritelerin talepleri hakkında ayrıntılı kayıtlar yer almaktadır. Araştırma konumuzda açıklanmaya muhtaç bir husus da devlet ile yönetenler arasında yer alan yerel unsurların toplumsal yapıdaki hareketleridir. Âyan arasına nasıl dahil olduklarını, itibar ve servetlerini arttırmak için izledikleri yolları ve toplum içinde kurdukları ilişkileri göstermesi açısından da kadı sicilleri değerli bilgiler sunmaktadır. Araştırmamız sırasında ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden de taşradaki yöneticilere hitaben yazılan emirler ve Bursa âyanı hakkındaki bazı vesikalar kullanılmıştır. Bunun dışında çalışmamızda *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*, *Gülzâr-ı Sülehâ*, *Yadigâr-ı Şemsî* ve *Bursa Kütüğü* adlı dönem Bursası'na ait orijinal bilgiler sunan eserler ile 18. yüzyıl Osmanlı tarihini anlatan Vakayinâmeler, “resmî kayıtlar” diyebileceğimiz arşiv malzemesini tamamlayan bir rol oynamışlardır.

Kepecioğlu, arşiv kayıtlarına, yazma eserlere ve büyük ölçüde Bursa Kadı Scillerine dayanarak hazırladığı *Bursa Kütüğü* adlı eserinde 18. yüzyıl Bursası'na geniş yer vermiştir. Araştırmamız sırasında bu veriler mümkün olduğunca kadı sicilleri ile doğrudan karşılaştırmak suretiyle kullanılmıştır. Kepecioğlu'nun nadir de olsa yaptığı bazı yanlış değerlendirmelerin tekrar edilmemesine çalışılmıştır.

Araştırmamızın materyali arasında 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ve toplumsal düzeni üzerine yapılan çalışmalar da önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmalar arasında bu devirde “hanedan” olarak nitelendirilen güçlü âyan aileleri ya da şehir tarihleri üzerinde yoğunlaşan çalışmaların ağırlığı söz konusudur. Jane Hathaway, Dina Rızk Khoury, Boğaç Ergene ve Canay Şahin'in çalışmaları bu tür literatüre örnek verilebilir. Döneme bütüncül bir açıyla yaklaşarak genellemeler yapmaya çalışan yayınlar ise sınırlı sayıdadır. Bu açıdan çalışmamız sırasında

Halil İnalçık, Özer Ergenç, Mehmet Genç ve Yücel Özkaya'nın çalışmaları, özellikle 18. yüzyıl Osmanlı düzeninin işleyişi hakkında sıklıkla başvurulan kaynaklar olmuştur. Bunlar arasında özellikle şu çalışmalardan bahsedebiliriz: İnalçık'ın "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700" ve "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration" adlı makaleleri ile Ergenç'in "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri" makalesi 18. yüzyılda eyalet düzemi ve gelirlerin yönetimi, taşradaki yöneticilerin etkinliği, âyanın yükselmek için başvurduğu yollar ve yönetim düzeninde edindiği yeni konum hakkında devrin kaynaklarına dayanan değerlendirmeler sunmuşlardır.

Bursa özelinde ise 18. yüzyıl öncesiyle ilgili çalışmaların yoğunluğuna karşın, 18. yüzyılda kent ve çevresinin tarihi hakkındaki çalışmalar sınırlıdır. Özer Ergenç'in *16. yüzyıl Sonlarında Bursa* adlı eseri kentte kurulan malî yapılanma ve yönetim araçlarının işleyişi hakkında ayrıntılı bilgiler sunan bir kaynaktır. Bunun dışında Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli'nin yayına hazırladığı tahrir defteri Bursa Kazâsı ve çevresindeki yerleşim birimlerini, bunların malî statülerini ve vakıfların sancak genelindeki dağılımını göstermektedir. Cafer Çiftçi'nin *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri* adlı eseri ve Osmanlı Bursası hakkında makaleleri konumuz açısından önem taşımaktadır. "18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları" adlı makalesi incelediğimiz konuyla doğrudan ilişkili bir çalışmadır. Şehir halkı üzerine yükelenen rutin vergiler dışındaki masrafları ve tevzîni ele almaktadır. Mustafa Kara'nın da Bursa'daki tasavvuf ehli hakkındaki yayımları, birçok araştırmacının kaynak sıkıntısı nedeniyle ele almadığı tarikat mensuplarının toplum içindeki konuları, devletle, âyanla ve sıradan halkla ilişkileri hakkındaki değerlendirmeleri bu araştırma sırasında sıklıkla başvurulan kaynaklar olmuştur. Bunun dışında Suraiya Faroqhi'nin de 18. yüzyıl Bursası üzerine belirli arşiv vesikaları merkezinde hazırladığı makaleleri bulunmaktadır.

Araştırma ve yazım sürecinde izlenen yönteme gelince öncelikle dönem üzerine yürütülen çalışmalar hakkında bir literatür değerlendirmesi yapılmıştır. 18. yüzyıl Osmanlı devlet düzeni ve toplumsal yapıdaki değişim konusunda çeşitli

ekoller üzerinden yürütülen çok sayıda araştırma mevcuttur. Bu çalışmayla 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin karmaşık görüntüsü içinde, nasıl bir devlet ve toplum düzeni olduğu ve konumuza nasıl bir bakış açısıyla yaklaşmamız gerektiği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla özellikle Max Weber'in açıklamaları ve bu konuyla ilgili temel literatür kullanılmıştır. Yukarıda özetlenmeye çalışılan birincil kaynaklar üzerinde yürütülen çalışma ile elde edilen bulgular 18. yüzyıl Osmanlısı hakkındaki diğer çalışmalarla karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Sicillerde yer alan köy isimleri ve diğer yerel bilgiler üzerinde hem saha incelemesi hem de haritalar üzerinde çalışma yapılmış, bu amaçla araştırmamıza bir harita eklenmiştir.

Son olarak mekansal açıdan konumuz Bursa Kazâsı ile sınırlıdır. Ancak Bursa'nın aynı zamanda Hüdâvendigâr Sancağı'nın da merkezi olması, Mütessellim ve Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili gibi sancak genelinde söz sahibi görevlilerin yetki alanlarının belirlenmesi açısından sancağın diğer alanlarıyla ilgili bir kısım veriler de dikkate alınmıştır. Ayrıca Bursa'nın âyan ve eşrafının da şehrin kırsal çevresinde oldukça geniş bir alanda faaliyet göstermesi çalışmamızda yer yer kazâ sınırları dışına çıkılmasını gerektirmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE 18. YÜZYILDA DURUMU

Osmanlı devlet düzeninin klasik yapısından ayrılarak geçirdiği değişim araştırma konumuza yaklaşımımızın belirlenmesi ve çerçevenin çizilmesi için ele alınması gereken bir meseledir. Mutlak merkezîyetçilik ile desantralizasyonun bir arada yer aldığı 18. yüzyıl Osmanlı düzeninden önce “devlet”in kendisi üzerine eğilmenin yarar getireceğini düşünmekteyiz. Bu açıdan aşağıda başta devlet kavramı ve Osmanlı devlet anlayışı ile Osmanlı yönetim düzenindeki değişim, sonrasında da 18. yüzyılda Osmanlı devlet düzeni ve taşrada yöneten-yönetilen ekseninde göze çarpan unsurları ele alacağız.

1. DEVLETİN TANIMI VE OSMANLI DEVLET ANLAYIŞI

1. 1. Devlet Nedir?

Devlet üzerine yapılan değerlendirme ve çalışmalar, gerek tarihsel gerek kavramsal olarak sınırları belirsiz bir alan oluştururlar. Başta Marksist, Weberyen ve Devletçi (İdealist-Hegelci) ekoller tarafından olmak üzere devlet olgusu açıklanmaya çalışılmıştır¹. Bu çalışmalardan yola çıkılarak devletin şu şekilde bir tanımı yapılabilir: Belli sınırları olan bir bölgede yaşayan bir nüfusu idare eden bir organizasyon, aynı toprak sınırları içinde faaliyet gösteren diğer organizasyonlardan farklılaşmış, özerk, merkezileşmiş ve bölümleri birbiriyle resmî bir koordinasyon içinde çalışıyor ise devlettir². Charles Tilly’e ait bu tanımda ve aynı konuda öne sürülmüş açıklamalarda şu unsurların vurgulandığı

¹ Devlet, devleti oluşturan unsurlar, otorite, iktidar ve türleri üzerine yapılan tartışmalar hakkında bkz. Akal, Cemal Bali (der.), *Devlet Kuramı*, Dost Kitabevi, Ankara 2000; Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 2.b., Bilgi Yay., Ankara 1967.

² Poggi, Gianfranco, *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. A. Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2007, s. 27.

görülmektedir³: Devletin bir organizasyon (kurumlar bütünü) olması, bu yapının sınırları belli bir coğrafî alanda yaşayan nüfusu idare etmesi.

Bu unsurları sırasıyla ele alırsak devletin tanımı daha da netleşecektir. Bir devletin olabilmesi için siyasal iktidara⁴ sahip olan kişi/kişilerin birtakım kurallar, roller, kaynaklar ve benzeri etkenler doğrultusunda tasarlanmış kurumlara (düzenlemelere) ihtiyacı vardır. Bu kurumlarda devletin kendi personeli çalışır. Bu noktada kurumlar devletin yürütme organıdır denilebilir⁵. Max Weber, şiddet ve zorlama araçlarını kullanma yetkisini elinde bulunduran kurumun önemini vurgular. Weber'in birçok sosyal bilimci tarafından kabul gören devlet tanımı da bu ilişkiyi öne çıkarır: Devlet bir *toprak parçası* üzerinde *meşru fiziksel güç kullanımı* tekeline (siyasal iktidara) sahip siyasî bir kurumdur⁶.

Zor kullanımı ve devlet arasındaki bu ilişkinin kaynağı nedir? Toplum kontrol etmek için kullanılan en eski ve en tehlikeli araç şiddettir. Zor kullanımının uyarma ve hapsedmeden fiziksel şiddete uzanan çok sayıda aşaması vardır. Ayrıca fiziksel güç sadece toplumu kontrol etmek için gerekli değildir. Devlet, varlığını koruyabilmek için yönettiği toplumun sınırları dışında aralarında ilerlemek zorunda olduğu daha büyük toplulukları da dikkate almak zorundadır⁷.

Devletin sınırları içinde yaşayan toplum üzerinde sahip olduğu diğer bir yetki yasa koyma tekelidir. Yönetilenler ve mallar üzerinde denetim kurma ve antisosyal olarak tanımladığı davranış biçimlerini bastırma hakkı vardır. Hukuk siyasal iktidarı örgütlemek ve bazı uygulama biçimlerini programlama işlevine de

³ Devlet kavramı genellikle toprak, insan ve egemenlik olarak da sıralayabileceğimiz bu unsurlar esas alınarak tanımlanmaktadır. Devleti bu şekilde tanımlamanın başlangıcı Georg Jellinek'in *Allgemeine Staatslehre* (1900) adlı eserine dayanmaktadır. Bkz. Gözler, Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Kitabevi Yay., Bursa 2007, s. 4. Ayrıca bkz. Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 2.b., Ekin Yay., Ankara 1996, s. 182; Hall, John A- G. John Ikenberry, *Devlet*, çev. İsmail Çekem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005, s. 2.

⁴ İktidar "sosyal ilişkiler çerçevesinde bir iradenin ona karşı gelinmesi halinde dahi yürütülmesi imkanındır". Sosyal etkileşimin her düzeyinde iktidar ortaya çıkar. Siyasal iktidar ise yönetenlerle yönetilenler arasındaki iktidar ilişkisine işaret eder. Weber, Max, *Sosyoloji'nin Temel Kavramları*, çev. ve not. Medeni Beyzataş, Bakış Yay. İstanbul 2002, s. 23.

⁵ Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, 2.b., Eren Yay., İstanbul 2005, s. 10.

⁶ Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarık, Doğubatu Yay., Ankara 2006, s. 22. Ayrıca zor kullanım ve devletin varlığı arasındaki doğrudan ilişki için bkz. Poggi, *a.g.e.*, s. 5-7, 12-13.

⁷ Hall-Ikenberry, *a.g.e.*, s. 2.

sahiptir. Ancak bu hukukun siyasal iktidardan bağımsız ve onu da kontrol eden bir mahiyet kazanmasıyla olmuştur.

Devlet olgusu için bir başka gerekli unsur “toprak”tır. Belli bir toprak parçası üzerinde kontrol gücüne sahip olması devletin egemenliğinin en temel göstergesi olarak kabul edilir. Toprak olmadan devlet olamaz. Toprak, devletin yetkilerini kullandığı sınırları belli coğrafi alan durumundadır⁸.

Diğer taraftan tüm faaliyetler (yasama, yürütme ve yargı) çok farklı kurumlar tarafından yerine getirilseler de kaynaklarını “devlet”ten almaları, devlete dayanmaları gereklidir. Devleti temsil eden bu aracı kurumlar denetim altına alınmadığı sürece siyasal erki yaşatmak mümkün değildir⁹. Yani devlet, toplum üzerinde siyasal iktidarını uygulamak için oluşturulan bütün bu organizasyonun merkezi konumundadır.

Devlet için gerekli bir diğer unsur insan topluluğudur. Bir kişinin tek başına bir devlet kurması mümkün olmadığı gibi birden fazla insanın bir arada olması da devlet kurmaları için yeterli değildir. Bir arada yaşayan insanların bir devlet düzeni içinde yaşayabilmeleri için, bir takım bağlarla birbirlerine bağlanmış olmaları gerekir. Bu bağlar ırk, din ve dil birliği gibi maddî bağlar ile ortak bir ideale ve geçmişe dayanan bağlar da olabilir¹⁰.

Yönetilen konumundaki bu kitlenin bazı özellikleri de vardır. Bu bağlamda toplumsal tabakalaşma devletlerle birlikte görülen evrensel bir özelliktir. Rousseau, Marx ve onlardan sonraki çağdaş yazarlar devleti “toplumdaki boyun eğdirilmiş gruplar üzerindeki erklerini sürdürmek için yaratıp kullanan yönetici grupların bulunduğu yönetsel denetim sistemleri” olarak tanımlamışlardır¹¹. Bu görüşe göre devlet yönetici sınıfın zorlama gücüyle oluşmuştur. Kimi kuramcılar ise aynı olguyu farklı bir şekilde yorumlayarak tabakalaşmanın devletlerin bir nedeni değil, sonucu olduğunu savunurlar. Buna göre tabakalaşma, yurttaşların

⁸ Poggi, *a.g.e.*, s. 31

⁹ Poggi, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰ Gözler, *a.g.e.*, s. 49-57.

¹¹ Cohen, Ronald, “Devletin Kökenleri-Yeniden Değerlendirme”, *Erken Devlet*, der. Henri J.M. Claessen.- Peter Skalnik, çev. A. Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993, ss. 43- 111, s. 45.

devletten sağladığı işlevsel yararların bir sonucudur¹². Ancak bu, tarih boyunca kurulan devletlerin hep “kurucu veya kurucularının” (toplumdan ayrılmış, onu yönlendiren kişiler) olması olgusuyla çelişir.

Aslında bu unsurların üzerinde olan bir etken daha vardır. O da meşruiyettir. Devletin var olmasında birincil önem taşıyan şiddet tekeli, siyasal iktidar için tek başına yeterli değildir¹³. Sadece kaba güce dayanan bir iktidarın devamlılık sağladığı görülmemiştir. Siyasal iktidarı ellerinde bulunduran kişi/kişiler bunu meşrulaştırmak, diğer bir deyişle “kuvveti hak, itaati de ödev haline”¹⁴ getirmek durumundadırlar. Leslie Lipson buna rıza faktörü demiştir¹⁵. İnsanların kurallarla/yasayla yönetilmeyi kabul etmeleri için, o kuralları söyleyen aşkın bir güce rıza göstermeleri gerekir. Rıza faktörü ise yönetenin bir kurallar dizisine (yasaya) bağlı olmasıyla sağlanabilmektedir¹⁶.

Bu noktada devletin nesnellikten uzak tek bir tanımının yapılmasının zor olduğunu belirtmeliyiz. Yaptığımız tanımlama Weber ekolüne yakın bir tanımlamadır¹⁷. Bir sonraki başlıkta ele alacağımız üzere Max Weber’in toplum kuramıyla birlikte Karl Marx’ın Osmanlı devlet düzeni ve toplumsal değişme analizlerine etki eden temel kuramlardır.

Marksist ekolün devlet tanımı ise tamamen toplumların üretim uğraşı (üretim biçimi-ilişkileri-üretim gücü) üzerine kuruludur¹⁸. Marksist ekolün devlet tanımına örnek olarak Cem Eroğul’un tanımı verilebilir. Eroğul, bu ekolün

¹² Cohen, *a.g.e.* s. 46.

¹³ Çaylak, Adem, *Osmanlı’da Yöneten ve Yönetilen Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*, Vadi Yay., Konya 1998, s. 23.

¹⁴ Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Veda Günyol, 2.b., Gün Basımevi 1965, s. 16.

¹⁵ Lipson, Leslie, *Politika Biliminin Temel Sorunları*, çev. Tuncer Karamustafaoğlu, 3.b., Ankara Üniversitesi hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1973, s. 84.

¹⁶ Akal, Cemal Bali, *Yasa ve Kılıç*, Afa Yay. İstanbul 1991, s. 7-10; Akal, Cemal Bali, “Devlet Kuramı İçin Giriş”, *Devlet Kuramı*, der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi, Ankara 2000, ss. 13-30, s. 14.

¹⁷ Weber devleti şöyle açıklar: İktidara sahip bir teşkilat, muayyen bir coğrafik alan içinde kendi mevcudiyetini ve düzeninin gerçekliğini idarî organının uyguladığı fizikî şiddet ve tehdit sayesinde daimî şekilde güvence altına alıyorsa bu teşkilata siyasî teşkilat denir. Siyasi bir kurumun idarî organı, tekelinde bulundurduğu meşru fizikî şiddete, düzeni uygulayabilmek için başarılı bir şekilde başvurabiliyorsa (ve başvurabildiği sürece) bu siyasî kuruma devlet denir. Weber, *a.g.e.* 2002, s. 107.

¹⁸ K. Marx’ın devlet tanımı için ayrıca bkz. Hall-Ikenberry, *a.g.e.*, s. 9.

eksikliklerini göstererek, ama yine de bu ekolden ayrılmayarak devleti şöyle tanımlar: Devletin işlevi *siyasettir*. Siyaset ise “*belli bir üretim biçiminin varlığı ve gelişimi için gerekli olan koşulları toplumsal çapta sağlama uğraşdır*”¹⁹. Buna göre toplumsal yapı, belli bir üretim biçiminin egemenliği altındadır. Her üretim biçimi üretim güçlerinden (üretim için gerekli araç ve koşullar ile üreticiler) ve üretim ilişkilerinden (üretim araçları karşısındaki durumlarına göre toplumsal rol sahiplerinin üretim uğraşlarını biçimlendiren ilişkiler) oluşurlar. Siyasetin birinci işlevi üretim güçlerinin gelişimine hizmettir. Bu üretimin, biçimi ne olursa olsun, amacı toplumun yaşamını sürdürmektir. Dolayısıyla siyasetin birinci işlevi de toplumun genel çıkarına olan üretim biçiminin varlık ve gelişimini sağlamaktır²⁰.

Siyasetin ikinci işlevi üretim ilişkilerinin korunması ve gelişimine hizmettir. Toplumun bir bölümü (üst sınıf) üretim araçlarının mülkiyetine sahiptir ve çalışmadan ürün fazlasıyla yaşayabilirler. Bu noktada, mevcut üretim ilişkilerinin (sınıfsal ayrımın) korunması bir bakıma üst sınıfın çıkarına hizmet edilmesi demektir²¹.

Yöneticiler de toplumun üst sınıfından çıkmaktadır. Yönetici kesim ortak çıkarı tanımlama ve korumak durumundadır. Hem toplumun ortak çıkarına hem de egemen sınıfın çıkarına hizmet etmek zorunda olmaları sürekli bir çatışmanın arasında kalmalarına neden olur. Bu çatışmaya karşı direnmek ve işlerini yapabilmek için güçlü bir aygıt biçiminde örgütlenirler. Bu aygıt devlettir. Bu işlevleri yerine getirebilmek için yöneticiler devletin gücünü korumaya ve geliştirmeye yönelirler. Bu gereksinim siyasete yeni bir yükümlülük getirir: Devletin çıkarına/yönetici kesimin çıkarına hizmet. Devlet, üstlendiği görevleri yerine getirebilmek için toplum yaşamının her yanına girer: Üretim, toplumsal işlerin yönetimi, uyuşmazlıkların çözümü, savunmanın örgütlenmesi, toplumsal davranış kurallarının belirlenmesi, ideolojik konular vs. Bunun için çok çeşitli araçlar ve mekanizmalar kullanılır. Tarih boyunca siyasetin gereklerini karşılayabilmek için yaratılan mekanizmalar, yönetici kesimin görev ve

¹⁹ Eroğul, Cem, *Devlet Nedir?*, 3.b., İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 45.

²⁰ Eroğul, a.g.e., s. 46-47.

²¹ Eroğul, a.g.e., s. 48-50.

yetkilerinden toplumsal davranışları sınırlayan kurallara çok çeşitlidir. Devlet temel işlevlerini böyle bir ilişkiler çeşitliliği ile gerçekleştirir²².

Devleti tanımlarken Weberyen yaklaşım, şiddeti ve zoru meşrulaştıran kurumlara vurgu yaparken Marksistler egemen üretim biçiminin etkisine (devletin organizasyon özelliğini ve elindeki baskı unsurunu olsa da) odaklanmıştır. Diğer taraftan, her iki bakış açısında ve diğer tanımlamalarda genel olarak devletin toplumun üzerinde yer alan ondan ayrılmış yapısı vurgulanmıştır.

1980'lerden itibaren başta Perry Anderson, Philip Abrams ve Timothy Mitchell olmak üzere bir kısım düşünürler devlet ve toplum arasında ilişkinin pratikte daha belirsiz olduğunu savunmaktadırlar. Devlet herşeyi net bir şekilde tanımlanabilir niyetlerle yapan tutarlı, özerk bir özne değildir. Bu yeni anlayış, devletin söylemsel bir etki olduğunu ve bu etkinin karmaşık bir süreç ve teknolojiler yardımıyla yükseltilmiş konumundan toplumu şekillendiren bir yapı haline geldiğini savunur. Buna göre devletleri "tarihsel olarak kurulmuş birşey olarak" görmek ve kendi zaman ve yer farklılıklarını dikkate alarak incelemek gerekmektedir²³.

1. 2. Osmanlı Devlet Geleneği

Yukarıda da belirtildiği üzere, devletleri devlet yapan ortak özellik "bir organizasyon (kurumlar bütünü) olması ve bu organizasyonun sınırları belli bir coğrafi alanda yaşayan nüfusu idare etmesi"dir.

Osmanlı Devleti'nin bu özelliğe uygun şekilde ortaya çıkması 14. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Anadolu'nun Marmara uç bölgesinde yaşayan halk, başında Osman Gazi'nin olduğu siyasal yönetime bağlanmıştır. Devletin bu erken döneminde temel kurumlaşma gerçekleşmiştir. İlk Osmanlı ordusu, şehir ve kasabalarda adaleti uygulayan kazâ kurumu, mülkiyet düzeninin ana unsurları olan dirlik ve vakıf kurumları daha bu süreçte oluşmuştur. Yine aynı yüzyıl boyunca Ortadoğu devletlerine özgü bürokratik gelenekler artarak devlet

²² Eroğul'un devlet tanımı bkz. Eroğul, *a.g.e.*, s. 52-64.

²³ Piterberg, Gabriel, *Osmanlı Trajedisi Tarih Yazımının Tarihle Oyunu*, çev. Uygur Abacı, Literatür Yay., İstanbul 2005, s. 173-181.

yönetimine egemen olmuştur: kayıt ve muhasebe sistemlerine geçilmiş, hazine gelirini arttırmayı amaçlayan malî politika ve kul sistemi benimsenmiştir²⁴.

Osmanlı devlet anlayışına bir yanıyla Orta Asya Türk geleneği diğer yanıyla Ortadoğu devlet anlayışı etki etmiştir. Ortadoğu devlet anlayışı Hint-İran kaynaklı olup İslam öncesinde gelişmiş, İranlı ve Hıristiyan katiplerin istihdamı yoluyla Abbasî Halifeliği'ni etkilemiş ve 11-13. yüzyıllarda Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle birleşmiş haliyle Osmanlılara geçmiştir. Mâverdi (öl. 1058), Farabî (öl. 950), Gazalî (öl. 1111) gibi düşünürlerin eserlerinden izlenen Ortadoğu devlet anlayışının²⁵ temelinde 1069'da yazılmış Kutadgu Bilig'te de tekrarlanan şu esas bulunmaktadır²⁶: “*Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır; Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar*”. Dâire-yi adalet/adliye²⁷ olarak da geçen bu düstur, eski İran klasiklerinden gelerek Türklere geçmiştir. Yüzyıllar boyunca akılcı devlet adamlığının formülü olarak kabul edilerek, Kutadgu Bilig'ten Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu'na tüm siyaset literatüründe yer almıştır²⁸. Bu siyasette kanun koymak, adaleti sağlamak –özellikle de uyrukların iktidarı temsil edenlerin zulmüne karşı korunması- hükümdarın en önemli görevi olarak belirlemektedir. Diğer deyişle

²⁴ Kul sistemi, sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere köleler yetiştirilmesidir. Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından biridir. Osmanlı idaresi, kendi Hıristiyan tebaasından aynı amaçla çocuk toplama yöntemini, devşirme usulünü uygulamıştır. Devşirme, Osmanlıların kul sistemine getirdikleri bir yeniliktir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I*, 10.b., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 205. İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ: (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 71.

²⁵ Bkz. Oğuzoğlu, a.g.e., s. 15-19.

²⁶ İnalçık, Halil, “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 11-23, s. 15; Oğuzoğlu, a.g.e., s. 76.

²⁷ Oğuzoğlu, a.g.e. s. 76; Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, 3.b., İmge Kitabevi, Ankara 1998, s. 97.

²⁸ Kınalızâde, Ahlak-ı Alâî adlı eserinde Tusî ve Devvanî'ye dayanarak Osmanlı Devleti'ne egemen olan bu adalet anlayışını “dâire-i adalet” şeklinde şematik olarak açıklamıştır. Buna göre devlet, şerîata dayanarak reayayı koruyacak, huzur içinde bulunan reaya zenginlikler üretecek; bu zenginliklerden pay alan devlet daha çok asker toplayacak ve koruyucu görevini daha iyi yapacak ve bunun sonucu olarak da reaya daha çok zenginlikler yaratacaktır. Bkz. Timur, a.g.e. 1998, s. 97- 98.

iktidar ve adalet karşılıklı olarak birbirine bağlanmıştır ve devlet çarkının işlemesi buna bağlıdır²⁹.

Osmanlı devlet anlayışında Orta Asya Türk geleneklerinin de etkisi görülmektedir. Eski Türk devlet gelenekleri halkın ve askerinin yaşasına birincil önem veriyordu. Buna göre hükümdar halkını ve ordusunu aç bırakmamalı, parasını esirgememelidir. Uyrukların sevinmesi ve artmasıyla hazine yine dolacaktır³⁰. Bu anlayışa Eski Hint-İran geleneğinde de rastlanmaktadır. Burada da hükümdar, Tanrının uyruklarını (sürüyü) korumakla görevli bir çobandır. Uyruklar da hükümdara mutlak itaatle görevlidir. Osmanlı devlet anlayışında da Müslüman olsun olmasın tüm uyruklar reayadır (yani sürüdür)³¹.

Yine Ortadoğu devlet geleneğine göre adaletin sağlanması ve dolayısıyla devletin devamı için her birey kendisine uygun bir sosyal mevkide tutulmalıydı. 15. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı eserinde Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi Tursun Bey, devletin kökenine dair fikirlerini Hâce Nâsiruddin Tûsî'nin (öl. 1273) *Ahlâk-ı Nâsirî* ve Fârâbî'nin (öl. 950) *el-Medinetü'l-Fâdila* adlı eserlerinden yararlanarak ortaya koymuştur³². Ona göre sınıfların kendi çerçeveleri içinde tutulması esası toplumsal düzen için şarttır ve bunun sağlanması padişahın varlığını zarurî kılar³³. Mehmet Öz'ün de belirttiği üzere Tursun Beyin fikirleri her toplumda mutlak otoriteye sahip bir idarecinin varlığını ispata yöneliktir ve bu yönüyle klasik İslam yazarlarının görüşleri doğrultusundadır³⁴.

Halil İnalçık, Osmanlı toplumsal düzeninin, devlet anlayışı doğrultusunda, askerî-reaya ayrımı ve bu ayrımın korunması üzerinde yapılandığını belirtir³⁵.

²⁹ Adalet kavramı için bkz. Öz, Mehmet, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, 2.b., Dergâh Yay., İstanbul 2005, s. 186-187; İnalçık, a.g.e. 2003, s. 72. 17. ve 18. yüzyılın ıslahatçı yazarlarında bu ideal devlet düşüncelerinin tekrar edildiği görülmektedir. Bkz. Öz, a.g.e., s. 60, 99,105.

³⁰ İnalçık, "Kutadgu Bilig'de ...", s. 22.s

³¹ İnalçık, Halil, "Osmanlı Pâdişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 13, no:4, Ankara 1958, ss. 68-79, s. 74, ; Öz, a.g.e., s. 194.

³² Öz, a.g.e., s. 59.

³³ İnalçık, Halil, "Türk-İslam Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 27-36, s. 36. Çaylak, a.g.e., s. 47-48.

³⁴ Öz, a.g.e., s. 59.

³⁵ Bkz. İnalçık, Halil, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow, Princeton Uni. Press, 1964, ss. 42-63, s. 42;

Osmanlı toplumu askerî sınıf ve reaya sınıfı olmak üzere iki büyük sınıfa ayrılmıştır. Askerî sınıf doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan herkesi kapsıyordu. Din adamlarını, bürokratları, askerî grupları ve bunların ailelerini ve kölelerini içeriyordu. Bu sınıf üretimle uğraşmaz ve vergi vermezdi. Reaya sınıfı ise vergi ödeyen, fakat idareye hiçbir şekilde katılmayan bütün müslim ve gayrimüslim zümrelerden oluşuyordu. Tüm sistemin işleme (toprak düzeni, vergi sistemi, ordu) askerîyi reayadan ayrı tutmakla mümkündü³⁶. Osmanlı'nın toplumsal düzenle ilgili bu anlayışını kanunnâmelerden de izlemek mümkündür. Sultan II. Mehmed (1451-1481) tarafından çıkarılan iki kanunnâme askerî ve reaya sınıfı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu iki kanunnâme askerî ve reaya sınıf mensuplarının yükümlülüklerini ve statülerini belirler³⁷.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm siyasî yapıyı ve sosyal koşulları etkileyen büyük değişimler olmaya başlamıştır³⁸. Bu durum karşısında üst düzey devlet adamları düzelmelerin nasıl sağlanabileceği üzerine sultana ıslahat lâyihası/nasihâtname türünde eserler sunmuşlardır. Bu kaynaklar yazarlarının siyasal eğilimlerinin (ve içinde buldukları yönetici elit mücadelesinin) neden olduğu tahrifatı içerseler de Osmanlı devlet anlayışı için

İnalçık, *a.g.e.* 2003, s. 74; Askerî ve reaya olarak iki temel sınıf üzerinde yapılan Osmanlı tabakalaşma düzeninin Osmanlı devlet anlayışının önemli bir parçası olduğu genel kabul görse de pratikte ne kadar geçerli olduğu üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin bkz. Mardif, Şerif, "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, 13.b., çev. Nuran Yavuz, der. M. Türköne-T. Önder, İletişim Yay., İstanbul 2006, ss. 79-118, s. 90-91. Halil İnalçık, yukarıda bahsi geçen çalışmalarında siyasetnâmelerden kanunnâmelere ve diğer arşiv malzemesine dayanarak bu ayrımın vergi sisteminden arazi rejimine ve askerî düzene nasıl uygulama alanı bulduğunu ele almıştır. Ortaya koyduğu bu ikili model Osmanlı araştırmacıları arasında en kabul gören modeldir. Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 106.

³⁶ Osmanlı toplumunun askerî ve reaya olarak iki sınıfa bölünmesi hakkında bkz. Itzkovitz, Norman, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, No: 16, 1962, ss. 73-94; İnalçık, a.g.m. 1964, s. 44; İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1996, ss. 31-65, s. 49-54; Çaylak, *a.g.e.*, s. 46-48; Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 11; Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Basımevi, Ankara 2006, s. 239; Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yay., Ankara 1999, s. 54-55.

³⁷ İnalçık, Halil, "Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 27-36, s. 36.

³⁸ Bu değişimler arasında Anadolu'da ve başkentte çıkan isyanları, nüfus artışı, enflasyon, Osmanlı ile Avrupalı rakipleri arasında değişen savaş dengeleri, artan harcamalar sayılabilir.

önemli kaynaklardır³⁹. Lütü Paşa'nın eseri de bu eserlerin bir başlangıcı olarak görülebilir.

Kendisinden sonra yazılan siyâsetnâme ve ıslahat risâlelerini büyük ölçüde etkileyen (Kanunî Sultan Süleyman'ın vezirlerinden) Lütü Paşa (öl.1564), *Asafnâme*'sinde düzenli bir toplum hayatının devamı için bir padişahın lüzumu ve temel yönetim ilkesi olarak *dâire-i adalet*in yanısıra Osmanlı devlet anlayışının diğer esaslarını anlatmıştır. Paşaya göre vezir-i âzam, devlet işleriyle yakından ilgilenmelidir. Kul taifesinde tedbirli ve zâbit kimseleri ağa, akıl ve idrak ehli olanları kâtip tayin etmelidir. Bu sayede kendi işini de rahat yapacaktır. Ayrıca devlet görevlileri tüccarlık ve esnaflıkla uğraşmamalıdır. Ata ve dededen sipahizâde olmayanlar sipahi yapılmamalıdır. Reayanın defteri düzenli bir şekilde tutulmalı ve tahrir usulü düzenli bir şekilde uygulanmalıdır. Reayadan biri zulüm nedeniyle kaçıp başka bir yere göçse tekrar eski yerine döndürülmelidir. Bunlara engel olunmazsa toplumun nizamı altüst olur. Bunun dışında Lütü Paşa kimsenin haksız yere makamından azledilmemesini, malî konularda da akıllı ve tedbirli bir kişinin defterdar tayin edilerek, onun da müstakil hareket edebilmesinin sağlanması gerektiğini savunur. Ayrıca mukataaların iltizam (en yüksek fiyatı verene bu bedel karşılığında belirli süreliğine bırakılması) yerine emanet (resmî bir görevli tayin edilerek) ile idare edilmesini önerir. Özetle Lütü Paşa'nın fikirleri padişahın adil, vezir-i âzâmın ve diğer yüksek devlet görevlilerinin özerk olması, sosyal düzenin devamı için tabakalar arasında kural dışı geçişlere engel olunması ve kanunlara uyulması esaslarına dayanmaktadır⁴⁰.

17. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen Kitâb-ı Müstetâb'da da dâire-i âdalet formülü ile birlikte bu formülün işlemesi için gereken unsurlar şöyle özetlemiştir⁴¹: “İmdi tevârih kitablarında yazılan budur ki saltanat üç şey ile kâ'im ve devam bulur: Birisi reâyâ ve ikincisi hazine ve üçüncüsü askerdir. Zirâ reâyâdan hazine hâsıl olur ve hazine ile asker hâsıl olur ve asker ile düşman feth

³⁹ Abou-El-Haj, Rıfâ'at Ali, *Modern Devletin Doğası 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 51; Timur, *a.g.e.1998*, s. 97-98.

⁴⁰ Öz, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁴¹ Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 18.

olunur ve bu zikr olunan üç şey girü üç şey ile hâsıl olur: Biri adâlet ve ikincisi kanûn-i kadîm üzre mansıbı ve dirliği ehline virmek ve üçüncüsü umûr-ı saltanata müte'allik müsâhib ve nedîm söziyle ve hükümetde olmayan hademe söziyle (saltanat işleriyle ilgisi olmayan kişilerin sözüyle) kat'â umûr görülmemektedir". Kendini tanıtmayan yazar eserinde 17. yüzyılda bu unsurlara (eski düzen) artık önem verilmediği için padişahın otoritesinin zayıfladığını ve parçalandığını belirtmektedir⁴².

Mustafa Âli, Koçi Bey ve Akhisarî ve diğer nasihatnâme yazarları da karşılaştıkları sorunları "nizâm-ı âlem" in (Osmanlı dünyasının-Osmanlı düzeninin) bozulması olarak algılamışlardır. Çözülmenin ana sebebi (hastalığın nedeni) olarak da, Osmanlı siyasî sisteminin temel prensibi olarak gördükleri "vergi ödeyenlerle yönetici zümre arasındaki keskin ayrım" ın bozulmasını göstermişlerdir⁴³.

Sonuç olarak Osmanlı devlet anlayışı⁴⁴ temelde toplumsal düzenin korunması için bir padişahın varlığı ve padişahın da ülkeyi adaletle yönetmesi gerektiği fikrine dayanır. Düzenin devamı için de herkesin kendi statüsüne uygun sosyal konumda kalması ve kendi işiyle meşgul olması şarttır. Bu teorik görüşlerin ne kadarının uygulamaya yansıdığı ise bir başka meseledir.

2. 18. YÜZYILDA OSMANLI: DEVLET DÜZENİ VE DEĞİŞİM⁴⁵ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Osmanlı tarihçileri genel olarak 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyıl sonlarına kadar olan dönemi, Osmanlı geleneksel düzeninin en iyi gözlenebileceği

⁴² Yücel, *a.g.e.*, s. 21.

⁴³ Mehmet Öz eserinde 16. yüzyıl sonlarından itibaren meydana gelen değişiklikler hakkında dönemi bizzat yaşayanların değerlendirmelerini on iki ıslahat lâyihası üzerinde incelemiştir. Öz, *a.g.e.* s.55-210; Yücel, *a.g.e.*, s. XV-XIX; Oğuzoğlu, *a.g.e.*, 50-59; Abou-El-Haj, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁴ Öz, *a.g.e.*, s. 62.

⁴⁵ Toplumsal değişim kavramının belirsiz bir kavram olduğunu belirtmeliyiz. Dar anlamıyla toplumsal yapıdaki değişimi (sınıflar arasındaki denge gibi) geniş anlamıyla da siyasal örgütlenmeyi, ekonomiyi ve kültürü içeren değişimi anlatmaktadır. Tez konumuz çerçevesinde geniş anlamıyla Osmanlı Devleti'nin yaşadığı toplumsal değişimin, dar anlamıyla Osmanlı toplumsal yapısına etkilerinin inceleneceğini söyleyebiliriz. Toplumsal değişim kavramı için bkz. Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 127; Eroğul, *a.g.e.*, s. 25-34.

dönem olarak görmekte ve Osmanlı klasik dönemi olarak adlandırmaktadır⁴⁶. Bu dönemde devlet mutlak merkezîyetçi bir şekilde yapılanmıştır. Artık eski Roma imparatorlarına benzeyen Osmanlı padişahının yanında kul sisteminden yetişen kişilerden oluşan merkeze bağlı bir bürokrat sınıfı oluşmuştur. Bu dönemde daha önce temelleri atılan idarî, iktisadî, dinî ve kültürel kurumlar da gelişimlerini tamamlamışlardır.

Araştırmacılar sonraki dönemde ise bu düzenin değiştiği konusunda hemfikirdirler. Bu açıdan klasik düzenin temel unsurlarından olan tımar sisteminin yerini iltizam sistemine bırakması, devlet otoritesinin azalması (bölgesel farklılıklar göstermekle birlikte), ileri gelenlerin yerel güç odakları olarak nüfuz kazanmaları, toplumsal yapıda dikey hareketliliğin artması ve reayanın üzerindeki artan yük vb. gelişmeler değişimin belirleyicileri olarak tarih yazımında öne çıkmaktadır.

Ancak araştırmacılar arasında Osmanlı klasik dönemindeki devlet yapısının nasıl ele alınması gerektiğinden bu yapıdaki ve paralel olarak toplumdaki değişimin boyutlarına çok farklı yorumlar getirilmiştir. Bu alandaki çalışmalar özellikle 1990'lara kadar Doğu despotizmi, Asya tipi üretim tarzı, patrimonyalizm ve dünya ekonomi sistemi gibi kavramsal çerçeveler ve yöntem önerileri etrafında dönmüştür⁴⁷. Devletleri kategorize etmek ve açıklamak amacını taşıyan bu kuramlara getirilen en ciddi eleştiri ise bu kuramların Avrupa toplumları tarafından kendi tarihsel deneyimlerini açıklamak için oluşturulmuş kuramlar oldukları ve bu kuramlarla Batı'nın (Avrupa) karşıtı olarak belirlenen Doğu'yu (Avrupa olmayanı/öteki) tanımlamanın sadece yine Batı'yı tanımlamaya yaradığı yönündedir⁴⁸.

Devasa bir alana yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda zamansal ve mekânsal açıdan toplumsal yapının gösterdiği çeşitlilik, devlet-toplum (yöneten-yönetilen) ilişkisinin toplumsal gerçeklikle tam olarak örtüşecek bir

⁴⁶ Örn. Bkz. İnalçık, "The Nature of Traditional Society", s. 42; Öz, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁷ Tartışmaların toplu olarak değerlendirildiği çalışmalar için bkz. Çaylak, *a.g.e.*, s. 29-87; Piterberg, *a.g.e.*, s. 173-208.

⁴⁸ Çaylak, *a.g.e.*, s. 29-37; Göçek, *a.g.e.*, s. 22.

değerlendirmesini yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu durumun da etkisiyle, bazı araştırmacılar bütün olarak *şarkiyatçı (oryantalist)* olarak adlandırılan bu kuramları reddetmek yerine imparatorluğun kendine özgü özelliklerini göz önünde bulundurarak geliştirmeye çalışmaktadırlar. Bir kısım araştırmacılar ise 20. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumu üzerine yapılan analizleri eleştirerek yeni bir anlayışla konunun ele alınması gerektiğini savunmaktadırlar⁴⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet düzeninde ve toplumsal yapıdaki değişimi bahsi geçen kuramlarla analiz eden çalışmaların büyük çoğunluğu kendilerine Karl Marx'ın (1818-1883) ve Max Weber'in (1864-1920) modellerini temel olarak almışlardır. Marx'ın ve Weber'in modelleri ve bu modellerde Osmanlı'nın nasıl sınıflandırıldığı birçok araştırmanın konusu olmuştur⁵⁰. Bu başlık altında modellerin Osmanlı çözümlemeleri ve bu modeller kullanılarak incelediğimiz dönemi ele alan araştırmalar ve konumuza katkıları ele alınacaktır.

2.1. Marksist Çözümlemeler/Asya tipi Üretim Tarzı Yaklaşımı

Yukarıda da görüldüğü üzere Karl Marx, siyasal sistemleri, toplumları ve bunlarda görülen değişimleri egemen üretim biçimlerine dayanarak açıklamıştır. Marx, Osmanlı İmparatorluğu'nu Doğu toplumları için geliştirdiği Asya tipi üretim tarzı çözümlemesine dahil etmiştir.

Marksist modelde tüm toplumlar zorunlu olarak *ilkel, köleci, feodalizm ve kapitalizm* aşamalarından geçerler. Ancak Batı Avrupa temelinde hazırlanan bu devreleştirme Batı dışı toplumların tarihine uymamıştır. Bunun üzerine Marx ve Engels'in geliştirdiği Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) modeli Doğu toplumlarını değerlendirmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu açıklama biçiminin temelinde "Doğu'da kapitalist gelişmeye durağan ekonomik koşullar engel olmaktadır" savı bulunmaktadır⁵¹. Bu sistemde ekonomik dönüşüm ile sınıfların ortaya çıkışının birlikte yaşandığı bir değişme, ancak dışarıdan (Batıdan) gelebilir. Dolayısıyla Asya'da bir durağanlık hakimdir. Asya'nın tarihi yoktur. Asya'nın tarihi diye

⁴⁹ Örneğin Bkz. Piterberg, *a.g.e.*, s. 187-188; Reyhan, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, s.1, 266-267.

⁵⁰ Göçek, *a.g.e.*, s. 9-51; Çaylak, *a.g.e.*, s. 11-87; Reyhan, *a.g.e.*, s. 5-87.

⁵¹ Çaylak, *a.g.e.*, s. 57.

bilinen şey, farklı isimlerde aynı tarzdaki imparatorlukların birbiri ardınca sıralanmasından ibarettir⁵².

ATÜT'ü savunanlara göre Doğu toplumlarında toprakta özel mülkiyet yoktur, toprağın rakabesi devletin elindedir. Bu da Doğu'nun durağanlaşmasına sebep olmaktadır. Bunun temelinde yatan sebep ise Asya'nın iklim ve karasal koşulları nedeniyle tarımsal işlerin yapılabilmesi için devletin ön ayak olduğu büyük ölçekli sulama tesislerine dayanan bir üretim sistemi gereksinimidir. Devletin üzerine almış olduğu kamu işleri toprakta devlet mülkiyetini doğurmaktadır. Köylünün ürettiği artı ürünün büyük bir kısmı vergi olarak devlete akmaktadır. Yönetici sınıf bir baskı aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda ekonomik sömürünün baş sorumlusudur. Bu üretim biçiminde birey toprağın tasarruf hakkına sahiptir. Bu açıdan hürdür. Ancak, bireylerin oluşturduğu topluluk devletin "genelleşmiş kölesidir". Son olarak devlet ile kırsal taban/köylü arasında hiçbir ara toplumsal güç yoktur⁵³.

ATÜT'te belirgin bir şekilde günümüze kadar gelen ve halen savunulan Doğu ile Batı'nın bölünmüşlüğü tezinin etkisi görülmektedir. Doğu için Batı'dan tamamen farklı/zıttı bir toplumsal değişme modelinin gerektiği varsayımına dayanmaktadır⁵⁴.

ATÜT'ün Osmanlı toplumsal yapısının anlaşılmasında bir araç olarak kullanıldığı en temel çalışma Sencer Dıvıçioğlu'nun çalışmasıdır⁵⁵. Dıvıçioğlu, 14. ve 15. yüzyıllarda (Osmanlı Klasik Çağı) Osmanlı'da ATÜT'ün olduğunu savunur. Bu noktada toprak mülkiyetinin devlete ait olması, devletin yerine getirdiği kamu işleri, kendi kendine yeten köy ekonomisi, durağanlık vb.

⁵² Hentch, Thierry, *Hayali Doğu*, çev. A. Bora, Metis Yay., İstanbul 1996, s. 194-196.; Göçek, *a.g.e.*, s. 40.

⁵³ Göçek, *a.g.e.*, s. 39-41; Çaylak, *a.g.e.*, s. 55-58.

⁵⁴ Hentch, *a.g.e.*, s. 158-196. Çaylak, *a.g.e.*, s. 40; Göçek, *a.g.e.*, s. 49. Marksist, Weberci ve onların dayandığı diğer oryantalist yaklaşımların Ortadoğu tarihi yazımına olumsuz etkileri için bkz. Said, Edward, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yay., İstanbul 1999, s. 238-266, vd. ; Makdisi, Ussama, "Edward Said ve Ortadoğu Tarihyazımı", *Toplum ve Bilim*, sa: 99, 2004, ss. 24-27.

⁵⁵ Dıvıçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Kız Yay., İstanbul 1971. (Yazarın aynı tezi savunduğu diğer eseri *Az Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı*, Elif yay., İstanbul 1966).

özelliklerden hareket edilerek Osmanlı düzeninin ATÜT modelinde olduğunu göstermeye çalışmıştır. Divitçioğlu, çalışmasını “tarihçiden iktisatçıya geçirilen bilgilere” dayandırmış ve ilgili literatürü destekleyen bir arşiv çalışmasına gerek duymamıştır⁵⁶. Araştırmacı, hassas dengelere dayalı bu düzenin içsel ve dışsal dinamiklerin etkisiyle sonraki dönemde “bozulduğunu” belirtse de bunun sonuçlarını irdelememiştir⁵⁷.

Perry Anderson gibi yazarlar ATÜT’ün, Marx’ın tam olarak incelemeden ve genel teorisinin açığına kapatmak amacıyla kurmaya çalıştığı bir model olduğu, Osmanlı toplumsal yapısını çözümlenmede, kuramsal açıdan yetersiz olduğu konusunda birleşmişlerdir⁵⁸. Modelin Doğu toplumlarının her birinde mekanik bir şekilde özellikle geniş çaplı bir sulama şebekesinin varlığı ile merkezileşmiş bir iktidarla, bir bürokrasi olduğu gibi kesin bir genellemeye dayanması, devasa bir devlet ile kırsal tabanı arasında hiçbir ara yapının olmadığını (sınıfsızlığı) iddia etmesi eleştirilmiştir. Eleştiriler, modelin Batı’nın Doğu üzerindeki hakimeyet kurmasını sağlayacak ideolojik bir mekanizma görevi gördüğü noktasında toplanmıştır⁵⁹.

2.2. Wallerstein ve Dünya Ekonomi Sistemi Yaklaşımı

Wallerstein da Osmanlı tarih ve toplumsal yapısını tek bir bütünsel dönüşümün yani Avrupa kaynaklı dünya kapitalist dönüşümü bağlamında ele

⁵⁶ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 15. Kamu işleri, köy üretim şekli, kentlilerin yeri vb. konularda yaptığı yorumlar için bkz. Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 109-149. Örneğin Divitçioğlu, Osmanlı toplumunda kamu işleri ve hizmetleri devlet ve devleti temsil eden hakim sınıf tarafından yaptırıldığını savunmaktadır. Ayrıca suyun bol olması ve Anadolu ve Rumeli’nin diğer olumlu coğrafi koşulları nedeniyle bu kamu işlerinin (ATÜT’ün savunduğunun aksine) “sulama” odaklı olmadığını, “insan” odaklı olduğunu belirtir. Bunun da üretimin Osmanlı’da “olmazsa olmazı insandır” şeklinde açıklamaktadır. Oysa Osmanlı’da vakıf sisteminin iktisadî hayatın birçok alanında karşımıza çıkmasının nedeninin Osmanlı’da kamu işlerinin devletin vazife alanı içine dahil edilmemesinin bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Krş. Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 122-125. Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 42.

⁵⁷ Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁸ ATÜT’ün eleştirisinde Perry Anderson’un çalışması bir öncü gibi görülmektedir. Bkz. Anderson, Perry, *Leneages of Absolutist State*, New Left Books, Londra 1974, ss. 462-549; Akşin, Sina, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim*, sa: 2, Ankara 1977, ss. 31-46, s. 35; İslamoğlu-İnan, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 19.

⁵⁹ Göçek, *a.g.e.*, s. 41; İslamoğlu-İnan, *a.g.e.*, s. 19.

almayı öngörmektedir. Dolayısıyla farklı bölgelerdeki tarihsel gelişmeleri kültürel ya da jeo-politik ögelerce belirlenmiş ideal tipler ile açıklanabileceği görüşünü (Weberci görüşü) yadsımaktadır⁶⁰.

Wallerstein'in modelinin temelinde, Batı Avrupa'nın (*çekirdeğin*) 15. yüzyılın sonlarında başlayan bir değişim sonucu (kapitalizm) Batılı olmayan *çevresi* karşısında üstünlük kazandığı ve çevresini sömürerek bu üstünlüğünü arttırdığı düşüncesi bulunmaktadır. Çevre alanlar, başta ekonomileri ve toplumları Batılı devletlerin ordularının ve pazarlarının gücüyle bağımlılaştırılan Doğu Avrupa ve Güney Amerika'da hammadde ihraç eden bölgelerdi. Sonra sistem dünyanın geri kalanına yayıldı. Çevrenin kaynaklarının alınması kapitalist çekirdeği zenginleştirdi⁶¹. Diğer bir deyişle merkezinde Batı Avrupa'nın olduğu ve çevresini giderek kendine dahil eden bir 'kapitalist' dünya ekonomi sistemi mevcuttur. Toplumsal değişimi de şu ya da bu ülkedeki olaylar değil, bir bütün olarak dünya sistemindeki değişimler belirler⁶².

Wallerstein Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş gelişen bir süreç içinde, dünya ekonomi sistemi ile bütünleşmeye başladığı yönündeki savını yalnızca Avrupa kaynaklı tarihsel belgeler ışığında irdelemiş ve bu dönemi 1750-1839 yılları arası olarak tarihlendirmiştir⁶³.

İslamoğlu ve Keyder, Marx'ın ve Wallerstein'in modelinden hareket ettikleri çalışmalarında Wallerstein'dan farklı olarak Osmanlı toplumsal kuruluşunun dünya ekonomi sistemiyle bütünleşmesinin imparatorluğun çeşitli bölgelerine göre farklı zaman kesitlerinde gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre 16. yüzyıl sonlarında başlayan ve 17. yüzyıl boyunca devam eden bir geçiş

⁶⁰ İslamoğlu-İnan, *a.g.e.*, s. 16.

⁶¹ Ragin, Charles ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", *Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, ed. Theda Skocpol, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, ss. 276-312, s. 276-277.

⁶² Bu modelde kapitalizmin zenginliği basitçe çekirdek devletlerin yerli proletaryasının değil, çevrenin sömürülmesinden kaynak bulur. Üst sınıflar, çekirdek devletleri, çevre üzerindeki denetimlerini savunması için manipüle ederek iktidarlarını sürdürürler. Sınıfları, ulus-ötesi aktörler olarak görmesi açısından Marx'ın modelinin değişik bir versiyonu olarak kabul edilir. Ragin ve Chirot, *a.g.m.*, s. 276-277; Çaylak, *a.g.e.*, s. 73-74.

⁶³ Göçek, *a.g.e.*, s. 47.

döneminden sonra 18. yüzyıl başlarında Balkanlar, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır ve Suriye, 1830'dan sonra da en az gelişmiş olan Anadolu bütünleşme sürecini tamamlamıştır⁶⁴. Kazancıgil de Wallerstein'ın modeliyle Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşme sürecinin uzun bir sürece yayılmasının Osmanlı iktisadî yapısının içsel sağlamlığından ve devlet aygıtının gücünden kaynaklandığını belirtir⁶⁵. Ancak devlet zayıflayınca dış etkenler (Batı) nüfuz edebilmiştir. Bu formülasyonda değişimin kökeni, devlet egemenliğinin zayıflamasında yatmaktadır.

Şevket Pamuk da dünya ekonomi sistemi çözümlemesini benimsemiştir. Pamuk, Brezilya'dan Mısır'a, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hindistan'a kadar çevre ülkelerin 19. yüzyıldaki tarihlerinin, iç toplumsal yapılarında kapitalizme karşı verdikleri tepkiler sonucunda biçimlendiğini belirtmektedir. Bu sebeple ortak süreçlerin yaşandığı gibi her toplumsal kuruluşun kendine özgü niteliklerinden kaynaklanan farklılıkların da olduğunu eklemiştir⁶⁶. Yine de Pamuk, çevre ülkeleri üç başlık altında gruplandırmıştır. 1. Resmî sömürgeler (Hindistan vb.), 2. Siyasal bağımsızlığını sürdürmekle birlikte bir emperyalist devletin "gayriresmi" imparatorluğuna dahil olan ülkeler (Orta ve Güney Amerika ülkeleri) 3. Siyasal bağımsızlığını emperyalistler arası rekabet koşullarında sürdüren ülkeler. Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nu Çin ve İran'la birlikte bu son gruba koymaktadır⁶⁷. Osmanlı İmparatorluğu'nun "çevreleşme" süreci⁶⁸ konusunda ise İslamoğlu ve Keyder'in bölgelendirmesini takip etmiştir⁶⁹.

Bu yaklaşım, incelediğimiz dönemdeki değişimleri Osmanlı'nın dünya sistemine dahil olması ve çevreleşmesi ile bağdaştırır. Bu anlayışa göre bu süreçle birlikte Osmanlı toplumunun klasik sınıf yapısı (askerî ve reaya ayırımına dayalı

⁶⁴ Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ed. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay, Beta Basım Yay., İstanbul 1986, ss. 171-188, s. 175; Göçek, a.g.e., s. 48.

⁶⁵ Kazancıgil, a.g.m., s. 175.

⁶⁶ Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 7.

⁶⁷ Pamuk, a.g.e. 2005 a, s. 7-10.

⁶⁸ Pamuk, Osmanlı toplumunun dünya ekonomisinin hiyerarşisine bir çevre birimi olarak katıldığı için bu sürecin çevreleşme olduğunun altını çizer. Pamuk, a.g.e. 2005 a, s. 1.

⁶⁹ Pamuk, a.g.e. 2005 a, s. 12.

tabakalaşma) ve bu sınıf yapısının üzerine oturduğu ticaret ve pazar yapısının dönüşüme uğradığı kabul edilmektedir⁷⁰. Bu modeldeki temel sorun, Avrupa'nın ticaret yapısındaki değişikliklerin dünyanın geri kalanındaki sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümler üzerindeki etkilerini merkeze alması, konuya tek yönlü bakmasıdır. Model, toplumsal değişimlere sadece "ekonomi" açısından yaklaşmaktadır. Osmanlı çözümlemesinde ise devletin egemenliğinin zayıflaması ve Batı'nın değiştirici gücü üzerine yoğunlaşmakta, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı durumlara göre kendini dönüştürme kabiliyeti (esnekliği) ve kendine özgü özellikleri (din, gelenekler, nüfus yapısı vs.) yeterince dikkate almamaktadır⁷¹.

2.3. Weberci Çözümlemeler /Patrimonyal Bürokrasi Yaklaşımı

Weber, fiziksel şiddet ya da zor kullanımını tekelinde bulunduran devletin, egemenliği altındakileri kendi iktidarına itaat etmelerini sağlayan meşrulaştırma mekanizmalarına başvurduğunu belirtir. Bu meşrulaştırma gücünün uygulanmasını otorite olarak tanımlamıştır. Otorite türlerini siyasal iktidarın meşruluğuna ilişkin inançları esas alarak belirlemiştir. Buna göre üç otorite tipi vardır: akılcı, geleneksel ve karizmatik⁷². Üç otorite tipi (üç ideal tip), yönetici (peygamber/kral/parlamento), yönetsel aygıt (müritler, kraliyet hizmetkârları ve memurlar) ve yönetilenler kitlesi arasındaki hakimiyet ilişkisinin niteliğini gösterir.

Weber, Osmanlı toplumunun geleneksel otorite tipinde olduğunu belirtir. Geleneksel otorite tipinde otoritenin ve egemenliğin kaynağı sözleşme değil, gelenektir. Herkes hükümdara itaat etmekle yükümlüdür ve hükümdar da gelenek ve usule bağlı kalma durumundadır. Weber, geleneksel yönetim şeklinde Osmanlı siyasal sistemini patrimonyal sistemler içine yerleştirir⁷³. Patrimonyal sistem

⁷⁰ Çaylak, a.g.e, s. 78-79.

⁷¹ İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 29-32; Göçek, a.g.e, s. 48-49.

⁷² Weber, Max, *Economy and Society*, V.1, Ed. G. Roth- C Wittich, University of California Press, Berkeley 1978, s. 215-216; Weber, Max, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 315-316.

⁷³ Patrimonyalizm, patriyarkal sistemlerin bir çeşididir. Weber, bu konuyu şekilde anlatmıştır: "Patriyarkalizm babanın, kocanın, evin en yaşlı erkeğinin, en yaşlı akrabanın aile ve klan

kişisel ve mutlak hukuka dayalı bir egemenlik türüdür. Ülke, üzerinde yaşayan insanlar dahil, bütünü ile yöneticinin/hükümdarın mülküdür. Meşruiyeti hükümdar temsil etmektedir. Hükümdar da geleneklerden aldığı meşruiyetle, otoritesini, ülke düzeyine dağılmış oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, geleceklere kendisine bağlı bir “patrimonyal bürokrat sınıf” aracılığıyla sağlamaktadır. Hükümdar bu sınıf aracılığıyla sosyal hareketlenmeleri denetler. Devlet ile uyruklar arasında yer alacak hiçbir siyasî-iktisadî güce izin verilmez. Meşru iktidar yapısını tehdit eden her güç denetim altına alınmaya-engellenmeye çalışılır⁷⁴. Diğer bir deyişle mevcut düzen korunmaya çalışılır.

Patrimonyal sistemin, geleneksel otoriteye dayalı diğer yönetim şekli olan feodalizmden farkı da şu şekilde ele alınmıştır. Feodalizmde, egemenlik hakları kral ve lordlar arasında bölünmüştür. Feodalizmde, patrimonyalizmle karşılaştırıldığında yönetim aygıtı yönetici karşısında daha özerktir. Patrimonyalizmde idarî memurlar, yöneticiye kişisel olarak bağlı olup, konumları yöneticinin bir lütfu ya da ödülü durumundadır. Dolayısıyla feodalizm sonraki dönemlerin hukuka saygılı/akılcı yönetimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca patrimonyal sistemde hükümdarın ve onun yönetici kadrosunun ekonomik kaynaklar üzerindeki mutlak hakimiyeti (pazarın özgürlüğünün olmaması) ile kentlilerin kent idaresinde söz haklarının olmayışı (merkezî idareye bağlı oluşları) bu sistemde özerk ve girişimci bir sınıf (burjuvazi) ile bağımsız bir şehrin gelişmesine –değişime- engel olmaktadır. Patrimonyal

üzerindeki; Efendi'nin ve patronun uşaklar, köleler ve azad edilenler; evin reisinin hizmetçiler ve hizmetliler; prensin köşk ve saray görevlileri, memuriyet soyluları, kiracılar ve vasallar; patrimonyal lordun ve egemen prensin tebaa üzerindeki otoritesi demektir. Patriyarkal ve onun bir çeşidi olan patimonyal otoritenin en belirgin özelliği, karşı gelinmez normlar sisteminin kutsal sayılmasıdır... Bu sistem, 'fonksiyonel' yerine 'kişisel' ilişkiler çerçevesinde hüküm süren Efendi'nin, kısıtlanmamış keyfiliğini ve lütuflarını berbaberinde getirir”. Bkz. Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, 13.b., Deniz Yay., İstanbul 2008, s. 394. ; Patriyarkalizmde (grup içinde enyaşlının idaresi) lider henüz bir yönetsel aygıtı sahip değildir. Lider, mal varlığının artması ve topraklarının genişlemesi ile ev topluluğu üyelerinden yönetimde yararlanmaya başlar. Sonra bölgesel ve merkezî idare örgütleri kurulur. Böylece patrimonyal devlet doğmuş olur. Çaylak, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁴ Roth, Guenther, “Patrimonialism, and Empire-Building in the New States”, *World Politics*, Vol. 20, No.2. (Jan., 1968), pp. 194-206, s. 195-197. Mardin, Şerif, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, 13.b., der. M. Türköner- T. Önder, İletişim Yay., İstanbul 2006, ss. 203-238, s. 207-208.

sistemde değişimin kaynağı hükümdar ve onun kapı halkı arasında sürekli varolan çatışmadır. Göçek'in de belirttiği üzere Weber bu sürekli çatışmanın gerisinde ne olduğunu veya nasıl üretildiğine açıklık getirmemiştir.⁷⁵

Bütün bunlara ek olarak Weber, Osmanlı siyasi sistemi için sultanlılık (sultanizm) demektedir. Burada sultanizmle patrimonyal sistemin en uç noktası kavramsallaştırılmıştır. Sultanizm, gelenek egemenliği tamamen hükümdarın kişisel tasarrufunda olan bir idarî yapı ve askerî g  oluşturduğunda ortaya çıkar. Sultan, bütünüyle keyfi karar alma hakkına sahiptir. Dolayısıyla akılcı rejimlerin (en) dışında kalmaktadır⁷⁶.

ATÜT' n, Osmanlı toplumundaki durağanlığı ve keyfi idarî düzeni (despotizm), ekonomik temelli açıklaması karşısında, patrimonyal bürokrasi yaklaşımı vardığı benzer sonuçları askerî ve siyasi yapıyı temel alarak açıklamaktadır. Bu yaklaşım, Osmanlı toplumunda sınıf eksenli bir toplumsal tabakalaşma yerine statü eksenli bir toplumsal tabakalaşmanın gerçekleştiğini belirterek, bu toplumda “statü”n n geliri belirleyen ilk etmen olduğunu ileri sürer.

Osmanlı devlet ve toplum yapısını inceleyen araştırmacılar arasında şerif Mardin, çalışmalarında patrimonyal bürokrasi yaklaşımını kullanmıřtır⁷⁷. Osmanlı toplumunu tek bir modelle kavramlaştırmanın mümkün olmadığını, ancak patrimonyal bürokrasi yaklaşımının imparatorluğun toplumsal özelliklerini iyi anlatan şemayı sunduğunu belirtir⁷⁸. Mardin, bu konudaki yorumlarını şöyle  zetlemiřtir⁷⁹: *Patrimonyal yönetimlerde, meşruiyet'i hükümdar temsil eder. Hükümdar, otoritesini, ülke düzeyine dağılmış, oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, gelecekleri kendisine bağlı bir “patrimonyal bürokrat” sınıf aracılığıyla sağlar. Bu sınıfın Osmanlı Devleti'nde iki kolu vardır: Biri askerî g lerden, ötekisi “sivil” memurlardan oluşur: Bunlara devlet emrinde oldukları söylenebilecek din adamları da eklenebilir. Buna rağmen, İbn-i Haldun'un işaret*

⁷⁵ Reyhan, *a.g.e.*, s. 25; Göçek, *a.g.e.*, s. 32.

⁷⁶ Weber, *a.g.e.1978*, v. 1, s. 322-324, 336.

⁷⁷ Mardin, şerif, *Din ve İdeoloji*, 9.b., İletişim Yay., İstanbul 2000, (İlk basımı 1969) ; Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”.

⁷⁸ Mardin, şerif, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ...”, s. 207. (İlk yayın tarihi 1983).

⁷⁹ Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ...”, s. 207-208.

ettiği tehlike⁸⁰ tam olarak giderilememiştir. Ülkenin çevre alanlarına egemen olan kabileler ve gene merkezden uzak kesimlerde “eşraf” hanedanı rahatsız edecek bir potansiyele sahiptir. Fakat hanedan iddialıdır: Hükümdarın, hükümranlığının eksiksiz olduğu, kimsenin bu hükümranlığı kendisiyle paylaşmadığı ilkesi, rejimin temel değerleri arasında yer alır. Bunun en yüksek ölçüde sağlanması için hükümdarın çevresinde toplanan “memurların”, ülkenin stratejik güç kaynaklarına egemen olmaları gerekir. Örneğin, “eşraf” ve taşranın iletişim sistemi merkezde kontrol altına alınmalıdır.

Mardin, Osmanlı toplumsal yapısının patrimonyal sistem doğrultusunda ikili (askerî/yöneten ve reaya/yönetilen) bir tabakalaşma yapısı gösterdiğini savunur. Ancak modelin öngördüğü ve Osmanlı tarih yazarlarının belirttiği ölçüde katı bir yapı göstermediğini, arada kural dışı unsurların olduğunu ifade eder⁸¹. Merkezî yürütme mekanizması bu ikili modele uymayan bütün bu unsurları ortadan kaldırma politikası izlemiştir. Mardin, merkez ve bu çevresel unsurlar arasındaki çekişmenin Osmanlı tarihinin başlıca özelliklerinden biri olduğunun altını çizer⁸².

⁸⁰ Kent hayatının hanedanı yumuşatması sonucu başka bir göçer sülalenin işgaliyle devletin yıkılması. Mardin, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, s. 207.

⁸¹ Mardin kural dışı unsurları şöyle sıralar şöyle sıralar. 1. Osmanlılarla savaşmaktansa onlara katılmayı tercih eden Müslüman Türk Beyleriyle Bizans tefurlarının kuruluş yüzyıllarında oluşturdukları Orta Asya’dakine benzer aristokrat aileler (Evrenosoğulları, Malkoçoğulları ve Turhanoğulları). 2. Selçuklulardan artakalmış eski beylikler (Örneğin 17. yüzyıla kadar kısmen özerk bir aile hükümranlığının ayrıcalıklarından yararlanan Dulkadiroğulları ve Bosna’da kendi kaleleri, tımarları ve feodal ayrıcalıkları olan Çengiş beyleri) Kısmen özerk bir hanedandan ya da eski bir devlet adamının soyundan gelenler toplum içinde âyan ve eşraf görünümündeydiler. 3. Yönetici kurum her zaman bir aristokrasi oluşturma potansiyeli taşıyordu. Askerîler, soylarından gelenlere lüks olmasa bile rahat yaşayabilecekleri kadar bir gelir bırakabiliyorlardı. Ayrıca ulema, yönetici zümre içinde medenî haklar açısından ayrıcalıklı bir konumdaydı. Devletin “temel yasası”nı yorumlama inisiyatifini ellerinde tutuyorlardı. Bu tabaka içinde de ünlü ulema aileleri vardı. 4. I. Selim döneminde yeniçerilere evlenme izni verilmesiyle başlayan ve devletin artık yeniçerilerin oğullarına da yeniçeri olarak devlet görevlileri arasına katılma hakkı tanınmasıyla babadan oğula geçen ayrıcalıklar kuşaktan kuşağa aktarılması yönünde merkezî yönetim için ciddi bir sorun doğmuştur. Mardin, reayanın da yekpare bir yapı göstermediğini tüccar/esnaf ve köylüler şeklinde ikili bir yapı gösterdiğini belirtir. Bkz. Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri...”, s. 91-96.

⁸² Mardin, Şerif, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, Çev. Şeniz Gören, Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1, 13.b, İletişim Yay., Ankara 2006, ss. 35-77, s. 38.

Şerif Mardin'in Osmanlı toplumu analizlerinde patrimonyal bürokrasi yaklaşımı ile birlikte "merkez-çevre" yaklaşımını da⁸³ kullandığı görülür.

Mardin, *merkez* ile Osmanlı Devleti'nin merkezî bürokratik aygıtını ve bu devletin/aygıtın işlemlerini sağlayan meşruiyetin özünü, *çevre* ile de geri kalan toplumsal alanı, merkezden ayrı yaşayan ve onunla ancak gevşek bir bütünleşme içinde olan kurumları ve coğrafi alanı kastetmektedir. Bu anlamda merkez ve çevre, arasında birbirlerinden düşünüş ve davranış tarzı, semboller alanı ve temel amaç bakımından kesin olamayan bir ayrışma-kopukluk söz konusudur. Bu iki ayrı kutup gevşek bağlarla birbirine bağlıdır ve ikisi arasında sürekli bir kutuplaşma vardır. Merkez ve çevrenin her karşı karşıya gelişleri, Batı'da olduğunun aksine uzlaşma ile değil⁸⁴, çatışma haline gelir. Bu çatışmalarda merkez baskın çıkmaktadır. Mardin, Osmanlı'da merkez-çevre kopukluğunun kuruluş aşamasından itibaren olduğunu belirtir. Göçebe ve yerleşik halk arasındaki kopukluk, imparatorluk öncesi soylularının imparatorluğun bazı bölümlerinde varlığını sürdürmesi merkezin oturtmaya çalıştığı devlet geleneği (patrimonyal bürokrasi) ile uyuşmuyordu⁸⁵.

Şerif Mardin'in genel olarak Osmanlı Devleti, özellikle de klasik dönemiyle ilgili çizdiği bu çerçeve 16. yüzyıl sonrasıyla ilgili analizlerine yön vermiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında devletin içinde bulunduğu yeni koşulların etkisiyle toprak düzeni, askerî ve malî sistemin işleyişi köklü bir değişime uğramıştır. Daha disiplinli ve sürekli bir orduya ihtiyaç duyulması, tımar

⁸³ Mardin merkez ve çevre kavramları hakkındaki temel mantığı Edward Shils'ten almıştır. Bkz. Shils, Edward, "Center and Periphery", *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi on His Seventieth Birthday*, 11 March 1961, Glencoe 1961, ss. 117-130.

⁸⁴ Osmanlı Devleti'ni ve onun yerini alan Türkiye Cumhuriyeti ile Batı Avrupa'yı bu açıdan karşılaştırır. Buna göre Batı Avrupa'nın feodal temellerinin merkezin çevre güçleriyle (feodal soylular, kentler, kasabalar ve sonra da ensüstri emeği) karşı karşıya gelmeleri (örn. ulus kurucularla yerelcilerin, devlet ile kilisenin karşılaşması) uzlaşmalar yapması sonucunu doğurmuştur. Bu uzlaşmalar, her zaman çevresel bir gücün bir bölümünün merkezde bütünleşmesi sonucunu doğurduğu için, ulus-devletin iyi eklenmiş bir yapıda olmasına yolaçmıştır. Bunun sonucunda Batı Avrupa modern siyasası bükülgenliğine büyük katkı sağlanmıştır. Osmanlı toplumunda merkez-çevrenin karşı karşıya gelişlerinin her zaman çatışmayla sonuçlanması Türk siyasasının temelden ve sürekli toplumsal bir kopukluk taşımasına neden olmuştur. Bkz. Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar ...", s. 36-38.

⁸⁵ Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar...", s. 36-42.

sisiteminin etkinliğini yitirmesine yolaçmıştır. Bu sistemin vergi toplamadaki fonksiyonu ise bir mültezimler sınıfına bırakılmıştır. Mardin'in kendi deyimiyle “Osmanlı Devleti'nin yıldızının sönüşüne, bir feodalleşme ve yerel toprak sahiplerinin güçlenme süreci eşlik etmiştir”⁸⁶.

Mardin bu yeni süreçte Osmanlı toplumsal tabakalaşmasında iki önemli değişimi vurgulamaktadır. Birincisi merkezin kendi bürokrat sınıfı üzerindeki otoritesinin zayıflamasıdır. Bu yöneticiler görev yerlerinde yerel güçlerini yeterince sağlamlaştırdıklarında geri çağırılma, tayin ya da rütbe tenzili durumunda makamlarından kaynaklanan ayrıcalıklarını kaybetmemek için direnebiliyorlardı. Merkez de taktik gereği, bu makamlarda sürekli kalma hakkını onlara yeniden verme yoluna gidiyordu⁸⁷.

İkinci etmen taşradaki âyanın⁸⁸ konumlarındaki değişimdir. Âyan ve eşraf, bu süreçte vergi yükümlüleri ile *merkezce atanmış gözü doymaz* mültezimler arasında arabuluculuk rolü oynamaya başlamıştır. Âyan ve eşraf, artık hem köylünün savunucusu hem de merkezin (kendi memurlarını yeterince kontrol

⁸⁶ Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri ...”, s. 106-107.

⁸⁷ 16. yüzyılın sonlarında devlet için ciddi bir sorun haline alan Celali İsyanları bu açıdan örnek verilebilir. Yönetici kurumun eski üyeleri devlet görevlisi iken sahip oldukları ayrıcalıklar kendilerine yeniden tanınmaya kadar direnebilmek için halkı baskı altında tutuyorlardı. Sipahinin yerini alan mültezimin zorbalığından kaçan köylüleri kendi saflarına çekebiliyorlardı. Ayrıca resmî görevliler arasındaki bu iktidar kavgasının neden olduğu karışıklıkların reayanın “resmî” olan herşeyden nefret etmesine neden olduğunu belirtir. 18. yüzyıla gelindiğinde devletin bu tür isyanlara yolaçmamak için bu geri adımlar attığı söylenebilir. Bkz. Mardin, “Tabakalaşmanın Toplumsal Belirleyicileri ...” s. 104-105.

⁸⁸ Âyan: “Göz” anlamına gelen Arapça *ayn* kelimesinin çoğuludur. Eşraf, vücûh ve erkân ile eş anlamıdır. Halkın gözünde soy, sop ve itibarca seçilmiş olan(lar) anlamında kullanılan bir tabirdir. Âyan kelime olarak çoğuldur. Ancak terim olarak vesikalarda yerine göre bazen çoğul anlamıyla ileri gelenleri bazen de tek bir ileri geleni kastetmek için kullanılmıştır. Bu grup arşiv belgelerinde *âyan ve eşraf* ile *âyan-ı vilâyet* gibi ifadelerle karşımıza çıkmaktadır. Âyan, Osmanlı şehir toplumunda devlet ve reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen hem reayanın temsilcisi hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı konumundaydı. İncelediğimiz dönemde ise âyanın konumu toplumsal açıdan bir yükselişe işaret etmektedir. Bu dönemde yönetim kadrolarına girerek, çeşitli idarî, sosyal ve ekonomik işlevler üstlenmişlerdir. Dolayısıyla kendi içlerinde de toplumsal açıdan bir hiyerarşinin oluştuğu söylenebilir. Bkz. Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, c. 1, Simurg/Österreichische Akademie Der Wissenschaften, İstanbul-Wien 2002, s. 134; Mert, Özcan, “Âyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1991, ss.195-198; Ergenç, Özer, “Osmanlı Klâsik Dönemindeki «Eşraf ve A'yan» Üzerine Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları III*, 1982, İstanbul, ss. 105–118; Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, TTK Basımevi 1994, s. 7-13.

edemeyen) adamı haline gelmişti⁸⁹. Ancak bu kadarla kalmadı: “...âyan da talana katıldı, onlar da kendilerine bağımlı olanları bunalttılar ve resmî sınıfın görenekleri ve dünya görüşüyle özdeşleştiler. Gene de, alt sınıflar için âyan, ancak resmi görevli olduğu sürece ve yöneticilerin davranışlarını benimsediği oranda kötü olmuştur”⁹⁰.

Diğer taraftan Mardin, bu konuyu Weber’in “statü düzeni”⁹¹ açıklamasıyla da yorumlamaktadır. Osmanlı toplumunda âyan ve eşraf piyasaya yönelerek yeni girişimlerde bulunacağına, devletin verdiği imtiyazlardan hareketle küçük çapta devletin çizgilerini geliştirmeye uğraşmıştır ve her âyanın kapısı hükümetin küçük bir kopyası haline gelmiştir. Bunun arkasındaki neden Osmanlı’da “iktidar”ın (statünün) zenginlikten daha değerli bir meta olmasıdır. Mardin, âyanın bu yolla elde ettiği iktidarın yine de devlet karşısında yasal otonom bir alan açmaya yetmediğini belirtir⁹². Bunun arkasındaki nedenin de toplumsal düzenin ikili yapısı ve bir ara tabanı bulunmaması (yani patrimonyal özelliklerinden) olduğunu ifade eder.

Mardin, imparatorluğun gerilemesiyle birlikte merkez-çevre ilişkisinde değişim yaşandığını belirtmiştir. Merkezî otoritenin temsilcisi konumundaki yöneticilerin reaya –özellikle de ağır vergiler ödemek zorunda kalan köylüler ile ilişkisinin “doğu despotizmi”⁹³ niteliğini göstermeye başladığını ifade eder.

⁸⁹ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar ...”, s. 47.

⁹⁰ Mardin, “Tabakalaşmanın Toplumsal Belirleyicileri ...”, s. 108.

⁹¹ Weber, Max, *Economy and Society*, V.2., ed. G. Roth- C. Wittich, University of California Press, Berkeley 1978, s. 1068.

⁹² Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 121. Yazarın bu konuyla ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Mardin, Şerif, “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Çev. Levent Köker, 18.b., İletişim Yay., İstanbul 2008, ss. 193-235, s. 208.

⁹³ Rönesans’tan itibaren Osmanlı tarzı devlet yönetimi despotizm olarak adlandırılmış ve Avrupa monarşisinin antitezi olarak kabul edilmiştir. Kavrama bugünkü içeriğini kazandıran ise Montesque’dur. Montesque, despotizmin üç ayrı hükümet tipinden biri (diğerleri monarşi ve cumhuriyet) olarak ele almıştır. Despotizmde yönetici ile halk arasında aracı kurumlar (monarşideki aristokrasi ve komünler gibi) yoktur. Toplum saf olarak yöneten-yönetilen olarak ikiye bölünmüştür ve yöneticinin keyfi yönetimine tabi uyruklar olarak formüle edilmiştir. Doğu despotizmi Weber’in ve Marx’ın Batı merkezli çözümlerinin kaynağı olarak görülmektedir. Bkz. Çaylak, a.g.e., s. 41-43; İslamoğlu-İnan, a.g.e., s. 17-24.

Memurlar daha zalim olmuşlardır ve önceki dönemin aksine kural tanımaz bir hale gelmişlerdir⁹⁴.

Metin Heper de *Türkiye’de Devlet Geleneği* adlı eserinde Osmanlı devlet ve toplum yapısını yaklaşık altı asırlık süreçte geçirdiği değişimleri de incelemiştir⁹⁵. Heper, devletleri gösterdikleri siyasal kültüre göre “aşkıncı” (transcendentalism ya da devletçi yönelim) ve “araçsalcı” (instrumentalism ya da toplumcu yönelim) olarak sınıflandıran tezi benimsemiştir⁹⁶. *Aşkıncılıkta* toplumun çıkarı üyelerinin çıkarının önündedir. Kanun, kolektif akıl ve iradenin ifadesi olarak görülür. *Araçsalcılıkta* ise bireylerin gruplardan bağımsız kimlikleri, ahlakî duygu ve amaçları vardır. Kanun bireyler arasında varılmış bir anlaşmanın sonucudur. Özgürlük, farklılık ve çoğulluğu ifade eder. *Aşkıncılıkta* insanın aslen ahlakî bir topluluğa ait olduğu inancı hakim iken, *araçsalcılıkta* insanın bir çıkar topluluğuna ait olduğu inancı hakimdir⁹⁷. Bunların da *aşırı aşkıncı* (devlet karşısında toplumun etkisizleştirilmesi), *aşırı araçsal* (toplum karşısında devletin etkisizleştirilmesi) ile *ılımlı aşkıncı* (aşkın devletin topluma değiştirilmez olarak empoze ettiği normlar etrafında kurumsallaşması) ve *ılımlı araçsalcı* (toplum içinde kabul edilebilir düzeyde bir eşitsizliğin doğal görünmesi) formları vardır. Heper, Osmanlı Devleti’nin, devletin yönetenin kişiliğinde yapılandığı için patrimonyal olduğunu belirtmekle birlikte tam olarak keyfî idarenin olmadığını, bu açıdan da Osmanlı devlet düzeninin “ılımlı aşkıncı” olarak tanımlanması gerektiğini savunur. Bu yorumuyla Weber’in modelinden ayrılmaktadır. Heper’in bu savı şu maddeler halinde özetlenebilir⁹⁸:

1. İlimli aşkın devletde, merkez ve çevre arasındaki uzlaşma, keyfî olarak değil, devlet tarafından değişmez normlara uygun olarak topluma kabul ettirilir.

⁹⁴ Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar...”, s. 47.

⁹⁵ Konu, kitabın asıl konusu olan Türkiye Cumhuriyeti döneminin bir altyapısı olarak ele alınmıştır. Heper, Metin, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarık, DoğubatuYay., Ankara 2006, s. 15-92.

⁹⁶ Heper tezi R. N. Berki’den almıştır. Heper, *a.g.e.*, s. 27 (Berki, R.N., “State and Society: An Antithesis of Modern Political Thought”, *State and Society in Contemporary Europe*, ed. Jack Hayward-R.N. Berki, Martin Robertson, Oxford 1979).

⁹⁷ Bu modelin daha ayrıntılı bir açıklaması için bkz. Heper, *a.g.e.*, s. 27-32.

⁹⁸ Heper, *a.g.e.*, s. 48-63.

Heper, Osmanlı Devleti'nde bu değişmez normların adalet dairesi adı altında formüle edildiğini belirtir. Bu devlet felsefesinde toplumun refahı kendilerini devletle özdeşleştiren zümrelerin elinde olan kaynakların yeterli olması ile bir tutulmuştur.

2. Merkezî otorite tamamen kurulunca Osmanlılar, *devleti yöneten adaleti kendi kişisel arzularından bağımsız olarak ifade eder* şeklindeki eski Orta Asya Türk devletlerinde rastlanan bağlayıcı nihaî hukuk (yasak/Osmanlılarda örf-i sultanî) fikrini benimsemişlerdir. Buna göre Osmanlı yönetim sisteminde padişah dahil tüm yöneticiler kurallara uymak zorundadır. Osmanlı yönetim sistemi tam olarak keyfî yönetim olarak tanımlanamaz.

3. Osmanlı Devleti, bürokratik örgütlenmesini oluştururken aslında gayrimüslim olup sonradan Müslümanlaştırılmış bendelere dayanmıştır. Çünkü padişahın mutlak iktidarını sürdürebilmek için kendi isteklerinin dışına çıkmayacak bir bürokrat tabakaya ihtiyacı vardır. Bu gözü kapalı sadakatle bağlı memurlar, halkın karşısında padişahı temsil ediyorlardı ve kendi görev alanlarında her biri birer mini-padişahı. Böylece yönetenin yönetilenden ayrıştırılması ve yönetici zümre üzerinde tam kontrol sağlanmıştır. Aşkın bir devlet için temel bir ölçüt olan siyasetin dinden ayrıştırılması konusunda da Osmanlı Devleti en iyi örnektir. Osmanlı Devleti, İslam dini karşısında bağımsızlığını büyük ölçüde korumuştur. Din adamları padişah tarafından atanırlar ve görevden alınırlar. Ulemâ, padişahın Şerîata aykırı bulduğu kararları geçersiz kılma hakkına sahipti. Ama bu yola nadiren başvurmuşlardır.

4. Toprakların tamamen devletin mülkiyetine alınması, tahrir ve tımar sistemlerinin uygulanmasıyla da reaya (çevre) üzerindeki kontrol sağlamlaştırılmıştır. Bu uygulamalar da ılımlı aşkın devlet yönetiminin oturtulmasında etkili olmuştur.

Heper ortaya koyduğu bu sistemin 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı devlet düzeni için geçerli olduğunu belirtir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişen devlet ve toplum düzeni hakkındaki yorumları büyük ölçüde Şerif Mardin'le

uyuşmaktadır. Heper'e göre 15. ve 16. yüzyılın büyük bir bölümünde merkez, son derece heterojen olan toplumunu patrimonyal yönetimle kontrol altında tutmayı başarmıştır. Çevreden kaynaklanan ve merkezi tehdit eden unsurlar her zaman olmuştur. Bunların başlıcaları ahiler ve eski gazi kökenli aristokrat ailelerdir. 16. yüzyılın sonlarında devletin karşılaştığı yeni koşullarla⁹⁹ devlet ve toplum düzeni yeni bir hal almıştır. Heper, özellikle iltizam sisteminin yaygınlaştırılmasının yarattığı sorunlar üzerinde durmaktadır. Bu uygulama sonucunda mültezimlerden oluşan yeni bir eşraf tabakasının ortaya çıktığını, mültezim olma yarışında bürokratların ve sarrafların aldığı rüşvetler nedeniyle sonunda reayanın yüksek vergiler yüzünden telef olduğunu belirtir. Bütün bunların sonucunda ise merkezin çevre üzerinde padişahın hem bürokrat sınıf hem de reaya üzerinde otoritesi zayıflamıştır. Bunun nedeni ise padişahın malî kaynaklar üzerindeki denetimini ve itibarını kaybetmesidir.

İmparatorluğun gerileme döneminde Osmanlı bürokratları artık padişahın uzantısı ve devletin sadık hizmetkârı değildirler. Heper yeni düzen hakkında İnalçık'ın anlatımına yer verir¹⁰⁰: “Bütün devlet mevkileri devletin delege ettiği yetkiyi kullanan tüm kamu birimleri de dahil olmak üzere kişisel çıkar mekanizmalarına dönüşmüşlerdir”. Padişah atık ılımlı aşkın devletin savunucusu olarak hareket etme kabiliyetini kaybetmişti. Çevre ise alternatif bir düzen üretme gücünden ve isteğinden yoksundu.

Şerif Mardin'in ve Metin Heper'in 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı devlet ve toplum düzenini açıklama çalışmalarında ortak bir yön daha bulunmaktadır. Her iki araştırmacının da esas meselesi klasik Osmanlı düzeninin özellikleri ve Türkiye Cumhuriyeti'ne etkileridir. 17. ve 18. yüzyıllar anlatımlarında birer ara dönem, önce ve sonrayı karşılatırmak için bir antitez olarak görülmektedir. Dönem hakkında önemli katkılarda bulunsalar da kapsayıcı bir değerlendirme sunmazlar.

⁹⁹ Heper bu gelişmeleri, uzun ve yıpratıcı savaşlar, Avruapa'da savaş teknolojisindeki gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bu sebeplerden karşılaştığı nakit sıkıntısı, tımar sisteminin ihtiyaca cevap vermemesi sonucu iltizam sisteminin onun yerini alması, bütün bunların neden olduğu idarî ve sosyal değişimler başlıkları olarak sıralamıştır. Heper, *a.g.e.*, s. 63-64.

¹⁰⁰ Heper, *a.g.e.*, s. 66; İnalçık, Halil, “The Ottoman Decline an ist Effects upon the Reaya”, *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, ed. H.Birnbaum and Speros Vryonis Jr., The Hauge, Mouton 1972, s. 342.

Fatma Müge Göçek de *Burjuvazinin Yükselişi ve İmparatorluğun Çöküşü* adlı çalışmasında Weber ve Marx tarafından oluşturulan kuramları doğrudan Osmanlı İmparatorluğuna uygulamak yerine güçlendirmeyi hedeflediğini belirtmiştir. O bu kuramların Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. ve 19. yüzyıllardaki değişimini açıklarken devletin rolüne ve Batı'yla olan etkileşimine öncelik tanıdıklarını, Ayrıca her iki çözümlemenin de Osmanlı toplumsal değişiminde şu unsurları saptadıklarını belirtir. Kapı halkı, toplumsal aktör olarak sultan ve onun devleti, dış katalizör olarak Batı ile olan savaş ve ticaret. Göçek de kitabında Osmanlı'nın geçirdiği değişime bu çerçeveden bakmıştır. O çalışmasında bu kuramların aksine Osmanlı'da devletin statik bir yapı göstermediğini, otoritenin de tamamen sultanın kişisel tasarrufunda olmadığını belirtmiştir. Ancak kısaca tüm kitabında verileriyle destekleyerek ortaya koymaya çalıştığı sav, Osmanlı Devleti'nin Batı ile girdiği savaşlar ve ticari ilişkiler 18. ve 19. yüzyıllarda mevcut toplumsal yapısını etkileyerek tüccar ve bürokrat sınıfı şeklinde bölünmüş parçalı bir burjuvazi yarattığı yönündedir.

Buradan da anlaşılacağı üzere Göçek, 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı toplumsal yapısında Avrupa etkisinde gerçekleşen toplumsal değişim (Modernleşme) üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak 18. yüzyılda sultan, yönetici kadro ve toplum ilişkisi üzerine analizleri konumuz açısından önem taşımaktadır. Sultanın saraydaki ve saray dışında kalan eyaletlerdeki kapı halkının sultanla ve kendi içindeki ilişkiler ağının Osmanlı idari örgütlenmesinin yeniden üretilmesine hizmet ederken bir taraftan da sultanın/devlet erkinin imparatorluğun yönetimindeki etkinliğini zayıflattığını ayrıntılı bir analizle ortaya koymuştur¹⁰¹.

Bu modelleri kullanarak Osmanlı devlet düzenindeki ve toplumsal yapısındaki değişim ve etkilerini irdeleyenler genel olarak Osmanlı düzenini ele alırken 17. ve 18. yüzyıllardaki düzeni, savlarını desteklemek için bir karşılaştırma aracı olarak aldıkları söylenebilir. Diğer bir deyişle asıl konuları ya klasik Osmanlı düzenini ortaya çıkarmak olmaktadır ya da 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin temellerini ortaya koymak. Asıl konu olarak 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı

¹⁰¹ Göçek, *a.g.e.*, s. 60-77.

toplumsal yapısındaki değişimi ve ortaya çıkan düzeni (toplumsal değişme modellerini de irdeleyerek) ele alan araştırmacılar arasında ise Halil İnalıcık ve Rıfaat Abou el-Haj'dan bahsedebiliriz.

Halil İnalıcık, Osmanlı sultanının, siyasal ve ruhanî iktidarı kendi egemenliğinde birleştirme iddiası doręultusunda bu iktidarı tekeline aldığını ve Weberci anlamda Osmanlı sultanının patrimonyal hükümdarlığın mükemmel bir biçimini –sultanizmi- üretmiş olduğunu ifade etmektedir¹⁰². lke içindeki her Şey, hükümdarın babadan kalma mlk olarak algılanıyordu. Osmanlı devlet biçiminde sultanın otoritesinin mutlak olarak tanınması n Şartıyla din, etnik ve kültürel farklılılarıyla birlikte her grup Osmanlı Devleti'nin/sultanın Őemsiyesi altındaydı. Bunu Osmanlı fetihlerinden izlemek mmkndr¹⁰³.

İnalıcık, Osmanlı devlet politikasını hazine-iktidar-hazine Şeklinde formüle etmiştir. Buna göre siyasî g, malî gücün o da siyasî gücün artmasına bir araç sayılmaktadır. Sultan'ın eyaletlerdeki kuvvetlere karşı kendi otoritesini kabul ettirebilecek bir orduya ve iktidarını temsil edecek bir imparatorluk bürokrasisine ihtiyaı vardı. Ordu ülkenin diğer devletlere karşı korunması için de gerekliydi. Bunlar ise sürekli olarak vergi kaynaklarının garanti altına alınmasını ve hazinenin dolu tutulmasını gerektiriyordu. Bu malî g de yine ordu ve bürokrasiyle saęlanabilirdi¹⁰⁴. Yukarıda bahsi geçen adalet dairesi de aynı prensibe işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde reayanın himayesi devlet bürokrasisinin temel politikasıdır. Osmanlı her gittiği yerde mahallî feodal kuvvetleri bertaraf etmiş ya da kendi askerî sistemiyle bütünleştirmiş, böylece köylünün istismarını önlemeye çalışmıştır. Osmanlı kanunlarının da temel karakteri budur: reayanın himayesi. Burada yine aynı düşünce hakimdir: Hazine-İktidar-Hazine. Çünkü Osmanlı

¹⁰² İnalıcık, Halil, "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Turkey and Europe in History*, Eren Yay., İstanbul 2006, ss. 17- 41, s. 17-41. (İlk kez yayınlandığı tarih 1992); Ortaylı, İlber, "«Osmanlı Tarihi En ok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir» Halil İnalıcık ile Söyleşi", *Cogito*, sa:19, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, ss. 24-40, s. 25.

¹⁰³ İnalıcık, Halil, "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar", *Global Yerel Eksende Türkiye*, Ed. F. Keyman-A.Y. Sarıbay, Alfa Yay., İstanbul 2000, ss. 87-98, s. 87

¹⁰⁴ İnalıcık, "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar", s. 88-89.

Devleti'nde servet yaratan temel kaynak tarımdı. Tarımın verimli işlemesi reayanın korunmasına dayanıyordu. Devlet köylüyü korumakla aslında kendi kaynaklarını korumaktaydı¹⁰⁵. Burada İnalçık'ın bürokrasinin ve sultanın uyguladığı kuralların ve geleneklerin Sultanın mutlak iktidarının (patrimonyal sistemi) devamını sağlama amaçlı olarak yorumlandığı görülmektedir.

Diğer taraftan onun tarihi yorumlayışının modellere bağımlı kalmadığını belirtmeliyiz. Konuyla ilgili şu cümleleri de bunu göstermektedir¹⁰⁶. “*Gene de, bu idare ve devlet anlayışını abartmaya gerek yoktur. Sonuçta temel mesele «ben köylüyü korursam devlet zengin olur, devlet zengin olursa benim kudretim devam eder» şeklindeki denklemi gerçekleştirmektir. Bu denklem, Osmanlı Devlet sisteminin temel prensibi sayılıyor. Bu temel politika batı monarşilerinde de var ve başlıca merkantilizm şeklinde tezahür ediyor*”.

Halil İnalçık'ın 16. yüzyıl sonrasında (Klasik çağ sonrası) Osmanlı İmparatorluğunun geçirdiği değişimlerin nedenleri ve sonuçları üzerine bir dizi yayını bulunmaktadır¹⁰⁷. İnalçık'ın bu konudaki görüşü kısaca şöyledir: 16. yüzyıl

¹⁰⁵ İnalçık, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, s. 90. İnalçık, 1988'de yayınlanan bir makalesinde reayanın, Padişah'ın bir yakınına ait sorunda haksızlığa karşı şikayete cesaret edebilmesini şöyle değerlendirmiştir: “*Bu nokta, Osmanlı devlet idaresinin, keyfi bir patrimonyal sistem (bu Max Weber'in Osmanlı rejimini karakterlendirmesidir; o keyfi patrimonyalizme “Sultanizm” adını takar) olarak yorumlanamayacağını göstermektedir. Osmanlılarda, adâlet ve şikâyet sisteminin bürokrasi tarafından yürütüldüğü, Osmanlı bürokrasinin yerleşmiş kurallar ve göreneklere tâbi olduğu, böylece Pâdişâhın veya yakınlarının keyfi tasarruflarını önlemeye çalıştığı unutulmamalıdır. Aynı bürokratların, devletin çöküşünü, bu bürokratik düzenin ve kontrolün çiğnenmesine atfettikleri bilinmektedir*”. Bkz. İnalçık, Halil, “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-i Hâl ve ‘Arz-i Mahzar’lar” Osmanlı Araştırmaları, sa:VII-VIII, İstanbul 1988, ss. 33-54, s. 38. İnalçık'ın konuyla ilgili bakış açısının zaman içinde değiştiği söylenebilir. Krş. İnalçık, a.g.e.2009, s. 218.

¹⁰⁶ İnalçık, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, s. 90.

¹⁰⁷ İnalçık, Halil, “The Nature of Traditional Society: Turkey”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Ed. Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow, Princeton Uni. Press, 1964, ss. 42-63; İnalçık, H., “The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya”, *Aspects of the Balkan Continuity and Change. Contributions to the International Balkans Conference held at UCLA, October 23-23 1969*, ed. H.Birnbaum and S. Jr. Vryonis, The Hauge 1972, ss. 338-354; İnalçık, H., “The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East”, *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry and M.E. Yapp, London 1975, ss. 195-217; İnalçık, H., “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff and Roger Owen, Southern Illinois University Press, USA 1977, ss. 27-52; İnalçık, H., “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), ss. 282-337; İnalçık, H., “The Emergence of Big Farms, Ciftliks: State, Landlords and Tenants”, *Contributions à l'Historie Économique et Sociale de l'Empire Ottoman*, ed. J.L. Bacqué-Grammont and P.Dumont, Paris-

sonlarından itibaren Osmanlı Devleti önemli sorunlarla yüzleşmiştir. Öncelikle devlet Doğu'da Safevilerle Batı'da da Habsburglarla uzun ve yıpratıcı (dolayısıyla maliyeti de yüksek) savaşlar yapıyordu. Bu dönemde Avrupa devletleri savaşlarda ateşli silahlar kullanmaya başlamışlardı. Onlarla mücadele halindeki Osmanlı Devleti buna ayak uydurmak zorundaydı. Ayrıca eş zamanlı olarak Osmanlı malî sistemi, Avrupa'dan ucuz gümüşün yoğun bir şekilde pazarlarına girmesi sonucu bir çöküş yaşadı. Yüksek enflasyona ve devalüasyona neden olan bu durum askerî zümrenin fakirleşmesine ve geleneksel malî sistemin terk edilmesine yol açtı. Devrin bu koşulları ve bunlara karşı alınan önlemler, devletin tebaasıyla olan ilişkilerinde radikal bir değişime neden oldu ve sonunda devlet çapında bir desentralizasyon politikasını getirdi¹⁰⁸.

İnalcık, 17. yüzyılda taşradaki yöneticiler ve merkezî hükümet arasında mücadelenin yüzyılın temel karakteri olduğunu belirtmektedir¹⁰⁹. Merkezin taşradaki yöneticiler üzerindeki otoritesinin zayıflaması, bu yöneticilerin (koşullar nedeniyle) azalan gelirlerini arttırmak amacıyla reayaya zulm etmeye başlaması, merkezin temel vergi kaynağı olarak gördüğü reayayı korumak için başka yollar aramasına neden olmuştur. İnalcık, devletin bu durum karşısında aldığı tedbirlerin yeni bir sistem getirirse de aslında eski düzeni korumak amaçlı olduğunu ifade etmektedir¹¹⁰.

Yöneticiler eyaletlerde sultanın otoritesinin yerel uzantıları olmayı bıraktıkları zaman, istese bile geleneksel sistemi değiştirme gücünden yoksun olan sultan, bunun yerine yöneticilerin artan otonomisini sınırlamak için karşıt güçler

Louvain 1983, ss. 105-126 (Aynı makale için bkz. İnalcık, H., "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, ss. 17-31).

¹⁰⁸ İnalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation ...", s. 288; İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 46-57. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu* adlı eserinde Halil İnalcık'ın 17. yüzyıldaki problemlerin ortaya çıkmasında Yeni Dünya'dan Osmanlı ülkesine akan sıcak para krizinin birincil faktör olduğunu savunduğunu belirtse de bu yorum Halil İnalcık'ın bu dönem hakkındaki yorumlarıyla örtüşmez. Bkz. Abou-El-Haj, *a.g.e.*, s. 36. Aynı farka Veinstein de işaret etmiştir. Bkz. Veinstein, Gilles, "İnalcık's Views on the Ottoman Eighteenth Century and the Fiscal Problem", *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Ed. Kate Fleet, Oriente Moderno, 18/ Volume I, 1999, ss. 1-10, s. 2, 3 nolu dipnot.

¹⁰⁹ İnalcık, "Centralization and Decentralization ...", s. 28.

¹¹⁰ İnalcık, "Centralization and Decentralization ...", s. 28.

oluşturmaya zorlanmıştır. Böylece bu dönemde eyalet yönetiminin iki temel direği, kadı ve defterdar, görülmedik bir önem kazandıkları gibi âyanlar da eskiye nazaran çok daha güçlü yerel birer otorite olarak ortaya çıkmışlardır. Özellikle savaş zamanlarında gelir, adam, erzak ve hayvan sağlayarak hükümet için kendilerini vazgeçilmez yapan bu kişiler aynı zamanda devlet kaynaklı temsili otoriteler (mütesellimlik ve mültezimlik gibi) elde ederek eyaletlerdeki etkinliklerini arttırmışlardır. 19. yüzyılın ortalarında sultan tarafından yavaş yavaş güçleri kırılana dek âyan, devleti zaafa uğratan bir güç olarak kalmıştır¹¹¹.

İnalçık'ın salt bu problemleri geniş kapsamlı ve belgelere dayanarak incelediği “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700” ve “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration” makaleleri halen dönem hakkındaki temel kaynaklar arasında görülmektedir.

Bu noktada Yaşar Yücel'in aynı dönemde yayınladığı “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler” makalesinden bahsedilebilir. Bu makale de 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı devlet ve toplum düzenini desantralizasyon dönemi olarak tanımlayan başat çalışmalardandır. Yücel, yukarıda ele alınan modelleri kullanmamakla birlikte Osmanlı düzeninin hiç bir zaman tam anlamıyla/saf bir merkeziyetçi yapıyı kurmadığını her zaman içinde desantralizasyon unsurlarını (bazı sancak beyliklerinin yurtluk, ocaklık olarak ırsî beylere tevcih edilmesi, dirlik sahiplerinin taşra yönetiminde sahip oldukları geniş yetkiler vb.) barındırdığını, 16. yüzyıldan sonra değişimin bu unsurların etkinliğinin önceki döneme göre çeşitlenerek artması olduğunu belirtmektedir¹¹². Dolayısıyla aşağıda ele alınacak olan “klasik düzenin salt bir merkeziyetçi düzen olmadığı görüşünü” Yaşar Yücel 1974'te ana hatlarıyla yazmıştır diyebiliriz.

¹¹¹ İnalçık, “Centralization and Decentralization ...”, s. 29-52; Göçek, *a.g.e.*, s. 39.

¹¹² Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, c. 28, sa: 152, Ankara 1974, ss. 657-707, s. 697-699.

2.4. 18. Yüzyıl Osmanlı Tarihine Yeni Yaklaşımlar

Osmanlı 18. yüzyılına yaklaşımların en büyük sorunlarından biri, bu dönem için yazılanların büyük bir kısmının dönemin kendinden çok, öncesine ve sonrasına göre anlam kazanmalarındır. 18. yüzyıl yorumları ya daha öncesindeki klasik dönemle ve /veya sonrasındaki Tanzimat dönemiyle ilişkilendirilerek yapılmaktadır¹¹³. Bunun sonucunda da Edhem Eldem'in deymiyle "18. yüzyıl özerklik kazanamamakta, ancak belirli senaryo /süreç içinde yer aldığına anlamlı hale gelebilmektedir"¹¹⁴. İdealize edilen klâsik dönemle (altın çağ) karşılaştırılınca bir duraklama/gerileme süreci 19. yüzyıldaki modernleşme/Batılılaşma dönemiyle karşılaştırılınca da bir hazırlık dönemi olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir deyişle 18. yüzyıl, olumlu veya olumsuz bir değişim/geçiş süreci olarak görülmektedir.

1990'lardan itibaren ortaya çıkan bir yaklaşımla 16. yüzyılın sanıldığı kadar merkezîyetçi olmadığı ve 18. yüzyılın da 16. yüzyılın tam zıttı bir adem-i merkezileşme (desantralizasyon-yerelleşme) dönemi olarak görülmesinin doğru olmadığı savunulmaktadır. Artık 18. yüzyıl "adem-i merkezileşmenin yönetimde ağır bastığı dönem" olarak değerlendirilmektedir¹¹⁵. Ayrıca yukarıda ele alınan modellerin Osmanlı çözümlenmeleri, Batı-Doğu karşıtlığı önyargısının etkisiyle Osmanlı Devleti'nde nelerin yaşanmadığı (burjuvazinin yükselişi, kapitalist düzen vs.) konusunda yoğunlaşmaları gerekçesiyle eleştirilmektedirler¹¹⁶.

Rıfâ'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası* adlı kitabında 16. yüzyıl sonrası Osmanlı tarihi hakkındaki bu görüş değişimini net bir şekilde ortaya koymuştur. Abou-El-Haj, daha önce yapılan çalışmaların Osmanlı tarihinin diğerleriyle karşılaştırılamazlığı (Osmanlı ötekidir tezi) üzerine kurulduğu için

¹¹³ Hathaway, Jane, *Rewriting Eighteenth Century Ottoman History, Mediterranean Historical Review*, vol. 19, no. 1, June 2004, ss. 29-53, s. 29-30.

¹¹⁴ Eldem, Edhem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito*, sa:19, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, ss. 189-199, s. 192. Pierberg de bu durumu "ortanca çocuk" sendromuna benzetir. Piterberg, *a.g.e.*, s. 189.

¹¹⁵ Konuyla ilgili bkz. Eldem, *a.g.m.*, s. 194-195; Khoury, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumları 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s. 3-12; Khoury, *a.g.e.*, s. 3; Abou-El-Haj, *a.g.e.*, s. 34.

¹¹⁶ Piterberg, *a.g.e.*, s. 187-188; Abou-El-Haj, *a.g.e.*, s. 19-35; Reyhan, *a.g.e.*, s. 5-87.

bakış açımızın daraldığını ifade eder. Dünyanın oldukça farklı devletlerinde ve kültürlerinde de ortaya çıkan olguları yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyen dönemsel faktörlerin bir sonucu olarak ele almayı bırakarak, Osmanlı'yı çağdaşı olan diğer devletlerle karşılaştırarak görmeyi önerir. Benzerliklerin hiç de az olmadığını belirtir. Ayrıca Osmanlı tarihini 17. yüzyıldan önce merkezîyetçi, etkin ve akılcı bir kamusal örgütken, 17. yüzyıla gelindiğinde daha önceden sahip olduğu kendine mahsus bütün özelliklerin kaybolmaya başladığı yönündeki yorumu da reddeder. Diğer bir deyişle klasik dönem-duraklama dönemi ve gerileme dönemi gibi soyutlama araçlarının fazla idealize edilmesini eleştirir. 16. yüzyıl sonrası Osmanlı devlet ve toplum düzeni incelemelerinde dış etkenlere (savaş teknolojisindeki değişim, fiyat devrimi, dengelerin bozulması vb.) olduğu kadar iç koşullara da önem verildiği ve Osmanlı'yı "kendine özgü" olarak görmeyi bırakmak gerektiğini savunur¹¹⁷. Benzer görüşlerin Gabriel Piterberg, Dina Rızık Khoury, Edhem Eldem gibi birçok araştırmacı tarafından tekrarlandığı görülmektedir¹¹⁸.

Bu konuda Ariel Salzman'nın tezi de dönemin genellikle tek yönlü olarak ele alındığına işaret etmektedir. Mehmet Genç'in öncülük yaptığı çalışmaları temel alan Ariel Salzman, iltizam sistemi uygulamaları üzerine hazırladığı tezinde önce 17. yüzyıldaki krizin, köklü askerî değişimlerin ve küresel Avrasya-Atlantik ekonomisinin malî sistemin parasallaşmasına ve 17. yüzyıldaki vergi tahsil sisteminin (iltizam) ve 17. yüzyıl sonundaki malikâne döneminin oluşmasına nasıl yol açtığını ve sistemin nasıl amacını aştığını ele almıştır. Salzman "özelleştirme" olarak adlandırdığı bu hareketi¹¹⁹ malî olarak çok kapsamlı bir adem-i merkezileşmeye işaret etse de idarî olarak merkezîyetçi bir hareket olarak yorumlamaktadır. Bu sayede taşradaki yerel otoritelerin devlet maliyesi içine dahil edildiklerini belirtmektedir¹²⁰.

¹¹⁷ Abou-El-Haj, *a.g.e.*, 19-56.

¹¹⁸ Eldem, *a.g.e.*, s. 192-194; Khoury, *a.g.e.*, s. 1-21.

¹¹⁹ Salzman, Ariel, "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyanlar", *Osmanlı*, c.3, Ed.Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 227-235, s. 227.

¹²⁰ Salzman, Ariel, *Measures of Emire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807*, Columbia University, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Columbia 1995.

Sonuç olarak yazılan herşeyin başka bir tarihçi tarafından eksik olarak görüldüğü 18. yüzyıl Osmanlı tarih yazımı üzerine tartışmalar çok farklı yönlerde devam etmektedir. Bir kısım araştırmacılar bu dönemde yaşanan değişimi toplumsal değişme modellerine göre -Osmanlı'ya uyarlayarak- ele almayı, bir kısmı ise bütün bu modelleri tarih dışı kabul ederek, Osmanlı tarihi yazımındaki bazı genel kabulleri değiştirmedikçe 18. yüzyıl Osmanlı devlet ve toplum yapısının anlaşılamayacağını savunmaktadırlar.

Bu konuyla ilgili değerlendirmelerin hepsini ele almak ve karşılaştırmak bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. 18. yüzyıl Osmanlı taşra yönetim düzeninin sosyo-kültürel yapıya etkilerini Bursa örneğinde incelediğimiz bu çalışmada bütün bu değerlendirmelerden birini alıp sıkı sıkıya ona bağlı kalınmayacaktır. Dolayısıyla bir toplumsal değişme modeline bulguları uydurma ya da o bulgulara göre modeli değiştirme çabasında değiliz. Burada Osmanlı düzeni ve toplumu ele alınırken bu modellerin artıları kadar eksiklikleri de olduğu ön kabulünden hareket edilecektir.

3. 18. YÜZYILDA TAŞRA YÖNETİM DÜZENİ AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

3.1. 17. Yüzyılın Siyasal Mirası

1300-1683 döneminde Osmanlı Devleti çarpıcı bir gelişmeyle küçük bir beylikten, geniş topraklara sahip bir imparatorluğa dönüşmüştür. Bu süreçte Osmanlı egemenliği güneyde Arabistan Yarımadası ve Nil Nehri'nden doğuda Basra'ya ve İran Platosu'na, batıda hemen hemen Cebelitarık'a, kuzeyde de Ukrayna steplerine ve Viyana surlarına kadar yayılmıştır. Quataert'in deyiimiyle *“Osmanlılar, harita üzerindeki bir noktayla başladıkları dönemi, Karadeniz, Ege, Akdeniz, Hazar Denizi ve Kızıldeniz kıyılarına yayılmış topraklara sahip bir dünya imparatorluğuyla bitirdiler”*¹²¹.

¹²¹ Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, 5.b., İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 41.

Genellikle “bey”den daha iddialı bir unvanla çağrılmayan ilk Osmanlı sultanlarını takip eden 1683’e kadarki dönemde “Osmanlı sultanının iktidarı” da büyük değişiklikler gösterdi. Özellikle İstanbul’un fethinden sonra 1453-1550 yılları arasında sultan neredeyse tam bir kişisel hakimiyet kurdu. Askerî ve bürokratik sistem üzerinde mutlak hakimiyet sahibi olan Osmanlı sultanının, herkesten üstün, ulu ve ayrı bir hükümdar olduğu kavrayışı yerleşti¹²². Kanunî Sultan Süleyman saltanat dönemini (1520-1566) ya devlet aygıtını düzenleyerek ya da bizzat orduların başında sefere giderek geçirdi.

Gücünün doruğunda olduğu 1450-1550 yıllarından sonra 16. yüzyılın son yirmi yılında Osmanlı İmparatorluğu malî, siyasî, ekonomik ve demografik sıkıntılarla karşı karşıya geldi. Bir taraftan Doğu’da ve Batı’da yıpratıcı savaşlar yaptı, bir taraftan da bu savaşların maliyetlerinin etki ettiği ekonomik sıkıntılarla ve iç karışıklıklarla (Celali isyanları) uğraştı. Savaşlar artık kârlı olmaktan çıktı. Tam tersine giderek Osmanlı devlet hazinesini tüketmeye başladılar¹²³. Savaşlarda ciddi başarılar elde edilemediği gibi özellikle Habsburglarla yapılan savaşlar Osmanlılara askerî zayıflıklarını gösterdi¹²⁴. Önceki yüzyıllarda Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan tımarlı sipahiler, ateşli silahların yaygınlaşması ve savaş taktiklerindeki gelişmelerin etkisiyle giderek saf dışı kaldılar¹²⁵. Tımar sistemi, saray hazinesi ve devlet gelirleri ve imparatorluğun askerî ve ziraî ve politik uygulamaları hepsi birbiriyle bağlantılıydı. Bu krizler devlet düzenini ve toplumsal yapıyı tümünden etkiledi.

Bu sebeplerle Kanunî’nin saltanatının son yıllarından itibaren Osmanlı Devleti için siyasî ve askerî dengelerin değişmeye başladığı kabul edilmektedir. “Osmanlı’yı gözlemleyen Osmanlılar” Osmanlı idaresini Kanunî Sultan Süleyman döneminden çok farklı hale getiren 1550 sonrası değişiklikleri gerileme-bozulma

¹²²İnalcık, “Osmanlı Pâdişahı”, s. 68; Findley, Carter, *Dünya Tarihinde Türkler*, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 143.

¹²³ Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, çev. Ayşe Berktaş, ed. H.İnalcık-D.Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004, ss. 543-757, s. 564.

¹²⁴ Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 563.

¹²⁵ Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 564; Göçek, a.g.e., s. 106.

olarak tanımlamışlardır¹²⁶. Son yıllarda yapılan araştırmalar gerçekten de önemli değişiklikler meydana geldiği belirlenmesini kabul etmekle birlikte, bu değişikliklerin “gerileme” olarak değil, yeni koşullar karşısında devlet düzeninin geçirdiği bir “dönüşüm/bunalım ve uyum sağlama dönemi” olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler¹²⁷. Yeni dönem “klasik düzenden” farklı olduğu için olumsuz olarak değerlendirilemeyeceği ortadadır. Fakat 17. yüzyıla yayılan bütün bu “dönüşüm” sonucunda 18. yüzyıla gelindiğinde –değişimler devam etmekle birlikte- devletin kendi memurları üzerindeki kontrolünün oldukça zayıfladığı, malî kaynaklarını arttırmak isterken bu kaynaklar üzerindeki kontrolünün azaldığı, askerî alanda yeni düzenlemeler yapsa da savaşlarda ağır mağlubiyetlerinin devam ettiği de görülmektedir. Dolayısıyla biz burada yeni düzenin, büyük ölçüde devletin karşılaştığı zorluklar karşısında aldığı tedbirlerin beklenmeyen bir sonucu olduğu görüşünü savunmaktayız.

“Silik padişahlar dönemi” olarak da adlandırılan¹²⁸ 17. yüzyılda ise yukarıda bahsedilen sorunlar nedeniyle devlet idaresinde bir otorite boşluğu oluşmuştu. 1589’da Beylerbeyi Vakası’ndan¹²⁹ sonra kendi gücünün daha da farkına varan Yeniçeriler her fırsatta ayaklanıyorlardı. 17. yüzyılda saray hizipleri (Paşalar, Harem) çıkarları doğrultusunda ya yeniçeriler ya da yeniçerilerin rakibi merkeze bağlı sipahiler ile ittifaklar kurdular. Bu isyan ve ittifaklar 17. yüzyıl boyunca tekrarlandı¹³⁰. II. Osman (1618-1622) ve IV. Murad (1618-1648)’ın, otoriteyi sağlama çabaları ise büyük ölçüde önemsiz kaldı.

Yüzyılın ilk yarısında içerideki bu çalkantılı siyasî ortam karşısında dışarıda ise durum daha durağandı. Avrupa’da fetihler dönemi kapanmıştır. Ancak

¹²⁶ Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 697.

¹²⁷ Quataert, a.g.e., s. 73; Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 697; Findley, a.g.e., 146-147.

¹²⁸ Sander, Oral, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918’e)*, 7.b., İmge Kitabevi, Ankara 1997, s. 120.

¹²⁹ Beylerbeyi Vakası (1589) olarak adlandırılan vaka, ekonomik ve malî nedenlere dayalı büyük bir yeniçeri ayaklanmasıdır. Maaşları kırpık sikkelerle ödenince ayaklanan İstanbul’daki yeniçeriler ancak sorumlu tuttukları Rumeli Beylerbeyi ve baş defterdarın idam edilmesiyle teskin edilebilmişlerdir. Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 547.

¹³⁰ II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687), dönemlerinde askerî isyanlar çıkmıştır. Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 546; Emecen, Feridun, “Osmanlı Siyasi Tarihi”, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 5-134, s. 50.

toprak da kaybedilmemiştir. Bunun önemli bir nedeni, 1618’de başlayıp 1648’e kadar süren bütün Avrupa’yı etkileyen reform karşıtı hareketler ve Otuz yıl Savaşlarıdır¹³¹. Yüzyılın başlarında kuzeydeki ticaret yollarını tehdit eden, Karadeniz’e çıkıp İstanbul’a dahi ulaşan Kazak grupları nedeniyle Karadeniz’de güvenlik kalmamıştı. Lehistan ve Ukrayna Kazakları üzerindeki nüfuzun azalması Boğdan’ın emniyetini de olumsuz etkiliyordu¹³². 1620-25 yılları arasında düzenlenen seferler sonucunda, 1590’lardan beri devleti meşgul eden Kazak sorununun bir süre için bertaraf edilmesi sağlandıysa da (1625) bu grupları kontrol altına almak ve kuzeydeki voyvodalıkları onlardan korumak yüzyılın geri kalanı boyunca da devletin üzerinde durduğu bir mesele oldu¹³³.

Doğuda ise Osmanlılar mücadeleyi sürdürdüler. Bu Anadolu’nun emniyeti açısından gerekliydi. 16. yüzyıl boyunca aralıklarla sürdürülen Safevîlerle mücadele ancak IV. Murad’ın (1623-1640) bizzat idare ettiği Revan ve Bağdat seferleri sonunda imzalanan Kasrîşirîn Antlaşması ile sonuçlandırılabilirdi (1639)¹³⁴. Bu antlaşmadan sonra Osmanlılar dikkatlerini Girit’e yönelttiler (1649). Girit’teki Hanya, Kandiye gibi önemli üsler Venedikliler’in elindeydi. Venedikli yetkililer zaman zaman Malta korsanlarını destekliyorlardı. Bu da Mısır’a ulaşımı tehlikeye sokuyordu. Kandiye kuşatıldı. Ancak hükümet içinde yaşanan siyasî gerginlikler ve Anadolu’daki iç karışıklıklar¹³⁵ savaşın desteklenmesinde ve komutasında zaafa

¹³¹ Emecen, Feridun, “Osmanlılar (Siyasi Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.33, İstanbul 2007, ss. 487- 496, s. 495.

¹³² İnalçık, a.g.e. 2003, s. 49; Doğru, Halime, *Lehistan’da Bir Osmanlı Sultanı*, Kitap Yay. İstanbul 2006, s. 15-16.

¹³³ Emecen, a.g.m. 1999, s. 50- 51.

¹³⁴ Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yay., çev. M. Harmanlı, İstanbul 1982, s. 275-276.

¹³⁵ Bu dönemde Anadolu’da isyanlar çıkmaktadır. 1623’te Erzurum beylerbeyliğinden azledilince, bir yıl önce öldürülen II. Osman’ın intikamını almak için ayaklanarak yeniçeri kıyımına başlayan Abaza Mehmed Paşa’nın isyanı 1634’te bastırılabilmiştir. Bir kaç kez Anadolu Türkmenlerinin voyvodalığını yapmış olan Abaza Hasan Paşa ise merkezde hâmişî İpşir Mustafa Paşa’nın idamından sonra isyan etti (1655) ve isyanı 1659’da bastırılabilirdi. Yeğen Osman Ağa adıyla 1687’de çıkan isyanda ise askerî dengelerdeki değişimin (tımarlı sipahiler aleyhine yeniçeriler ve onlar içinde de düzenli birliklerin yükselişi) etkisi görülmektedir. Bu isyan sırasında IV. Mehmed tahttan indirilmiştir. Tahta çıkan II. Süleyman (1687-1691) Yeğen Osman Ağa’dan ona Rumeli Beylerbeyliği ve kritik bir önem taşıyan Habsburg cephesi komutanlığını vererek kurtuldu. Bu da Osmanlıların ayaklanma sorunlarına nasıl yaklaşmaya başladıklarına bir örnektir. Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 550-551; Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.4, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 65.

ve dolayısıyla savaşın uzamasına yol açtı. Ayrıca Venedik donanması karşısında Osmanlılar, deniz güçlerinin oldukça zayıflamış olduğunu gördüler. Girit 1669'da fethedildi¹³⁶. Seferin sonlandırılmasında IV. Mehmed döneminde (1648-87) geniş yetkilerle vezir-i âzam olan Köprülü Mehmed Paşa'nın (öl.1661) ve ondan sonra vezir-i âzam olan oğlu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın (1661-1676) etkisi olmuştur¹³⁷.

1654 yılında başlayan Köprülü soyundan gelen sadrazamlar döneminde izlenen katı politika ile merkezde ve taşrada belirli bir iç istikrar sağlandı¹³⁸. Yalnız bu gelişmenin desantralizasyon eğiliminin bir parçası olarak da görülebileceğini belirtmeliyiz. 17. yüzyılda yönetici eliti büyük bir kapı halkı olarak gören eski disiplin sürdürmek zorlaşmıştı. Vezirler de kendilerine kapı halkları kurmaya ve yönetici sınıf içinde kendi hâne halklarına dayanan hizipler oluşturmuşlardı. Köprülülerin bu yükselişi, merkezî otoritenin sağlanmasına hizmet etmekle birlikte aynı zamanda bir yönetici ailenin diğer benzerleri üzerinde kontrol kazanması olarak da değerlendirilmektedir¹³⁹.

Bu istikrar döneminin etkisiyle Osmanlılar Avrupa'da yeniden yayılcı politika içerisine girdiler¹⁴⁰. Bir yandan Girit Seferi devam ederken bir yandan da Osmanlı Devleti'nden bağımsız hareket etmeye başlayan Erdel Prensi'nin neden olduğu Erdel meselesi üzerine eğilindi. Habsburglar, tüm uğraşlarına rağmen, bazı hisar kentlerinin Osmanlılara ilhakı ve Macaristan'da beşinci bir Osmanlı vilayetinin (Varad 1658) kurulması ile sonuçlanan bu Osmanlı seferine engel olamadılar¹⁴¹. Yeni bir Osmanlı-Habsburg Savaşı başladı (1663). St. Gotthard Manastırı yakınında Osmanlı ordusu Habsburglar ve müttefiklerinin kuvvetleriyle çarpıştı. Tam bir yenilgi olmasa da Osmanlı ordusu daha ileriye gitmeden

¹³⁶ Emecen, a.g.m. 1999, s. 53.

¹³⁷ Doğru, a.g.e., 10-11; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 2. Kısım, 2.b., TTK Basımevi, Ankara 1977, s. 144-146.

¹³⁸ Köprülüler dönemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw, a.g.e., s. 286-295.

¹³⁹ Findley, a.g.e., s. 147-148.

¹⁴⁰ Emecen, a.g.m. 2007, s. 495.

¹⁴¹ Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 556-557.

durdurulmuştu. Taraflar arasında 1664'te, Viyana Seferi'ne (1683) kadar korunacak Vasvar Antlaşması imzalandı¹⁴².

Bu süreçte Ruslar ve Lehler Ukrayna'nın hakimiyeti için savaşıyorlardı (1660-1665). Bölgedeki Kazaklar bu durum karşısında ayaklanarak Osmanlılardan yardım istediler¹⁴³. Avrupa'daki baş düşmanı her zaman Habsburglar olan Osmanlılar, bunu Doğu Avrupa'ya bir müdahale fırsatı olarak gördüler. Osmanlılar 1672'de Lehistan'a ilerleyerek Kamaniçe Kalesi'ni aldılar. Lvov'a kadar ilerlediler. Lehistan'ın barış istemesiyle taraflar arasında 1672'de Bucaş Antlaşması imzalandı. Ancak sonradan Lehistan'ın antlaşmayı bozması üzerine savaş tekrar başladı ve Zorowna Antlaşması (1676) ile sonlandırıldı. Sonuç olarak Podolya doğrudan Osmanlı yönetimine geçti. Ukrayna'da da Osmanlı egemenliği tanındı¹⁴⁴. Böylece Osmanlı toprakları Karadeniz'in kuzey ve batısına doğru en uç noktaya ulaştı. Osmanlı-Rus mücadelesi ise devam etti. 1678'de Kiev yakınlarında Özi üzerindeki Çehrin'e yapılan sefer ile bu önemli kale zaptedilerek yıkıldı. 1681'de Osmanlı-Rus antlaşması imzalanarak, Batı Ukrayna'nın Osmanlılar'a bağlı olduğu onaylandı¹⁴⁵.

1676 yılından itibaren sadaret makamında bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1683'te Viyana üzerine bir sefer düzenledi. Avrupa'da elde edilen son başarıların ve sadrazamın kişisel bazı niyetlerinin yanında Fransız diplomasisinin etkisi ve Habsburglara karşı Macaristan ve Erdel'de gerilla tarzı bir direniş hareketi yürüten Tökeli Emre'nin Osmanlı himayesinde bir devlet kurmak için İstanbul'dan yardım talep etmesi gibi çok çeşitli faktörlerin etkisiyle düzenlenen bu sefer bozgunla sonuçlandı¹⁴⁶. Osmanlılar çeyrek asır süren bu istikrar döneminin, askerî teknik imkânlarının zayıflığını örttüğünü farkedememişlerdi¹⁴⁷.

¹⁴² Shaw, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁴³ Shaw, *a.g.e.*, s. 293; Emecen, a.g.m. 1999, 53.

¹⁴⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, s. 184.

¹⁴⁵ Emecen, a.g.m. 1999, s. 54.

¹⁴⁶ Shaw, *a.g.e.*, s. 294. Jorga, *a.g.e.*, s. 168-172.

¹⁴⁷ Emecen, a.g.m. 1999, s. 55.

Viyana başarısızlığının önemli sonuçları oldu. 1683-1699 döneminde Osmanlılar Avrupa'da Avusturya Habsburgları, Lehistan ve Venedik'in kurduğu kutsal ittifakla dört bir yanda savaştı. Uyvar (1685) ve Budin (1686) elden çıktı. 1691'de Salankamen ve 1697'deki Zenta bozgunları Osmanlı Devleti'ni daha fazla kayıp vermeden bir an önce barış yapmaya yöneltti. 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile Macaristan ve Erdel Habsburglara, Dalmaçya, Mora ve diğer bazı Ege Adaları Venediklilere, Podolya ile Güney Ukrayna Lehistan'a, Azak yarımadası ile Dinyester'in kuzeyi Ruslara verildi. Bu antlaşma Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki askerî dengede bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti Avrupa'ya karşı savunmaya geçti. Ayrıca bu geri çekiliş Osmanlıların Balkanlardaki durumlarının yavaş yavaş zayıflayacağı bir devrin de başlangıcı oldu¹⁴⁸.

3.2. Merkezî Yönetim Düzeni¹⁴⁹

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim düzeni görünüşte eski temellerine dayalı olarak sürmüştür¹⁵⁰. Ancak uygulamada farklılıklar olduğu görülmektedir.

Klasik Osmanlı idarî düzeninde devletin bütün kuvvetleri Divân-ı Hümâyûn aracılığıyla padişahın emrinde toplanmıştır. Divân, padişahın hükümeti demektir. Dârü's-Saâde önünde Divân-hâne (Kubbealtı) denilen bir salonda toplanan Divân-ı Hümâyûn'da vezir-i âzam, vezirler, kazaskerler, defterdar, nişancı, İstanbul kadısı, yeniçeri ağası ve bölük ağaları yer alırdı¹⁵¹. Divânda önem sırasına göre hâricî meseleler, elçilerin beyanları, beylerbeyleri-sancakbeyleri ile kadılardan gelen mektup ve raporlar, arazi ihtilaf ve davaları, devlet idaresiyle ilgili çeşitli konular, görevlilerin tayini, terfii, nakli ve azliyle ilgili arzlar ele

¹⁴⁸ Shaw, *a.g.e.*, s. 306-307; Emecen, *a.g.m.* 2007, s. 495.

¹⁴⁹ Osmanlı merkez teşkilatı oldukça ayrıntılı bir yapıya sahiptir. Bu konuya Osmanlı taşrasını ele alan tez konumuz çerçevesinde yaklaşılmaya çalışılmıştır.

¹⁵⁰ Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s. 16.

¹⁵¹ Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 464; Özkaya, *a.g.e.* 1985, s. 16; Mumcu, Ahmet, "Divân-ı Hümâyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1994, ss. 430-432, s. 430-431.

alınıp, reayaya ilişkin şikayet ve davalar dinlenirdi¹⁵². Orhan Gazi zamanından 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar hemen her gün toplanan Divân-ı Hümâyûn, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sadece ulufe dağıtımı, elçi kabulü gibi merasim zamanlarında toplanan sembolik bir kurul olmuştur¹⁵³. Divân-ı Hümâyûn 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemini ve gücünü kaybetmiştir¹⁵⁴. Ancak bu makam Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sadaret bünyesi içerisindeki yerini korumuştur.

Bu dönemden itibaren idarî işler Paşa Kapısı veya Bâb-ı âsâfi denilen vezir-i âzâmın konağında ele alınmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru bu makam için Bâb-ı âlî ifadesi kullanılmaya başlanmıştır¹⁵⁵. Bâb-ı âlî artık bütün devlet işlerinin görüldüğü, merkezî bürokrasinin büyük bir kısmının toplandığı yer konumundadır.

Paşa Kapısı ve sonraları Bâb-ı âlî, merkezî idareyi sık sık değişen ve gelişen bir teşkilatla yürütmüştür. Bu teşkilatta sadr-ı âzâmın asıl maiyyeti olan kethüdâ bey ile mektupçu dışında reisü'l-küttab ve divân kalemleri ile çavuşbaşı, teşrifatçı gibi çok sayıda kalemler (bürolar) ve katipler bulunuyordu. "Hademe-i bâb-ı âsâfi" adını alan bütün bu idarî personel ve sadr-ı âzam Topkapı Sarayı'na yakınlığı sebebiyle bugünkü Bâb-ı âlî çevresindeki muhtelif konak ve dairelerde ikamet ediyorlardı¹⁵⁶.

¹⁵² İpşirli, Mehmet, "Osmanlılar (Siyasî ve İdarî Teşkilat)", *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 502-505, s. 503.

¹⁵³ Pakalın, a.g.e., c. 1, s. 465. İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Tarihi*, c.1, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 139-279, s. 159-160.

¹⁵⁴ İpşirli, Mehmet, "Bâbîâli ", *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, c.4. 1991, ss. 378-386, s. 379.

¹⁵⁵ İfadelerdeki bu değişim devrin vakayinâmelerinden izlenebilmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında yazılan Subhî Mehmed Efendi'nin (öl. 1769) eserinde Bâb-ı âsâfi, Saray-ı âsâfi ve Huzûr-u âsâfi tabirlerine rastlanmakta ve Ahmed Vâsıf Efendi'nin (öl. 1806) eserinde ise çoğunlukla Bâb-ı âlî tabiri kullanılmaktadır. Bununla birlikte resmî yazışmalarda Divân-ı hümâyûn tabiri kullanılmaya devam etmiştir. Bkz. Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, Haz. M. Aydın, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 63, 64, 66; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, Yay. Müçteba İlgürel, TTK Basımevi, Ankara 1994, s.107, 118, 135 vb. Ayrıca konuyla ilgili bkz. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 2.b., TTK Basımevi, Ankara 1984, s. 249. (Bundan sonra *Merkez ve Bahriye Teşkilatı* olarak kullanılacaktır.)

¹⁵⁶ İpşirli, a.g.m. 1999, s. 189.

Başvezirler geniş yetkilere sahiptiler ve icraatlarında sadece padişaha karşı sorumluydular. Padişahın mutlak vekili konumundaydılar. Savaş zamanlarında ordunun başında sefere gittiklerinde her türlü icraatlarında son kararı verebiliyorlardı. Bu dönemlerde yetki alanları genişliyordu¹⁵⁷. Uzunçarşılı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren sadr-ı âzamların otoritelerinin zayıfladığını belirtir¹⁵⁸. Bu dönemden itibaren sadr-ı âzamların icraatı sarayın nüfuzlu mensuplarının müdahalelerine maruz kalmıştır. Diğer taraftan kuvvetli bir sadr-ı âzam muhitini iyi oluşturarak otoritesini kurabilmekteydi. Köprülüler buna örnektir. Ancak devlet nizamının hızlı bir değişim geçirdiği 17. ve 18. yüzyıllarda sadr-ı âzamlık, her an hayat kaygısı olan, görevden alınma ve sürgünün (idam edilme ile kıyaslanınca) bir “şans” olarak görüldüğü bir makam halindeydi. Bu dönemde baş vezirlerin mevkilerini koruyabilmeleri için sarayda ileri gelen kimselerden (valide sultan, padişah zevceleri, Dârü’s-Saâde Ağası, Silahdar Ağa vb.) hâmîler elde etmeleri gerekirdi. Bu şahısların özellikle tecrübesiz ve otoritesi zayıf padişahların icraatları üzerinde etkileri sözkonusuydu. Sadr-ı âzamlar saraydaki bu güç odakları ile ilişkilerine dikkat etmek zorundaydılar¹⁵⁹.

18. yüzyılın baş vezirleri arasında Şehit Ali Paşa (1713-1716), Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1718-1730), Hekimoğlu Ali Paşa (1732-1737), Koca Ragıp Paşa (1757-1768), Halil Hamid Paşa (1782- 1785), Koca Yusuf Paşa (1786-1789) ve Cezayirli Hasan Paşa (1781-1790) gibi savaşlarda ve idarî işlerde veya ıslahatta başarılar gösteren devlet adamları olsa da verdikleri hizmetler devletin olumsuz gidişatını değiştirememiştir¹⁶⁰.

Osmanlı yönetim düzeninde vezâret unvanı taşıyan devlet adamlarının siyasî ve idarî teşkilatta önemli gücü vardı. Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminden itibaren vezir sayısında artış olmuştur. 1599’da yirmi üç vezir bulunmaktaydı¹⁶¹. Yine bu dönemde Bağdat, Budin, Tebriz, Mısır ve Yemen gibi

¹⁵⁷ İpşirli, “Osmanlılar”, s. 503.

¹⁵⁸ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 116.

¹⁵⁹ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 120-121; Saraydaki ilişkiler ağı için ayrıca bkz. Göçek, *a.g.e.*, s. 60-65.

¹⁶⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e. 1984*, s. 129.

¹⁶¹ İpşirli, “Osmanlılar ”, s. 503.

bazı önemli eyaletlere beylerbeyi/vali olarak vezir tayin edilmeye başlandı. Bu uygulamanın saraya yakın paşalara ek gelir sağlamaya yönelik olması muhtemeldir. Bu yüzden vezirler *dahil vezirleri* (kubbe vezirleri) ve *hariç vezirleri* (eyalet vezirleri) olarak ikiye ayrıldılar¹⁶².

17. yüzyılda Köprülü Mehmed Paşa'nın (öl. 1661) icraatıyla devlet için önemli bir malî yük haline gelen vezirlerin sayısı azaltıldı. 18. yüzyılın ilk yarısında bütün yetki ve icraatın Bâb-ı âlî'ye kaymasının etkisiyle kubbe veziri tayin edilmemeye başlandı. Hariç vezirlerin sayısındaki artışla diğer beylerbeyliklere de vezir-paşa atanması yaygınlaştırıldı¹⁶³. Kimi zaman bu gibi ayrıcalıklı yöneticilere yetecek kadar eyalet olmadığından bazı vezirler sancaklarla yetinmek zorunda kaldılar¹⁶⁴. Arpalık olarak bir kaç sancağın mutasarrıfı olan vezirlere bazen yararlılıklarından dolayı eyalet de tevcih olabiliyordu. Örneğin Sadeddin Paşa, Beyşehir ve Akşehir sancakları mutasarrıfırken 1761'de Karaman Valiliği'ne getirilmişti¹⁶⁵.

Veżâret rütbesinin çok kişiye dağıtılmasında tecrübe ve nitelik yerine saraydaki hâmişine bakılarak vezir tayin edilmeye başlanması önem kazanmıştır. Bir kısım âyan ve derebeyinin isyanlarından korkularak bu kişilere de vezâret makamı verilmeye başlanmıştır¹⁶⁶. Dolayısıyla 18. yüzyılda vezirlik makamının eski itibarını yitirdiği söylenebilir¹⁶⁷.

İncelediğimiz dönemde Paşa Kapısı'nın sadr-ı âzâmın başkanlığındaki üç yetkili âmiri olan Kethüdâ Bey, Reisü'l-küttâb ve Çavuşbaşının görevleri kısaca

¹⁶² Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 195. İncelediğimiz dönemde sadrazam olmak için kubbe veziri olmak, hatta vezirlik makamında olmak şart değildi. Ancak önceden vezir değiken doğrudan sadrazam olanlara vezaret beratı de verilirdi. Çünkü vezir olmayan sadrazam olamazdı. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 117.-118, s. 128.

¹⁶³ Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, s. 17; İpşirli, a.g.m. 1999, s. 170.

¹⁶⁴ İpşirli, "Beylerbeyi", *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1992, ss. 69-74, s. 70.

¹⁶⁵ Özkaya, a.g.e. 1985, s. 181.

¹⁶⁶ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 196; Bu uygulama 17. yüzyılda Celâli isyanlarında asi liderlerine beylerbeylik tevcihi ile isyanlarına son vermelerinin sağlanması uygulamasının devamı gibidir. Bkz. Barkey, Karen, *Eşkîyalar ve Devlet*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 227.

¹⁶⁷ Bkz. İpşirli, a.g.m. 1999, s. 170.

şöyleydi: 1. *Kethüdâ Bey*: Önceleri doğrudan sadr-ı âzâmın maiyyetindeki bir görevliyken, 18. yüzyılda özellikle Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadaretinden başlayarak hükümet kadrosuna dahil olmuştur. Sadr-ı âzâmın yardımcısı konumunda olması nedeniyle bütün işler onun elinden geçerdi. Bu mevki çoğu zaman sadr-ı âzam olmak için bir basamak görevi görmüştür. 2. *Reisü'l-küttâb*: Asıl vazifesi divandaki katiplerin reisliğidir. Zamanla devletin dış politikası reisü'l-küttâb tarafından yürütülmeye başlanmıştır. 3. *Çavuşbaşı*: Çavuşbaşı ve emrindeki çavuşlar Paşa Kapısı'nın kararlarının uygulanmasından sorumludurlar. Fermanların yerlerine ulaştırılması ve uygulanması konularında geniş yetki sahibidirler. Bunların dışında bir de sadr-ı âzâmın özel kalem müdürü konumunda olan *mektupçu* vardı. Sadr-ı âzam tarafından veya padişahın fermanıyla birlikte yazılan önemli işlere dair emirler, buyrulduklar mektupçu emrindeki kâtipler tarafından yazılırdı. Sonradan bu daire reisül'l-küttâbın maiyyetinden olarak kabul edilmiştir¹⁶⁸.

Osmanlı merkez teşkilatında maliyenin başında “defterdar” bulunuyordu. Fatih Kanunnâmesine göre defterdar padişahın malının vekili ve sadr-ı âzam da o malın nazırıydı. Sadr-ı âzam defterdarın işlerine karışmazdı¹⁶⁹. Defterdarlığın ayrı bir idaresi vardı. Kararları o verir, sadr-ı âzam da tasdik ederdi¹⁷⁰. Devletin büyümesi üzerine defterdar sayısı arttırılmıştır. Rumeli'de hazineye ait malî işlere bakan *Rumeli Defterdarı (şikk-ı evvel)* aynı zamanda *başdefterdar*dı. Başdefterdardan sonra Anadolu malî işlerini gören *Anadolu Defterdarı* geliyordu¹⁷¹. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından Arab ve Acem defterdarlıkları ile III. Mehmed devrinde (1595-1603) Tuna yalılarındaki haslara bakmak üzere *Şikk-ı sâlis* defterdarlığı kurulmuştur. Ancak bunlar uzun ömürlü

¹⁶⁸ Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 256-261; Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1997, s. 36-50.

¹⁶⁹ Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 211, 318; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 326.

¹⁷⁰ İnalçık, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, s. 88.

¹⁷¹ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 327.

olmamıştır¹⁷². 16. Yüzyılın ortalarında bir de Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına bağlı yalılar (iskeleler) ayrılarak İstanbul'daki mukataât da bunlara dahil edilmek suretiyle devlet merkezinde *Şıkk-ı sâni* defterdarlığı kurulmuştur¹⁷³.

16. yüzyıldan sonra diğer defterdarların önemi azalırken başdefterdarınki artmıştır. Önceden maliyeden yazılan ferman ve berat gibi belgelerin arkasında üç defterdar tarafından kuyruklu imza konulurken, 18. yüzyılda bu hak sadece başdefterdara tanınmıştır. Bu dönemde Anadolu defterdarı ise ancak başdefterdarın yokluğunda söz sahibi olmaya başlamıştır¹⁷⁴.

Osmanlı maliyesi gelirlerin toplandığı ve masrafların yapıldığı kalemlerden meydana gelmişti. Bunların bir kısmı hazineye diğerleri de defterdarlara bağlıydı. Hazineye bağlı bu birimler Ruznamçe-i evvel, Ruznamçe-i sâni, Muhasebe ve Mukabele kalemleriydi. Defterdarlara bağlı kalemler ise Mukataa, Mevkufat, Vâridat, Kıla' tezkireciliği ve Tezkire-i ahkâm'dır¹⁷⁵.

¹⁷² Defterdarlık vazifesi hakkında daha ayrıntılı ilgili için bkz. Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Tarihi*, c.1, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 511-650, s. 514.

¹⁷³ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 328.

¹⁷⁴ Kütükoğlu, a.g.m., s. 514.

¹⁷⁵ *Ruznamçe-i evvel* kaleminde gelir ve masrafların günlük olarak kayıtları tutuluyordu. *Ruznamçe-i sâni* kaleminde de dergâh-ı âli kapıcıları, gedikli müteferrikalar gibi vazifelilerin maaş işleriyle uğraşır. *Muhasebe kalemi* başlangıçta Rumeli (muhasebe-i evvel/başmuhasebe) ve Anadolu muhasebesi (muhasebe-i sâni) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bunlar kendi bölgelerindeki padişah ve vezir vakıfları ile cizye defterlerinin incelenmesinden sorumluydular. Muhasebe-i evvel kalemi bütün gelir ve giderlerin kontrolörü vazifesini yüklenmiş olup diğer maliye kalemlerinin de idarecisi durumunda idi. Ancak 1691'de yapılan düzenlemelerden sonra gayrimüslim tebaanın baş vergisi demek olan cizyenin muhasebesi en büyük gelir kalemi olarak ortaya çıktı. Büyük vakıflarla mukataaların hesapları da *Haremeyn* muhasebesi kalemine devredildi. *Mukabele* kalemi ise kapıkulu gibi ulufe alan grupların maaş defterlerinin hazırlanması ve ana defter ile karşılaştırılarak çıkacak ulufe miktarının tespiti ile görevliydi. Sonradan bu kalem de piyade, süvari, sipah ve silahdar mukabele kalemlerine ayrılmıştır. *Mukataa kalemleri* yine başdefterdara bağlı olup Anadolu ve Rumeli mukataa kalemleri şeklinde ayrılıyordu. Bu kalemlerin her biri kendilerine ait bölgelerdeki mukataaların işlerine bakar, berat ve tezkireleri verirlerdi. Zamanla görev alanının adıyla anılan mukataa kalemleri (*Haremeyn mukataası*, *Bursa Mukataası*, *Haslar Mukataası*, *Avlonya ve İğriboz Mukataası* gibi) ortaya çıktı. *Mevkufat kalemleri* de kendi bölgeleri içindeki beytü'l-mal, yâve, tımar vs.den mevkuf olanlara bakmak, avarız hânesinde göre toplanacak mîrî zahirenin tertibini yapmak, mîrî mübayaalardan İstanbul'a nakledilecek zahirenin nakil ücreti kayıtlarını tutmak, âdet-i ağnam'ın iltizam işleriyle uğraşmak, ömür boyu iltizama verilen çiftliklerden alınan %10 kalemiye resmini toplamakla görevliydi. Başdefterdara bağlı *Tezkireci kıl'a* kaleminde bütün Arabistan, Erzurum ve Rumeli'deki kaleler; *şıkk-ı sâlis* defterdarına bağlı olan *Tezkireci kıl'a* kaleminde Mora, İnebahtı, Koron, Modon vs. kalelerdeki vazifelilerin berat ve mevâcibleri hazırlanırdı. Tezkire-ci ahkâm kalemleri bağlı oldukları defterdarlıkların sorumlu oldukları bölgelerdeki mîrî ahkâm,

Merkezî yönetim, devletin hükümlerlik sahası içindeki haberleşmeyi ve dolayısıyla hakimiyetini, iyi muhafaza edilen bir karayolu ağıyla sağlamaktaydı. Çok uzakta olan eyalet ve sancaklarla irtibatını menziller aracılığıyla gerçekleştiriyordu. Sefer sırasında ordunun ihtiyaçları da menzillerle sağlanmaktaydı. Devlet bu konaklama ve irtibat noktalarının civarlarında *menzilci* tayin ettiği köy ve kasabaların avârız ve nüzûllerinden karşılamakta ve bazan da gümrük malından destek vermekteydi¹⁷⁶. 17. yüzyılda, savaşların ve asayişsizliğin etkisiyle artan menzil masraflarını karşılamak için devlet menzillere ve menzile yardımcı kasababa ve köy ahalisine bir de *menzil-i imdâdî* vergisi yüklemiştir¹⁷⁷. Menzillerin idarecisi olan menzil emînleri (menzilciler) bu vergilerin tahsili işlerini gördükleri gibi gelip geçen ulakların ve askerlerin ihtiyaçlarını karşılar, yani menzilin işlemlerini sağlardı¹⁷⁸. 18. yüzyılda gerek ulaklık sisteminde gerekse menzillerin işleyişinde bir takım sorunlar yaşanmaktaydı. Bu dönemde taşradan merkeze pek çok şikayet olmuştur. Bu şikayetlerde artan vergi yükü ile ulakların ve menzil emînlerinin suiistimalleri rol oynamıştır. 18. yüzyıl boyunca bu teşkilatın düzeni ve ulaklık hakkında alınan tedbirlere dair sık sık fermanlar çıkarılmıştır¹⁷⁹. Bu düzensizlik sistemin önemli bir çarkı olan haberleşmeyi yavaşlatmaktaydı¹⁸⁰.

şikayet, tuzcu, çeltikçi, şahincilerin tımar tezkireleri ile beratlarını hazırlarlardı. Varidatçı ise doğrudan başdeftardarlığa bağlı bir kalemdi. Bunların bir kısmının alt daireleri olduğu gibi her defterdarın tezkireci ve teslimatçı gibi çalışanları da bulunuyordu. Osmanlı maliyesinin kalemleri Mübahat Kütükoğlu'nun eserinden özetlenmiştir. Kütükoğlu, a.g.m., s. 515-519.

¹⁷⁶ Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, s. 153-188; Özkaya, Yücel, "XVII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, sa: 3-4, Ankara 1977, ss. 339-368, s. 339-340; Göçek, a.g.e., s. 59 11 nolu dipnot.

¹⁷⁷ Halka yüklenen menzil masrafları (menzilcilerin ücretleri ve menzil-i imdadî vergisi) kadı sicillerinde bu tür şehir masraflarıyla birlikte tevzî (salyane) defterlerine işlenmekteydi. ; Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", *Osmanlı Araştırmaları*, sa: 15, İstanbul 1995, ss. 157-186, s. 170-171.

¹⁷⁸ Halaçoğlu, a.g.e.2002, s. 190.

¹⁷⁹ Merkezin taşradaki kollarını oluşturan kurumlarla bağlarının zayıfladığını gösteren bu tür fermanlar sadece menzillerin işleyiş hakkında çıkmıyordu. Örneğin kadıların yetki alanı, vergilerin toplanması, eşkıya hareketlerinin önlenmesi, vakıfların işleyiş gibi çok çeşitli konularda adalet fermanları çıkıyordu. Aşağıdaki kısımlarda yönetim düzeninde yaşanan bu değişimin Bursa'ya yansımaları örneğinde bu fermanların örnekleri ele alınacaktır.

¹⁸⁰ Bu fermanlardan yapılan suiistimler anlaşılmaktadır. Örneğin bu dönemde menzilcilerin menzil işlerini kendileri için bir kâr kaynağı olarak görmeleri ve gidip gelen ulakları

18. yüzyıldaki Osmanlı merkez teşkilatına genel karakteri açısından bakıldığında yönetici tabakanın klasik döneme nazaran daha etkili bir konumda olduğu görülmektedir¹⁸¹. 17. yüzyıl padişahlarının siyasetle ilgilenmemeleri, yaşı küçük olmaları ya da yetersiz kalmaları halinde yine de devlet idaresinin işlevini yerine getirmesi bunun işareti olarak görülmektedir¹⁸². Divân geleneğinin değişerek yerini Bâb-ı âlî'nin almasının arkasındaki en önemli neden de bu olmalıdır¹⁸³. 1654 yılında vezir-i âzam, ilk kez kendi kapı halkını sultanın sarayından kent içindeki bir konağa taşıdı. Bu sultana ait kapı halkının fizikî önemini kaybetmeye başlamasında önemli bir dönüm noktasıydı. Bu ilk ayrımı diğer idarî makamlar izlemiştir. Örneğin defterdar da 1676 yılında resmî işlerini kentteki malikânesinde görmeye başladı. İşte bu değişimin sonucu olarak divan sarayda toplanmayı bırakmıştır. Bütün hükümet işleri vezir-i âzamin konağında ele alınmaya başlanmıştır. Saraydan ayrılan bu resmî dairelerin başındakiler idarî makamlara yerleştirmek üzere kendi adamlarını yetiştirmeye-arttırmaya ağırlık verdikçe, sultanın kapı halkının¹⁸⁴ aleyhine bu idarî kapı halkları gelişti. 18.

menzilhânelerde üç-beş gün bekletip daha fazla ücret almaya çalışmaları ve ulaklara beygir sağlamakta gecikmeleri haberleşmeyi son derece yavaşlatmaktaydı. Özkaya, a.g.m. 1977, s. 359.

¹⁸¹ Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 741.

¹⁸² Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 676. Stanford Shaw da Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllarda karşı karşıya kaldığı sorunlar nedeniyle geçirdiği uyum sürecinde Osmanlı toplumsal düzeninin nispeten az hasar gördüğünü belirtir. Bunu da yönetici sınıfın (kalemiyye loncası) sayıca ve işlevce yayılmasına bağlamaktadır. Shaw, a.g.e., s. 377.

¹⁸³ Bu konuda özellikle IV. Mehmed'in (1648-1687) Edirne'de oturmasının divân geleneğindeki değişimi hızlandırdığı ve bu bağlamda özellikle Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinin (1656-1661) bir başlangıç olduğu belirtilmektedir. Bkz. Özkaya, a.g.e. 1985, s. 16; Pakalın, a.g.e., c. 1, s. 465.

¹⁸⁴ Sultanın kapı halkı savaş esirlerinin beşte birlik kısmından, sultana armağan olarak sunulan kişilerden, köle pazarlarında satın alınan kişilerden, yerel soyluların rehine tutulan oğullarından ve devşirilip Müslüman yapılan Hıristiyan çocuklardan meydana geliyordu. Kapı halkına kabul edildikten sonra devşirme sisteminin işleyişi içinde bunların geldikleri toplumsal köken ile pek ilişkileri kalmıyordu. Sarayda belirli idarî makamlara yönelik olarak eğitim görüyorlardı. Doğrudan sultanla ilintili yeni bir toplumsal kimlik ediniyorlardı. İçinde buldukları grup içinde de yeni toplumsal ilişkiler –hâmîlik bağları kuruyorlardı. İmparatorluk genişledikçe sultanın saraydaki kapı halkı ile eyalet ve sancaklardaki kapı halkı olmak üzere iki ayrı yapılanma ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Sultanın saray üst düzey askerî e idarî personel için bir model oluşturmuştur. Bu görevliler imparatorluğun her yanında sultaninkine benzer yapıda kendi makamları için kapı halkları oluşturmuşlardır. Sultanın kapı halkı on binlere, onun memurlarından birinin kapı halkı ise birkaç yüzden bin –iki binlere ulaşıyordu. Bu noktada sultanın kapı halkının 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren deşirmelere dayanmakla birlikte 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapı halkı içindeki ileri elen Müslüman ailelerinin çocuklarının da bir ağırlık oluşturmaya başladığını belirtmeliyiz. Kapı halkı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 168-171; Göçek, 56-67; Abou-El-

yüzyılda sultanın yüksek mevkilere yaptığı atamaların yarısını idarî kapı halklarında yetiştirilmiş veya bu gruplara bağlı kimseler oluşturmuştur¹⁸⁵.

Patrimonyal sistemin bir ayağı olan bürokrasinin büyümesinde ve güçlenmesinde, sadr-ı âzâmın altında çalışan nispeten küçük ölçekteki kalem bürokrasisindeki (idarî ve malî bürokrasi) büyüme de önemli bir gelişmedir¹⁸⁶. Bu zümreye girişte aile geçmişinde devlete hizmet geleneği bulunan kişiler tercih ediliyordu. Eğitimleri katiplerin yanında usta-çırak ilişkisiyle oluyordu. Ulemâdan da ders görüyorlardı. Ulemânın kalem bürokrasisi (kalemiye) ile ilişkisi çok yakındı ve her ikisinin üyeleri de *efendi* unvanı taşıyorlardı¹⁸⁷. Kalem bürokrasisinde yüксеlebilmek ise yukarıda da bahsedilen hâmilik ilişkilerine bağlıydı. Memuriyette kariyer sarayın ileri gelenleriyle kurulan ilişkilerden geçiyordu¹⁸⁸.

Faroqhi, 17. yüzyılda Osmanlı bürokrasisindeki bu büyümenin ve yükselişin etkilerinin padişahın devlet idaresinde değişen konumundan izlenebileceğini belirtmiştir¹⁸⁹. 17. yüzyılda padişahların çoğu, hükümet işlerini vezirlerine ve diğer idarî personele bırakma eğilimindeydiler. Ayrıca bu dönemde padişahların da tahta çıkmaları ve saltanatta kalababilmeleri üst düzey mevkilerde kendi yandaş gruplarını oluşturmalarına bağlıydı¹⁹⁰.

Ayrıca devletin resmî ve halka açık etkinliklerinde de padişah sadece birkaç kelime konuşmaktaydı ve kendini çok kısa bir an için gösteriyordu. Ancak padişahın ayrıcalığı olan zevk ve safa olanaklarından yararlandığının herkesin görmesine çalışılırdı. Bu şekilde hükümdarlık erki güçlendirilmekteydi. 17. yüzyıl sonlarında ve 18. yüzyıl başlarında Osmanlı siyasetinde hükümdarın sıradan insan için erişilmez olan bu alemleri meşruiyet kazandırıcı olmaktan çıkarak çeşitli zümrelerin tepkisini almaya başladı. IV. Mehmed'in (1648-87) ava aşırı

Haj, Rifaat, "Ottoman Vezir and Paşa Households 1683- 1703", A Preliminary Report, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 94, No. 4. (Oct-De. 1974), ss.438-447.

¹⁸⁵ Göçek, *a.g.e.*, 116-117.

¹⁸⁶ Faroqhi, *a.g.m.* 2004, s. 677.

¹⁸⁷ Shaw, *a.g.e.*, s. 173, s. 378.

¹⁸⁸ Faroqhi, *a.g.m.* 2004, s. 680.

¹⁸⁹ Faroqhi, *a.g.m.* 2004, s. 739.

¹⁹⁰ Heper, *a.g.e.*, s. 65.

düşkünlüğü ile III. Ahmed (1703-1730) ve maiyyetinin eğlence köşk ve kasırlarının aldığı tepkiler bunu göstermektedir. Padişahların zevk alemlerine karşı hoşgörünün azalmasında devrin ekonomik ve siyasî koşulları yanında 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da güçlenen softalık akımlarının da etkisi olmuş olmalıdır¹⁹¹.

3.3. Taşra Yönetimi

İlk zamanlardan itibaren Osmanlı padişahları bir bölgeye başlıca iki yönetici yollamışlardır: Biri ulemâ kökenli ve sultanın yargı yetkisini temsil eden *kadı*, diğeri askerî kökenli ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden *bey*dir. Bu uygulama Osmanlı taşra idaresinin (eyalet idaresi-şehir yönetimi) temelini oluşturmaktadır. Bey kadı'nın hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamıyordu. Taşra yönetiminde bu kuvvetler ayrımı adil bir yönetimin temeli sayılıyordu¹⁹². Böylelikle Osmanlı nasihatnâme- siyasetnâme türündeki eserlerde *dâire-i adalet* olarak formüle edilen adaleti tesis etme şartı uygulanmaktaydı.

Osmanlı toprakları bu iki işlevli uygulamanın paralelinde bir taraftan beylerbeylik (eyalet) ve sancak (liva) şeklinde askerî-idarî birimlere ayrılırken ayrıca kazâ denilen şer'î-idarî birimler oluşturulmuştu. Bu birimlerin başında da *beyler* ve *kadılar* bulunmaktadır¹⁹³. Eyaletlerin başında klasik dönemde *beylerbeyi* (daha sonra *vali*) olarak adlandırılan bir üst yönetici vardı. Sancakların başında ise sancakbeyleri bulunuyordu. Beylerbeyi ile sancakbeyi arasında bir hiyerarşik ilişkiden söz edilebilse de bu ikisinin kadılar üzerinde yaptırım gücü yoktu. Kadılar doğrudan merkeze karşı sorumluydular¹⁹⁴. Bu sistem içinde askerî-idarî örgütlenmenin yöneticileri olan beyler, tımar sistemi gereği dirlik tasarruf

¹⁹¹ Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 740.

¹⁹² İncalcık, a.g.e. 2003, s. 108; Ergenç, Özer, *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 61; Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. II, Ankara 1981, ss. 1265-1274, 1267

¹⁹³ Ergenç, a.g.e. 1995, s. 61.

¹⁹⁴ Bilgin, Arif, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, s. 18.

etmekteydiler¹⁹⁵. Kadılar da mahkemede (meclis-i şer') yaptıkları her işlemin karşılığında belirli bir vergi aldıkları için onların da gelirleri hazineden değil, bu vergilerden karşılanırdı¹⁹⁶.

Eyaletler salyâneli ve salyânesiz olarak ikiye ayrılmaktaydı. Salyânesiz eyaletler tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerdi. Rumeli, Anadolu, Karaman, Bosna, Sivas, Diyarbakir, Erzurum, Halep, Şam, Trablus-Şam gibi önemli eyaletler bu grupta yer alıyorlardı. Bu eyaletlerin öşr ve resimleri havâss-ı hümâyûn adı altında hazineye, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarına, zeamet ve tımarlara, ayrıca da vakıflara tahsis edilmiştir. Mısır, Habeş, Bağdad, Basra, Yemen ile Cezair-i Garb eyaletleri ise salyâneli idiler¹⁹⁷. Bu birimlerde eyalet gelirlerinin bir bölümü beylerin, askerlerin ve diğer görevlilerin maaşları için ayrıldıktan sonra kalanı devlet hazinesine aktarılmaktaydı¹⁹⁸.

Taşradaki hizmetler ve görevlerin yerine getirilmesi için atanan yönetici kadronun maddî gereksinimleri ise başlıca iki yolla karşılanmaktaydı¹⁹⁹. Birincisi tımar sistemiydi. Tımar sisteminde bir kısım asker ve memurlara belirli bir alandaki vergi kaynakları tahsis edilmekteydi²⁰⁰. Bu uygulama, ulaştırma imkânlarının sınırlı olduğu ve gelirlerin büyük bir kısmının nakde çevrilemediği ziraî bir ekonomide devleti birçok prosedürden kurtardığı gibi istenildiğinde hazır olabilecek bir ordunun oluşturulmasını ve çeşitli kamu hizmetlerinin görülmesini sağlamıştır²⁰¹. Ancak devlet bürokrasisinin ve kapıkullarının maaşlarının ödenmesi

¹⁹⁵ İpşirli, "Beylerbeyi", s. 69-71.

¹⁹⁶ Taş, Hülya, "Osmanlı Diplomatikası İle İlgili Bir Kitap Vesilesiyle", *Belleten*, sa: LXXI/262, Ankara 2007, ss. 997-1027, s. 999.

¹⁹⁷ Başar, Fehmeddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 8.

¹⁹⁸ Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde de sancak teşkilatı kurmakla birlikte kendi idarî düzenini buradaki şartlara uydurmak zorunda kalmıştır. Bölgedeki aşiret reisleri kendi aşiretleri üzerinde ve bölgelerinde sancakbeyi yapılmışlardır. Livâ değil *Hükümet* denilen bu bölgelerde bütün gelirler aşiret beyine aitti; ancak bey, sultanın buyruğu üzerine orduya belirli sayıda asker vermek zorundaydı. 18. yüzyıl başlarında Diyarbakir Eyaleti'nde 6, Van'da 4, Bağdat'da 1 hükümet bulunuyordu. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, *a.g.e.* 2003, s. 111; Yücel, *a.g.m.*, s. 661; Kılıç, O., *a.g.e.*, s. 10-11.

¹⁹⁹ Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies*, X, 1986, ss. 87-96, s. 87.

²⁰⁰ Barkan, Ömer L. "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay., İstanbul 1980, ss. 805-872, s. 805.

²⁰¹ Ortaçağda para (nakit) darlığı Ortadoğu devletlerinin temel sorunlarından biriydi. Ancak devlet özellikle ordusunu besleme konusunda paraya ihtiyaç duyardı. Öte yandan altın ve gümüş

ve tophâne –donanma gibi askerî ihtiyaçların karşılanması ve büyük bir imparatorluğun her tarafından toplanacak vergilerin hepsinin bu yolla toplanması mümkün değildi. Osmanlı Devleti tımar sistemi içine dahil edemediği bu faaliyetler için iltizam sistemini uygulamıştır²⁰². Bu sistemde “çeşitli faaliyetlerden belirli oran ya da miktar olarak saptanan bir kısım vergi kalemlerini²⁰³ mükelleflerden toplama hakkı” mültezim adı verilen özel kişilere veriliyordu. Bu kişiler, belli vergi bölgelerinden tahsil edecekleri ve bir müzayedede belirlenecek bir miktar vergiyi devlete temin etmekle yükümlüydüler. Mültezim de aynı tımar sahibi gibi, vergiye konu olan faaliyetleri yapan zümre ya da bölge halkını bu açıdan yöneten bir kişiydi²⁰⁴. İltizam sistemi, Osmanlı Devleti’nin kuruluşunu takip eden yüzyılda ortaya çıkarak²⁰⁵ ve tımar sistemi ile birlikte 16. yüzyılın ortalarına kadar devlete ait vergi kaynaklarını yarı yarıya bölüşmüş görünmektedir²⁰⁶.

18. yüzyılda Osmanlı taşra yönetim birimlerine bakıldığında görünüşte bu düzenin korunduğu söylenebilir. Ancak bir takım yeni uygulamalara geçildiği ve bunların merkezî-mutlak devlet modelini değiştirdiği görülmektedir.

metallerindeki kıtlıktan kaynaklanan nakit sıkıntısı köylünün de vergiyi aynı olarak ödemesi sonucunu doğurmaktaydı. Bu durum tarım gelirlerinin askerlere gelir (geçim kaynağı-maaş) olarak tahsis edilmesi uygulamasını doğurmuştur. Bazı farklılıklarla bu uygulamaya Ortaçağda Bizans ve İslam ülkelerinde de başvurulmuştur. Konuyla ilgili bkz. İnalçık, *a.g.e.* 2003, s. 111-112; İpşirli, *a.g.m.* 1999, s. 239-240.

²⁰² Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 99- 147, s. 100.

²⁰³ İltizama konu olan malî birimler bir ya da birkaç vergi kaynağının birleşmesini ifade eden ve maliye nazarında yıllık nakdî (çoğunlukla) bir gelir yekûnu olarak kıymetlendirilen *mukataalar*dır. Geniş bir yelpazedeki gelir unsurlarını içeren mukataaların kapsamına özellikle büyük şehirlerin her türdeki iktisadî işletmelerinden alınan vergiler, maden işletmeleri, cerimeler ve ticarî tekel maddelerinden sağlanan gelirler girmektedir. Genç, “Malikâne Sistemi”, s. 101, s. 101 3 nolu dipnot; Genç, Mehmet, “Mukataa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul 2006, ss. 129-132, s. 129.

²⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, s. 327-329; Genç, “Malikâne Sistemi”, s. 99-104; Ergenç, *a.g.m.* 1986, s. 88.

²⁰⁵ Ancak iltizam sistemi de Osmanlı İmparatorluğu’na özgü bir sistem değildir. Yakındoğu imparatorluklarında uygulanmış bir sistemdir. İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, s. 327.

²⁰⁶ Genç, “Malikâne Sistemi”, s. 102; Batmaz, Eftal, XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 98.

Öncelikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli etkenler sonucunda iltizam sistemi tımar sistemi aleyhine hızlı bir yayılma sürecine girmiştir. Bu dönemde devlet artan masraflarıyla sürekli bir nakit sıkıntısı içine girmişti²⁰⁷. Ayrıca fiyat hareketlerinin etkisiyle bütün dünyada nakdî ekonomi gittikçe önem kazanmaktaydı²⁰⁸. Abou El-Haj, bu süreçle ilişkili başka bir gelişmenin etkisini vurgulamıştır. Aynı dönemde Osmanlı yönetiminde klasik dönemin sınıf temelli hizmette liyakat sistemi sona ermiştir. Yönetici seçkinler arasında birlik azalmış ve siyasî rekabet artmıştır. Merkezî otoritenin giderek adem-i merkezîyetçi bir hal almasına neden olan bu etken köylü artık ürünü üzerindeki talepleri arttırmış ve vergi düzeninde istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla araştırmacının dış faktörlerin yanında içeride merkezî yönetimin geçirdiği değişime dikkat çektiği görülmektedir. Abou el-Haj, 17. yüzyılın başlarından sonra, klasik dönemde oluşturulan vergi düzenin hem devletin hem de bireysel çıkarlarıyla hareket etmeye başlayan yöneticilerin daha fazla gelir elde etme çabasının neden olduğu karmaşa içinde bozulduğunu belirtmektedir. Artık ürünün toplanması sürecinde devlet kontrolünü kaybetme sürecine girilmiştir²⁰⁹.

Devlet karşılaştığı nakit sıkıntısı yüzünden bütçe açıklarına karşı sikke tashihi, vergileri arttırma gibi tedbirler aldı. Ayrıca merkezî hazineyi güçlendirmek amacıyla iltizam usulü de yaygınlaştırıldı²¹⁰. Sistemin uygulanmasında da değişiklikler oldu. Müzayedede belirlenen iltizam bedelinin bir kısmı peşin olarak alınmaya başlandı. Bu dönemde zengin tüccarlar ile tefeci grupların iltizam sistemi

²⁰⁷ Avrupa'daki Amerika'dan akan gümüşün etkisiyle görülen fiyat hareketlerinin etkileri ile uzun süren ve verim alınamayan savaşlardan kaynaklanan malî sıkıntılar genel bir ekonomik krize neden olmuştur. Bir taraftan da Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin savaş teknolojisinde gösterdikleri gelişmelere ayak uydurmak zorundaydı. Tımarlı sipahiler Alman ve Avusturyalıların ateşli silah kullanan piyade askerlerine karşı etkisiz kaldı. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti, yeniçerilerin sayısını arttırdı. 1574'te 21.094 olan yeniçerilerin sayısı, 1609'da 47.033'e yükselmiştir. Diğer bir deyişle 35 sene de %123'lük bir artış olmuştur. Diğer tarafta I. Süleyman zamanında 87.000 olan sipahilerin sayıları 17. yüzyılın başlarında 45.000'e, 1630'larda ise yaklaşık sekiz binlere düşmüştür. Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003, s. 12; İnalçık, *a.g.e.* 2003, s. 53.

²⁰⁸ Bu süreç hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, "Military and Fiscal Transformation ...", s. 288; Özvar, *a.g.e.*, s. 9-17; Batmaz, *a.g.tz.*, s. 82-97; Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 2.b., İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 113-121.

²⁰⁹ Abou-el-Haj, *a.g.e.*, s. 39-42.

²¹⁰ Batmaz, Eftal Ş., "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 18, sa: 29, Ankara 1996, ss. 39-50, s. 39-40.

içindeki payı artmış kapıkullarının bu tür gelir kaynakları azalmıştır²¹¹. Ayrıca yeni mültezimler çoğunlukla vergilerini kendileri toplamak yerine bu hakkı alt sözleşmeler yaparak başkalarına devretmekteydiler. Hatta mukataayı üç-beş parçaya ayırarak her birini bir “pâre mukataacıya” iltizam ediyorlardı. Asıl değişiklik ise 17. yüzyılın ikinci yarısında girilen savaşların etkisiyle 1695 yılında merkezî hazinenin giderleri arasında en büyük kalemi oluşturan merkezî ordu ve bürokrasiye mensup bir kısım ulufeliye, maaşlarını devlete bırakma karşılığında bazı mukataaların “kayd-ı hayat” şartıyla iltizama verilmesiyle oldu. Malikâne usulü denilen bu usul uygulamaya konulduğu andan itibaren yaygınlık kazandı ve merkezî hazinenin denetimi altında olan çeşitli mukataalar “malikâne mukataa” statüsüne çevrilerek özel şahıslara devredildi²¹².

İltizam sisteminin tımar sistemi aleyhine yaygınlaşmasının ve malikâne usulünün getirilmesinin taşrada yürütülen merkezî-mutlak yönetim modelinin başka bir yöne evrilmesinde önemli etkileri oldu. Öncelikle vergi mükellefi ile devlet arasındaki aracılardan (üretilen ürün üzerinde hak iddia edenlerin) sayısı artmıştı. Bu durum toprak üzerindeki sahiplik ve mülkiyet iddialarının dağılımına ve merkezî hükümete karşı sorumluluk bağlarının belirsizleşmesine neden oldu. Malikâne usulü ile sık sık değişen mültezimlerin olabildiğince fazla kâr sağlamak uğruna vergi kaynaklarının korunmasına özen göstermemelerinin de önüne geçileceği düşünülmüştü. Ancak sonuç bu şekilde olmadı. Çünkü asıl malikâne sahipleri genellikle mukataalarının başında durmak yerine, onları tekrar iltizam etme yoluna gittiler. Hatta bazı mukataalarda ikinci üçüncü elden iltizamlar bile söz konusuydu. Asıl malikâne sahipleri “*mülkiyetindeki arazide yaşamayan Avrupalı toprak sahipleri*” gibiydiler²¹³. Ayrıca malikâne sahiplerinin taşradaki temsilcileri genellikle yerel ileri gelenlerden (âyandan) olmaktadır. Hatta âyan sonradan doğrudan malikâne mutasarrıfları arasında da görülmüştür. Bu gelişmeler aşağıda alınacak olan diğer etkenlerle birlikte âyanların yükselişinde önemli bir rol

²¹¹ Genç, “Malikâne Sistemi”, s. 102.

²¹² Genç, a.g.md. 2006, s. 130-131.

²¹³ İnalçık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, ss. 17-31, s. 24.

oyladı²¹⁴. Âyan devrin koşullarından yararlanmaktaydı. Devletin artık düzenli olarak topladığı avâriz türü vergilerin toplanmasında, sefer için taşradan taleplerinin yerine getirilmesinde ya da taşrada çıkan bir takım sorunların çözümünde âyan eskiye nazaran daha güçlü bir yerel otorite halini almış gözükmektedir.

İltizam sistemin yaygınlaşmasıyla birlikte tımar alanları da mukataalaşma sürecine girmiştir. Artık tımar, zeamet ve has adlarıyla dirlik olarak mahallinde görevlilere gelir olarak bırakılan gelir kaynakları giderek merkezî hazine gelirleri arasına katıldılar²¹⁵.

Diğer taraftan taşra yöneticilerinin kimliklerinde ve görevlendiriliş biçimlerinde de yeni uygulamalar söz konusuydu. Bu dönemde her eyâletin valisi vezir, sancağı tasarruf eden de paşadır. Ayrıca sancakbeyi yerine *sancak mutasarrıfı* denilmeye başlanmıştır²¹⁶. 18. yüzyılda sancakların yönetimi mâlî açıdan üç farklı uygulamayla sağlanmaktaydı²¹⁷: 1. Sancakbeylerine tahsis edilen hasları tasarruf etmek üzere, genellikle ümerâdan kişilere “ber vech-i arpalık”²¹⁸ verilmesi 2. Bu hasların mukataaya çevrilerek iltizam yoluyla mültezimlere ihale edilmesi 3. Bu ihalenin malikâne biçiminde yani kayd-ı hayat şartıyla yapılması. 17. yüzyılda arpalık olarak tevcihin ön planda olduğu görülmekle birlikte²¹⁹ 18. yüzyılda sancakların doğrudan hazineye bağlanarak, iltizam ve malikâne yoluyla tevcihinin ağırlık kazandığı yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur²²⁰. Bu

²¹⁴ Batmaz, a.g.m., s. 40-41.

²¹⁵ Batmaz, a.g.m., s. 42.

²¹⁶ Ergenç, a.g.m. 1986, s. 89.

²¹⁷ Ergenç, a.g.m. 1986, s. 90; Uluçay, Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, s. 13.

²¹⁸ Arpalık Osmanlılarda devlet memurlarına hizmette buldukları süre içinde maaşlarına ek olarak ya da görevden ayrıldıktan sonra bir tür emeklilik geliri olarak tahsis edilen bir gelirdi. 16. yüzyılın sonlarından itibaren yüksek dereceli idarecilere ve vezirlere, azledildiklerinde, emekli olduklarında ya da seferlerde gösterdikleri yararlılıklardan dolayı bir veya birkaç sancak birleştirilerek arpalık olarak tahsis edilmeye başlanmıştır. 17. yüzyıldan itibaren “arpalık” yolu ile tahsisler ulemâ ve ümerâ arasında genelleştirildi. Baltacı, Arpalık olarak tahsis edilen yerlerin kesin sayısını vermek mümkün olmadığını belirtmektedir. Baltacı, Cahit, “Arpalık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1991, ss. 392-393, s. 392-393.

²¹⁹ Karen Barkey, Osmanlı'nın 17. yüzyılda merkezileşme modelini ele aldığı eserinde, Anadolu eyaletinde arpalık uygulamasının boyutlarını da incelemiştir. Bkz. Barkey, *a.g.e.*, s. 83-85.

²²⁰ Anadolu eyaletindeki Mentеше, Saruhan sancakları gibi bir kısım sancağın mirî mukataalar halinde sancak mutasarrıflarına verildiğine dair örnek ve açıklamalar için bkz. Ergenç, a.g.m.

noktada yapılan atamaların Klasik döneme kıyasla çok kısa sürelerle tekrarlandığının da altını çizmeliyiz. 15. ve 16. yüzyıllarda (özellikle ilk yarısında) eyaletlerin beylerbeyleri ve sancakbeyleri devletin uygun gördüğü süre kadar ve bir kusurları olmazsa makamlarında kalıyorlardı. 17. ve 18. yüzyılda ise eyalet ve sancak yöneticileri her yıl tevcihata tabi tutuluyorlardı²²¹. Ayrıca sancak mutasarrıfı olan şahıslar da görev yerlerine gitmeyerek sancağı vekilleri aracılığıyla yönetmekteydiler.

18. yüzyılda taşra yönetiminin karakterinin belirleyicilerinden biri de işte bu “vekâleten yönetimdir”. Asıl sancak mutasarrıflarının vekilleri durumundakilere *mütesellim* denilmiştir²²². Vekâleten yönetimin yaygınlaşmasına çeşitli etkenlerin rol oynadığı kabul edilmektedir. Beylerin 16. yüzyıl sonlarından başlayarak uzun süren savaşlar nedeniyle cephede hem yazın hem kışın kalmaları etkili olmuştur. İşte bu kişiler genellikle görev yerlerine gitmeyerek yerlerine mütesellim atamışlardır. Bazen de asıl işlerine ek olarak bazı sancaklar kendilerine tevcih edilmekteydi. Buralara da mütesellimler gönderilmiştir²²³. Halil İnalçık, sancak yönetiminde arpalık ve mütesellim aracılığıyla yönetim uygulamalarının ve zamanla mütesellimlerin yerel âyan arasından atanmasının âyanın taşra yönetiminde öne çıkmasında en önemli faktör olduğunu belirtmektedir²²⁴.

1986, s. 89-90, Ergenç, Özer, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Belleten*, c. LII, sa: 203, Ankara 1988, ss. 501-533, s. 532-533; Erdoğan da Harput Sancağı özelinde bir inceleme ortaya koymuştur. Erdoğan, İbrahim, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 69-102.

²²¹ Kılıç, O., *a.g.e.*, s. 2-3.

²²² Bu uygulamanın kökeni 17. yüzyıl öncesine dayanıyordu. Beylerbeyi ya da sancakbeyi olarak atanan bir şahıs bizzat makamına gelene kadar yönetimi resmen devralması, yokluğunda sancağı/eyaleti idare etmesi ya da özellikle ücra yerlerin has gelirlerini toplaması için birini atıyordu. Ayrıca *beyler* kendi eyaletlerinde otursalar bile uzak arazilerin has gelirlerini ya da avarız vergileri toplamaları için görevliler tayin ediyorlardı. Bu görevliler ayrıca para cezalarını toplamak için de kullanılıyorlardı. 15. ve 16. yüzyıllarda sancak yöneticilerine karşı sorumlu olan bu vekiller *subaşı* ve *voyvoda* olarak biliniyorlardı. Klasik dönem sonrasında ise bu vekâleten yönetim uygulamasının geniş kapsamlı yerleştiği ve bu vekillerin de *mütesellim* adını aldıkları görülmektedir. İnalçık, “Centralization and Decentralization ...”, s. 30-31.

²²³ İnalçık, “Centralization and Decentralization ...”, s. 30; Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 23.

²²⁴ İnalçık, “Centralization and Decentralization ...”, s. 31. Bu süreç hakkında ayrıca bkz. Taş, Hülya\$ *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK Basımevi, Ankara 2006, s. 93-95. Yücel Özkaya

18. yüzyılda tımar sisteminin tamamen ortadan kalkmadığını da belirtmeliyiz. Dirlik sahipleri dirliklerini tasarruf etmeye devam ediyorlardı. Yeni dirlik tevcihleri de yapılıyordu²²⁵. Ancak sistem işlemez duruma geldiği için, cebelü besleme ve seferlere katılma yükümlülüğü bunlara bedel olmak üzere nakdî ödemeye çevrilmiştir. Bir taraftan da sık sık tımar yoklaması yapılarak, mevcut görülmeyen tımar erbabının dirlikleri ellerinden alınmıştır. Bu tür boşalan dirlikler mirî mukataa kapsamına dahil edilmiştir. Böylece sancak mutasarrıflarının tasarrufu dışında kalan diğer has ve zeamaetlere tâbi alanlar da malikâne (ya da iltizam) yoluyla mültezimlere verilmeye başlanmıştır²²⁶. Bu durum sancak mutasarrıflarını ve beylerbeylerini zor durumda bırakıyordu. Sancak haslarının bölünmesi sancak mutasarrıfının *mesârif-i seferiyyeyi* karşılamasını zorlaştırdığı gibi reayanın da “tahammüllerinden fazla” vergi yükü altında ezilmelerine sebep olabilmekteydi. Ayrıca malikâne olarak verilen bölgeler “serbestiyet üzere” tarsarruf olunmaktaydı²²⁷. Bu *malikâne mutasarrıfının kendi mukataa bölgesinde, eyalet ve sancağa tâbi olmadan, sadece merkeze karşı sorumluluk taşıması ve kadı denetimi altında örf yetkisini* (Raiyyet rüsûmunu toplama hakkını, ilgili bölgedeki düzen ve güvenliği sağlama yetkisini) *üzerinde bulundurması*²²⁸ anlamına geliyordu. Sancak düzeyinde bu tür malikâneler genellikle paşalara verilmekteydi²²⁹. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere onlar da bu hakkı başkasına iltizam etme yoluna gitmekteydiler. Bu mültezimler de çoğunlukla yerel ileri gelenlerden çıkmaktaydı.

mütesellimliğın 17. yüzyılda çok az görüldüğünü ve 18. yüzyılda yaygınlaştığını belirtmektedir. Bkz. Özkaya, *a.g.e.*, 1985, s. 196.

²²⁵ Örneğin Nisan 1699 (Şevval 1110) tarihli bir Ankara Sicili kaydında Süleyman isimli bir sipahinin Ankara Sancağı'ndaki görevine ilişkin berat örnekleri bulunmaktadır. Ankara Şeriye Sicilleri 78/290, 277.

²²⁶ Ergenç, a.g.m. 1986, s. 91; Batmaz, a.g.m., s. 42-46.

²²⁷ Serbestlik statüsü malikâne uygulamasıyla birlikte gelen bir uygulama değildir. Osmanlı toprak düzeninde padişah haslarıyla sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divân katipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar ve dizdarlar vb. yüksek rütbeli idare amirleriyle diğer memur ve askerlerin has ve zeametleri, idarî ve malî bakımdan bazı imtiyazlara sahip “serbest” tımarlar olarak muamele görmekteydi. Bu tımarlarda raiyyet rüsûmu, aşâr ve bâd-ı hevâ vergileri dirlik sahibine tahsis ediliyordu. Dirliğin bağlı olduğu birimin yöneticileri serbest tımarlara müdahale edemiyordu. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, a.g.m. 1980, s.839-840; Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 135.

²²⁸ Ergenç, a.g.m. 1986, s. 92.

²²⁹ Ergenç, a.g.m. 1986, s. 93

Sancakların malî sınıflandırılmasında görülen bu değişimin etkisiyle taşrada birbirinin denetimine tâbi olmayan örf mensuplarının vekillerinin etkin olduğu bir yönetim ortaya çıkmıştır. Örf yetkisi havale yoluyla taşralı nüfuzluların eline geçmiştir²³⁰. Devletin içinde bulunduğu koşullar ve gereksinimler nedeniyle başvurduğu bu uygulamalar merkezî otoriteyi gerçekleştirmek üzere kurduğu yönetim zincirinin Özer Ergenç'in deyimiyle birbirinden kopuk halkalara dönüşmesine neden olmuştur. Her bir halka doğrudan merkeze bağlıdır. Doğal olarak devlet geniş toprakları üzerindeki bu kadar çok halkayı/yönetim birimini sıkı bir şekilde kontrol edemediği için de idarî yapı merkezîlikten çok adem-i merkezi (desantralize) bir görünüm arz etmektedir²³¹.

²³⁰ “Yetkinin havale edilmesi” sadece 18. yüzyıla özel bir durum değildi. Ergenç 16. yüzyılın sonlarına ait verdiği örneklerle havâss-ı hümâyuna ait vergi gelirleri yanında devlet görevlilerinin has ve zeametlerine bağlı kimi gelir kaynaklarının da bu yolla işletildiğini göstermiştir. Ergenç, a.g.m. 1981, s. 1269. Ancak 16. yüzyıl sonrasında kapsamının genişlediğini ve sadece ikinci şahısların değil üçüncü hatta dördüncü şahısların devreye girdiğini belirtebiliriz.

²³¹ Ergenç, a.g.m. 1986, s. 94.

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'NIN 18. YÜZYILDAKİ YÖNETİM DÜZENİ

1. HÜDÂVENDİGÂR SANCAĞI VE YÖNETİM DÜZENİ

Hüdâvendigâr Sancağı Anadolu eyaletine bağlıydı. 1393 yılında kurulan ve merkezi Kütahya olan Anadolu eyaleti, incelediğimiz dönemde onbeş sancaktan oluşuyordu¹. Bursa şehri de 15. yüzyıldan itibaren Anadolu eyaletinde Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkeziydi².

Orta Sakarya havzasının bütün kazâlarını ve batıda Ege Denizi'ne kadar olan geniş bir alanı ve İç Anadolu'daki bazı yerleri içine alarak doğu-batı yönünde oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Hüdâvendigâr Sancağı'na bağlı kazâlar 1738 tarihli bir sicil kaydında şöyle sıralanmıştır³: Bursa, Mihaliç, Kirmastı, Torbalı, Edincik, Mihaliçcik (Mihaliç Hisarı), Pazarcık, Yarhisar, Sivrihisar (Sifrihisar), Kepsud, Soma maa-Kırkağaç, Beypazarı, Gölpazarı, İnegöl, Yenişehir, Atranos, Harmancık, Domaniç, Bergama, Nevâhî-i Bergama, Ilıca-i Bergama, Tuzla, Günyüzü, Bayramiç, Karahisar, Nallı maa Korupazarı, Gönen, Lefke, Söğüd, Mudanya, Gemlik, Kite, Gökçedağ, Güllük Mihaliç ve Taraklı. 1773'e ait benzer bir kayıta da kazâlar aynı şekilde listelenmiştir⁴.

18. yüzyıl kayıtları arasında klasik dönemdeki genel sayımlar olan tahrirler ve bunların sonucunda hazırlanan mufassal ve mücmel defterler artık görülmemektedir. Bu nedenle sancaktaki köy, mezraa ve çiftlik sayısını kesin

¹ Anadolu Eyaleti 1700-1740 döneminde on beş sancaktan oluşmaktaydı. Bu sancaklar Kütahya (Paşa Sancağı), Hüdâvendigâr, Bolu, Kastamonu, Karesi, Sultanönü, Saruhan, Karahisâr-ı Sahib, Hamid, Ankara, Çankırı, Aydın, Teke ve Mentеше'dir. Kılıç, Beypazarı'nın da 1701-1702 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde Anadolu Eyaleti'nde bir sancak olarak gösterildiğini, ancak sancakbeyi tevcihinin yapılmamış olduğunu belirtmiştir. Kılıç, O., *a.g.e.*, s. 52, s. 52, 41 nolu dipnot. Beypazarı bu kaydın dışında 18. yüzyılda ve öncesinde Hüdâvendigâr Sancağı'nın bir kazâsıdır.

² Ergenç, *a.g.e.* 2006, Ankara 2006, s. 119.

³ BŞS, B 164/89 b-90b.

⁴ BŞS, B 203/10 a.

sayısını veremiyoruz⁵. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda Hüdâvendigâr Sancağı'nın kapsadığı alanla ilgili verilerle karşılaştırıldığında, 18. yüzyılda sancağın sınırlarında fazla bir değişikliğin olmadığı söylenebilir⁶.

Hüdâvendigâr Sancağı Anadolu eyaleti içinde diğer sancaklara göre oldukça büyüktü. Beypazarı, Sivrihisar ve Sögüd gibi kazâlar kendilerine daha yakın merkezler varken Hüdâvendigâr Sancağı'na bağlıydılar. Bu durumda Sancağın merkez kazâsı konumunda olan Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti ve 15. yüzyıldan itibaren önemli bir üretim ve ticaret merkezi olarak yükselmesinin etkisi vardı. Bursa, hem yakın çevresi için mal ve hizmet üretiyordu hem de 15. ve 16. yüzyıllarda doğu-batı ticaretinin önemli bir antreposu konumundaydı⁷. 18. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyahların anlatımlarından 15. ve 16. yüzyıllar kadar canlı bir ticarî hayat olmasa da şehirde yoğun bir ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılık ile bunlara dayanan ticaretin olduğu, ayrıca şehrin Anadolu'dan geçen ürünler için bir geçiş durağı olmaya devam ettiği

⁵ Ergenç 1530 tarihli Hüdâvendigâr sancağının tımar sistemine tâbi topraklarının tahrir defterine göre bu tarihte sancak sınırları içinde "1 büyük şehir (Bursa), 21 kasaba, 1966 köy, 53 cemaat, 269 çitlik, 813 mezraa, 227 zemin, 72 mirî bağçe, 109 enhâr-ı çeltik, 19 yaylak, 3 çayır, 5 memleha, 3 otlak, 8 kuru, 1 dalyan" olduğunu tespit etmiştir. Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 126.

⁶ Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 119; Yedi yıldız, Asım, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s. 66. Bu noktada Hüdâvendigâr Sancağı'nın 18. yüzyılda kapsadığı coğrafya hakkında Yücel Özkaya'nın bir tespitinden bahsetmeliyiz. Özkaya, 1721 tarihinde Günyüzü ve Seferhisar (Sifrihisar) Kazâları halkı yörelerindeki güvenlik sorunu yüzünden kazâlarının, sancak merkezleri Bursa'dan daha yakın olan Ankara'ya bağlanmasını istediklerini ve bu talebin kabul edilerek ilgili kazâların Hüdâvendigâr Sancağı'ndan ayrılarak Ankara Sancağı'na bağlandıklarını (bir sicil kaydına dayanarak) belirtmektedir. Ancak 1738 tarihli yukarıda ele alınan belgede bu kazâlar Hüdâvendigâr Sancağı dahilinde görülmektedir. Krş. Özkaya, *a.g.e.* 1985, s. 22-23. 1759 (Zilkade 1152) tarihli bir başka kayıta da sancağın kendi içinde bir düzenlemeye işaret edilmektedir. Yenişehir Kazâsı'na bağlı Gölcük karyesi Bursa Kazâsı'na bağlanmıştır. Burada ise gerekçe köy halkının kendilerine tahammüllerinden fazla vergi yüklenmesidir. BŞS, B 197/33b.

⁷ Ergenç, 1573 tarihli Bursa mufassal defterine dayanarak şehir nüfusunun 59.380 olarak tahmin etmiştir. Bursa 16. yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı'nın ve bütün Kuzey-batı Anadolu'nun en büyük şehri konumundaydı. Bu tahmine şehirdeki görevliler ve muafların dahil olmadığı da belirtilmelidir. Araştırmacı şehrideki görevliler ve muaflar da hesaba katılırsa şehir nüfusunun yaklaşık 70.000 dolaylarında olduğunu tahmin etmektedir. 16. yüzyılda Bursa'nın nüfusu hakkında bkz. Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 111. Bkz. s. 101.

anlaşılmaktadır⁸. Şehrin bu özelliğinin yanında sancak topraklarının malî dağılımı da nüfus profilini etkileyen bir faktördü. Aşağıda tekrar ele alınacağı üzere Bursa şehri ve sancağın bir kısım kasabaları padişah hasları içindeydi. Ayrıca sancakta evkaf-ı selâtine yani sultan vakıflarına tahsis edilmiş dirlikler de vardı. Bu durumun etkisiyle şehirde yoğun bir askerî nüfus da (kapıkulları, vakıf görevlileri, saraydan gönderilen bir takım görevliler gibi) bulunuyordu⁹. Şehir fazlasıyla nüfus çeken bir merkezdi.

18. yüzyıl tereke kayıtları üzerinde yapılan çalışmalar Bursa Kazâsı'nın sadece bir sanayi ve ticaret merkezi değil, bir tarım merkezi de olduğunu göstermektedir¹⁰. Osmanlı döneminde Bursa gerek bu özelliği, gerekse İstanbul'a deniz yolu ile ulaşabilen yakın bir kent olması sebebiyle İstanbul'un iâşesinde de rol oynuyordu¹¹. Dolayısıyla Orta Anadolu'nun bol tahıl yetiştiren kazâlarının Hüdâvendigâr Sancağı'na (Ankara Sancağı'na değil de) bağlanmasında bu durumun da etkisi vardı.

Yönetim açısından bakıldığında ise devrin taşra yönetiminde görülen değişimler Hüdâvendigâr Sancağı'nda da yaşanmıştır. 1620'lerden başlayarak Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıflığına çoğunlukla *paşa* unvanlı kişiler atanmıştır¹². Bu yüksek dereceli askerîlerin (özellikle vezirlerin) sayısındaki artıştan kaynaklanmaktaydı. Ayrıca 16. yüzyıl sonlarından itibaren¹³ sancak,

⁸ Bu seyyahlar La Motraye (1701), Tournefort (1701), Lucas (1738), Paocke (1738), Niehbuhr (1767), Lechavalier (1786), Brenner (1793) ve Dallaway (1794)' dir. Bkz. Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Press, Indiana 2003, s. 66-67.

⁹ Ergenç, "Payitaht Bursa'da Yaşama Sanatı", *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2006)*, ed. Cafer Çiftçi, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2006, ss. 67-71, s. 69.

¹⁰ Karataş, Ali İhsan, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 15, sa: 2, Bursa 2006, ss. 231-264. s. 261-262; Öztürk, Mustafa, "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, TTK Basımevi, Ankara 1994, IV, ss. 1715-1736, s. 1727-1728.

¹¹ Çiftçi, Cafer, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İâşesinde Bursa'nın Rolü", *OTAM*, sa: 16, Ankara 2004, ss. 151-171, s. 156-169.

¹² Bkz. Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, c. 4, haz. H. Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2009, s. 213-220.

¹³ Ergenç, *a.g.e. 2006*, s. 134.

şahıslara *ber vech-i arpalık* olarak tevcih edilmiştir¹⁴. 18. yüzyılda da bu uygulamaların devam ettirildiği görülmektedir. Ayrıca bu şahıslar merkezde ya da başka bir yerde diğer görevlerinin başında duruyorlar ya da mazûliyet sürelerinin dolmalarını bekliyorlardı. Bu sebeple de bizzat sancağa gitmek yerine kendi adlarına bu işi yapmak üzere mütesellim tayin ediyorlardı.

Yukarıda da belirtildiği üzere 17. yüzyıldan itibaren kapı halkları önem kazanarak ekonomik ve siyasî bir yatırım aracı niteliğine büründüler. Yönetici kadro arasındaki rekabetin önemli belirleyicilerinden oldular. Makam sahipleri Kapı halkları ne kadar büyük olursa o kadar güçlü oluyorlar, savaşımlara yaptıkları askerî katkı o derece önem kazanıyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyi atamalarında da kapı halkının niteliği önem kazanmıştı¹⁵. Hüdâvendigâr Sancağı'na yapılan tayinlerde bu durum gözlenebilmektedir. Örneğin Mayıs 1736'da "i'vân ve ensâr sahibi" Dervişzâde Zeynelabidin Paşa "*zâtının da yarar ve kârgüzâr*" olması yanında "*Moskof seferi için dört yüz güzîde ve münteheb süvari askeri ile gelmesi şartıyla*" beylerbeyi rütbesi ile Hüdâvendigâr ve Karesi sancakları kendisine arpalık olarak verilmiştir¹⁶.

Hüdâvendigâr Sancağı içindeki kazâların malî sınıflandırılmasına bakıldığında¹⁷, Bursa şehri ve sancaktaki bir kısım kasabaların havâss-ı

¹⁴ 17. yüzyılda sancağın tevcihi hakkında bkz. Yedi yıldız, A., *a.g.tz.*, s. 67. Kamil Kepecioğlu da eserinde 1359-1927 döneminde Bursa valilerinin bir listesini yapmıştır. Uygulamadaki değişimi buradan izlemek de mümkündür. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 4, s. 213-220.

¹⁵ Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1965, Barkey, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁶ Ergenç, a.g.m. 1986, s. 89.

¹⁷ Bu konuda en düzenli veriler 16. yüzyıla aittir. 1530 tarihli Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defteri'nde sancaktaki gelir dağılımını şöyledir: "*Sancak sınırları içinde 1 büyük şehir (Bursa), 21 kasaba, 1966 köy, 53 cemaat, 269 çitlik, 813 mezraa, 227 zemin, 72 mîrî bağçe, 109 enhâr-ı çeltik, 19 yaylak, 3 çayır, 5 memleha, 3 otlak, 8 koru, 1 dalyan vardır. Bunlardan 1 büyük şehir (Bursa), 3 kasaba (Yenişehir, Mihaliç, Bergama), 111 köy, 4 cemaat, 9 mezraa, 2 zemin, 15 enhâr- çeltik, 1 çayır, 8 koru, 1 memleha (Kızılca Tuzla memlehası) Padişaha hâss olarak tahsis edilmiştir. Padişah haslarının akça olarak hasılatı, 6.320.548'dir. Bu rakam sancağın 13.797.327 akçalık toplam hasılatının önemli bir bölümünü oluşturur (%45.80'ini). Bu meblağ içinde Bursa şehrindeki büyük mukataalar yoktur. ... Bu gelir kaynaklarıyla birlikte, Bursa sancağının gelirlerinin en büyük bölümü padişaha yani merkezî hazineye ayrılmış olmaktadır. Sancakbeyinin hasları, 5 kasaba (Domaniç, Yenice Taraklı, Beypazarı, Gönen, Tarhala), 59 köy, 6 cemaat, 2 çiftlikten oluşuyor. Sancakbeyi haslarının hasılatı 283.084'tür (%2,05). Zaîm ve sipahilere, sancaktan 10 kasaba, 1141 köy, 13 cemaat, 85 çiftlik, 439 mezraa, 7 bağçe, 2 zemin, 15 yaylak, 18 enhâr-ı çeltik, 1 kışlak, 1 dalyan zeâmet ve tımar olarak tevcih edilmiştir.*

hümâyûndan (padişah hassı) olduğu görülmektedir. Yani bu yerlerin gelirleri merkezî hazineye bağlıydı. Sancağın gelirlerinin en büyük bölümünü bu kalem oluşturmaktaydı. İkinci sırayı ise evkaf-ı selâtine ayrılmış dirlikler alıyordu¹⁸. Havâss-ı hümâyûnun işletimi devlet tarafından emanet, iltizam ya da malikâne yöntemi ile mültezimlere verilmek suretiyle yapılıyordu. Sancakbeyi bunların idaresine karışamıyordu. Ayrıca evkâf-ı selâtin ve mülk köylerin cerîmelerine de sancakbeyi karışamıyordu. Dolayısıyla bu gelir bölgelerinde örf yetkisine sahip değildi.

Havâss-ı hümâyûn, havâs (haslar) ve paşmaklık mukataalar ile birlikte *Haslar Mukataası* bürosunun denetimindeydi. Bu büro Anadolu defterdarlarına bağlıydı. *Havâs* başta sadrazam olmak üzere vüzerâ, mîr-i mirân, ümerâ, defterdar ve divân üyelerine görevleri karşılığında tahsis edilen gelirlerdi. *Arpalık*, *emeklilik*, *medârr-ı mâişet* olarak tahsis edilen gelirler de bu gruba dahildi. *Paşmaklık* ise, padişahların annelerine, hemşirelerine, kızlarına, zevcelerine ve hasekilerine tahsis edilmekteydi¹⁹.

16. yüzyılda Bursa'da padişah haslarının idaresi, bu vergileri toplama hakkını iltizamla üzerine almış olan Hâssa Harc Emîni tarafından sağlanıyordu.

*Zaîm ve sipahilerin toplam hasılatı 2.751.736 akçadır (%19,94). Bu hasılatı tımarlarına göre pay eden sipahiler, köylerin büyük kısmının sâhib-i arz olarak yöneticisi durumundadırlar. 65 köy, 137 mezraa tasarruf ederek, 161.851 akçalık (%1,17) hasılat eden bâzdârlar ve 14 köy, 2 mezraa, 1 çiftlik'e mutasarrıf olan ve 37.750 akçalık (%0,27) hasılatı bulunan kale erleri de bu grup içinde düşünülmelidir. Hüdâvendigâr Sancağı'nda 33 köy, 63 mezraa, 15 çiftlik, 2 çayır, 2 bağçe, 44 zemin, 1 mera mülk olarak özel kişilerin üzerindedir. Burada devletin divânî vergiler yolu ile dahli, yarı yarıyadır. 7 köy ve 1 mera eşküncili evkafındadır. Emlak hasılatı 199.020 (%1,44), eşküncili evkafın 22.193'tür (%0,16). Sancakta **evkafa ayrılan gelir**, dikkat çekicidir. 4 kasaba, 228 köy, 147 mezraa, 159 çiftlik, 113 zemin, 30 enhâr-ı çeltik Sultan vakıfları için tahsis edilmişken; 209 köy, 147 mezraa, 159 çiftlik, 113 zemin, 30 enhâr-ı çeltik, 47 bağçe, 3 cemaat âme vakıflarına ayrılmıştır. Sultan vakıflarının 2.683.887 akça (%19,45), âme vakıflarının 1.336.259 (% 9,68) akçalık hasılatı, ikisi birden 4.020.146 akça (% 29,13); sancağın toplam hasılatının çok önemli bir payı, bugünkü sosyal devletinin yüklendiği kamu hizmetlerinin görülmesi için kurumlara verilmiş olmaktadır” Bkz. Ergenç, a.g.e. 2006, s. 126; Özkılınç, A. vd. (Haz.), *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., No:27, Ankara 1995, s. 18-32.*

¹⁸ 1530 tarihinde Hüdâvendigâr Sancağı'nın tımar sistemine tâbi topraklarının toplam hasılatında padişah haslarının ve evkaf-ı selâtinin (sultan vakıfları) payı %65,26'ydı. Buna karşılık Sancakbeyinin haslarının oranı %2,05'ti.

¹⁹ Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, s. 23, 101.

Hâssa Harc Emîni bâd-ı hevâ adı altında toplanan cürm ü cinâyet, çiftlik tapusu, ev yeri tapusu, kul ve cârîye müjdegânisi gibi vergileri kapsayan *zeâmet (niyâbet) mukataasının* mültezimi olduğu için genel güvenlik hizmetleri ve kolluk görevi de onun yetki alanıydı. Sancakbeyi sancağın merkezi olan Bursa'da ikamet etse de şehrin kolluk görevlerine müdahale edemiyordu. Bu durum iki görevli arasında karışıklıklara ve güvenlik sorunlarına neden oluyordu²⁰.

18. yüzyıla gelindiğinde Hüdâvendigâr Sancağı bu açıdan nasıl bir görünüm sergiliyordu?

16. yüzyıl sonrasında, taşra yönetimi başlığında anlatıldığı üzere, tımar sistemi içinde iltizam usulünün uygulama alanının genişletilmesi ile eski dirlikler üzerinde mirî mukataalar oluşturulmuştur. Böylece klasik dönemin dirlikleri giderek birer mukataa yetki alanına dönüştürülmüştür²¹. Bursa Şer'iyye Sicillerinde tespit edilen belgeler Hüdâvendigâr Sancağı'nda da Havâss-ı hümâyûndan ve evkâf-ı selâtinden olan dirliklerin malikâne-mukataa alanı haline getirilerek serbestiyet üzere tevcih edildiklerini göstermektedir. Malikâne mutasarrıfları da birer yıllık sözleşmelerle mültezim tayin ederek malikânelerini işletmişlerdir. Bu mültezim atamalarına dair sicillerde birçok kayıt bulunmaktadır. 1760 tarihli tarihli bu tür bir kayıt örnek verilebilir²²: Bursa'da Sultan Orhan Evkafı köylerinden Filadar, Dürdane, Alışar, Depecik, Çiftlik Panayır, Yenice ve Karaağaç köyleri mukataasına İstanbul'dan²³ Mehmed Emin ve Mehmed Refi Efendiler "*serbestiyet üzere*" birlikte mutasarrıftırlar. Mukataalarını *zabtı ve rabtı*

²⁰ 16. yüzyıl sonlarından itibaren zeamet mukataasının sancakbeyine iltizam edilmesi yoluna gidilmiştir. Ancak daha yüksek bir iltizam bedeli veren çıktığında mukataa yine başkasına devredilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 141-150; Bilgin, *a.g.e.*, s. 16-19; Kamil Kepecioğlu, 1642'de Bursa Hâssa Harçlığı'nın "*Bursa mukataalarını İstanbul Gümrük Emîni Ali deruhte eylediğinden başka "hâssa harç" olmamasına ferman çıktığından*" kaldırıldığını bildirmiştir. Kepecioğlu, *a.g.e.* c. 2, s. 149.

²¹ Bu uygulamanın nasıl bir geçişle başlatıldığını gösteren belgeye rastlayamadık. Ancak Batmaz, herhangi bir tımar ya da zeâmet hâsılının merkezi hazine gelirleri arasına katılabilmesi için önce dirlik olma niteliklerine son verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Diğer bir deyişle önce havâss-ı hümâyuna tahsis olunmaktaydılar. Bu şekilde havâss-ı hümâyuna tahsis olunan dirlik bir mukataa haline dönüşmüş oluyordu. Batmaz, *a.g.tz.*, s. 165.

²² BŞS, B 193/20b.

²³ Bu şahıslar bir başka belgede "Âsitâne-i 'aliyyeden Mehmed Emin ve Mehmed Refi Efendiler" olarak geçmektedir. Ancak bu şahıslarla ilgili ulemâdan olabileceklerini gösteren Efendi unvanları dışında başka bir veriye ulaşılamadı. BŞS, B 193/57a.

ve hâsıl olan aşâr-ı şer'iyeye ve rüsumât-ı örfiyye-yi cem' ve tahsîl etmek üzere Feyzullah Çelebi'ye 3.500 guruşa iltizam etmişler. Feyzullah Çelebi bu bedeli ödediği gibi vakfın imaretine ve ashab-ı cerâyeye²⁴ de 4150 kile hinta²⁵ verecektir. Belgenin sonundaki Feyzullah Çelebi'ye “*tarafımızdan ve taraf-ı âherden kimesne müdâhale ve muâraza edmesin*” ibâresi ise mutasarrıfların her türlü yetkilerini devr ettiklerini göstermektedir. Feyzullah Çelebi, bir yıl süresince bu mukataa bölgesinde tam anlamıyla bir örf mensubudur. Beylerbeyi ve sancakbeyi (mütesellim) ona müdahale edemez. Yalnız kadı denetimi altındadır. Mayıs 1760 tarihli bir ferman bu durumu açıkça göstermektedir. Bursa Kazâ'sına tâbi Mashara Hasan²⁶ köyü ve çevre köylerinin malikâne mutasarrıfı olan, Ahmed mukataasına “*mîr-i mîran ve mîr-livâ mütesellimi ve voyvoda vesâir ehl-i örf²⁷ tâifesi taraflarından hilâf-ı kanûn müdâhale olunduğunu*” bildirmiştir. Merkezden “*Havâss-ı hümâyûn karyeleri mefrûzü'l-kalem maktûü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbesttir hâricden dahl olunmak kat'â câiz değildir ol bâbda kanûn üzere âmel olunmak*” emredilmiştir²⁸. Bu belgelerde açık bir şekilde görüldüğü üzere, aksi yönde uygulamalar olsa da²⁹ ehl-i örfün evkaf-ı selâtinden ve havâss-ı hümâyûndan olan köylerin yönetimine karışması yasaklanmıştır.

²⁴ İmaretten faydalanan kişiler anlamında kullanılmıştır.

²⁵ 1 kile yaklaşık 25 kg.dır. Bu standart kile ölçüsüdür. Bursa kilesi ise 15,395 kg.dır. Bkz. Pakalın, a.g.e., c.2, s. 28, İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Ed. H.İnalçık-D. Quataert, Çev. H. Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 444. 18. yüzyılda Bursa'da 1 kile buğdayın fiyatı 1718'de 30 akçe, 18. yüzyılın sonlarında ise 80-120 akçe arasında değişiyordu. Bkz. Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 174.

²⁶ Kaplanoğlu, bu yerleşim biriminin Çağlayan köyü olduğunu belirtir. Bkz. Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Ansiklopedisi, I (Yer Adları)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., Bursa 2001, s. 57.

²⁷ “Ehl-i Örf” asıl işi askerlik olmakla birlikte yürütme görevleri de bulunan zümreye işaret etmektedir. Bunlara ehl-i seyf de denir. Her iki tabirde de icra yetkileri vurgulanmaktadır. Ehl-i şer'e yani yargı yetkisini temsil edenlere müdahale edemezler. Beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim, muhassıl, voyvoda, kaimmakam, subaşı, yeniçeri serdarı, kethüdâyeri ve bunlara bağlı görevliler bu grubu oluşturmaktadır. Beylerbeyi, eyalette sultanın otoritesini temsil eden en büyük yöneticiydi. Yediyıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Toplumunu”, c. 2, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 441-510, s. 450.

²⁸ BŞS, B 193/67b. (Evâhir-i Ramazan 1173).

²⁹ Sultan Orhan Evkafı köylerinden Cumalı ve Hamamlı Kızık ve tevâbi-i karyelerinin mutasarrıfı Salih'in aynı konulu arzuhaline cevap ise şöyledir: “*Selâtin-i i'zam evkafı karyeleri mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbesttir hâricden dahl olunmak kat'â câiz değildir ol babda kanûn üzere âmel olunmak emrim olmuştur*”. Bkz. BŞS, B 193/66a. Bu ayırım birçok belgede vurgulanmaktadır. Örneğin kz. B.Ş.S, B 230/18a/19a/23a.

Mukataalaşma sürecinin Hüdâvendigâr Sancağı'nın parçalı idarî yapısını daha da ileri boyuta taşınmasına neden olduğu söylenebilir. Konu evkaf-ı selâtin köyleri olduğunda artık sadece mütevelliler yoktur. Mütevelliler ve onların kaim-makamları (temsilcileri) ile bu köylerin mukataasını tasarruf edenlerin mültezimleri sahnede olduğu gibi bu görevliler de sık sık değişmektedir. Havâss-ı hümâyûn alanında ise Bursa'da oturan bir Hâssa Harc Emîni ile onun atadığı ve ona bağlı subaşılının yerine, başka yerlerde oturan mutasarrıflar tarafından atanan ve doğrudan merkeze bağlı mültezimler görülmektedir. Ayrıca mültezimlerin de vekilleri vardır. Dolayısıyla incelediğimiz dönemde padişah ile reaya arasındaki görevliler zincirinin uzadığı gözlenmektedir. Merkezî otoritenin tesisinde teorikteki katılıktan uzaklaşmıştır³⁰. Taşradaki görevlilerin yerel kuvvet kazanarak mütegalibeye dönüşmelerini önlemek amacıyla oluşturulmuş olan serbestiyet üzere yönetim³¹ ise bu süreçte aksi yöndeki sonuçta önemli bir etken olmuştur. Her yetki alanını tasarruf edenin “serbestliği” idarede suistimale ve keyfiliğe uygun bir ortam sağlamaktaydı.

Bununla birlikte Hüdâvendigâr Sancağı'nda da 18. yüzyılda dirliklerini tasarruf etmeye devam edenler olduğu yani mukataalaşma süreci ile tımar sisteminin tam olarak kalkmadığı görülmüştür³². Ancak incelediğimiz dönemde tımar alanların idaresinde de gelirlerinin birer yıllığına başkalarına iltizam edilmek suretiyle işletilebildiğini belirtmeliyiz³³. Hüdâvendigâr Sancağı genelinde mukataalaşma sürecinin aşamaları ve kapsamı ise ayrıntılı bir çalışmayı gerektirmektedir.

³⁰ Yücel, a.g.m., s. 677.

³¹ Barkan, a.g.e., s. 98-100; Ergenç, a.g.e.2006, s. 130.

³² Bu konuda fazla örneğe rastlanmamıştır. Mayıs 1739 (Evâil-i Safer 1152) tarihli bir belge *zeamet tımarı köylerinden kazâ-yı mezbûra tabî Avdancık nam karyesi toprağı* Ahmed Çavuş'un zeamet tımarı olduğunu göstermektedir. BŞS, B 197/15b. Bir diğer örnek için bkz. BŞS, B 207/11b.

³³ 1756 tarihli bir *iltizam temessükü* bu duruma örnek verilebilir. El-Hac Hüseyin adında birine Hüdâvendigâr Sancağı Yenişehir Nahiyesi'nde bulunan 4000 akçe hitabet ve 3000 akçe mustahfiz tımarı olmak üzere toplamda 7000 akçelik tımarlar Mart 1756'dan itibaren bir seneliğine *maktûen fûruht* edilmiştir. BŞS, B 122/33a.

2. YÖNETİCİ KADRO

2.1. Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi

Yukarıda da bahsedildiği üzere asıl sancak mutasarrıfının vekili³⁴ olarak sancakta en üst konumdaki idarî görevli olan Hüdâvendigâr Sancağı müteselliminin yetki alanı hakkında kadı sicilleri önemli bilgiler sunmaktadır. Örneğin Temmuz-Ağustos 1739 tarihli bir kayıttan “*ber vech-i arpalık*” Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfı olan Hamza’nın³⁵ “*1152 senesi Cemâziyelevveli ibtidâsından Recebi gâyetine gelicek üç aylık tahvîl ile kıdvetü’l-emâsil ve’l-akran Hüseyin*”i³⁶ mütesellimi tayin ettiği ve sancağın zaptı için kendisine Paşanın kapı kethüdâsı Mehmed tarafından *temessük* verildiği anlaşılmaktadır³⁷. Atmaca Hamza Paşa, Receb ayından itibaren bu kez Kapı Kethüdâsı Mehmed’i mütesellim tayin etmiştir. Bursa’ya gönderdiği ikinci vekilinin kendisinin ikamet ettiği İstanbul’daki yakın çevresinden olduğu görülmektedir³⁸.

18. yüzyılda mütesellimler üç ilâ beş ay ya da bir sene gibi oldukça kısa sürelerle tayin edilmekteydiler³⁹. Sancak mutasarrıflığı sürelerinin kısalığı ve belirsizliği bu uygulamayı yönlendiriyor olmalıdır. Ayrıca mutasarrıf mütesellimin görevine padişahın onayını almadan son verebiliyordu⁴⁰. Mutasarrıflar değişse de mütesellimlerin sonraki mutasarrıflarla çalıştığı da oluyordu. Hüdâvendigâr Sancağı’nda da bunun örnekleri görülmekteydi. Örneğin, Osman Bey, 1758 yılı içinde önce Durmuş Paşazâde Hasan Bey’in sonra da Vezir Silahtar Paşa’nın; Cafer Ağa’nın da 1741’de Murtaza Paşa’nın sonra da Vezir Osman Paşa’nın

³⁴ Mütesellim sancak mutasarrıfının buyrulduyu ile görevlendirilmekte ve bu göreve getirildiği resmîyet kazandıktan sonra sancaktaki kadılıklara bir fermanla duyurulmaktaydı. Diğer bir deyişle atama padişahın onayını gerektirmekteydi. Bu atamalar hakkında bkz. Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyanlık*, TTK Basımevi, Anlara 1994, s. 15; Özkaya, *a.g.e.* 1985, s. 196; Çadırcı, *a.g.e.*, s. 24.

³⁵ Bir başka belge Hamza’nın, Atmaca Hamza Paşa olduğunu göstermektedir. BŞS, B 197/28a. Subhî Tarihi’nde H. 1152 yılında “*Bender seraskerinin ma’iyyetinden olan mîr-i mîrândan Atmaca Paşa*” olarak bahsi geçen şahıs da aynı kişi olmalıdır. Bkz. Subhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 600-601.

³⁶ Hüseyin’in Bursa’dan olup olmadığı belirtilmediği gibi bu şahıs hakkında başka bir bilgiye de ulaşılammaktadır.

³⁷ BŞS, B 197/24 a. (Rebiülâhire 1152).

³⁸ BŞS, B 197/28 a.

³⁹ Özkaya, *a.g.e.* 1985, s. 197.

⁴⁰ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 25.

mütesellimi olduğu, sonradan yine bu makamı zaman zaman elde ettikleri anlaşılmaktadır. Hafız İsmail ve Esad Bey de 18. yüzyılda bu makamı aralıklarla ele geçiren âyanlardandır⁴¹. 18. yüzyılda mütesellimlik (mültezimlik ve malikâne mutasarrıflığı ile birlikte), âyanlar için nüfuz ve servet edinmenin bir yolu olarak görülmekteydi⁴². Bursa’da da bu makam için bir rekabetin olduğu söylenebilir⁴³.

18. yüzyılda Anadolu şehirlerinde en üst örf yetkilisi olarak karşımıza çıkan mütesellimler ilk bakışta çeşitli vergileri toplayan birer maliye görevlisiymiş gibi görünseler de asıl sancak mutasarrıfının yetki ve fonksiyonlarını da devr almaktaydılar⁴⁴. Onların bu konumu aynı zamanda yönetim sorumluluğuna dahil olmalarını gerektiriyor, kendilerine siyaseten cezalar verilebiliyordu⁴⁵.

Mütesellimlerin başlıca vazifeleri sancaklarında asayiş ve inzibatı temin etmek, sefer ve eşkıya takibine memur olduğunda gitmek, kendilerine ait olan vergileri toplamak, hükümetin emrettiği zahire, asker, hayvan vesaireyi tedarik edip göndermekti⁴⁶. Ancak bu geniş yetki alanına rağmen müteselliminin otoritesinin ölçüsünü şehirdeki diğer yerel güçler belirliyordu⁴⁷.

Örneğin 20 Mayıs 1771 tarihli sicil kaydı mütesellimin yetki alanı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır⁴⁸: Feraşeli Mustafa Paşa’nın mütesellimi olan Bursa âyanından Cafer Ağa’dan 1769 (1183) senesi imdâd-ı seferiyye vergisini tahsil etmesi istenmiştir. Cafer Ağa da kendi adamlarını bu işle görevlendirmiştir. Bu amaçla Mihaliç Kazâsı’nda bulunan Mustafa, vergiyi tahsil etmek istediğinde, kendisine yöre halkı tarafından 1183 senesi imdâd-ı

⁴¹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.4, s. 216-218.

⁴² Özkaya, Yücel, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânların Kuruluşu”, *Bellekten*, c. XLII, sa: 168, Ankara 1978, ss. 667-723, s. 674.

⁴³ Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 183-184.

⁴⁴ Erdoğan, İbrahim, “Sancaktan Mukâta’aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, *OTAM*, sa: 20/Güz 2006, Ankara 2009, ss. 117-147, s. 133.

⁴⁵ Oğuzoğlu’nun bu konuda çeşitli siciller üzerinde yaptığı çalışmaların sonuçları bu uygulamanın örneklerini içermektedir. “... *kıdvetü’l-emâsil ve’l-akrân Karaman Mütesellimi ... memâlik-i mahrûsamda kaftan bahâ kalkub... ref’ olunmuş iken sen ki mütesellimsin varduğun gibi almışsın. İmdi ben mülkümden vazgeçmem. Bundan sonra alduğun virmeyüb ve alur isen müstakil emr-i şerif gönderilüb insâ’allah başın gelür...*” Mayıs 1660 (Evâsıt-ı Ramazan 1070). Bkz. Konya Şer’iyye Sicilleri, 18/278; Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁶ Uluçay, *a.g.e.*, s. 14; Çadircı, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁷ Mütesellim ve âyan ilişkileri aşağıda tekrar ele alınacaktır.

⁴⁸ BŞS, B 197/ 5a. (5 Safer 1185). Bkz. Ek 1.

seferiyyesini (1870 gurusu) önceki mütesellimin adamına ödediklerini gösteren sahte bir belge gösterilmiştir. Bu durum karşısında Cafer Ağa'nın adamı Mihaliç Kazâsı'nın âyanı “*mütegallibeden olduğundan*” mukâvemet gösterememiştir⁴⁹. Buna ek olarak yukarıda ele alınan serbestiyet üzere yönetim ve malikâne sistemi de mütesellimlerin yetki alanını kısıtlayan bir etkendi. Mütesellimler hem taşra yönetimindeki yerelleşmenin ürünüydüler hem de otoriteleri yerelleşmenin diğer sonuçlarıyla kısıtlanmaktaydı.

17. yüzyılda mütesellimlerin hemen hemen hepsi de yabancıydılar. Bunlar sancakbeylerinin adamları olup kısa bir süre sonra sancaktan ayrılıyorlardı. 18. ve 19. yüzyılda mütesellimlerin çoğu yerel ileri gelenlerdendi⁵⁰. Mütesellimlerin kentte nerede ikamet ettikleri kesin belli değildir. Ancak Evliya Çelebi 1640 yılında Bursa'ya geldiğinde Yukarı İç Kale olarak tanımladığı Hisar'ın içinde yer alan bölümde “Padişahlara mahsus Büyük Saray” olduğunu kaydettikten sonra “Paşa Sarayı”nı da belirtmiştir. Evliya Çelebi'nin diğer Osmanlı kentlerinde de Paşa Sarayı olarak söz ettiği bu mekânın Beylerbeyi-Sancakbeyi ve mütesellimlere tahsis edilen ve bir çeşit lojman olarak kullanılan, onarımları ilgili kazâ halkının yükümlülüğü sayılan bir mekan olması muhtemeldir⁵¹.

2.2. Bursa Ağası

18. yüzyıl Bursasında düzenin korunmasında başat bir rol üstlenen bir diğer görevli ise Bursa Ağası'ydı. Bu görevlinin ataması Yeniçeri Ağası tarafından yapılıyordu. Yeniçeri Ağası, ocağın “*emekdâr ve kârgüzâr* (becerikli)” zâbitleri arasından birini seçerek mühürlü bir mektupla atanmayı bildiriyordu. Kadı

⁴⁹ Söz ettiğimiz sicil kaydında konunun ayrıntıları yer almaktadır. Toplanan verginin eksik kaldığını ve ortaya çıkan ihtilaf üzerine eldeki belgenin geçerliliğinin araştırıldığını öğreniyoruz. 1769 (1183) senesi imdad-ı seferiyyesinin ilgili ferman gelmeden ve Bursa'da sicile kaydedilmeden iki ay önce toplanıp toplanamayacağı ve önceki mütesellimin adamının böyle bir usulsüzlük yapıp yapmadığı sorgulanmıştır. Sonunda belgenin sahte olduğu kanıtlanarak verginin tahsiline karar verilmiştir. Bu belgeden 1183 senesinde yaşanan bir sorunun çözümünün ne kadar uzadığı da anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Oğuzoğlu, Yusuf, “Change in the Ottoman State Order (1299-1918)”, *According to Archival Sources Fluctuations in the Ottoman Social Order*, ed. Yusuf Oğuzoğlu, Harvard University 2006, ss. 1-57, s. 35, ; Uluçay, a.g.e., s. 13.

⁵¹ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 2 -1. kitap, haz. Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s.12.

sicillerine suretleri geçirilen bu mektuplarda kimlikleri “*kıdvetü’l-emâcid ve’l-âyan*” olarak tanımlanan bu şahısların yetki alanları da belirtilmektedir⁵². Bursa Ağaları Bursa’da ikamet eden veya gelip geçen eşkıyanın hakkından gelinmesine, vilayet sakinlerinin emniyet ve rahatlarının sağlanmasına çalışmak üzere tayin edilmekteydiler. Ayrıca Bursa’da ikamet eden bütün Yeniçerilerin (Yeniçeri ihtiyar ve emekdarları ve atık Serdengeçdi Ağaları⁵³ mütekaidleri ve neferat vesâirleri) *ağa ve zâbitiydi*. Varissiz ölen yeniçerilerin muhallefat ve metrukatlarını İstanbul’a gönderilmesinden de sorumluydu. Şehirde bulunan Yeniçerilerin onun sözünden çıkmamaları ve ondan habersiz hareket etmemeleri yine bu mektuplarda vurgulanıyordu⁵⁴. Ağa, görevini emri altındaki Yeniçerilerle yürütmekteydi.

Mayıs-Haziran 1760 tarihli bir sicil kaydı⁵⁵ ise bir Yeniçeri Zâbiti atamasına işaret etmektedir. Bursa’da Yeniçeri Zâbiti olan Eski Saksoncubaşı (Mîr-saksoncu-i esbak) el-Hac Hasan Ağa görevinde gösterdiği başarılarından dolayı tekrar bu göreve atanmaktadır. Görev tanımı Bursa’nın korunması, türeyen eşkıyanın zapturaptı ve şehirdeki tüm yeniçerilerin reisliğidir. Diğer bir deyişle Bursa Ağası’nınkiyle aynıdır. 8 Mart 1794 tarihli bir başka belgede ise Bursa Ağası olan Serturna-yı el-Hac Hüseyin Ağa’ya Bursa Ağalığı ve Yeniçeri Zâbitliği

⁵² Bkz. BŞS, B 242/60 a, 63 a; BŞS, B 197/33 a.

⁵³ Serdengeçdi Ağası: Serdengeçdi akıncılardan düşman ordusu içine dalmak veya muhasara altına alınan bir kaleye girmek için fedâi yazılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Serdengeçdilerden girdikleri tehlikeli işten kurtulanlar “Serdengeçdi kavuğu” adlı kavuğu başlarına giydiklerinden farklı bir serpuş giymek hakkını elde ederler ve Serdengeçdi Ağalığı’na yükseltirilirdi. Bkz. Pakalın, *a.ge.*, c. 3, s. 181.

⁵⁴ “*Kıdvetü’l-emâcid ve’l-âyan Haseki el-Hac Mehmed Ağa -zîde-mecdühû- inhâ olunur ki Mahrûse-i Burusa’da mukîm ve misafir zuhûr iden erâzil ve eşkıyanın zabt ve rabtlarıyla sükkân-ı vilayetin emn ü rahatlarına bâis hizemât-ı müstahsene-i mebrûreyi ve mesâi-i celîle-i şukûreyi vücûda getirmek için...*” (Ocak 1740/Şevval 1152) Bkz. BŞS, B 197/33a.

⁵⁵ BŞS, B 193/64 a.

tevcih edilmiştir⁵⁶. Bu durum Bursa Ağalığı'nın ve Yeniçeri Zâbitliğinin birbirleriyle örtüşen/aynı makamlar olduğuna işaret etmektedir⁵⁷.

Bu noktada 18. yüzyılda eşkıya sorununun hakkından gelinmesi için çıkarılan adalet fermanlarında ehl-i örf taifesi sıralanırken Bursa Ağası/Yeniçeri Zâbiti değil de Yeniçeri Serdarı denildiğini de belirtmeliyiz⁵⁸. Yücel Özkaya da *18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı* adlı eserinde incelediğimiz yüzyılda Yeniçeri Serdarı⁵⁹ yerine Yeniçeri Ağası tabirinin yaygınlaştığını belirtmektedir⁶⁰.

Bursa'da ve Hüdâvendigâr Sancağı genelinde eşkıyalık olayları ile ilgili belgelere bakıldığında bu sorunların sancak merkezinden çok kırsal alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Merkezin eşkıya sorunlarına karşı uyguladığı genel prosedür olarak bir mübaşir tayin edip ilgili mahale yolladığı ve bu mübaşirin bölgedeki zâbitlerle birlikte eşkıyayı toplayıp kadı huzuruna getirdiği görülmektedir⁶¹. Bursa Kazâsı'ndaki asayiş sorunlarında Bursa Ağası'nın da yeniçeriler aracılığıyla iş gördüğünü söyleyebiliriz.

⁵⁶ BŞS, B 242/60 a (Evâhir-i Şaban 1208). Diğer taraftan 17. yüzyıla ait bir kayıt da aynı noktaya işaret etmektedir. "*Medine-i Bursa'da bi'l-fi'il Ağa makâmında zâbit olan on ikinci bölükde kıdvetü'l-emâcid ve'l-akran Ahmed Çavuş zîde kadruhû zâbitliği üzerinde olmağla girü kendüye kemâkân ibkâ...*" Bkz. Abacı, Nurcan, *The Ottoman Judges and Their Registers The Bursa Court Register B-90/295 (Dated Ah 1081/Ad 1670-71)*, Part II, Ed. C. Kafadar-G.A. Tekin, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2007, s. 529/906 nolu belge.

⁵⁷ Mart 1794 (Evâhir Şaban 1208) tarihli belge için Bkz. B 242/60a.

⁵⁸ Böyle bir ferman örneğinde ehl-i örf taifesi şu sırayla yazılmıştır: Anadolunun sağ kolunda vakî' eyalet mutasarrıfları, ve vüzerâ-i azam, alaybeyleri, sancak mutasarrıfları, kadılar, naibler, mütesellimler, mübaşir, havas ve evkaf ve zeamet voyvodaları, kethüdâ erleri, Yeniçeri serdarları ve vekilleri, vesair zâbitân, âyan ve âyan-ı vilâyet. Bkz. BŞS, B 197/22 a.

⁵⁹ Yeniçeri Serdarı hakkında bkz. Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 43-44; Pakalın, *a.g.e.*, c. 3, s.181;

⁶⁰ Özkaya, *a.g.e.*1985, s. 35. *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı 1655-1658* adlı çalışmasında Yedi yıldız da Bursa Ağalığı'na değinmektedir. Araştırmacı Bursa Ağası'nın aslında "yasakçıbaşı" olduğunu belirtmektedir. 16. yüzyıl sonlarında duyulan ihtiyaç doğrultusunda subaşı ile beraber eşkıyalığı ve diğer kanunsuz hareketleri önlemek göreviyle yasakçıların tayin edilmesine ve başlarına da bir yasakçıbaşı getirilmesine başlanmıştır. Yasakçıbaşı da Yeniçeri Ağası'nın mektubuyla atanmaktaydı ve şehirdeki yeniçeri garnizonunun serdarlığını yüklenmekteydi. Bu açıdan Bursa Ağası'nın göreviyle örtüşen bir başka görevli olarak çıkmaktadır. Bununla birlikte yasakçılık uygulamasının devam ettiğine dair 18. yüzyıl Bursa'sıyla ilgili incelediğimiz belgelerde bir kayıt tespit edilmemiştir. Krş. Yedi yıldız, A., *a.g.tz.*, s. 89-90; Ergenç, *a.g.e.*1995, s. 72-73.

⁶¹ Bkz. BŞS, B 122/40 a.

18. yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı'nda güvenliğin sağlanmasıyla ilgili görev dağılımı hakkında 1759 tarihli bir sicil kaydı bilgi vermektedir⁶². Bu belgede Bursa şehrinin güvenliğinin Yeniçeri Zâbiti'nin başkanlığındaki yeniçeriler tarafından sağlandığı ifade edilmektedir. Yeniçeriler tarafından suçları nedeniyle alıkonulan eşkıya taifesinin kadı marifetiyle kararlaştırılan cezaları Yeniçeri Zâbiti marifetiyle uygulanmaktadır. Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfının ise sancak sınırları içinde ve şehrin haricinde çıkan eşkıyaya engel olmak ve onları def etmekle yetkili olduğu belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde özellikle kalelerin bulunduğu şehirlerde bölgenin gösterdiği öneme göre nefer adedi değişen kapıkulları (Yeniçeri ve sipahi garnizonları) bulunmaktaydı. Bu garnizonlar şehirlerin asayişinin sağlanmasında görev alırlardı⁶³. Yeniçeriler eşkıya takibi dışında şehir içinde içki içip sarhoş gezen, etrafına saldıran, huzur bozan kişilerin kuyuya haps edilmesi ve ıslah olana kadar tutulmasını sağlamaktaydılar⁶⁴. Ancak bu dönemde sonradan türemiş çok sayıda Yeniçeri olduğu gibi, Yeniçerilerin hepsinin askerlikle meşgul olmadıkları bir kısmının şehirde esnaflıkla ve ticaretle uğraştıkları bilinmektedir⁶⁵.

Taşrada şehrin asayişini sağlama konusunda çalışan diğer görevliler ise yasakçılar ve onların başında bulunan yasakçıbaşısıdır. Bu görevliler hakkında yapılan araştırmalarda yeniçerilerin düzenini sağlamak, yeniçerilerin reâyâyâ zulmetmesini engellemek ve sahte kapıkullarını yakalamak konusunda çalıştıkları anlaşılmaktadır⁶⁶. Yasakçıbaşılar işlerini emirlerinde çalışan yasakçılar ile birlikte yürütürlerdi. Yeniçeri erleri arasından ve Yeniçeri Ağası'nın kadılık makamına yazdığı mektupla görevlendirilen yasakçılar, şehirlere gelen yolların giriş noktalarını ve önemli mevkileri gözaltında tutmak, devletin idarî ve ticarî anlamda koyduğu yasakları yerleşim birimlerinde, mukataa ve darphaneler gibi birimlerde uygulatmaya çalışmak gibi hizmetler vermektedirler. Ayrıca yasakçılar; tüccar ve

⁶² BŞS, B 193/92 a-b.

⁶³ Bursa'de 18. yüzyılda kapıkulu mevcudu tam olarak bilinmemektedir. Ergenç, 16. yüzyıl başlarında şehirde vergi yükümlüsü nüfusun en az %10'u kadar kapıkulu bulunduğunu tahmin etmiştir. Ergenç, *a.g.e.*, s. 108.

⁶⁴ BŞS, B 197/ 4 b/5 b/9 a-b.

⁶⁵ Özkaya, *a.g.e.* 1985, s. 28-30.

⁶⁶ Ergenç, *a.g.e.*1995, s. 75-76.

sarraf gibi kişilerin evlerini, dükkânlarını ve ticarî mallarını arayarak, devletin yasakladığı paraları ellerinde bulunduranları yakalamaya çalışmaktadırlar⁶⁷.

Osmanlı şehrinde güvenlik işlerinde bu görevlilerin dışında subaşılar da etkiliydi. 16. yüzyılda sancaklar kazâ dairelerine ayrıldığı gibi diğer yandan da subaşılıklara ayrılmıştı. Sancakbeyi sancak dahilindeki subaşılıklardan her birine kendi adamlarından birini atamaktaydı. Subaşının (Zaîmü'l-vakt) görevi bâd-ı hevâ adı altında toplanan cürm ü cinayet, niyâbet, resm-i arûsane vergilerinin toplanması ve bu işe dayalı kolluk göreviydi. Bu göreve iltizam usulüyle, önce belli bir para ödeyerek geliyorlardı⁶⁸. 18. yüzyıla gelindiğinde subaşılardan sayıları azalmıştır⁶⁹. Bursa şehrinde ve Hüdâvendigâr Sancağı'nın geri kalanında bu dönemde subaşılardan icraatı hakkında bir bilgi tespit edilememiştir⁷⁰. Bununla birlikte 21 Haziran 1759 tarihli bir sicil kaydında Bursa subaşılığının Bursa muhırbaşılığı, tahtabaşılığı⁷¹, beledî muhırbaşılığı ile birlikte dokuz aylığına tek bir kişiye (Mehmed Ağa'ya) iltizam edildiği görülmektedir⁷².

2.3. Kadı

Kadı, Osmanlı şehir yönetiminde ehl-i örf ile birlikte padişahın yargı yetkisini temsil eden görevliydi. Kadı'nın öncelikli ve değişmez görevi şer'îatı uygulayarak ahali arasında çıkan anlaşmazlıkları çözümlenmekti. Padişah beratı ile atanan kadılar ayrıca sultanın emrettiği her konuda hüküm vermekle yetkili kıldıklarından idarî, malî, askerî ve beledî işlerle de uğraşmaktaydılar⁷³. Vakıf senetlerinin düzenlenmesi ve sicile kaydedilmesi, evlilik akdinin düzenlenmesi,

⁶⁷ Akdağ, *a.g.e.* c. 2., s.77.

⁶⁸ Ergenç, *a.g.e.* 1995, s. 70-71; Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c. 2, Barış Kitap Basım Yay., Ankara 1999, s. 62-63.

⁶⁹ Özkaya, *a.g.e.* 1985, s. 23.

⁷⁰ Tespit edilen tek bir kayıta konağını eşkıya bastığı için Abulyont Köyü Subaşısı İbrahim'den bahsedilmektedir. Bkz. BŞS, B 193/53a.

⁷¹ Tahtabaşılığın hakkında başka bir sicil kaydına rastlanmamıştır. Kepecioğlu da eserinde tahtabaşılık görevine yer yer değinmiştir. Onun tespitleri tahtabaşılığın incelediğimiz dönemde bir mahkeme görevine işaret ettiğini göstermektedir. İlhan Ayverdi, *tahtabaşı* kelimesini "Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin sağında ve solunda oturan müşavir kadılara verilen isim" olarak tanımlamaktadır. Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2010, s. 1090.

⁷² BŞS, B 193/93 b. (Evâhir-i Şevvâl 1172).

⁷³ İnalçık, Halil, "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, MEB, İstanbul 1970, ss. 149-151; s. 149.

tapu kayıtlarının tutulması gibi günümüzde noterler ve merkezî idare tarafından üstlenilen bir takım işler ile kale dizdarlarının teftişi, tımar işlerinin kontrolü, tekke ve zaviyelerin teftişi, her türlü taahhüt ve iltizam işlerinin tanzimi ve denetimi kadıların göreviydi⁷⁴. Merkezden gönderilen vergilerle, güvenlikle, toprak düzeniyle ilgili fermanlar, tayin beratları ona hitaben yazılmakta ve gereği istenmekteydi. Kadı, şehirdeki beratlıları denetleyerek "kendi umûru ile meşgul olmayanları" merkeze rapor etmekteydi. Kendisiyle ilgili şikayetlerde bile, haksızlığın giderilmesi için durumun mahkemede incelenip, doğruysa adaletin yerine getirilmesi yine aynı kadıya emredilebilmekteydi⁷⁵.

Osmanlı kazâ teşkilatı Rumeli, Anadolu ve Mısır olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktaydı. Rumeli'deki kadılar Rumeli kazaskerinin, Anadolu ve Mısır'daki kadılar Anadolu kazaskerinin idaresi altında idi. Kadılıklar seviye itibarıyla büyük kadılıklar (mevleviyetler) ve küçük kadılıklar (kazâ kadılıkları) olarak iki gruba ayrılmaktaydı⁷⁶. Bursa Kadılığı, mevleviyetler arasında yer alıyordu ve *erbaa* payesindeydi⁷⁷. Bir mevleviyette görevini tamamlayan bir kadı ayrılırken bir sonraki mevleviyetin adayı olarak sıraya (bekleme listesine) girmektedir. 17. yüzyılda ilmiye sınıfında makam bekleyen kişi sayısındaki artış, görev sürelerinin 3 yıldan önce 2 yıla sonra da bir yıla indirilmesine neden olmuştu⁷⁸.

Vakanüvis Çeşmîzâde Mustafa Reşid'in (öl. 1760), incelediğimiz dönemde Bursa Kadılarından biri olan Mevlânâ Yusufzâde Yusuf Efendi'nin kariyeri

⁷⁴ İncalcık, "Mahkeme", s. 150. Genel olarak kadıların yetki alanı bu şekilde olmakla birlikte, Mustafa Şentop'un belirttiği üzere kadıların görev yerlerine ve görev yaptıkları zamana göre yetki ve işlerinde artma ve azalma görülebilmekteydi. Bkz. Şentop, Mustafa, "Osmanlı Yerel Yönetiminde Kadılık", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, c.1, ed. V. Akyüz-S. Ünlü, İlke Yay., İstanbul 1996, ss. 281-287, s. 283.

⁷⁵ Yusuf Oğuzoğlu'nun konuyla ilgili Konya Şer'îye Sicillerinden yaptığı tespitler için bkz. Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 147-148.

⁷⁶ İpşirli, a.g.m. 1999, s. 263-266; Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'de Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 53.

⁷⁷ Büyük Kadılıkların hiyerarşisi için bkz. Zilfi, Madeline C., "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26, 1983, ss. 318-364, s. 319

⁷⁸ Zilfi, Madeline, *Osmanlı Uleması*, çev. M. F. Özçınar, Birleşik Yay., Ankara 2008, s. 57; Özkaya, *a.g.e.* 1985, s. 209-210.

hakkında verdiği bilgiler bu açıdan oldukça aydınlatıcıdır⁷⁹. Yusuf Efendi, İstanbul'da doğmuş ve burada medrese eğitimini tamamlamıştır. 1751/1752 (1165) tarihinde İzmir Kazâsı'na atanmıştır. Burada görev süresini tamamladıktan sonra Edirne payesi ile sevindirilmiştir. Kasım 1758 tarihinde Bursa Kazâsı'na atanmış ve Mekke-i Mükerrerme pâyesine layık görülmüştür. Atamalar arasında kadılar İstanbul'da *mülâzemet*e gelmek durumundaydılar⁸⁰. Bu kayıtlara göre Yusuf Efendi, altı yıl tekrar atanmayı beklemiştir⁸¹. 20 Ağustos 1759 tarihli bir sicil kaydı, Bursa'da 23 Ekim 1759 tarihinden itibaren olmak üzere kendisinden boşalan yere eski Halep Kadısı Kara Çelebizâde Mevlânâ Derviş Mustafa'nın atandığını göstermektedir⁸². Dolayısıyla Yusuf Efendi'nin Bursa'da sadece bir yıl görev yaptığını söyleyebiliriz. Bundan sonra 25 Aralık 1765 başında İstanbul Kadılığı'na atanmıştır⁸³.

Kadılıkların arpalık olarak tevcihi 17. yüzyılda da görülen bir uygulamaydı. Bu uygulamada sancak yönetiminde olduğu gibi arpalık olarak bir kadılığın mutasarrıfı olan kişi kendine nâib atıyordu⁸⁴. Bu kişi onun yerine kazâda kadılık görevini yürütüyordu. Kepecioğlu Bursa'da da bu uygulamaya başvurabilmiş olduğunu şu sözlerle belirtmektedir: “*Arpalık suretiyle Bursa Kadılığı birisine tevcih olunmuşsa kadı gelmez, yerine nâib namıyla bir vekil gönderilirdi. Bu da tıpkı kadı salâhiyeti ile iş görür ve aldığı paradan asıl kadı'nın hissesini*

⁷⁹ Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi*, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993, s. 15.

⁸⁰ Ancak Yusuf Efendi'nin aradaki dönemi İstanbul'da geçirmemiş olabileceğini söyleyebiliriz. Zirâ Yusuf Efendi görevden alınmasına az bir süre kala 16 Ekim 1759'da (23 Safer 1173) Bursa'da Kiremitçi Mahallesi'nden bir ev satın almıştır. Bkz. BŞS, B 193/19b-20a. Ancak bu durum bir istisna değildir. Yeni göreve atanana kadar İstanbul'a gitmek yerine başka yerlerde atanmayı bekleyen kadıların varlığına başka yerlerde de rastlanmaktadır. Taş'ın 17. yüzyıl Ankarası örneğindeki tespitleri için bkz. Taş, *a.g.e.*, s. 161.

⁸¹ 8 Temmuz 1758 (2 Zilkade 1171) tarihli bir sicil kaydı, önceden İzmir Kadısı olan Edirne pâyesi Yusuf Efendizâde Mevlânâ Yusuf'un Kasım 1758'den (1172 senesi Rebülevveli guresinden) itibaren olmak üzere Bursa Kadılığı'na atandığını göstermektedir. Dolayısıyla Yusuf Efendi'nin İzmir ve Bursa Kadılıkları arasında başka bir göreve atanmadığını onaylamaktadır. Bkz. BŞS, B 193/1a.

⁸² Bkz. BŞS, B 193/22 a. (Rebülevvel 1173)

⁸³ Çeşmîzâde, 1767'de (17 Ramazan 1180) vefat ettiğini belirttiği Yusuf Efendi'nin varlıklı bir kadı olduğuna işaret ettiği gibi kendisine ayrıca Maraş ve Eskişehir Kâzası arpalıklarının tevcih edildiğini bildirmektedir. Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *a.g.e.*, s. 15.

⁸⁴ Taş, *a.g.e.*, s. 103.

gönderirdi”⁸⁵. Ancak bu konuda bir örnek vermemektedir. Taradığımız sicil defterlerinde de Bursa Kazâsı’na ber vech-i arpalık üzere kadı atandığını gösteren bir kayda rastlanmamıştır. Diğer taraftan 13 Eylül 1788 tarihli imdâd-ı seferiyye akçesinin toplanması hakkındaki bir fermanda Bursa Kadısı’na değil de doğrudan Bursa Nâibi’ne hitap edilmesi bu açıdan kayda değerdir⁸⁶.

Bilindiği üzere bizzat makamında bulunan kadılar da sorumluluklarını paylaşabilecekleri nâibler atamaktaydılar⁸⁷. İncelediğimiz dönemde bunların kaç kişi olduğu tespit edilememiştir. Ancak 1804 yılında Bursa’ya gelen Avusturyalı tarihçi Hammer, kadı’nın altında şehrin yedi mahallesinde yedi nâib olduğunu, şehrin dışında da Kite, Filedar, Abulyont, Kestel ve Çekirge’de ona bağlı nâiblerin bulunduğunu belirtmiştir⁸⁸. Örneğin yukarıda bahsedilen Yusuf Efendi atandıktan hemen sonra Bâb Mahkemesi Nâibliğine *umdetü’l-müderrişinü’l-kirâmdan* Abdurrahim Efendi’yi tayin etmiştir⁸⁹. Çoğunlukla bir yıllığına atanan bu görevliler⁹⁰ yerel ulemâ arasından seçilmekteydiler⁹¹. Uryanîzâde Mehmed Raşid Efendi de şehrin önde gelen müderrişleri arasındaydı ve Bâb nâibliği⁹² yapmıştı⁹³. Mehmed Raşid Efendi’nin bu makama getiriliş süreci açık değildir. Ancak Uryanîzâde ailesiyle ilgili başka kayıtlar mensuplarının nâiblik dışında, 18. yüzyıl sonlarında (ve 19. yüzyılın ilk yarısında) Bursa’da İvaz Paşa Vakfı müteveliliği ve

⁸⁵ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 262. Nâib maddesinde de aynı konuya değinmiştir. Bkz. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 3, s. 262. Özkaya da 18 yüzyılda kadınların yerlerine gitmeyerek nâib (vekil) atama yoluna gittiklerine işaret etmektedir. Özkaya, Yücel, “Genel Hatlarıyla XVIII. yüzyılda Osmanlı Sosyal Hayatı”, *Askerî Tarih Bülteni*, Sa: 34, 1993, ss. 171-191, s. 174.

⁸⁶ BŞS, B 105/67a. (12 Zilhicce 1202). Benzer bir örnek için bkz. BŞS, B 101/20 a.

⁸⁷ Bursa Kadısı Seyyid Mehmed Halis tarafından Şubat 1788’den itibaren (Cemâziyelevvel 1202) itibaren Bursa Kazâsı’nın umur-ı niyâbeti Müderriş Muradzâde es-Seyyid Mehmed Murad Efendi’ye verilmiştir. Görevi ise kazânın ahalisi arasındalı şeriata dayanarak davalara bakmak ve askerîlerden ölenlerin muhalefatını yazarak varisleri arasında taksimini yapmaktır. Bkz. BŞS, B 105/ 60a. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Abacı, *a.g.e.*, s. 59-61.

⁸⁸ Dörtok Abacı, Zeynep, “Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph Von Hammer Purgstall’ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yıl: 9, sa: 15, Bursa 2008/2, s. 395-407, s. 405.

⁸⁹ Bkz. BŞS, B 193/1a.

⁹⁰ Uğur, Yunus, *The Ottoman Court Records and the Making of ‘Urban History’, with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999, s. 84.

⁹¹ Abacı, *a.g.e.*, s. 61.

⁹² Bâb Naibi kadı’nın vekili anlamına gelmektedir. Pakalın, *a.g.e.*, c. 1, s. 142.

⁹³ BŞS, B 230/14b.

Bursa âyanlığı gibi makamlarda bulduklarını göstermektedir⁹⁴.

Bursa'da kadı'nın makamı (mahkemenin yeri) hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bir sicil kaydında Bursa'da Bâb, Suğra ve Çardak adıyla üç mahkemenin ismi verilmektedir⁹⁵. Bâb Mahkemesi'nde Bâb Nâibinin kadılık yaptığı yukarıdaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu mahkemelerin işletildiği yapılardan ise bahsedilmemektedir⁹⁶. 1640'ta Bursa'da bulunan Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde geçen *Molla Sarayı* da Bursa Kadısı'nın hem makamı hem de ailesiyle birlikte ikamet ettiği yer olabilir⁹⁷. Şüpheli ölüm veya yaralamalar olduğunda, arazi keşiflerine ya da tereke yazımı gibi durumlarda kadıların bizzat veya nâib göndererek davayı davalıların evlerinde gördüklerini gösteren kayıtlar da bulunmaktadır⁹⁸.

Kadılar gelirlerini gördükleri davalardan aldıkları ücretlerden sağlardı⁹⁹. Bursa Kadısı'nın bunun dışında da bir takım gelirleri vardı. Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarından olan Ali Paşa Vakfı'nın tevliyeti Bursa kadılarındaydı¹⁰⁰. Ayrıca şehrin masraf defterlerinden Bursa Kadısı'na/nâibine *harc-ı defter* adıyla yıllık bir para ödendiği anlaşılmaktadır¹⁰¹. Yine de 18. yüzyılda aylık ne kadar kazandıkları bilinmemektedir.

⁹⁴ Uryanîzâdeler hakkında Bkz. Dördüncü Bölüm s. 196.

⁹⁵ BŞS, B 193/94 b.

⁹⁶ Bu isimlerin ilk anlamı mahkemelerin fizikî durumundan kaynaklanmış olması muhtemeldir.

⁹⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, c.2. 1. kitap, s. 12.

⁹⁸ BŞS, B 105/16a; B 193/ 14 a.

⁹⁹ Abacı, *a.g.e.*, s. 53-54, 173. Tereke yazımı ve paylaşırılması işi için kesilen ücretler buna örnek verilebilir. Her terekeden %5-10 oranında harç kesilmekteydi. Örneğin 25839 akçe değerindeki bir muhalledatın yazımı için Resm-i kısmet: 640, Kalemîyye; 129, Çukadariyye 63, Muhzirîyye 30, dellâliyye ve hammaliye: 460 akçe kesilmiştir. Bunların toplamı 1322 akçe ediyordu ve yekûnun %5.1'ine denk geliyordu. Bkz. B 226/6b (25 Cemâziyelevvel 1199).

¹⁰⁰ BŞS, B 207, 1 a-b.

¹⁰¹ Cafer Çiftçi'nin transkripsiyonunu verdiği 1190 Rebülevvelinden -1991 senesi Cemaziyelâhiresinin on ikinci gününe kadar ki (1776-77) masrafları kapsayan defterde Bursa Kadısına ödenen harc-ı defter 200 guruştur. Bu miktar toplamın %0.7'sidir. Bkz. Çiftçi, Cafer, "18. yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sa: 6, c. 6, Bursa 2004, ss. 67-86, s. 73. Diğer taraftan 1201 senesi Şevval ayından 1202 senesi Şevvaline kadar ki (1786-87) masrafları kapsayan başka bir tevzî defterinde "faziletli Nâib Efendi Hazretleri Efendimiz ve daire-yi mahkemeye virilen harc-ı defter" olarak geçen benzer masraf kalemi 360 guruştur ve toplamın %1,2'sidir. BŞS, B 105/61 b-62 a.

İş sahipleri kadı dışında diğer mahkeme görevlilerine de belli bir ücret ödüyorlardı¹⁰². Nâibler, sicillerin yazılması ve vesikaların tanzimiyle uğraşan kâtipler, metrûkatların tespiti ve taksimi işi ile uğraşan kadı kassamları ve mahkemeye gelmesi gereken kimseleri gerektiğinde zorla getirmeye yetkili muhızlılar kadı denetimindeki diğer görevlilerdi. Her kadı kendi kazâsındaki davalara bakabilirdi. Başka bir kadılığa ait davayı ancak padişahın hususî bir hükmü olursa görebilirlerdi¹⁰³. Dolayısıyla bir kadı için kazâsının sınırları yetki alanını olduğu kadar gelirini de sınırlıyordu.

18. yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı'nda kadılarının yetki alanları sancağın idarî düzeniyle benzerlik gösteriyordu. Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı köyleri *serbest* oldukları için ahalilerinin davalarına buldukları kazânın kadısı değil, Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili olanlar bakıyordu¹⁰⁴.

Büyük bir kısmının nâzırı Darü's-saâde Ağası olan vakıfların kapsamına padişahlar, eşleri, saraya mensup diğer kişiler, ayrıca bazı sadrazamlar ve bizzat Darü's-saâde ve Kapı ağaları tarafından kurulmuş vakıflar girmektedir¹⁰⁵. Sicil kayıtları Bursa Kadısı ile Müfettiş Vekili arasında bir ast-üst ilişkisi olmadığını göstermektedir. Vekil, doğrudan merkeze yazabilmekte ve bağımsız dava görmektedir. Ayrıca merkezden gelen emirlerde doğrudan vekile hitap edilebilmektedir¹⁰⁶.

Bu vekillerin nâibler gibi yerel ulemâdan seçildikleri¹⁰⁷, hatta halihazırda nâib olanlardan atama yapılabildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin Kasım

¹⁰² Abacı, *a.g.e.*, s. 53; Ergenç, *a.g.e.1995*, s. 83.

¹⁰³ İnalçık, "Mahkeme", s. 149; 18. yüzyılda hem kadılarına hem de sancakbeylerine yetki alanlarını hatırlatan fermanlar gönderilmeydi. Bu konuda bir örnek için bkz. BŞS, B 184/2a.

¹⁰⁴ Bu durum sicillerde şu şekilde açıklanmaktadır: "*mefrûzü'l-kalem maktû'ü'l-kadem min-küllî vücûh serbest olub umûr-ı şer'iyeleri vukû'unda voyvodaları (bazı belgelerde de mütevellileri) ma'rifetiyle Bursa'da Haremeyn Müfettişi vekîli olanlar istimâ' ve rû'yet edip âher kudât ve nüvvâb ve ehl-I örf tâifesinden mîr-i mirân ve mütesellim ve voyvoda ve âyan-ı vilâyet müdahaleden memnû' olduklarına hâvî ...*". Bkz. BŞS, B 230/10a; B 105/31a; B 207, 31a.

¹⁰⁵ Yediyıldız, *B. a.g.e.*, s. 189.

¹⁰⁶ Örneğin bkz. BŞS 122/4b/7 a-b; B 207/14 a.

¹⁰⁷ Tespit edilen vekillerden biri Kadı (Mevlânâ Hâfız Mehmed Emin Efendi), 2'si müderris (es-Seyyid İbrahim Efendi ve Uryanîzâde Mehmed Raşid Efendi)'tir. Bir de Hasan Paşazâde es-Seyyid Hüseyin Efendi Müfettiş Vekili olarak kaydedilmiştir. Ancak onun lâkabı ve Seyyid ve Efendi unvanları dışında bir veri bulunmamaktadır. Bkz. BŞS, B 230/1b, 10a, 14b, 11a.

1789 tarihinde Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı teftiş vekaleti, Bursa'da Bâb nâibi olan Müderris es-Seyyid İbrahim Efendi'ye verilmiştir¹⁰⁸. 21 Ocak 1790 tarihinden itibaren de teftiş vekaleti yine Bâb nâibi olan yukarıda bahsi geçen *Uryanîzâde Mehmed Râşid Efendi*'ye verilmiştir¹⁰⁹. İki ay arayla yapılan bu tayinlerin de işaret ettiği üzere Evkaf Müfettişi'nin Bursa'da birkaç vekil tayin ettiği düşünülmektedir. Bir fermanda aynı davayla ilgilenen iki müfettiş vekilinin isminin geçmesi de bu duruma işaret etmektedir¹¹⁰.

Merkez, müfettiş vekilleri ile Kazâ kadıları ve nâiblerinin yetki çatışmasından, ilgili köylerin halkının müfettiş vekiline başvurmasıyla haberdar olabilmekteydi. Kazâ birimi içinde çıkan sorunlar devletin taşrada neler olup bittiğini öğrenmesini sağlıyordu. Asıl problem kazâ kurumu ile doğrudan ilişkili olduğunda da devlet bu mekanizma işlerse sorunu öğreniyordu. Örneğin Şubat 1778 tarihli bir kayda göre Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'na bağlı köylerin ahalilerinden otuzdan fazla kişi Bursa'da Müfettiş Vekili'nin huzuruna gelerek Mudanya Nâibini ve diğer kazâların hükkâmını (kadı veya nâibleri) şikayet etmişlerdir. Başta Mudanya Nâibi olmak üzere bu hakimler Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı köylerine müdahale edemeyeceklerini bildikleri halde daha fazla para kazanmak isteğiyle yoktan dava icat ederek bunları halka yüklemektedirler¹¹¹. Mudanya Nâibi hakkındaki ilk şikayet bu değildir. Daha önce de başka kimselerin de yardımıyla Trilye köyü halkından öşür adı altında usulsüz vergi topladığı için şikayet edilmiştir. (Ocak/Şubat 1776)¹¹² tarihli bu kayıt ve diğerinde Mudanya Nâibi'ne ve diğer hâkimlere kanun hatırlatılarak ve buna uygun hareket etmeleri; Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'ne de yetki alanındaki köylerde bu müdahalelere izin vermemesi emredilmiştir. Ayrıca haksız yere toplanan vergiler sahiplerine geri verilecektir. Başka bir ceza verilmemiştir. Ancak bu davalardan da anlaşıldığı üzere merkezin incelediğimiz dönemde sıkça karşılaşılan bu sorunu

¹⁰⁸ BŞS, B. 230/ 10 a. (Rebûlevvel 1204).

¹⁰⁹ BŞS, B 230/ 14 b. (1 Cemâziyelevvel 1204).

¹¹⁰ BŞS, B 230/11a.

¹¹¹ BŞS, B 207/31 a. (Evâhir-i Muharrem 1192).

¹¹² BŞS, B 207/ 10 b. (Zilhicce 1189). Aynı konu ve içerikteki bir diğer belge için bkz. BŞS, B 207/6a.

hemen çözüme kavuşturamadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hüküm verme yetkisini ellerinde bulunduran ulemânın varlık sebepleri olan adalet olgusunu bir yana bırakıp atandıkları yerlerde adeta birer derebeyi gibi hareket etmeye kalkışabildikleri anlaşılmaktadır¹¹³.

Kadı'nın konumu pratikte merkezî hükümetle halk arasında resmî bağlantıyı oluşturmaktı. Yerel yöneticilerin ve askerî görevlilerin suistimallerinden kaynaklanan halkın şikayetleri karşısında harekete geçmek durumundaydı. Dolayısıyla Kadı ehl-i örfün de denetçisi durumundaydı¹¹⁴. Kişisel başvuru yanında kadı arzı ile merkeze ulaşan sorunlar padişahın kadıya gönderdiği ferman ile sonuçlandırılmaktaydı. Kadı'nın kanuna aykırı uygulamaları da ancak başka birinin yetki (ve gelir) alanına girdiğinde şikâyet konusu olmaktadır. 18. yüzyılda kadıların ve onların nâiblerinin taşrada devletin otoritesini temsil etmeyi tam olarak sürdürdüklerini söylemek mümkün görünmemektedir. Örneklerde açıkça görülmektedir. Bu, devletin şehir idaresinde yerel ileri gelenlere daha fazla yetki tanınması nedeniyle kadı'nın otoritesinin zayıflamasından kaynaklanabildiği gibi bizzat kadıların da kendi çıkarları doğrultusunda, bazen âyanla ve ehl-i örfle işbirliği yaparak, kanuna aykırı hareketlere girişmelerinin de sonucu olabilmektedir¹¹⁵.

Bir taşra görevlisi olarak kadı, adlî işlerinin yanısıra şehrin belediye meclisi diyebileceğimiz bir kurulun da başıdır. Akdağ 15. ve 16. yüzyılda bu kurulun şehir kethüdâsı, muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöp subaşı ve esnaf kethüdâsı gibi görevlilerden oluştuğunu belirtmektedir. Şehrin düzeni ve temizliği, narhların hakkaniyete uygun olması, üretilen malların belli tiplere uygun yapıp yapılmadığının kontrolü, günlük veya haftalık pazarların düzenli bir şekilde kurulması ve benzeri beledî işler kadı'nın sorumluluğuna giren işlerdi¹¹⁶. 18. yüzyılda da benzer bir uygulamanın devam ettiğini ancak bu kurula âyanın da dahil olduğu görülmektedir. Konu ileriki kısımlarda tekrar ele alınacaktır.

¹¹³ BŞS, B 207/6a, 10b ve 31a. Bir başka belgede de kadı'nın bir âyanla işbirliği yaptığı görülmektedir. Bkz. BŞS, B 230/10a.

¹¹⁴ Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

¹¹⁵ Konuyla ilgili ayrıca bkz. İnalçık, "Centralization and Decentralization ...", s. 41.

¹¹⁶ Akdağ, *a.g.e.*, c. 2, s. 68.

2.4. Şehir Kethüdâsı

Şehir kethüdâsı incelediğimiz dönemde Bursa Kazâsı'nın yükümlülükleri ve merkezî devlet ile ilişkiler bağlamında önemli bir görevliydi. Şehir kethüdâları şehrin ileri gelenleri tarafından kadı huzurunda seçilmekteydiler. Seçimde, kethüdânın “ehl-i vukûf, doğru ve dinini seven biri” olmasına dikkat edilmektedir¹¹⁷. Seçimden sonra kethüdâ adayına, göreve uygun görülürse merkezden berât verilmekteydi. Atandıkları tarihten itibaren askerî sınıftan kabul edilen şehir kethüdâlarının¹¹⁸ başlıca görevleri, vazifeleri gereği şehre uğrayan kamu görevlilerini (mübâşir, ulak vb.), vali, mutasarrıf ve mütesellim gibi yöneticileri, sefere çıkan veya eşkıya takip eden askerî birlikleri ağırlamak ve konaklamalarını sağlamaktı¹¹⁹.

Şehir kethüdâsı, bu hizmetler için yaptığı masrafları sonradan tahsil etmek üzere kendi cebinden ya da şehrin ileri gelenlerinden belirli bir murâbaha/faiz oranı ile borç para alarak karşılamaktaydı. Yaptığı harcamaları bir deftere kaydetmekte ve altı aylık veya senelik olarak bu masrafları toplayarak halka *tevzî* etmektedir. Eline geçen toplu paradan aldığı borçları ödemektedir. Kendi de yaptığı hizmetler karşılığı bir aylık almakta, bu ücret de halka tevzî edilen vergiler arasında yer almaktaydı. Örneğin Bursa'da 1776-77 yıllarını içine alan bir yıllık bir hizmet için şehir kethüdâsına 150 guruş ödenmiştir¹²⁰. 17 Temmuz 1787- 5 Temmuz 1788 dönemine ait Tevzî Defteri'nde ise iki şehir kethüdâsına toplam 1397 guruş 20 para ücret çıkarılmıştı¹²¹.

1.2.4. Pazarbaşı

Osmanlı'da bakkal ve pazar esnafının kethüdâlarına pazarbaşı denilmektedir. 16. yüzyılda esnaf tarafından seçimle göreve getirilirler ve kötü davranışları görülmedikçe iş başında kalırlardı. Pazarbaşı olmasına karar verilen şahsın adı kadı tarafından İstanbul'a bildirilirdi. Göreve uygun bulunmuşsa

¹¹⁷ Çiftçi, a.g.m.2004 b, s. 69.

¹¹⁸ Ergenç, a.g.e. 2006, s. 186.

¹¹⁹ Çadircı, a.g.e., s. 41.

¹²⁰ Çiftçi, a.g.m. 2004 b, s. 69.

¹²¹ BŞS, B 105/61b.

gönderilen beratla göreve başlardı¹²². Diğer taraftan Kadı sicillerinde 18. yüzyılın ikinci yarısında Bursa Pazarbaşılığının bir mukataa olarak işletildiği, bu mukataayı elinde tutan kişiden de pazarbaşılık mutasarrıfı olarak bahsedildiği görülmektedir¹²³.

Pazarbaşı, esnafın birbiriyle ve kent yöneticileriyle ilişkilerini düzenlemekte ve esnafı merkezî otorite karşısında temsil etmektedir. Pazarbaşı bakkal ve pazarcılarla ilgili bütün meselelerle uğraşır. Özellikle kente tüccar tarafından getirilen tüm ihtiyaç maddelerini uygun fiyatlarla satın alıp bakkal ve pazarcı esnafına kapasitelerine göre dağıtmaktaydı. Dağıtım sırasında pazarda bulunmayan esnafın hissesini ayırmakta ve satın alınmadan kalan hisse olursa bunları da yine diğer pazarcılara dağıtmaktaydı. Bu temel görevlerinin yanısıra pazarbaşının sefere gönderilen orducu esnafına zahire dağıtımını gerçekleştirdiği gibi şehirden yarar ve müstahak kişilerin orducu yazılarak sefere asker olarak gönderilmesinde orducubaşı ile birlikte çalıştığı bilinmektedir¹²⁴.

Pazarcıbaşı vazifeleri gereği kente uğrayan ve kentte konaklayan devlet memurlarına veya askerlere alınan talimat doğrultusunda, bakkal ve pazarcı esnafının vereceği eşya ve yiyeceklerin hazırlanması ve bunların günü gününe şehir kethüdâsına teslim edilmesi işlerine de bakmaktaydı. Şehir masraflarının halka tevzî edilmesi sırasında esnaftan alınan ürünlerin bedellerinin tam olarak tespiti için pazarbaşı da hazır bulunmaktaydı¹²⁵.

¹²² Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 186; Çiftçi, a.g.m. 2004 b, s. 69-70.

¹²³ 11 Aralık 1759 (20 Rebülâhire 1173) tarihli kayda göre Bursa Pazarbaşılık mukataası Teberdâr-ı hassadan Ali'ye tevcih edilmişken kendisinin bu mukataayı istememesi üzerine mukataa aynı ocaktan Mustafa'ya tevcih edilmiştir. Bu şahısların yerelden olmaması hatta Bursa esnafıyla bir ilişkilerinin olmaması dikkati çekmektedir. Mukataanın yıllık 60 guruş malı (her yıl hazineye ödenmesi gereken meblağ) olduğu belirtilmektedir. Muhtemelen bu kişi de bir mültezim aracılığıyla mukataasını işletmiş olmalıdır. Bkz. BŞS, B 193/73a-b. Ancak 29 Aralık 1772 (4 Şevval 1186) tarihli başka bir kayıta Bursa Pazarbaşılığı Mukataasını tutan kişinin *Bursa sâkinlerinden İsmail* olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu konuda yüzyıl içinde değişen uygulamalar görülmektedir. BŞS, B 203/1a. Ayrıca bkz. BŞS, B 197/2a.

¹²⁴ Çiftçi, a.g.m. 2004 b, s. 69.

¹²⁵ Çiftçi, a.g.m. 2004 b, s. 70.

2.6. Mübâşir

Mübâşir, 18. yüzyıl Bursası'nda kadı'nın yüzyüze geldiği birçok meselenin çözümünde birlikte çalıştığı ve kimliği sürekli değişen bir görevli olarak karşımıza çıkmaktadır. Mübâşirlerin hepsi askerîler arasından tayin olunmuşlardır. Bursa sicillerinde karşımıza çıkan bazı mübâşirler arasında sadr-ı âzam kapıcı başlarından Haseki İsmail Ağa¹²⁶, Saray-ı Atîk Teberdarlarından (Baltacılarından) Mehmed Halife¹²⁷ ve Silahşor Hacı Mehmed¹²⁸ ve Berberbaşı Hasan Ağa¹²⁹ sayılabilir.

Mübâşirler sancağa saraydan, vali ve müfettişlerden gelen emirleri getirdikleri gibi birçok sorunun çözümünde merkezi temsil eden denetçi ya da yürütücü olmaktadır. Bu sorunlar ölen bir zenginın muhallefatının tahriri ve hazineye aktarılması, eşkıyaların yakalanıp kadı önüne çıkarılması, ortaya çıkan yolsuzlukların teftişi vb. olmaktadır¹³⁰. Ayrıca vergi tahsilinde de görev almaktaydılar. Burada merkezin, yerel yöneticilerin üstesinden gelemeyeceklerini düşündükleri (veya gördükleri) sorunlara birer mübâşir tayin etme yoluna gittiği söylenebilir. Özellikle savaş, mübayaa döneminde ve eşkıya türediği zamanlarda şehirden ulak ve mübâşirlerin hiç eksik olmadığını Uluçay da belirtmektedir. Uluçay, incelediğimiz dönemde merkezden yollanan emirlerin derhal yerine getirilmediğinden sık sık tekid emirleri gönderildiğini, bunun da mübâşirlerin daha sık gönderilmesine neden olduğunu ifade etmektedir¹³¹.

Mübâşirlerin masrafları halka yüklendiği için sık yollanmaları halkın üzerindeki yükü arttırmaktaydı. Bu görevliler için yapılan masraflar tevzî

¹²⁶ Eşkıya sorunu nedeniyle tayin edilmiştir. BŞS, B 193/53a.

¹²⁷ Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı köylerinden Dudaklı'da işlenen bir cinayetin soruşturulması ile ilgili olarak gönderilmiştir. Bkz. BŞS, B 207/5a.

¹²⁸ Çalıköyü eşkıyası sorununun çözümüyle ilgili atanmıştır. BŞS, B 122/40a.

¹²⁹ Bursa Kazâsı'ndan 144 nefer kolyoncunun tertibi emredilmiştir. Bu emrin yerine getirilmesiyle ilgili olarak atanmıştır. BŞS, B 242/58a.

¹³⁰ Bu sorunlarla ilgili kayıtlara özellikle Dördüncü Bölüm'de tekrar değinilecektir. Konuyla ilgili baz alınan bir kısım vesikalar için bkz. BŞS, B 184/2b; B 242/58b; B 105/9a.

¹³¹ Uluçay, *a.g.e.*, s. 34.

defterlerine işlenmekteydi¹³². Şehre gelen mübâşirlerin ve diğer vazifelilerin ağırklanmasından şehir kethüdâları sorumluydu¹³³.

2.7. Beytü'l-mâl Emîni

Beytü'l-mâl terimi geniş anlamıyla devlet hazinesine işaret etmekle birlikte Osmanlılar'da daha dar anlamıyla bu hazineye ayrılan gelirlerinden sadece biri için kullanılmıştır. Beytü'l-mâl, vârisi hazır bulunmayan veya bilinmeyen ölünün terekesine ve bunların muhafazasıyla görevli kuruluşa denilmektedir¹³⁴. Beytü'l-mâl Emîni ise, bilinen vârisi olmadan ölenlerin muhallefatına hazine adına el koyan görevlidir. Bu gelir kalemi "emîn" adından da anlaşılacağı üzere mukataa olarak işletilmektedir. Bursa'da şehrin beytü'l-mâl mukataası hazine tarafından kime tahsis edilmişse bu kişi belirli sürelerle bu mukataayı başkasına iltizam ederdi. Bu mültezim, "emîn" sıfatını taşırdı¹³⁵. Beytü'l-mâl Emîni işi gereği halkın en çok karşılaştığı görevlilerdendi.

Bu mukataanın 18. yüzyılda nasıl iltizama verildiğini 1759 tarihli bir kayıta görebiliyoruz. Mukataa "Bursa ve nevâhîsi ve Mudanya ve Gemlik Kazâlarının beytü'l-mâl-ı âmme mukataası" adıyla tek bir kalemde birleştirilmiş ve malikâne olarak birine tevcih edilmiştir. Bu kişi ise birer yıllığına olmak üzere mukataayı iltizam etmektedir. Tespit edilen belgede mültezimler şehirdeki askerî zümreden Ahmed Ağa ile Musa Beşe'dir. Mukataayı ortaklaşa tutmuşlardır. Mukataa bedeli ise malesef silik. Ancak bu bedeli ne kadar kazanacaklarını

¹³² 17 Haziran 1758-30 Temmuz 1758 tarihleri arasında (1,5 aylık) Pazarbaşı Veli Ağa'nın, Bursa'nın masrafları için esnaftan yaptığı alımları gösteren bir sicil kaydında toplam 4380 guruş 90 akçelik masraf yapıldığı ve bunun 1057 guruşunun (% 24'ünün) şehre gelen mübâşirler için olduğu görülmektedir. Bkz. BŞS, B 175/ 127a-b. Ancak bu dönemin masraflarına göre yıldan yıla değişen bir orandı. 17 Temmuz 1787'den 5 Temmuz 1788 tarihleri arasındaki masrafları içeren bir senelik bir tevzî defterinde ise şehre gelen mübâşirlerin masrafı, yekûn içinde %7,5'lik bir orana (2112 guruş 10 para) sahipti. Bu masraf defterinde seferler için talep edilen harcamalar ve şehirden geçen devlet erkânına yapılan masraflar ağırlıktadır. Bkz. BŞS, B 105/61 b- 62 a.

¹³³ Çiftçi, a.g.m. 2004 b, s. 69. Ancak bunun tüm Osmanlı kentleri için geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Konuyla ilgili olarak Uluçay, 18. yüzyılda Manisa'da şehir kethüdâsının ortadan kalktığını yerini onun vazifelerinin mütesellimler tarafından görüldüğünü, dolayısıyla şehre gelen devlet erkânını ağırlama vazifesinin de mütesellime kaydığını belirtmektedir. Krş. Uluçay, a.g.e., s. 17, 34.

¹³⁴ Erkal, Mehmet, "Beytü'l-mâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ss. 90-94, s. 92.

¹³⁵ Abacı, a.g.e., s. 71-72; Taş, a.g.e., s. 52.

bilmeden (usul gereği) mutasarrıfa ödedikleri görülmektedir¹³⁶. Bu belgede iki mültezimin yetki alanının Bursa ve nahiyeleri ile Mudanya ve Gemlik kazâları olarak belirlendiği görülmektedir.

Beytü'l-mâl Emîni'nin çalışmasına bakıldığında kadıyla/nâible birlikte çalıştığı görülmektedir. Bu konudaki prosedür kısaca şöyledir: Vârissiz ölenlerin malları kadı ve emîn tarafından liste halinde hazırlanır. Altı ay beklenildikten sonra mallar satılır. Sonradan bu miraslarda hak iddia etmek isteyen vârislerin dava açma süreleri üç yıl ile sınırlıdır¹³⁷. Bu durumda emînin kadı ve kâtibiyile birlikte tek tek bütün malların, borçların ve alacakların kaydında hazır bulunması gerekmektedir. Ancak Beytü'l-mâl Emîni (şehirdeki birçok yetki sahibi gibi) bir vekil tayin edebiliyordu¹³⁸.

Beytü'l-mâl Emîni'nin bazı yetki sınırları vardı. Şehirdeki “tâife-yi râcilinin” (Yeniçerilerin) beytü'l-mâla aid terekelerini toplayarak beytü'l-mâla aktarma görevi Yeniçeri Zâbiti'nin göreviydi¹³⁹. Bunun dışında varissiz ölen kişilerin mallarının devlet hazinesine kalması hakkı bazı durumlarda vakıflara bırakılabiliyordu. Örneğin Gazi Hüdâvendigâr Evkafı'ndan olan Kapan Hanı'nda vârisiz vefat edenlerin terekeleri sultanın emriyle ilgili vakfa bırakılmıştı¹⁴⁰. Ancak konuyla ilgili asıl bilgiye Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defteri'ndeki 1 Nisan 1710 tarihli bir der-kenardan ulaşmaktayız¹⁴¹. Beytü'l-mâl Emîni Gazi-i Hüdâvendigâr Vakfı'nın tüm kurra, mahallât ve mezraalarında terekelere karışmamaktadır. Ayrıca bu tarihte Bursa Beytü'l-mâl Emîni'nin yetki alanının sadece Bursa'da vâki mahallelerle sınırlı olduğu, diğer ilgili mukataa alanlarıyla birleştirilmeden tasarruf edildiği görülmektedir.

¹³⁶ Unvânları dışında *zîde kadrühü* duası buna işaret etmektedir. Ancak bunun dışında başka bir veri bulunmuyor. Bkz. BŞS., B 193/77b (Safer 1173).

¹³⁷ Uygulamada tek bir vâris varsa onun hissesi ayrılarak geri kalanının Beytü'l-mâl Emînine verildiği görülmektedir. Bkz. BŞS 155/18a. Miras paylaşımları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abacı, *a.g.e.*, s. 176-177.

¹³⁸ 1709-1710'da Bursa'da hem beytü'l-mâl-ı âmme ve hâssa emîni olan el-Hac Mehmed Ağa'nın hem de şehirde varissiz ölen yeniçerilerin terekelerinden sorumlu Yeniçeri Zâbiti Haseki Hüseyin Ağa'nın birer vekili vardı. BŞS, B 155/16b, 36a.

¹³⁹ BŞS, B 193/64a; B 155/16b, 34b.

¹⁴⁰ BŞS, B 222/3b. Abacı, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁴¹ Barkan-Meriçli, *a.g.e.*, s. 26.

2.8. Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamı

Osmanlı Devleti'nde ve kendisinden önceki İslam devletlerinde seyyid ve şeriflerin hak ve ayrıcalıklarını koruması amacıyla Nakîbü'l-eşraf adlı görevliler atanmaktaydı¹⁴². Ulemâ sınıfının üst kademesine yükselmiş kişiler arasından seçilen bu görevlinin eyalet, sancak ve kazâlarda da temsilcileri oluyordu. Bu görevlilere ise *Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamı* denilmekteydi. Kaymakamlar nakîbü'l-eşrafın mektubuyla ve genel olarak bir seneliğine atanırlardı¹⁴³.

Her kazâyaya ya da sancağa bir kaymakam atanması şeklinde bir düzenleme yoktu. Kaymakamlar daha çok birbirine yakın bir kaç yerleşim birimindeki seyyid ve şeriflerin üzerine atanmaktaydılar¹⁴⁴. Örneğin 1771 yılında Bursa, Mudanya, İnegöl ve Kite (Cebel-i Cedîd ve Atîk nahiyeleri ile birlikte) kazâlarında bulunan sâdât üzerine tek bir Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamı atanmıştır¹⁴⁵. Nakîbü'l-eşraf kaim-makamlarının başlıca görevleri bölgelerindeki Hz. Peygamber soyundan gelenlerin soy kütüklerini, buldukları şehir ve görevlerini şecere-i tayyibe adlı defterde kayıtlı tutmak, müteseyyidleri (sahte seyyidler) tespit ederek seyyid ve şerifliğin işareti olan yeşil sarık kullanmalarına engel olmak, seyyidlerin işleriyle ilgilenmek, kanunlara aykırı davranışları görüldüğünde onlar hakkında hüküm vermek, gerekirse cezalandırmak ve bu konuda yerel görevlilere müdahale ettirmemektir¹⁴⁶.

Bunlar arasında özellikle müteseyyidlik meselesi önemli bir yer tutuyordu. Peygamber soyundan gelmiş olmanın sağladığı ayrıcalıklardan yararlanmayı isteyenler seyyidlik iddiasıyla ortaya çıkmaktaydılar. Bu ayrıcalıklar toplum içinde

¹⁴² Osmanlı Devleti'nde ilk Nakîbü'l-eşraf ataması Yıldırım Bayezid devrinde (1389-1402) olmuştur. Emir Sultan ile birlikte Bağdat'tan Bursa'ya gelen Seyyid Nattâ seyyidlere nezaret etmekle görevlendirilmiştir. Nakîbü'l-eşraflık kurumu ve gelişimi hakkında bkz. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1965, s. 165- 172; Kılıç, *a.g.e.* 2005, s. 79-81; Erginli, Zafer, "Osmanlı Devleti'nin İlk Resmî Nakîbü'l-eşrafı Olan Bir Derviş: Seyyid Natta", *Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, Haz. Hasan Basri Öcalan, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi Yay., Bursa 2003, ss.138-148, s. 139.

¹⁴³ Yüksel Hasan- M. Fatih Köksal, *Osmanlı Toplumunda Sâdât- kirâm ve Nakibüleşraf Ahmet Rif'at Devhatü'n-Nukabâ*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 22.

¹⁴⁴ Yüksel-Köksal, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁴⁵ BŞS, B 197/10a.

¹⁴⁶ Kılıç, *a.g.e.* 2005, s. 87; BŞS, B 197/4 b.

saygınlığın yanında vergi muafiyetiydi¹⁴⁷. Reaya statüsündeki kişiler para veya kurulan dostluklar ile kendisi ve ailesi için seyyid unvanı elde edebiliyorlardı. 16. yüzyıldan itibaren bu tür kişilerin (müteseyyidlerin) sayısında toplumsal dengeyi sarsacak şekilde artış olmuştur. Bu durum özellikle vergi gelirlerinde kayba neden olmaktadır. Devlet bu konuda aldığı tedbirlerle bir yandan hüccet almayı zorlaştırmaya diğer yandan da yaptırdığı teftişlerle müteseyyidleri engellemeye çalışmıştır¹⁴⁸. Yönetimin sahte seyyidliğe engel olma konusunda en büyük yardımcısı nakîbü'l-eşraflık kurumudur. Seyyidliğin onaylanmasında sadece İstanbul'daki nakîbü'l-eşrafa yetki verilmişti¹⁴⁹. Nakîbü'l-eşraf kaim-makamları seyyidlik iddialarını kabul edemezlerdi. Ancak kadı hücceti ve kaymakam tezkiresi ile seyyidlik hüccetine izin vermemesi ve teftişler sırasında ihraç edilenlerin seyyidlik grubuna karışmamalarını sağlanması konusunda uyarılmaktaydılar¹⁵⁰.

Nakîbü'l-eşraf kaim-makamları halk arasında sözü geçen ulemâ kökenli seyyid aileleri arasından seçilmekteydiler. Bu makama atanarak bölgelerindeki yerel idareciler arasına dahil oluyorlardı¹⁵¹. Payitahta yazılan arz ve şikayetlerde nakîbü'l-eşraf kaim-makamlarının isim ve imzaları da bulunmaktaydı¹⁵². 18. yüzyılda Bursa'da bu görevi almış kişiler arasında üç isim tespit edilmiştir. Birisi 1719 yılında Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamı iken vefat eden Fenârîzâdelerden¹⁵³

¹⁴⁷ Seyyidler ve şerifler avâriz-ı divaniyye, tekâlif-i şakka ve rüsûm-ı raiyyet'ten muaftılar ve geçimleri için yüz elli adet koyun besleyebilirlerdi. Ancak bu rakamı aşarlarsa, fazla koyunlar için vergi ödemek zorundaydılar. Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 25.

¹⁴⁸ Bu konudaki açıklamalar için bkz. Kılıç, *a.g.e.2005*, s. 63-66.

¹⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde seyyidler grubuna girerek maddî ve manevî ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen bir kişi iddiasını Nakîbü'l-eşraf huzurunda ispat etmelidir. Nakîbü'l-eşrafın bir seyyidlik iddiasının kabulünde aradığı temel şartlar şahitlerin seyyidliği doğrulaması ve aile üyelerinin elinde önceki Nakîbü'l-eşraflara ait hüccetlerin ibrazıdır. Ancak bazı durumlarda sadece şahitlerin ifadeleri dahi yeterli olmuştur. Diğer taraftan hüccetlerin önemi de göz ardı edilemez. Verilen bir hüccet bir seyyid olarak düşünülmemelidir. Her hüccet, sahibi ile akraba olan pek çok kişinin (bütün bir sülale) seyyidliğinin kabulü anlamına gelmekteydi. Seyyidliğe ilişkin hüccet verme yetkisinin tek kişide toplanması kuralının ilk dönemlerden itibaren olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak kadıların ve Nakîbü'l-eşraf kaymakamlarının en azından 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıldan itibaren bu yetkiye sahip olmadıkları tespit edilmektedir. Kılıç, bu kuralın devletin seyyidlik iddia edenlerin sayısındaki artış sebebiyle alınan bir tedbir olabileceğini belirtmektedir. Kılıç, *a.g.e.2005*, s. 62- 67.

¹⁵⁰ BŞS, B 197/ 4 b; Kılıç, *a.g.e.2005*, s. 66-67.

¹⁵¹ İnalçık, "Centralization and Decentralization...", s. 38; Kılıç, *a.g.e.2005*, s. 86.

¹⁵² Yüksel ve Köksal, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁵³ Fenârî Ailesinin birçok mensubu Osmanlı ilmiye teşkilatı içinde müderrislik, kadılık, kazaskerlik, şeyhülislamlık, başdefterdarlık, vezirlik, nişancılık, nakîbü'l-eşraflık gibi çeşitli

müdürris Seyyid İbrahim Efendi'dir¹⁵⁴. Diğerleri ise Eyercizade Seyyid Mehmet Efendi ve onun arkasından Nisan 1771'de bu göreve getirilen kardeşinin oğlu müdürris es-Seyyid Osman Efendi'dir¹⁵⁵.

Bu görevlilerin dışında bir de ihtisâb, gümrük ve mizân gibi kimi hizmetlere dayalı mukataaları tasarruf edenler de şehir yönetimine katılan kişilerdir. Bu mukataaların malikâne usulü ile işletildiği ve asıl mutasarrıfların da yine birer yıllığına muhtelif kişilere bu haklarını iltizam ettikleri görülmektedir. Yani bu mukataalar asıl mutasarrıfların değil yerelden ikinci şahısların idaresindedirler. Bazı durumlarda bu mukataaların bir arada tasarruf edildiği de olmuştur.

1773 yılında Müdürris Arslanzâde Mevlânâ Abdülbaki Efendi, Kilâr-ı Hümâyün Kollukçusu Ahmed ve diğer Ahmed İhtisâb ve Damga-i Akmişe-i Bursa Mukataasının müştereken malikâne mutasarrıfıydılar ve her sene başka bir kimseye bu mukataayı iltizam etmekteydiler¹⁵⁶. İhtisab Mukataası, çarşı ve pazarlardaki işlemlerde kanun ve şer'e aykırı davranışta bulunanlardan alınan cerîmeler ile şehre gelen ve perakende olarak satılan maddelere konan vergileri kapsamaktadır¹⁵⁷. Damga-yı akmişe Mukataası ise şehirde satışa sunulan kumaşa damga vurularak alınan bir tür resimdir¹⁵⁸.

Bursa Mizân-ı harîr Mukataası da yine malikâne olarak tasarruf

görevlerde hizmet vermişlerdir. Tuba Nur Saraçoğlu Fenârî Ailesi ve vakıfları hakkındaki makalesinde ilk nesil Fenârîlerin 15. yüzyıla kadar dayandığını tespit etmiş ve 17. yüzyıl sonuna kadarki dönemde yaşayan aile fertleri hakkında bilgi vermiştir. Saraçoğlu, Tuba Nur, "Fenârî Ailesi (Fenârîzâdeler) ve Aile Vakıflarına Bağlı Yapılar", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009) Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2010, ss. 65-86, s.70-79.

¹⁵⁴ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 217.

¹⁵⁵ BŞS, B 197, 4 b.

¹⁵⁶ Bu sicil kaydından Mukataaların üçüncü ortağı olan Ahmed'in yine askerî olduğu anlaşılmaktadır. Ancak başka ayrıntı verilmemiştir. BŞS, B 203, 6a. Bursa İhtisabı Mukataası'nın başka mukataalar ile değil tek başına tasarruf edildiği de görülmektedir. Bkz. BŞS, B 193/93 b.

¹⁵⁷ Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 230.

¹⁵⁸ Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul 1960, s. 118.

edilmekteydi¹⁵⁹. Mizân resmi İran'dan gelen ve Bursa'da üretilen ham ipeklerden alınan bir vergiydi. Ancak incelediğimiz dönemde İran'dan ipek gelmemesi sebebiyle yerli ipeğe dayanan bir vergi olmuştur. Bu ipeklerin Bedesten'e getirilerek mizân resminin (terâzû resmi) verilmesi gerekmekteydi. Ayrıca ipeği alandan da bu vergi talep edilmekteydi. 1740 yılında *Bursa ve tevâbi' Mizân-ı harîr Mukataasının ber vech-i malikâne mutasarrıfı*" Kalemzâde el-Hac Mustafa Ağa'dır. Ancak bu şahıs da İstanbul'da oturarak başkası aracılığıyla bu gelirini işletmektedir¹⁶⁰.

2. Yönetim Aracı Olarak Vakıf Kurumu¹⁶¹

Osmanlı Bursası'nın idarî, sosyal ve iktisadî yaşamında vakıf kurumu oldukça etkindi. Bursa Kazâsı'na bağlı kimi köyler vakıf statüsünde olduğundan ilgili vakfın yönetimi ile bu birimlerde yaşayan insanlar arasında yakın bir ilişki söz konusuydu. Bursa kentinde ise vakıflar dinî hizmetlerden, eğitime, hamam, çeşme, dârü's-şifa, imaret gibi sosyal tesislere ve üretim alt yapısına kadar toplumla ilişkilidiler. Vakıf kurumunun yönetim rolünü belirlemek bize 18. yüzyıl taşra düzeni hakkında önemli bilgiler sağlayacaktır.

Vakıf, bir kişinin menkul ve gayrimenkul mallarından bir kısmını veya tamamını, belirli gayelerle dinî, hayrî ve sosyal bir amaca yönelik olarak müebbeden tahsis etmesiyle kurulan ve tescilinden sonra kurucusu dahil herkesi bağlayan hukukî bir akittir¹⁶². Osmanlı hukukî düzeninde bir vakfın resmiyet kazanabilmesi vâkıfın koyduğu şartlar dikkate alınarak kadı ve tanıklar huzurunda

¹⁵⁹ 1740 yılında bu mukataanın malikâne mutasarrıfı yine askerî sınıf mensuplarından el-Hac Mustafa idi. BŞS, B 197/60b.

¹⁶⁰ BŞS, B 197, 43 b, 47 a.

¹⁶¹ Vakıfların hukukî temelleri, Osmanlı'da vakıf kurumunun işleyişi ve kapsamı hakkında çok sayıda eser bulunmaktadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Berki, Ali Hikmet, "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler", *Vakıflar Dergisi*, Sa: VI, Ankara 1965, ss. 9-13; Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995; Köprülü, Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, sa: 2, Ankara 1942, ss. 1-35; Yedi yıldız, B., *a.g.e.*

¹⁶² Yedi yıldız, B., *a.g.e.*, s. 8-10; Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 150; Ertem, Adnan, "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar", *Divan*, sa: 6, Yıl 4, İstanbul 1999, ss. 111-150; s. 111; Abacı, *a.g.e.*, s. 208; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 41-44. Menkul kaynakların vakfedilmesi teorik açıdan tartışma konusudur. Osmanlı tarihinde taşınır malların vakfedilmesine en iyi örnek para vakıflarıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çizakça, Murat, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of The Economic and Social of the Orient*, 38, 3, Leiden 1995, ss. 313-354; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 42-44.

“vakfiye” yazılmasıyla mümkündü. Aynı zamanda burada vakıf şartlarının kurucusu adına uygulanması için bir *mütevelli* atanmaktaydı. Vakıf mallarının yönetilmesi, vakıftan gelir ayrılan kişilerin (*mürtezika*) konumu ve vakıf gelirlerinin harcanmasında her zaman vakfiyeye uygunluk aranırdı¹⁶³. Dolayısıyla bu hukukî akitler/vakfiyeler, kuşaklar boyunca bağlayıcı özelliklerini korumaktaydılar.

Vakfetme davranışının arkasında mecburiyet değil, kişisel gayeler bulunmaktadır. Vâkıflar başta Allah’ın rızasını kazanmayı, O’na yakın olmayı ve topluma hizmet etmeyi amaçlamakla birlikte, vakıf kurmalarında iyi bir ad bırakma, içinde yaşadıkları toplumda itibar kazanma, servetini vakıflaştırarak her türlü tehlikeden koruma ve böylece ailesinin geleceğini güvence altına alma isteği gibi başka niyetlerin de rol oynadığı düşünülmektedir¹⁶⁴.

Osmanlı düzeninde vakıflar sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın birçok alanında hizmet vermekteydiler¹⁶⁵: Cami, mescit, medrese, imarethâne, dârü’ş-şifa, han, yol, köprü, kemer vb. kamusal hizmet veren yapıların inşası ve işletilmesini kapsayan vakıflar yanında önceden kurulmuş vakıf eserlerin korunması ya da şehre dışarıdan gelen vazifelilerin ücretlerinin ödenmesi, ihtiyaç sahiplerine yemek verilmesi, vergileri ödemede güçlük çeken halka yardım edilmesi ve çeşitli ibadetlerin yerine getirilmesi gibi hizmetler veren ve büyük bir kısmı para vakfi niteliği taşıyan vakıflar da vardı¹⁶⁶. Bütün olarak bakıldığında vakıflar istihdamı arttırıcı ve toplum içinde sosyal ilişkileri düzenleyerek ve yabancılaşmayı önleyici bir niteliğe de sahiptiler¹⁶⁷.

Kurumlar içinde doğdukları toplumların ihtiyaçlarının birer yansımasıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda dinî müesseselerin ve kamu hizmetlerinin

¹⁶³ Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 150; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁶⁴ Faroqhi, Suraiya, *a.g.e. 2000*, s. 28-30. Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 13-14, 31-53.

¹⁶⁵ Vakıfların verdiği hizmetler hakkında bkz. Ertem, *a.g.m.*, s. 121-122; Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 150-151; Ertem, Adnan, “Osmanlı’da ve Günümüzde Vakıf Müessesesi”, *Osmanlı Medeniyeti*, 2.b., Klasik Yay., İstanbul 2006, ss. 25-35, s. 28.

¹⁶⁶ Çiftçi, *a.g.e.*, s. 52-65.

¹⁶⁷ Ertem, *a.g.m.* 2006, s. 29.

organizasyonu ve korunması büyük oranda devlet tarafından yürütülmüyordu¹⁶⁸. Dolayısıyla Osmanlı'da vakıf kurumu bu boşluğu dolduran bir kurum olarak sosyal ve ekonomik hayatın birçok alanına yerleşmişti. Yediyıldız, 18. yüzyıla ait vakfiyeler üzerindeki çalışması sonucunda sadece bu dönemde Anadolu ve Rumeli'de altı bin yeni vakfın kurulduğunu ve bu vakıflar tarafından ücretleri ödenen tahminen 86.915 kişinin varlığını belirlemiştir¹⁶⁹. Daha önceden kurulan vakıflar, verdikleri hizmetler ve bu vakıflardan ücret alanlar da düşünüldüğünde vakıf kurumunun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta oldukça önemli bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır.

Hüdâvendigar Sancağı'nda 1521 tarihinde yapılan tahrir göre sancaktaki 1882 köyden 450'si vakıf topraklar üzerinde bulunmaktaydı. Bursa Kazâsı'nda ise 60 köyün 39'u selâtin evkafı ve 5'i amme evkafı olarak kayıtlıydı¹⁷⁰. Bu vakıfların çoğunluğu sultanlar veya sultanların özel tahsis izinleri ile bazı üst düzey devlet adamları tarafından kurulmuşlardı. Barkan'ın belirttiği üzere bu vakıfların inşa ve tesis masrafları vakfa ismini veren sultan veya vezirlerin özel hazinesinden ve kendi mallarından karşılanmış gibi görünse de büyük bir kısmı devlet gelirleriyle işleyen, fakat idarî ve malî bakımdan özerk ve özel bir statüye sahip olan, kamu hizmeti veren kuruluşlardı¹⁷¹.

Vakıfların denetimi ise prensip olarak devlete düşen bir kamu göreviydi. Devlet bu görevi kadınlara vermişti. Kadılar vakıfların ve mütevellilerinin üzerinde sürekli ve mutlak bir denetime sahiptiler. Hesapları inceleyip, gelirlerin vâkıfın şartlarına uygun harcanıp harcanmadığını araştırabiliyorlardı. Ancak devlet erkânından ya da saraydan bazı kişiler kurdukları vakıfların denetimini genellikle kendi meslek gruplarından şahıslara veya idarî hiyerarşiye göre kendi otoriteleri altında bulunan kişilere veriyorlardı. Böylece bazı vakıfların denetimini üstlenen bu kişiler nâzır unvanını alıyorlardı. Nâzır, kontrolü altında bulunan vakıflar

¹⁶⁸ Ertem, a.g.m. 2006, s. 28.

¹⁶⁹ Yediyıldız B., a.g.e., s. 42; Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, c. 14, Ankara 1985, ss. 1-27, s. 1.

¹⁷⁰ Bkz. Barkan, "Giriş", a.g.e., s. 121; *166 Numaralı Muhaâsebe-I Vilâyet-i Anadolu Defteri* (937/1530), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s.15-29.

¹⁷¹ Barkan, "Giriş", s. 122.

konusunda kadı'nın yukarıda bahsi geçen bütün yetkilerine sahipti. Yediyıldız, 18. yüzyılda kurulduğunu tespit ettiği vakıflardan %36'sının kadınların denetiminde olmadığını belirtmektedir. Başta Dârü's-saâde Ağası olmak üzere sadrazam, reisü'l-küttab, şeyhülislam, müftü, vaiz, müderris gibi çok çeşitli makam sahiplerinden nâzırlar vardı. Ancak yine de bunlar içinde Dârü's-saâde Ağası'nın ağırlığı söz konusuydu. Özellikle Evkaf-ı Selâtin ve onu da içine alan Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı¹⁷² onun denetimindeydi¹⁷³. Şer'iyye Sicillerinde tespit ettiğimiz Haziran 1775 tarihli bir kayıt Hüdâvendigâr Sancağı'nda ve çevresinde nâzır kontrolü altında bulunan vakıfların listesini içermektedir. Sıralanan 155 vakıftan 125'inin Dârü's-saâde Ağası'nın, geri kalanının ise sadr-ı âzam, kilercibaşı ve hazinedarbaşının nezâretinde olduğu görülmektedir¹⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminden itibaren Haremeyn denilen Mekke ve Medine şehirlerine “surre” veya “surre-i hümâyûn” adları verilen alaylar vasıtasıyla çeşitli yardımların gönderilmekteydi. Anadolu ve Suriye yolu ile Müslümanlar için kutsal sayılan bu iki şehre giden hacılar kervanı ile bu iki şehrin fakirlerine dağıtılmak üzere surre adı ile bir miktar para gönderen ilk Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed (1413-1421) olmuştur¹⁷⁵. Ondan sonraki sultanlar da bu uygulamaya devam etmişlerdir. Birçok vakıf kurucu Mekke ve Medine şehirlerindeki cami hizmetlileri, Peygamberin türbesinin hademeleri, muhtelif yerlerden hac niyetiyle veya yerleşmek üzere bu iki şehre gelenler ve orada yaşayan sâdât ile hac yerlerinde yaşayan fakirler için, vakfiyesinde doğrudan bir şart belirterek Haremeyn vakfı kurmaktaydı. Ayrıca vâkıflar vakıf hizmetlerinin yürütülemez hale gelmesi halinde de vakıf gelirlerinin Haremeyn'e gönderilmesini

¹⁷² Seyit Ali Kahraman Haremeyn Evkafı'nın Dârü's-saâde Ağası nezaretine verilmesi uygulamasının başlangıcının 1580'lere dayandığını ve 28 Mayıs 1588 tarihli bir belgeden bu tarihte Dârü's-saâde ağalarına Haremeyn Evkâfi nezâretinin verildiğini belirtmektedir. Konuyla ilgili bkz. Kahraman, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, s. 2-3.

¹⁷³ Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 186-191.

¹⁷⁴ BŞS, B 207/1a-b, 2 a-b (1 Rebülâhire 1189).

¹⁷⁵ Başol, *a.g.tz.*, s. 178-179.

şart koşmaktaydılar. Bu vakıfların yıllık gelirleri merkezî hükümet tarafından toplanarak hepsi bir arada yerine ulaştırılıyordu¹⁷⁶.

Bu tür vakıflar İstanbul ve Edirne'dekiler dışında özellikle Batı ve Orta Anadolu'da yoğunlaşmaktaydı. Bir eski başkent olarak Bursa'da bu türden çok sayıda vakıf bulunmaktaydı¹⁷⁷.

Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'ndan olma statüsü adlî ve idarî açıdan kazâ ve sancak birimlerindeki görevlilerin (kadı, mütesellim, sancak mutasarrıfı, beytü'l-mâl emini vb.) müdahalesini sınırlamaktaydı. Ancak incelediğimiz dönemde kanuna aykırı olarak görevlilerin müdahalelerine sıkça rastlandığı yukarıda belirtilmişti. Merkezî yönetim, bu dönemde resmî yazışmalarında vakıfların bu statüsünü her vesileyle vurgulamıştır¹⁷⁸.

Vakıf yerlerin reayasının bağlı oldukları raiyyetlik koşulları ise diğer alanlarda (tımar sistemine bağlı ya da mukataalaştırılmış alanlarda) yaşayanlarınkinden pek farklı değildi. Her vakfin vaktiyle kurucusu tarafından tayin olmuş ya da vakfiye şartlarına göre sonradan devlet veya kadı tarafından atanmış bir mütevellisi vardı. Bu kişi kurumun tek sorumlu idarecisi idi. Vakıf gelirini toplama görevlisi olan câbîyi tayin etme yetkisi mütevelliyeye aitti. Mütevellî bu görevi yapamayacak durumda ise yerine bir mütevellî kaim-makamı tayin ediyordu. Bu yolla işleri yürütürdü¹⁷⁹.

Vakıf gelirlerini iltizam şeklinde toplama usulü 17. ve 18. yüzyıldan önce de uygulanmaktaydı. Özellikle gelir kaynakları büyük olan vakıflarda bu yol daha çıkarlı bulunuyordu¹⁸⁰. Ancak incelediğimiz dönemde vakıfların işletilmesinde bu uygulama daha da yaygın hale gelmiştir.

¹⁷⁶ Yedi yıldız, B., *a.g.e.*, s. 234; Başol, Samettin, *Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yöneleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 179.

¹⁷⁷ Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 91.

¹⁷⁸ BŞS, B 122/18 b, 22 a, 23 b, 24b; B 207/10b.

¹⁷⁹ Akdağ, *a.g.e.*, c. 2, s. 266-269.

¹⁸⁰ Akdağ, *a.g.e.*, c. 2, s. 268.

Bu dönemde vakıfların gelir kalemlerini oluşturan köyler bir malikâne-mukataa birimi olarak şahıslara tevcih edildiği, onların da devrin rutin hale gelen uygulamasıyla bu malikânelerini birer yıllığına başkalarına tevcih ederek işlettikleri görülmektedir. Klasik dönemle farklılık gösteren bu uygulamalar hakkındaki sicil kayıtları konunun daha iyi açıklanmasını sağlayacaktır.

Temmuz 1777 tarihli Bursa’da bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Müfettişi Vekili’ne hitaben yazılmış bir ferman¹⁸¹, Çelebi Sultan Mehmed Han *Evkaf-ı Mukataâtından Kite ve Tevâbi’ Mukataası’nın* malikâne mutasarrıfları olan Seyyid el-Hac Feyzullah ve Hassa Silahşorlarından Mehmed Emin Bey’in mukataalarını Mustafa adlı birine bir yıllığına iltizam ettiklerini göstermektedir. Mültezim Mustafa için *mu’temed ve reâyâ-perver ve mücerrebü’l-etvâr* (tavırları denenmiş) denilmiştir. Bir unvan belirtilmese de –zîde kadrühû- duası onun Dergâh-ı âli Çavuşlarından olabileceğini akla getirmektedir. İlgili fermenda mültezimin yetki sınırları da belirtilmiştir: Mukataa, vakfin evkâf-ı selâinden olması sebebiyle *serbesttir*. “*Gerek reayanın zabt ve rabtına ve gerek mahsulât-ı rüsûmatın ahz ve kabzına*” başkasının müdahale edemeyeceği, bölgede yaşayan reayadan toplanması gereken aşar-ı şer’iyye ve rüsûm-ı örfiyyeyi toplayacağı belirtilmektedir. Vakfin Haremeynlik vasfı da reayasının adlî işlemlerinin Bursa’da bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili tarafından yürütülmesini gerektirmektedir.

Bu döneme ait kayıtlarda görüldüğü üzere incelediğimiz dönemde evkafa bağlı topraklardaki reayanın vergilerinin toplanması vazifesi mütevellî, câbi gibi vakıf görevlilerinden çok mültezimler tarafından yürütülmektedir. Bu mültezimler ise asıl malikâne mutasarrıflarının bir yıllığına tayin ettiği şahıslardır. Diğer taraftan mütevellîler de çoğunlukla kaymakamlarla iş görmekteydiler¹⁸².

Dolayısıyla vakıf alanlarında da vekâleten yönetim hakimdir. 18. yüzyılda vakıfların gelirlerinin toplanmasında söz hakkı sahiplerinin sayısının arttığı söylenebilir. Ayrıca “işin asıl sahibi” diyebileceğimiz kişiler yerine onlar adına bu

¹⁸¹ BŞS, B 207/25b-26a. (6 Cemâziyelevvel 1191).

¹⁸² BŞS, B 180/29b; B 122/24b; B 122/99 b, 101 b.

yetkiyi kullananların yönetici olması problemlere neden olmaktadır. Örneğin el-Hac İbrahim adlı bir kişi, 1759-1760 tarihinde (1172 Martından Şubatı sonuna kadar) Sultan Orhan Evkafı Mukataâtı'ndan Bursa Kazâsı'na bağlı Filedar, Dürdâne, Alışar, Karaağaç, Dereköyü ve Depecik (Tepecik) köylerinin resm-i bennâkını; Cumalıkızık köyünde bennâk, çift ile bağat ve bağçe-i kestane mukataâtının vergilerini; Hamamlıkızık köyünde bennâk, çift ve bağat ve bağçe-i kestane mukataâtının vergilerini toplama hakkını bir yıllığına 3.950 guruş iltizam bedeli ve vakfın mütevellisine 4.102 kile (Bursa kilesi olarak yaklaşık 63.137,9 kg.) hinta teslim etme karşılığında iltizam etmiştir. El-Hac İbrahim burada büyük bir yatırım yapmış ve yatırımını kâra dönüştürmek isteyen bir girişimcidir¹⁸³. Ancak Seyyid Abdülkadir adında biri vakfın mütevellisinin kaim-makamı olmak sıfatıyla, El-Hac İbrahim'in iltizam ettiği mukataâtın vergilerini ondan önce davranarak toplamıştır. El-Hac İbrahim'in Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Müfettiş Vekili'ne şikayeti üzerine çıkan bu fermanın Sultan Orhan Evkafı'nın o tarihteki mütevellisinin Sadr-ı âzamın Selâm Ağası Mustafa olduğunu öğreniyoruz. Kendisinin asıl görevi İstanbul'da olduğundan Bursa'ya pek uğramadan, kaim-makamı aracılığıyla kendisine verilen tevliyet görevini yerine getirdiğini söylemek mümkündür¹⁸⁴. Kaymakamlar, bizzat mütevelliler tarafından atanan vekillerdi. Dolayısıyla vakıftan bir müteveli ücreti almaktaydılar.

Eğer ilgili vakıf reayasının (mukataa biriminin sınırları içinde) vergilerini toplayan ve idarî işleriyle ilgilenen mültezimler varsa mütevellinin görevi neydi? Müteveli (ya da kaim-makamı), bütün olarak vakıf mirasını her türlü gasp ve tecavüze karşı korumakla görevliydi. Ayrıca her müteveli, masraflarını yönettiği vakıf tarafından karşılanan kuruluşlarda çalışan görevlileri denetlemek ve onların ücretlerini vakıf gelirlerinden ödemek durumundaydı. Yani vakfın akarıyla olduğu

¹⁸³ Sultan Orhan Evkafı Köyleri: Tepecik, Paneye (Panayır), Yenice, Filadar, Dürdane, Cumalıkızık ve Hamamlıkızık'tı. Sultan Orhan Vakfı'nın 1547 yılı bütçesinde Vakfın yıllık geliri 403.265 akçe idi. Bunun içinde köylerden nakit para olarak tahsil edilen her türlü vergilerden sağlanan gelir (119373 akçe) ile köylerden aynı olarak ta'sil edilen vergilerin bir kısmının satışından sağlanan gelirin (25.578 akçe) oranı %35,9'du. Aynı yıl vakfın masrafları ise toplam 312.943 akçe idi. Barkan, *a.g.e.*, s. 85.

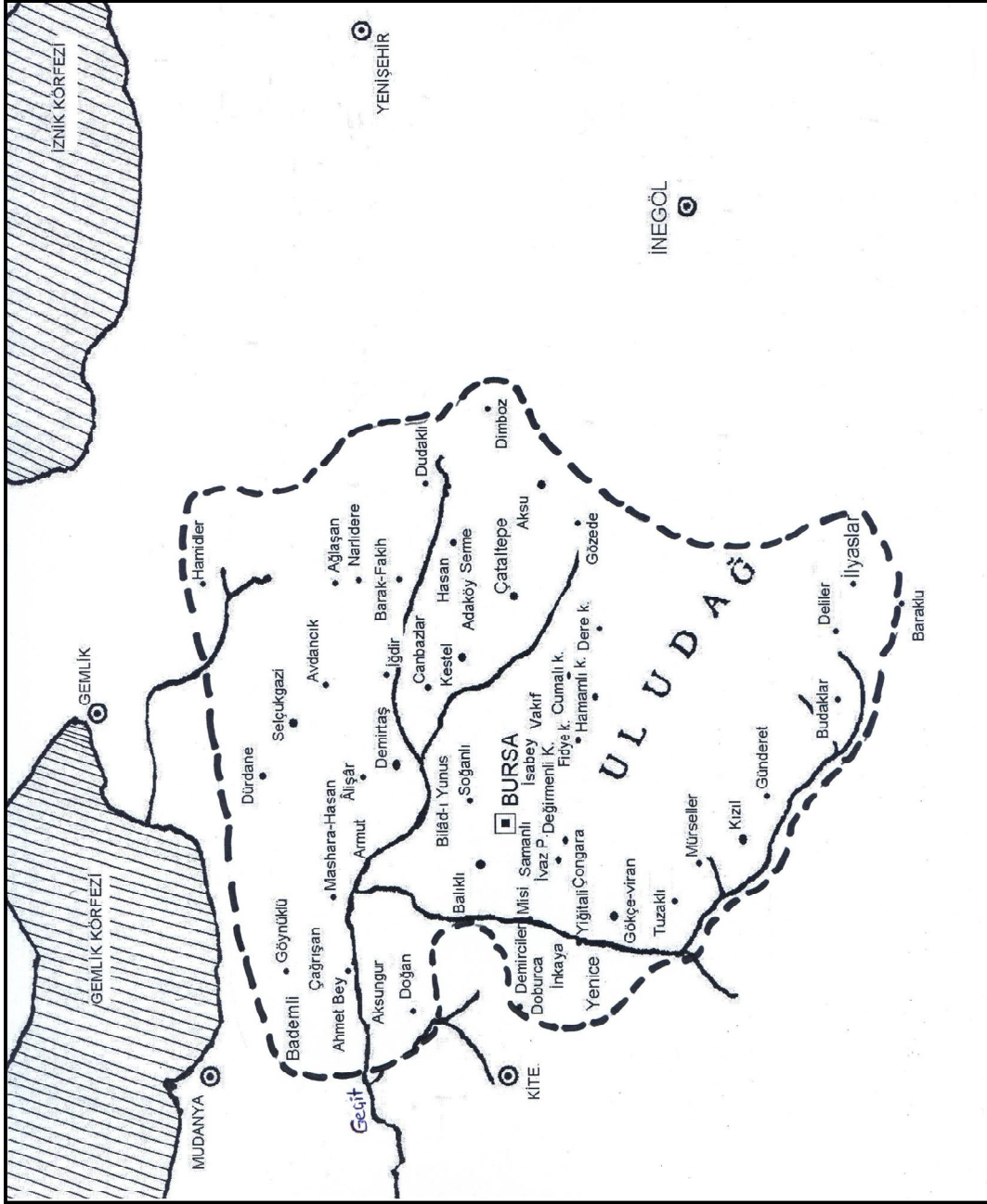
¹⁸⁴ BŞS, B 193 /74a-b.

kadar vakıf personeliyle de alâkalı meselelerle ilgilenmekteydi¹⁸⁵. Hizmetleri karşılığında ücret alıyorlardı. Bu ücretler genellikle bizzat vâkıf tarafından belirlenmiş oluyordu¹⁸⁶. Yukarıdaki belgeden de anlaşılacağı üzere vakıftaki yetki mütevellî kaim-makamı ile mukataa alanlarını iltizam eden mültezimler arasında paylaşılmış olmaktadır. Ancak bu ikisi arasındaki yetki sorunları yanında bu görevlilerin başka vakıflara müdahaleleri de görülmekteydi¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Yediyıldız, B., *a.g.e.*, s. 182.

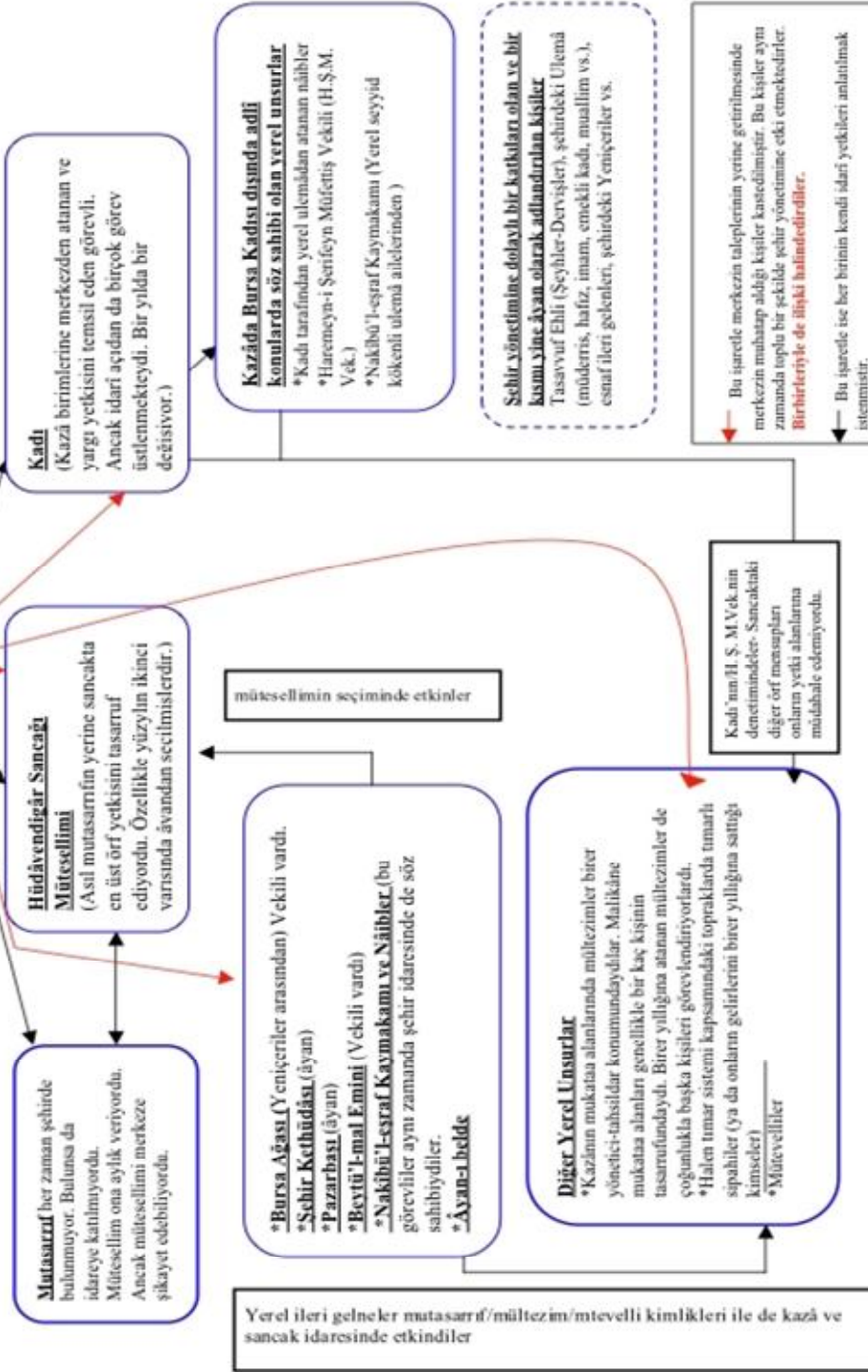
¹⁸⁶ Yediyıldız, B., *a.g.e.*, s. 183.

¹⁸⁷ Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'ndan Yörükân Tâifesi Dimboz köyü toprağında kışlamaktaylarken yakınında bulunan Dudaklı köyü mültezimi *eşirrâdan Altun oğlu nam şakî* (eşkıya) Dimboz'daki yörüklerden birini öldürmüş ve adamlarıyla Yörüklerin kışlağını zapt etmiştir. Çıkan fermanda bu eşkıyanın meclis-i şer'e getirilerek mağdurların haklarının ödenmesi emr edilmiştir. Mültezimin, kendi mültezimi olduğu köyle ilgilenmek yerine mütegalibeliğe kalkıştığı görülmektedir. Her ne kadar iltizam kayıtlarında mültezimlerin tercihinde niteliklerine önem verildiği vurgulansa da pratikte bazı durumlarda bu ifadelerin klişe olarak kaldığı anlaşılmaktadır. bkz. BŞS, B 122/25 b (6 Receb 1169). Yakın tarihli bir diğer dava da Dimboz köyün de görülmüştür. Bu sefer de Hadice Hatun Vakfı mütevellileri, Gülruh Sultan Vakfı köylerinden Dudaklı köyünde göl kendarında bulunan Yörügân taifesinin kullandığı bazı kısımlara müdahale etmektedirler. bkz. BŞS, B 122/34 b (25 Zilkade 1169).



Harita 1: 18. Yüzyılda Bursa Kazası ve Köyleri

18. YÜZYILDA BURSA'DA YÖNETİM SULTAN/DEVLET



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'NIN 18. YÜZYILDAKİ SOSYAL YAPISI

1. SOSYAL YAPI

1.1. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Bursa'nın Demografik Gelişimi

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından, yeni vergi kaynaklarının ve askerlik yapabilecek kişi sayısının belirlenmesi amacıyla yapılmıştır¹. 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı şehirlerinin demografik yapıları hakkında kullanılabilecek tam nüfus sayımı verileri yoktur. Ancak nüfus tahminlerine imkan veren kaynaklar bulunmaktadır. Bu kaynakların başında tahrir defterleri gelmektedir. Sancak esasına göre düzenlenen tahrir defterleri, vergi mükelleflerine ait bilgileri, bunların yaşadıkları yerlerden toplanması beklenen vergileri, bu vergilerin hangi kişi ya da kurumun tasarrufunda bulunduğunu tespit eden resmî kayıtlardır². 15. ve 16. yüzyıllarda devletin vergi potansiyelini ölçmeyi ve nüfusunu denetim altında tutmayı amaçlayarak hazırladığı bu defterler, yalnız bu yüzyılların değil sonraki dönemlerin toprak ve vergi düzenleri ile idarî yapılanmaları hakkında önemli veriler sunmaktadırlar.

Tahrir defterlerine dayanarak yaklaşık nüfus tahminlerine ulaşmak mümkündür. Tahrir defterlerinde kullanılan temel vergi birimi *hânedir*. Hâne, ev ve aile anlamına gelmekte, hâneyi oluşturan topluluğun kadın-erkek-çocuk ve ebeveynden meydana geldiği (diğer akrabaların ayrı oturduğu) kabul edilmektedir. Ancak bir hânenin kaç kişiyi ifade ettiği tartışmalıdır. Dönemle ilgili

¹ Dörtok- Abacı, Zeynep, Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2005, s. 134.

² Öz, Mehmet, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, ss. 15-32, s.17, 18; Dörtok-Abacı, *a.g.tz.*, s. 131.

araştırmalarda hâne katsayısı için 3.5, 5, 7 gibi farklı değerler kullanılmaktadır³. Bununla birlikte Barkan'ın önerisi olan evli erkeklerin sayısının beşle çarpılıp, sonuca bekârların eklenmesi, dolayısıyla hâne halkının 5 kişi kabul edilmesinin daha çok kabul gördüğü söylenebilir⁴.

Araştırmacılara sistematik ve çok yönlü veriler sunan tahrir uygulaması 17. yüzyıldan itibaren büyük ölçüde sona ermiştir⁵. Klasik dönem sonrasında Osmanlı şehirlerinin nüfusu hakkında avâriz defterleri bazı tahminlere izin vermektedir. Yalnız 17. yüzyıldan itibaren bir olağanüstü hal vergisi olmaktan çıkarılarak sürekli toplanmaya başlayan avâriz vergileri, gerçek hâneler esas alınarak toplanmıyorlardı. Avâriz vergisi yükümlülüğünde emlak ve arazi sahibi olmak şartı getirilmiş ve verginin matrahı belirli sayıda gerçek hâneyi içine alan ve bölgelere göre değişiklik gösteren *avâriz hânesi* olarak belirlenmişti. Avâriz hânesi katsayısı ise üç ilâ on gerçek hâne arasında değişmekteydi⁶. Bu vergilerden derbencilik, tuzculuk, madencilik, celeplik, şahincilik gibi belirli bir hizmetle yükümlü olanlar; kadı, nâib, sipahi, muhassıl, müderris gibi resmî görevliler; imam, hatip, müezzin, zâviyedâr, şeyh gibi din adamları; ihtiyarları, çalışamayacak kadar özü bulunanlar, yetimler, dul hatunlar ve seyyidler muafı⁷.

Kullanılabilecek vesikaların etkisiyle Bursa kentinin nüfusuna dair yargılar da tahminî ve yaklaşık rakamlar olmaktadır. 1530-31 (937) tarihli Hüdâvendigâr Livası Mufassal Tahrir Defteri'ne göre bu tarihte şehirde 147 mahalle vardır. Bu mahallelerde toplam 6068 hâne ve 1827 mücerred (bekâr vergi

³ Göyünc, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 32, İstanbul, 1979, ss. 331-348, s. 331, 332.

⁴ Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir ?*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 90; Oğuzoğlu, a.g.m.1995, s. 167.

⁵ Faroqhi, 17. yüzyılda iltizamın yagınlaşmasıyla tahrir tutma uygulamasından vazgeçilse de 17. ve 18. yüzyıllarda bazı kazâların vergi mükelleflerinin kaydının tutulduğunu belirtmektedir. Bkz. Faroqhi, *a.g.e. 1999*, s. 93.

⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004, s. 56; Çiftçi,Cafer, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avâriz Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)", *Osmanlı Araştırmaları*, sa: 20, ss. 247-268, s. 249-250.

⁷ İnalçık, H., "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 52-53; Sahillioğlu, a.g.m., s. 108; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 57. Ancak askerî zümre içerisinde yer alıp da ticaretle meşgul olan şahıslar da avâriz vergisi ödüyorlardı. Çiftçi, *a.g.e.*, s. 57.

yükümlüsü) bulunmaktadır⁸. Ergenç, hâne katsayısını 5 alarak ve muaf olanları da düşünerek şehrin 1530'daki toplam nüfusunu 35.000-40.000 olarak tahmin etmiştir. Araştırmacı, 1573 (981) tarihli Mufassal Tahrir Defteri'ne dayanarak da şehrin nüfusunun 70.000 civarında olduğunu belirtmektedir⁹. Aynı verileri baz alarak Bursa'nın nüfusunu Lowry, 1530 tarihinde 31.505, Gabriel de 1573 tarihinde 55.000 olarak tahmin etmektedir¹⁰. Yalnız, Lowry'nin bekârları ve şehirde görevli olarak bulunan askerîleri hesabına dahil etmediğini ve Gabriel'in de hâne katsayısını dört kabul ettiğini belirtmeliyiz. Tahrir defterleri 1530-1573 sürecinde şehirdeki gayrimüslim sayısının da arttığını göstermektedir¹¹.

16. yüzyılın sonlarından itibaren ve 17. yüzyılın başlarında Anadolu'da, özellikle Celalî İsyânlarının neden olduğu iç karşılıklar nedeniyle kır bölgelerinden surlarla çevrili şehirlere bir göç hareketi olmuştur¹². Ayrıca bu dönemde Ermeni ve Yahudi nüfus da ticaret yapmak amacıyla birer üretim ve pazaryeri olan şehirlerde yoğunlaşmaya başlamışlardır¹³. Özellikle Bursa, Kayseri, Ankara ve Edirne gibi kentlerde bu dönemde nüfus yoğunluğu artmıştır¹⁴. 1640 tarihinde Bursa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, kalabalık halkı olan büyük bir şehir olarak tanımladığı¹⁵ Bursa'da 176 Müslüman, 7 Ermeni, 9 Rum, 1 Kıptî (Çingene) ve 1 Miskinler (Cüzzamlılar) mahallesi (toplam 194 mahalle) ile 6 Yahudi cemaati

⁸ Barkan-Meriçli, *a.g.e.*, s. 1-9.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 107-112.

¹⁰ Lowry, *a.g.e.*, s. 3-4; Gabriel, Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, c.1., Haz. Neslihan Er vd., Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2008, s. 3.

¹¹ Kaygalak, Sevilay, *16. Yüzyıldan 19. yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 89; Lowry, *a.g.e.*, s. 3.

¹² Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran, Ticaret Matbaacılık T.A.Ş., İzmir 1984, ss. 1-26, s. 1-3; Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. N. Kalaycıoğlu, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 334-337

¹³ Dörtok-Abacı, *a.g.tz.*, s. 133.

¹⁴ Orhonlu, a.g.m. s. 3; Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3.b., TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 78. Haim Gerber 17. yüzyılda Bursa nüfusunu, 1631'de 19.714, 1640'da 23.927, 1670'de 39.225 ve 1696'da 27.241 olarak tahmin etmektedir. Gerber'in verdiği rakamlar kentin Celâlî isyanları nedeniyle nüfusunun arttığı ve 16. yüzyılda kent nüfusunun bu değerlerin çok üstünde olduğu yönündeki tahminler düşünüldüğünde kuşku uyandırmaktadır. Gerber, seyahatnamelere dayanarak, 17. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın sonlarına kadar Bursa'da aşağı yukarı %30-40 oranında bir nüfus kaybı olduğunu düşünmektedir. Ancak bu yukarıdaki seyahatname verileriyle çelişmektedir. Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Kudüs 1988, s. 8, s. 38.; Kaygalak, *a.g.e.*, s. 9-10.

¹⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2. c. 1. kitap, s. 11.

olduğunu belirtmektedir¹⁶. Evliya Çelebi'nin bu rakamları nasıl tespit ettiği belli olmamakla birlikte 1530 tarihi verilerine göre bir nüfus artışı olduğu söylenebilir¹⁷.

18. yüzyıla gelindiğinde ise Bursa'nın nüfusu hakkında seyyahların verileri kayda değerdir. 1767'de Bursa'ya gelen Alman seyyah Niebuhr, Bursa'da 19.000 Müslüman ev sahibi ile 1200 hâne Ermeni, yaklaşık 700 hâne Rum ve 400 hâne Yahudi nüfus olduğunu belirtir¹⁸. Her evde yaklaşık olarak 5 kişi olduğunu varsayarsak şehrin nüfusu 106.500 olarak çıkmaktadır ve bunun %10,7'si gayrimüslimdir. Bu rakam, 1793 yılında Bursa'yı ziyaret eden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul elçisi Brenner'in verdiği bilgilerle uyumlu görünmektedir. Brenner biraz abartılı olduğunu belirtmekle birlikte şehrin nüfusunun 100.000, bu sayının da yaklaşık 6.000'inin Ermeni, 3500'ünün Rum, 1200'ünün Yahudi olduğunu (yani toplam nüfusun %10,7'si gayrimüslim) tahmin edildiğini bildirmektedir¹⁹. Seyyah ayrıca kendisine yıkık şehir surlarıyla çevrili asıl şehirde sadece Türklerin oturduğunu ve burada yaklaşık 13.000 evin ve aşağıda Yahudi ve Hıristiyanların yaşadığı kesimde ise 4-5 bin evin olduğunu söylediğini belirtmiştir²⁰. Toplam hâne sayısı beş katsayısıyla çarpılırsa 90.000-95.000'e ulaşılmakta ve diğer rakamla çelişilmektedir. Bununla birlikte seyyahların anlatılarına göre 18. yüzyılda Bursa'nın nüfusu 90.000'i aşmış gözükmektedir. Bruce McGowen, hangi kaynaklara dayanıldığını belirtmeden 18. yüzyılda imparatorluğun birçok şehrinin nüfusu hakkında çağdaş araştırmacıların tahminlerini sıralamıştır: Bursa'nın 60.000 (16. yüzyıl kayıtlarına göre fazla düşük bir değer) ve İzmir'in 65.000-100.000, Halep'in 100.000'in üstünde ve Edirne'nin de yaklaşık 100.000 nüfusa sahip olduğunu belirtir²¹.

¹⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 2. c. 1. kitap, s. 12.

¹⁷ Krş. Barkan-Meriçli, *a.g.e.*, s. 1-9.

¹⁸ Günaydın, N.-Raif Kaplanoğlu (d er.), *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., Bursa 2000, s.73.

¹⁹ Günaydın-Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 77.

²⁰ Günaydın-Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 77.

²¹ McGowen, Bruce, "Âyanlar Çağı, 1699- 1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2 (1600-1914), çev. A. Berktay, ed. H. İncelik ve D. Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004, ss.761-884, s. 776-780.

Bursa kadı sicillerinde tespit ettiğimiz avâriz türü vergilerin şehre ve köylerine nasıl paylaştırıldığını gösterir kayıtlar da Bursa'nın bu dönemdeki nüfusuna dair bazı bilgiler sunmaktadır. Ancak birincil ve ikincil kaynaklarda 18. yüzyılda Bursa'da bir avâriz hânesinin kaç gerçek hâneye eşit olduğunu gösterir bir kayıt tespit edilememiştir. 18. yüzyıl defterlerinde avâriz hânesi üzerinden toplanan vergilerin kayıtları bulunmaktadır. 1740-41 (1153) yılına ait bir *bedel-i nüzûl hâne kaydı* örnek verilebilir²². Burada şehirde 157 mahalle (806 avâriz hânesi) ve çevresinde 45 köy (100 ve bir çeyrek avâriz hânesi) kaydedilmiştir. Bunların toplam avâriz hânesi sayısı da 906,25 olarak verilmiştir²³. 1686-87 (1097) senesinde Bursa'dan talep edilen nüzûl vergisinin kaydında ise şehrin ve çevresinin 158 mahalle ve 45 köy olarak toplam 2310,5 hâne olduğu görülmektedir²⁴. Her iki dönemde de avâriz hânesi başına 630'ar akçe toplanmıştır.

Avâriz vergisi miktarı dönemin şartlarına göre azalıp artan bir vergiydi. 1687-88 döneminde devlet uzun süren savaşlar nedeniyle büyük bir kriz yaşıyordu. 1740 yılı ise batıda ve doğuda iki savaş arasında bir ara dönemdi. Diğer bir deyişle bu farklılığa bakarak nüfusun azaldığını söylemek pek mümkün değildir. Kişi başına düşen vergi miktarı düşmüş görünmektedir.

1740 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere bu tarihte şehrin en yoğun nüfusu (vergiden muaf olmayan ve mülk sahibi olan nüfusu) barındıran mahalleleri ise Hacı Baba, Hacı Yakub, Daye Hatun, Reyhan Paşa, Sultan Mehmed, Şeyh Paşa, Ali Paşa ve Karaağaç mahalleleridir.

1831 sayımı yapıldığı sırada Osmanlı toprakları kendi içinde sancaklara ayrılan 29 eyalete bölünmüştü. Hüdâvendigâr (Bursa), Anadolu eyaletinin 15

²² BŞS, B 197/34b.

²³ 18. yüzyılda ve öncesinde Bursa Kazâsının (şehir ve bağlı köyler) kaç nüzûlhânesi olduğu Bursa Kütüğünden incelenebilir. 18. yüzyıl içinde bir tek 1793 tarihinde toplam avâriz hânesi sayısında büyük bir yükseliş göze çarpıyor. Bu tarihte toplam a. hâne sayısı 1121 ve $\frac{3}{4}$ olmuştur. Kepecioğlu, 1740 tarihinde toplam a. hânesi sayısının 902 ve $\frac{1}{4}$ hâne olduğu yazılmıştır. Ancak yukarıda belgede (BŞS, B 197/34b) önce 902 ve 1 rub' yazılsa da tevziin 906 ve 1 rub' üzerinden yapıldığı görülmektedir. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 3, s. 284.

²⁴ Krş. BŞS, B 197/34b ve B 148/7a-b. Bu belgenin transkripsiyonu için bkz. Çiftçi, *a.g.m.*, s. 2000, s. 259-261.

sancağından biriydi²⁵. Sayım devletin görevlendirdiği ulemâ mensupları aracılığıyla gerçekleştirilmiş ve sadece erkekler sayılmıştır. 1831 sayımında Bursa kentinde (nefs-i Bursa olarak ifade edilmektedir) 16.138 vergi verebilen erkek sayılmıştır. Bu toplamın 10.552'si Müslüman, 2800'ü Ermeni, 2159'u Rum, 627'si Musevi idi.²⁶ Aynı oranda kadın ve çocuklar olduğu düşünülerek kentte tahmini olarak 75-80.000 kişinin yaşadığı düşünülmektedir²⁷.

İncelediğimiz yüzyılın otuz yıl sonrasına denk gelen bu ilk sayım ve diğer veriler, Osmanlı Bursası'nın 19. yüzyıl öncesinde kentin Anadolu'nun en büyük ve kalabalık yerleşimlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz “toplam nüfus”, şehir halkının toplumsal profilini hakkında birşey söylememektedir. Bundan sonraki başlıklar altında bu konu ele alınacaktır.

2.2. Sosyal Tabakalaşma

Tabakalaşma (stratification) terimi sosyologların jeoloji biliminden aldıkları bir terimdir. Jeolojide kaya ve diğer materyallerin binlerce yılda üstüste sıralanan katman ya da tabakalarına işaret etmektedir. Sosyolojide ise sosyal grupların üst üste sıralanarak oluşturduğu katman veya tabakalar anlamında kullanılmaktadır²⁸. Her sosyal tabakanın da tanım olarak kuvvet ve otorite, servet, dinî-ahlakî inançlardan kaynaklanan nitelikler, eğitim ve meslekî uğraşlarla geliştirilen beceriler, dil, giyim-kuşam ve yaşam tarzı gibi çeşitli nesnel ölçütlere göre benzer özellikleri gösteren kişilerden oluştuğu kabul edilmektedir²⁹.

Ancak, genel olarak toplumlar birbirinden çizgilerle ayrılmış üst üste dizilmiş katmanlardan oluşmamaktadır. Katmanlar arasında ve içinde farklı derecelerde ilişkiler ve geçişler (dikey ve yatay hareketler) olmaktadır. Ayrıca bu içiçe geçmiş tabakalarda kişilerin farklı alt kimlikleri vardır. Osmanlı örneğinde

²⁵ Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. No:86, Ankara, 1988, s. 116.

²⁶ Oğuzoğlu, Yusuf, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı Azınlıklarının Durumunu Sergileyen Bir Örnek: 1855 Depreminden Sonra Bursa'daki Azınlıklara Yapılan Uygulamalar”, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, ed. S. Yüceer, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 2000, ss. 27-43, s. 27.

²⁷ Karal, Enver, Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, 2. b., TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997, s.10, s. 201; Dörtok-Abacı, a.g.tz., s. 134.

²⁸ Saunders, Peter, *Social Class and Stratification*, Routledge, Florence, KY, USA, 2001, s. 1.

²⁹ Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City*, The Free Press, New York, 1966, s. 109.

askerî, reaya; müslim, gayrimüslim; köylü, şehirli, göçebe, tüccar, zanaatkâr gibi belli başlı alt kimliklerden bahsedilebilir. Bununla birlikte askerî-reaya ayrımının Osmanlı toplumsal yapısının temel belirleyicilerinden biri olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.

Osmanlı toplumsal yapısı ilk bakışta dikkati çeken bu iki tabakaya ayrılmaktaydı: Askerî, savaşçı ve yönetici zümreydi. Mensupları genel olarak padişah beratı taşıyorlardı. Her kademedeki idareciler, askerler ve ilmiye mensupları beratlı zümrelerdi. Sultanın otoritesini temsil ederek çeşitli kamu görevlerini yerine getirdiklerinden vergiden muaftılar. Topluca reaya diye adlandırılan ikinci tabaka ise şehirli (tüccar, zanaatkâr), göçebe ve köylülerden oluşuyordu. Reaya üretici sınıftı ve vergi vermekle yükümlüydü. Dolayısıyla ikisini birbirinden ayıran temel özellik vergi mükellefiyetiydi³⁰.

Askerîler, ümerâ ve ulemâ olarak iki gruba ayrılmaktaydılar. Ayrıca padişah berâtı ile imamlar, hatipler, mütevellî ve nâzır gibi vakıf görevlileri (mürtezika ile), doğancı, köprücü gibi özel yükümlülükler karşılığı vergi muafiyeti taşıyanlar, seyyidler, şehir kethüdâları vb. görevliler de askerî zümreye dahildi³¹. Ehl-i örf veya ehl-i seyf adı da verilen ümerânın büyük bir kısmı görevlerine belli sürelerle atanmış, doğrudan padişaha bağlı kullardır. Atandıkları yerlerde devlet otoritesini temsil ederler. Bu statünün sağlandığı nüfuzlarının yanında devlet gelirlerinden kendilerine tahsis edilen gelirlerden (görevleri gereği harcamak zorunda oldukları kısmı dışında) özel servet edinme olanaklarına sahiptiler. Yani ekonomik açıdan da toplumda üstünlük elde edebilmekteydiler. Ulemâ ise dinsel otoriteyi, şerîatı temsil ediyordu. Görevleri gereği toplumu yönetmek, eğitmek ve aydınlatmakla yükümlüydüler. Bu, onlara şehir hayatında en üstteki sosyal ve ekonomik konumu kazandırmıştır³².

³⁰ İncalcık, "The Nature of Traditional Society", s. 44; İncalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", s. 50.

³¹ Askerî toplumsal bir tabaka olarak oldukça geniş bir topluluğa işaret etmekteydi. Bu tabakanın kapsamı hakkında bkz. Ergenç, *a.g.e.* 1995, s. 126-127, s. 214; Barkan, Ömer Lütfü, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", TTK Belgeler, III/5-6, Ankara 1968, ss. 1-440; s. 4-9.

³² İncalcık, "Centralization and Decentralization ...", s. 38; Özkaya, "Genel Hatlarıyla XVIII. yüzyılda Osmanlı Sosyal Hayatı", s. 172.

Askerî-reaya ayrımı, toplumun iç dinamiklerinden çok devletin kendi eliyle belirlediği bir ayrıma işaret etmektedir. İncelediğimiz dönemde ve öncesinde devlet sık sık bu ayrıma dayanan düzeni ve korunması gerektiğini vurgulayan fermanlar çıkarmıştır³³. Bu tür belgeler aynı zamanda sosyal tabakalaşma içinde yer alan unsurları açığa çıkardığı gibi onlara yönelik devlet anlayışına da işaret etmektedir. Örneğin 1765 tarihli bir fermanla özetle şöyle denilmektedir³⁴: Memâlik-i Mahrûsemde yaşayan bütün ibâdullahın kadîmden beri konulan kurallara göre düzenlerini sürdürmeleri için her kazâyâ der-saâdetimden birer kadı yahut birer nâib tayin edilir. Askerî taifesini zabta ve ihtiyaçlarını görmeye dahi kânûn-ı kadîm üzere ocaklarından zâbitler tayin edilir ve “*bu vechile umûr-ı reaya ve askerî birbirinden mümtâz ve müstesnâ (ayrı tutulmuş) olduğundan husûslarını sâkin oldukları kazâ hâkimi görmeğe memûr ve askerî taifesinin umûr-ı şer’iyyeye dair olmayan husûslarının der-saâdetime i’lâmı ancak zâbitlerine mahsusdur*”.

Osmanlı, yönetimindeki tüm reayanın (ibâdullahın) düzen içinde yaşamaları için her kazâyâ bir kadı/nâib tayin etmiştir. İkinci olarak devletin taşradaki unsurları olan askerîlerin kontrolü ve idarî işlevinin görülmesi için “zâbitler” (yeniçeri ağası, kethüdâ yeri) görev yapmaktadır. Yukarıdaki belgede vurgulanan bir başka önemli husus ise reaya ve askerînin “mümtaz ve müstesnâ” konumudur. Askerî taifesini umûr-ı şer’iyyeye dair olmayan hususlarının yerelde görülmemesi onların görevleri icabı durumlarına ve görevleri ile ilgili hallerde siviller için bir bakıma dokunulmazlıklarına işaret etmektedir.

Ayrıca resmî belgelerde askerî tabakanın mensupları çeşitli ögücü elkâb ve dualar³⁵ ile bir takım unvanlarla³⁶ da reayadan ayırtılmışlardır. İncelediğimiz dönemde ve Bursa örneğinde bu unvanlara bakalım:

³³ BŞS, B 184, 2a; Konuyla ilgili ayrıca bkz. İpşirli, a.g.m. 1999, s. 222.

³⁴ BŞS, B 184/2a. (Receb 1179).

³⁵ Örneğin beşyüz akçelik bir mevleviyet makamı olan Bursa Kadılığı için kullanılan elkâb şöyleydi: “*Akdâ kudâti’l-müslimîn evlâ vülâti’l-muvahhidîn ma’deni’l-fazli ve’l-yakîn vârisü ulûmi’l-enbiyâ ve’l-mürselîn el-muhtassu bi-mezîd-i inâyeti’l-meliki’l-mu’în*” Bkz. BŞS, B 230/14a. *Kıdvetü’l-emâcid ve’l-âyan, kıdvetü’l-ümerâi’l-kirâm, umdetü’l-müderrişinü’l-kirâm, fahrü’l-müderrişinü’l-kirâm* farklı makamlarda bulunan askerîlere işaret eden diğer elkâblar arasında sayılabilir. Yine bu statüyü vurgulayan dualar arasında *dâme ulüvvühû* (Dârü’-saade Ağası ve Yeniçeri Ağası için), *zîde fezâilühû* (kadılar için) ve *zîde ilmihû* (müderrişler ve

Öncelikle şehirde en büyük ulemâ mensubu olan kadı'nın unvanı “Mevlâna”ydı. Mevlâna bir kadılık rütbesi olan mevleviyet derecesi taşıyanlar için kullanılan bir unvan olduğu gibi “efendimiz” manasına gelmektedir³⁷. Bunun dışında kadı şehirdeki diğer medrese çıkışlı ulemâ ile birlikte “efendi” unvanı taşımaktadır. “Halife”, “molla” ve “fakîh”, imam, hâtip ve muallim gibi görevlerde bulunan ulemâ mensupları için kullanılan unvanlardır³⁸. Molla unvanı ayrıca yüksek dereceli kadılar için de kullanılabilmekteydi³⁹. Ümerâ için kullanılan unvanlara bakıldığında “Bey”, “Ağa” ve “Beşe” unvanları öne çıkmaktadır⁴⁰.

Çoğu kez babası kadı, müderris ya da imam-hatib olan birinin kendisi de aynı mesleğe yönelmektedir. Bu durum unvanlarının da aynı ya da aynı toplumsal zümreye işaret etmesine neden olmaktadır⁴¹. Vesikalarda karşımıza çıkan bir diğer unvan da *Çelebi*'dir. Ergenç, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarına ait sicil kayıtlarından “Çelebi” kelimesinin, “*ilmiye mensuplarının, dinî erkânın, büyük tüccarların oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini, servetlerini sürdüren kimselerin unvanı olarak*” kullanıldığını tespit etmiştir⁴². Bu

nâibler için)” sayılabilir. Bu konuda ayrıca bkz. Gökbilgin, Tayyib, Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992, s. 59-64; Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, s.101-108; Ergenç, a.g.e. 2006, s. 241.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergenç, a.g.e. 2006, s. 241-242.

³⁷ Ergenç, a.g.e. 2006, s. 241; Akdağ, a.g.e., c2, s.71

³⁸ Nalbantoğlu Camii'nin beratlı imamı Mehmed Emin Halife ve Muallim Osman Halife örnek verilebilir. BŞS, B 193/69b. Daha önce de ulemâdan olan bazı mensuplarına değindiğimiz Üryanîzâde ailesinden çok sayıda kişi de Molla unvanını taşımaktaydı. Bkz. B 105/3b.

³⁹ Ergene, Boğaç A.- Ali Berker, “Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: an Empirical Investigation”, *Journal of Family History*, Vol. 34; 25, 2009, s. 45.

⁴⁰ Ergene ve Berker, 18. yüzyılda Kastamonu'da 1712-1760 dönemine ait tereklerde tespit ettikleri idareciler ve onların maiyyetleri ile taşradaki tüm askerlerin (yeniçeriler ve tımarlılar) ağa, beşe ve bey unvanı taşıdıklarını tespit etmişlerdir. Ergene-Berker, a.g.m., s. 29. Bursa Kadı Sicillerinden ise şu örnekleri verebiliriz. Ali Paşazâde İsmail Bey. Bkz. BŞS, B 193/64a; Emir Timurtaş Evkafı'nın mütevellisi Ali Bey. Bkz. BŞS 230/29b; Haremeynü'ş-Şerifeyn Evkafı Yörügânından Yöncü Cemaati Kethüdâsı Ali Bey. B 230/21b. Ayrıca yukarıda yönetici kadroyla ilgili kısımda Bursa Ağası, Yeniçeri Zâbiti ve Hüdâvendigâr Sancağı Mütessellimi gibi şahısların Ağa unvanı taşıdıkları görülmektedir. Bursa Kadı Sicillerindeki tereke kayıtlarında Yeniçeri olan “Beşe”ler oldukça fazladır. Bkz. BŞS, B 155/4a; 34b.

⁴¹ Ergenç, a.g.e. 2006, s. 241. Bu konuda tereke kayıtları önemli bilgiler sunmaktadır. *Müderrisînü'l-kirâmdan es-Seyyid Mehmed Said Efendi* ibn *İmamzâde es-Seyyid Mehmed Said Efendi* 7 Mart 1787 (17 Cemaziyelâhire 1201) Bkz. BŞS.,9a.

⁴² Ergenç, a.g.m. 1982, s. 113.

san bilgiliği, soyluluğu, zenginliği ve saygınlığı ifade etmektedir⁴³. Canbakal da Çelebi'yi askerî ve reaya ayırımına işaret etmeyen sivil bir lakap olarak tanımlamıştır. Ağa ve Beşe olarak tespit ettiği bir takım şahısların başka belgelerde Çelebi olarak geçebildiğini 17. yüzyıl Ayıntâb (Gaziantep) örneğinde göstermiştir⁴⁴. 18. yüzyıl Bursası'na bakıldığında ise Çelebi unvanının askerî ve reaya ayırımından çok toplumsal açıdan itibar sahibi kişilere işaret ettiği görülmüştür⁴⁵.

Genel durum bu şekilde olmakla birlikte konuya unvan merkezli olarak bakıldığında, 18. yüzyılda sadece bu unvanlara göre şahısların aile kökenlerini belirlemek (ümerâdandır ya da ulemâdandır şeklinde) doğru bir kanaat olmayabilir. Özellikle Ağa, Bey ve Beşe gibi sahiplerinin ümerâ kökenli olduğunu düşündürten unvanların, özellikle 17. yüzyıldan itibaren, sonradan edinilebildiği bilinmektedir. Askerî sınıfa dahil olmak isteyenler öncelikle kendilerini ehl-i örften addettirecek bir göreve (mütesellimlik, herheangi bir görevlinin kaymamakamlığı, mukataa mutasarrıflığı) tayin ettirmektedirler. Sonra da bu statülerini koruyabilmek için dergâh-ı âlî kapıcıbaşılığı, dergâh-ı âlî çavuşluğu ya da müferikalık gibi askerîlerin kullandığı bir mansab veya unvanı talep etmekteydiler⁴⁶. Ayrıca babalar ile oğullarını karşılaştığımızda da bu geçişler yine görülmektedir. Örneğin 1709'da (Ramazan 1121) Bursa'da Beytül-mâl-ı âmme ve hâssa Emîni el-Hac Mehmed Ağa ibn Ebubekir *Efendi*'dir⁴⁷. Müderris Sadullah *Efendi*'nin babası ise el-Hac Hasan Ağa'dır⁴⁸. Bu örnekleri çoğaltmak

⁴³ Ergenç, a.g.m. 1982, s. 113.

⁴⁴ Canbakal, Hülya, *17. yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 144. Ergene ve Berker ise 18. yüzyıl Kastamonu sicilleri üzerindeki çalışmalarında Çelebi sanının dinî eğitimle meşgul ya da ulemâ aileleriyle ilişkili kişilere işaret ettiğini belirtirler. Krş. Ergene-Berker, a.g.m. s. 46/13 nolu dp.

⁴⁵ Sicillerde farklı kökenlerden gelen Çelebi unvanlı kişilere Şühudü'l-hâl (davayı izleyenler) arasında, Mahkeme Muhzırı olarak ya da mahalle ya da köy halkı adına konuşmak üzere mahkemeye gelenler arasında rastlanmıştır. Örneğin Şühudü'l-halden es-Seyyid Mehmed Emin Çelebi, Muhzır Ahmed Çelebi, Muhzır Osman Çelebi için bkz. BŞS, B 230/18a, 20a.

⁴⁶ Ergenç, a.g.m.1982, s. 117; Taş, Hülya, "Merkezî-Mutlak Yönetim Modeli İçinde Yerel Unsurlar: Ankara Örneği", *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2008, ss. 191-205, s. 202.

⁴⁷ BŞS, B 155/31b.

⁴⁸ Sadullah Efendi'nin 18 Kasım 1784 (5 Muharrem 1199) tarihli tekesinde varisleri şöyle sıralanmıştır: Zevcesi Şerife Hadice Hanım ebnet mefâhirü'l-mevâlii'l-i'zâm es-Seyyid Mehmed Said Efendi, reşit olmayan oğlu es-Seyyid Abdülvahab Molla, reşit olmayan kızı Şerife Ayşe

mümkündür. Dolayısıyla askerî (ümerâ ve ulemâ) ve reaya mensuplarının belirlenmesinde kişilerin mesleklerinin tespiti önem kazanmaktadır⁴⁹.

Klasik dönemde Osmanlı toplumunda reaya durumundan çıkmak ve askerî sınıfa girmek özel ve nadiren verilen sultan beratı ile mümkündür. Bu da ancak askerî sınıfla kurulan belli bağlantılarla ya da sınırda veya sultanın seferlerinde gönüllü savaşmakla olabiliyordu⁵⁰. Buna rağmen reaya fırsat buldukça askerî sınıfa dahil olmaya çalışmıştır⁵¹. 18 yüzyılda ise iki tabaka arasındaki ayrımın klâsik Osmanlı toplumunun temel karakteristiği olarak görüldüğü 16. yüzyıla göre daha az belirgin olduğu düşünülmektedir⁵². Bu dönemde Rumeli ve Ortadoğu eyaletlerindeki birçok kentteki yeniçeri, topçu ve lağımcı birliklerine çok sayıda zanaatkâr katılmıştır. Faroqhi, bu uygulamanın sosyal yapıdaki değişime etki ettiğini belirtmektedir⁵³. Diğer taraftan askerîlerin reayanın faaliyet alanı olarak belirlenen üretim ve ticaret hayatına ne zaman nüfuz etmeye başladıkları ise tartışmalıdır. Bu konuda genel olarak 16. yüzyıl sonlarında denilmekteyse de⁵⁴ son yıllarda yapılan araştırmalar bu tarihin daha geriye götürülebileceğini ve bunun Osmanlı toplumsal yapısında klasik dönemden bir kopuş olarak görülmemesi gerektiği ileri sürülmektedir⁵⁵. Yukarıda bahsi geçen unvan karışıklıklarında fiilen askerlik yapan zümrelerin üretim ve ticaretle uğraşmalarının etkisi olabilir. Bu

Hanım, annesi Zemzem Hatun ve babası el-Hac Hasan Ağa. Henüz bir vasiye ihtiyaç duyan Abdülvahab'ın Molla unvanı da bu açıdan dikkat çekmektedir. Bkz. BŞS, B 222/39a.

⁴⁹ Konuyla ilgili literatürde de aynı sonuç ortaya çıkmaktadır. Örneğin Süleyman Kaya, incelediği 18. yüzyıl İstanbul Kadı Sicilleri ve İstanbul Ahkam Defterleri'nde "ağa" unvanının çukadar, haseki, müteferrikabaşı, Anadolu kalemi muhızı, Dergâh-ı âli kapıcıbaşı gibi askerî zümreden olanlar için kullanıldığı gibi esnaf kethüdâları ile bir takım tüccar için de kullanıldığını tespit etmiştir. Süleyman Kaya, XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazârî ve Tatbikî Olarak Karz İşlemleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 198. Güçlü Tülüveli de askerî-reaya ayrımında unvanlar hakkındaki genel yargılarla hareket etmenin sakıncalarını Trabzon Kadı Sicillerinden örneklemiştir. Tülüveli, a.g.m. s. 276-279.

⁵⁰ İnalçık, a.g.e. 2003, s. 75.

⁵¹ İpşirli, a.g.m. 1999, s. 222; 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında Bursa'da tacirler arasında askerî sınıfa geçmenin yollarını arayanlar tespit edilmiştir. Ergenç, a.g.e.2006, s. 243.

⁵² Bkz. BŞS, B 193/7a; B 155/34b; Faroqhi, Suraiya, "18. yüzyıl Sonunda Osmanlı Loncaları: Bursa Örneği", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, ss. 133-151, s. 135.

⁵³ Faroqhi, "18. yüzyıl Sonunda Osmanlı Loncaları", s. 135.

⁵⁴ İpşirli, a.g.m. 1999, s. 343; Özkaya, a.g.e. 1985, s. 27-38.

⁵⁵ Kafadar, Cemal, *Kim Varmış Biz Burada Yoğ İken*, Metis Yay. İstanbul 2009, s. 29-37.

karşılıklı içiçelik askerîlerin askerî kimliğini değiştirmezen reayadan olanlara birer asker-zanaatkâr olarak kısmen vergiden muaf olma ayrıcalığı saęlıyordu⁵⁶.

Bu örgütlenmede askerîler içinde yer alan seyyid ve şeriflerin yerine de değinmeliyiz. Askerîyi reayadan ayıran en önemli özellikler berât sahibi olması ve vergi muafiyetiydi. Bu ikisine de sahip olmakla birlikte seyyid ve şerifler homojen bir yapıya sahip değillerdi. Bir seyyid tüccar, çiftçi, şair, şeyhülislam, müderris, kadı, şeyh vs. olabiliyordu. Diğer bir deyişle hem “hizmet veren” hem de “mal üreten” seyyid ve şerifler vardı. Onları bir araya getiren özellik doğumla elde ettikleri asil soyları idi. Toplumun diğer kesimlerinin seyyid ve şeriflere bakışları onların kendi içilerindeki ayrıma göre değişiyordu. Seyyidlik toplum içinde üst tabakadan olmanın verdiği saygınlığı perçinleyen bir işlev görüyordu. Dolayısıyla reayadan olup itibarlarını ve maddî imkânlarını kullanarak kanunî olamayan yollarla seyyidlik hücceti elde edenler askerî sınıfa sonradan dahil olabiliyorlardı. Diğer taraftan toplumsal açıdan düşük statüdeki birisi için seyyidlik tek övünç ve itibar elde etme kaynağı oluyordu⁵⁷.

Sâdât giydikleri yeşil sarıkla toplumun geri kalanından ayrılıyordu. Bütün mahkemelerde ve divanlarda davacılar arasında seyyid ve şerifler bulunduğu takdirde bunların davalarına diğerlerinden evvel bakılmaktaydı. Bu da onların toplum içindeki ayrıcalıklı konumlarının bir işaretidir⁵⁸.

Askerî-reaya ayrımı, Birinci Bölümde ele alınan Osmanlı devlet anlayışının toplumsal hayata yansımasıdır. Devletin kanunlarıyla uzun yıllar yerleştirmeye ve korumaya çalıştığı toplumsal dengenin yukarıdan gelen bir belirleyici olarak toplum üzerinde o yönde bir sosyolojik etkiye neden olduğu görölmektedir⁵⁹. Çoğu zaman reayanın oğlu reaya, devlet görevlilerinin çocukları da yine devlet görevlisi olmuştur. Osmanlı toplumunda birey yönetim açısından askerî-reaya, yerleşim düzeni açısından şehirli-köylü; meslekî açısından çiftçi-esnaf-tacir; dinî aidiyet bakımından müslim-gayrimüslim şeklinde kimliklere

⁵⁶ Faroqhi, “18. yüzyıl Sonunda Osmanlı Loncaları”, s. 135.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, *a.g.e.2005*, s. 69-78.

⁵⁸ Kadılar da aynı muameleyi görüyorlardı. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 169.

⁵⁹ Reyhan, *a.g.e.*, s. 124.

sahipti. Bunlar birbirinden ayrılmış kimlikler değildi. Ancak Osmanlı toplumu birbirisiyle ilişkisi olmayan alt gruplardan oluşmuyordu. Bir birey, aynı anda farklı grupların üyesi durumundaydı. Askerî ve reaya statüsü ise birleştirici ve çoğunlukla kalıcı bir kimlik-aidiyet sağlamaktaydı. Bu örgütlenme modeli 18. yüzyılın sonlarına kadar bir takım değişikliklere uğrasa da devam etmiştir.

1.3. Kent Yönetiminde Etkili Olan Sosyal Tabaka

16. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan askerî ve malî sarsıntılar sonucunda 17. yüzyılda Osmanlı Devleti, artık eski konumunda değildir. Ortaçağın ekonomik ve malî yapısından doğmuş olan tımar rejimi büyük ölçüde çökmüş, yerini ateşli silahlarla donatılmış bir ordu almıştır. Dolayısıyla iltizam sisteminin uygulama alanı tımar sistemi aleyhine genişlemiştir. Bu sistemle birebir ilişkili olan vergi düzeni de daha çok nakdî vergilere dayanır hale gelmiştir. Devlet, uzun ve masraflı savaşların ve Anadolu'daki iç karışıklıkların yükü altında ezilirken yeni kaynak arayışlarına girmiştir. Birçok yetki alanı birer mukataa birimi haline getirildiği gibi olağanüstü hallerde toplanan vergiler de sürekli hale getirilmiştir⁶⁰.

Bu süreçte (tüm 17. yüzyıl) devletin “Osmanlı düzenini” korumaya yönelik aldığı önlemlerin kasıtlı olmadan taşrada yeni bir yönetim gücünün, âyanın yükselişini hazırladığı görülmektedir⁶¹. İncalcık, bu konuda önemli bir etken olarak özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren taşradaki beylerin, kapılarında beslemeye başladıkları sarıca –sekban ya da levend birliklerinin (ücretli asker) verdiği güce dayanarak sultanın icra yetkisini temsil etmeyi bırakma eğilimlerini vurgulamaktadır. Reaya da artık sadece merkezin artan talepleriyle ve güvenlik problemleriyle değil bu yöneticilerin yasadışı topladıkları vergilerle ve diğer başına buyruk uygulamalarıyla da uğraşmaktadır⁶². 17. yüzyıl sonlarından itibaren devlet taşradaki idarecilerin otonomisini sınırlamak-dengelemek için âyanlara

⁶⁰ Bu süreç daha önceki kısımlarda ele alındığı için tekrar irdelenmeyecektir.

⁶¹ Yücel, a.g.m., s. 657; İncalcık, “Centralization and Decentralization ...”, s. 27.

⁶² Ancak yöneticilerin bu tür usulsüzlüklerinin 17. yüzyılda ortaya çıktığını söyleyemeyiz. 16. yüzyıl başlarına kadar uzanan örnekler için bkz. İncalcık, Halil, “Adâletnâmeler”, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 75-190.

başvurmuştur⁶³. Bu dönemde âyan, bulunduğu yerin koşullarına göre değişik roller üstlendi: Merkezin emirlerini yerine getirtme aracı, reayanın koruyucusu, hatta yöneticilerin suistimalleri karşısında kadı'nın destekçisi ya da onu ve diğer şehir idarecilerini yerel çıkarlar doğrultusunda yönlendiren bir fiilî yönetici⁶⁴.

Sonuç olarak 17. ve 18. yüzyıllarda imparatorluğun çeşitli yerlerinde farklı düzey ve niteliklerde bir yerleşme (desantralizasyon) ortaya çıktı. Daha doğrusu düzenin içinde var olan desantralizasyon (adem-i merkezileşme) yönetimde ağır basar hale geldi⁶⁵. İmparatorluğun bazı yerlerinde bir takım âyan aileleri ekonomik ve siyasal işlere egemen oldular. Batı Anadolu'da Karaosmanoğulları, Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Kuzeydoğu Anadolu'da Canikli Ali Paşaoğulları; Rumeli'de Epir'de Tepedelenli Ali Paşa, Aşağı Tuna'nın Belgrad'dan denize kadar uzanan bölgesinde Vidinli Osman Pasvanoğlu ve Arap Eyaletleri'nde ise 18. yüzyıl boyunca Bağdat'ta Büyük Süleyman Paşa'nın ailesi, Musul'da Celîli ailesi ve Mısır'da Ali Bey örnek verilebilir⁶⁶.

18. yüzyılda Bursa'da durum nasıldı? Osmanlı devlet aygıtı taşra ortamında nasıl işliyordu? Yönetenler ve yönetilenler arasında yeni roller elde eden sosyal gruplar kimlerdi? Bu bağlamda âyanın üstlendiği roller nelerdi?

Şehir yönetiminde söz sahibi olan ve halktan ayrışan bir üst tabakanın öne çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yerel halkı yakından ilgilendiren hususları içeren fermanlarda bu tabakanın belli başlı üyeleri (daha doğrusu onların arasından da sıyrılmış olanlar) Bursa Kadısı ve nâibleri, Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi, Kethüdâ yerleri⁶⁷, Yeniçeri serdarları (ağaları) ve âyan-ı vilâyet iş erleri⁶⁸ şeklinde

⁶³ İnalçık, "Centralization and Decentralization ...", s. 28; İnalçık, "Military and Fiscal Transformation..."; Özkaya, *a.g.e.*, 1994, s. 8.

⁶⁴ İnalçık, "Centralization and Decentralization...", s. 28-29.

⁶⁵ Yücel, *a.g.m.*, s. 658-664; Khoury, Dina Rızık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 3.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Aileler ...", s. Quataert, *a.g.e.*, s. 85.

⁶⁷ Kethüdâ Yeri adlı görevli fermanlarda hitap edilenler arasında yer almakla birlikte bu görevlinin incelediğimiz dönemde şehir yönetimine pratikteki katılımıyla ilgili bir kayıt tespit edilememiştir. Mustafa Akdağ, Yeniçeri Serdarı ve Kethüdâ Yeri'nin 1558 Bayezid İsyanı'ndan sonra ortaya çıkmış iki görevli olduğunu ve bu isyandan sonra Kapıkullarının (Yeniçeri ve Altı Bölük Halkı) Anadolu şehirlerinde garnizon kurup, ticaret, esnafılık ve çiftçilik gibi değişik işlerle uğraştıklarını, bunun sonucu olarak da şehir merkezlerinde kadı, subaşı, şehir kethüdâsı

sıralanmaktaydı⁶⁹. Şehir masraflarının tespiti ve halka tevzîinde rol alan Şehir Kethüdâsını ile Pazarbaşını ve şehirdeki seyyidlerin işlerini görmek üzere ulemânın arasından tayin olunan Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamını da dahil etmek mümkündür. Onlar Kadı'nın başkanlığında hareket eden ve gerektiğinde kadılık makamında toplanan bir tür kurulu oluşturmaktaydılar⁷⁰. Kentsel karar vericiler de diyebileceğimiz bu kişileri⁷¹, merkezî yönetim muhatap almakta, yetki vermekte ve aynı zamanda sorumlu tutmaktaydı. Devletin özellikle tüm kazâ ya da sancak halkını ilgilendiren, vergilerin toplanması, eşkıyanın hakkından gelinmesi ve merkezin talep ettiği asker ve mühimmatın (ya da parasının) temini gibi konularda bu kişilerin birlikte hareket etmelerini beklediği söylenebilir⁷². Bunun haricinde bu kurulda pazar fiyatlarının belirlenmesi, şehrin düzeni ve temizliği ile diğer merkezle yazışmayı gerektirmeyen beledî konularda kararlar alınmaktaydı⁷³. Ehl-i

ve diğer ileri gelenlerin yanında yeniçerilerin işleriyle uğraşan “Yeniçeri Serdarı” ile Altı Bölük Halkı”ndan sonra onların işlerine bakan “Kethüdâ Yeri”nin yer aldıklarını belirtmektedir. Aktaran Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s. 151. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁸ Hülya Taş, “iş erleri” tabiri ile beldenin işlerini görmekle görevlendirilenlerin kastedildiğini belirtmektedir ve Kadı Sicillerindeki tespitleriyle bu grupta gerek taşradaki çeşitli görevlilerin vekili olarak gerekse âyan-ı belde olarak yerel unsurların ağırlığına dikkati çekmektedir. İş eri farklı bağlamlarda farklı kişilere işaret etmektedir. Fermanların baş kısmında sayılan resmî görevlilerin sonunda geçen iş erleri tabiri ile fermanın yazılmasına neden olan konuyla bağlantılı olan diğer kişiler kastedilmektedir. (Örneğin esnaf kethüdalar, bilir kişiler). Bkz. Taş, *a.g.m.* 2008, s. 199.

⁶⁹ Örneğin bkz. BŞS, B 184/8 b; B 197/15 a, 17 a.

⁷⁰ İnalçık, “Centralization and Decentralization...”, s. 41. Örneğin 1771 tarihli bir sicil kaydında Hüdâvendigâr Sancağı'ndan talep edilen iki yüz mehâr mekârî develerin aceyleyen tedarikinin emredildiği fermanın meclis-i şer' de “*bi'l-cümle vücûh ve âyan meclis-i şer'-i şerîfe da'vet ve feth ü kırâat*” olunduğu belirtilmektedir. BŞS, B 197/5b.

⁷¹ Faroqhi, 16. yüzyıl sonlarında Çorum'da şehir yönetiminde etkin olan bu kişileri kentsel karar mercileri olarak ele almıştır. Bkz. Faroqhi, Suraiya, “Kent Yöneticileri, Tımar Sahipleri ve Vergiler: Çorum'dan Görüldüğü Şekliyle 16. Yüzyıl Sonu Bunalımı”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. G. Çağalı Güven-Ö. TÜresay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, ss. 315-340, s. 320-327.

⁷² Örneğin Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı Atmaca Paşa'ya ödenecek olan 1740 (1153) senesine ait imdâd-ı hazeriyye vergisinin toplanmasında bütün bu kişiler görevlendirilmişti. BŞS, B197/38 b. Bir başka belgede de Temmuz 1787-Temmuz 1788 (10 Şevval 1201-16 Şevval 1202 dönemine ait şehir masraflarının paylaşılmasında da esnaf kethüdâları ile birlikte âyan ve eşrafın çalıştığı görülmektedir. BŞS, B 105/61 b.

⁷³ İnalçık, *a.g.e.*, s. 41. Mustafa Akdağ, 15. ve 16. yüzyıllarda da şehir yönetiminde kadı'nın başkanlık ettiği bir belediye meclisi olduğunu ve şehir kethüdâsı, muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöp subaşı ve esnaf kethüdâsı gibi görevlilerden oluştuğunu yazar. Kadı'nın sorumluluğu altındaki dolyısıyla bu meclisin çalışma alanını oluşturan beledî işler ise şehrin düzeni ve temizliği, narhların hakkaniyete uygun olması, üretilen malların standartlara uygun yapılıp yapılmadığının kontrolü, günlük veya haftalık pazarların düzenli bir şekilde kurulması vb.dir. Bkz. Akdağ, *a.g.e.*, c. 2, s. 68.

şer' (ulemâ) ve ehl-i örf (ümerâ) ile âyan kökenli bu kişiler aynı zamanda şehir yönetiminde merkezin sosyal kontrolü sağlama araçlarıydılar. Klasik dönemde taşradaki görevlilerin (kadı ve bey) rotasyonu ile yerel ileri gelenlerle yapılabilecek işbirlikleri olabildiğince engellenmiştir. Bu yolla devlet, toplumu organize muhalefet hareketlerinden ve istismarlardan büyük ölçüde koruyabilmiştir⁷⁴. İncelediğimiz dönemde ise devletin âyan ve eşrafi yönetime daha çok kattığı görülmektedir.

Bursa Kadı Sicillerinde merkezin bu etkin kişilere hitaben gönderdiği birçok ferman bulunmaktadır. Örneğin 23 Eylül 1740 tarihli bir fermanla Nadir Şah tarafından İran'dan İstanbul'a gönderilen elçi ve maiyyeti ile getirecekleri fillerin günlük ihtiyaçlarının karşılanması, Anadolu eyaletinde geçecekleri sancak ve kazâ ahaliilerine (bir kısım vergilerine karşılık tutulmak üzere) yükümlülük olarak bırakılmıştır. Hüdâvendigâr Sancağı'nda elçinin kervanının masraflarının tedariki için yukarıdaki şahısların/kurulun merkezden tayin edilen Mihmandar Derviş Mehmed'le çalışacağı bildirilmektedir⁷⁵.

İncelediğimiz dönemde devlet için önemli bir sorun olan eşkıyaların yakalanması ve güvenliğin sağlanması konularında çıkarılan fermanlarda yerel işbirliğine duyulan ihtiyaç vurgulanmaktadır. Örneğin, Anadolu'nun Sağ Kolu'ndaki tüm ilgililere gönderilen Temmuz-Ağustos 1739 tarihli bir fermanla⁷⁶ taşrada söz sahibi aktörler daha ayrıntılı verilmiştir: "Eyalet mutasarrıfı olan vezirler, alaybeyleri, sancak mutasarrıfları, kadılar, nâibler, mütesellimler, mübâşir ve havâs ve evkaf ve zeamet voyvodaları, kethüdâ yerleri, yeniçeri serdarları vekilleri vesâir zâbitân ve âyan ve âyan-ı vilâyet". Bunların hepsi Üsküdar'dan Halep ve Şam'a varıncaya kadar yolların eşkıyadan temizlenmesiyle görevlendirilmişlerdir. Burada dikkati çeken diğer bir husus reyaya da sorumluluk verilmesidir. Halkın eşkıyaya karşı önemsemez tavrının görülür ve eğer halk eşkıyayı def etmeyip göz yumar ise eşkıyanın verdiği zararın iki katının isteneceği

⁷⁴ Abacı, Nurcan, "Osmanlı Kentlerinde Sosyal Kontrol: Araçlar ve İşleyiş", *Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlı'ya*, haz. G. Kut, F. B. Yılmaz, Simurg Kitapçılık, İstanbul 2005, ss. 101-110, s. 103.

⁷⁵ BŞS, B 197/52a-b. Aynı konuyla ilgili B 197/51 a-b.

⁷⁶ BŞS, B 197/22 a. (Rebiülâhire 1152).

gibi ayrıca ceza verileceği belirtilmektedir. Burada birbirlerine kefil sayılacaklarının da vurgulandığı görülmektedir. Reaya ülke topraklarında eşkıyalığın giderilmesi için 17. yüzyılın sonlarında da görevlendirilmekteydi. Bu dönemde sekbanlar ciddi bir güvenlik sorunu olarak ortaya çıkınca devlet, reayayı sancakbeylerinin, mütesellimlerin, subaşlarının, keyhüdâ yerlerinin, yeniçeri serdarlarının, köy zâbitlerinin ve kethüdâlarının kumandasında olmak üzere dağ ve vadilerde saklanan sekbanları temizlemekle görevlendirmişti. Reayadan oluşturulan bu güçlere de *nefir-i âm* denilmekteydi⁷⁷.

Kent yönetiminde etkin olan sosyal tabakanın önemli bir parçasını “âyan-ı vilâyet” oluşturuyordu. Topluca şehir ileri gelenleri diyebileceğimiz âyan, 18. yüzyılda molla, kadı, müftü, müderris gibi din adamları ile tarikat şeyhleri ve nakîbleri; keyhüdâ yeri ve yeniçeri serdarı gibi kapıkulları ve bunların mâzul ve emeklileri ile çocuklarını; bezzaz, kemhacı, kuyumcu gibi değerli eşya ticareti yapanları; kasabbaşı, bakkalbaşı, pazarbaşı gibi esnaf liderlerini ve şehir kethüdâlarını içine almaktaydı⁷⁸.

Tanımın kapsamından da anlaşılacağı üzere şehrin tüm ileri gelenlerinin yönetimde doğrudan söz sahibi olduğunu söyleyemeyiz. Âyan ve eşraf statüleri, servetleri ve sosyal konumları farklılık içeren gruplardan oluşuyordu. Har sancakta ve kazâda âyan içinde de büyükten küçüğe doğru bir sıralanma vardı⁷⁹. Dolayısıyla bu kişiler arasında servet ve itibar olarak sivrilenlerin kadı ve diğerleri ile birlikte

⁷⁷ İnalçık, “Military and Fiscal Transformation...”, s. 300-301; Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 69. Ankara Şeriye Sicillerinde 1692 (Zilhicce 1103) tarihli bir fermanla reayanın eşkıyanın hakkından gelinmesi için görevlendirilenler arasında sayıldığı görülmektedir. Bkz. Ankara Ş.S. 72/213; Oğuzoğlu, “Change in the Ottoman State Order ...”, s. 55. Bu noktada birbirine kefil sayılmanın ise yeni bir uygulama olmadığını belirtmeliyiz. Osmanlı merkezinin genel güvenliğin sağlanması ve korunması için başvurduğu en önemli tedbir kefillik uygulamasıydı. Failleri bulunamayan suçların cezası tüm yerleşim biriminden çıkarılmaktaydı. Bu yolla birçok olay reaya tarafından ortaya çıkarılıp kadı siciline kaydettirilmekteydi. Bkz. Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 149; Abacı, a.g.m. s. 106. Eşkıya sorunu hakkında çıkarılan benzer bir ferman için bkz. BŞS, B 184/8b.

⁷⁸ Bu toplumsal grubun içinde askerilerin oranının artışı 17. yüzyıl olarak tarihlendirilmektedir. Âyanın kapsamı hakkında bkz. Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki «Eşraf ve A’yan» Üzerine Bilgiler”, s. 106; İnalçık, “Centralization and Decentralization...”, s. 37-38; Göçek, *a.g.e.*, s. 136 ve 54 nolu dipnot; Şahin, Canay, *The Rise And Fall Of An Âyan Family In Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 29; Mert, a.g.mad. s. 195-196.

⁷⁹ Akdağ, Mustafa, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8-12, sa: 14-23, Ankara 1970-74, ss. 51-61; s. 53.

şehir adına karar verenler arasına girdikleri söylenebilir. Bunun dışında Şehir Kethüdâsı, Pazarbaşı ve Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamı âyan kapsamındaki kişilerdir. Şehir Kethüdâsı ve Pazarbaşı altı ayda ya da bir yılda bir kazâ halkına tevzî edilen şehir masraflarının tespiti ve paylaştırılmasında görev almaktaydılar⁸⁰. Pazabaşılık ise (özellikle yüzyılın sonlarında) bir mukataa olarak işletilmekteydi. Dolayısıyla bu görevi elde etmek belirli bir maddî birikime sahip olmayı gerektiriyordu⁸¹. Ayrıca incelediğimiz dönemde yeni bir uygulama olarak her kazâda âyan-ı vilâyet arasından bir âyanın seçildiği⁸², bu kişinin de reîsü'l-âyan ve aynü'l-âyan gibi unvanlarla anıldığı görülmektedir⁸³. Reîsü'l-âyan seçimi kadı siciline geçirilmekte ve vali buyruldu ile resmiyet kazanmaktaydı. Dolayısıyla bu işlem yerel bir nitelik taşıyordu⁸⁴. 18. yüzyılda Bursa'da tespit edebildiğimiz tek âyan reisi/baş âyan Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa'dır. 20 Ekim 1784'te ölen Hüseyin Ağa önce âyan sonra da baş âyan olarak şehir yönetiminde uzun yıllar etkin olmuştur⁸⁵.

Bursa Sancağı'nda yönetilenleri ilgilendiren konulara ilişkin merkezî devletin yetkilendirdiği kurulun başkanı kadıdır. Bursa Kadısı bir yıllığına atanmış bir memurdu. Dolayısıyla yerel bir kimliği yoktu. Her ne kadar Haremeyn-i

⁸⁰ Örneğin Temmuz 1787-Temmuz 1788 ait masraf defterinin hazırlanmasında Süleyman ve Ömer Çelebiler Şehir Kethüdâları olarak görev almışlardır. BŞS, B 105/61b.

⁸¹ Bkz. BŞS, B 203/1a/1.

⁸² Seçimi halkın, yalnız belde âyanının ve son olarak da hem halkın hem de âyanın yaptığı yönünde farklı bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Mutaftçieva, V.P., "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi", *Tarih Dergisi*, sa: 31, İstanbul 1977, ss. 163-182, s. 167; Mert, a.g.mad., s. 196. Beşirli de seçime devlet yöneticilerinin müdahale edebildiğini belirtmektedir. Beşirli, Mehmet, *Orta Karadeniz Kentleri I, Tokat (1771-1853)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yay., Tokat 2005, s. 97.

⁸³ Özkaya bu uygulamanın 18. yüzyıl başlarına dayandığını 1712 tarihli bir belgeyi göstererek belirtmiştir. Konuyla ilgili bkz. Özkaya, a.g.e. 1994, s. 114-118; Krş. Mert, a.g.mad. s. 196; İnalçık, "Centralization and Decentralization...", s. 44-46;

⁸⁴ Bu durumun bazı istismlara neden olduğu gerekçesiyle 1765 tarihinde Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın icraatıyla bu uygulama merkezî yönetimin oluruna sokuldu. Bu karar âyan seçimlerinde merkezî kontrolü arttırmak içindi. Ancak imparatorluğun her yerinde istikrarlı olarak uygulanmamıştır. Şahin, a.g.tz., s. 30; Baykal, Bekir Sıtkı, "Âyanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", *Belgeler*, c.1., sa: 2, Ankara 1965, ss. 221-225, s. 221; Mert, a.g.mad. s. 197.

⁸⁵ Dilekçi, Fatih, Cizyedârzâde Ahmed Bahâüddin ve "Fetihnâme"si, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2003, s. 9-10. Kepecioğlu da, Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın baş âyan olarak tespit edebildiği icraatını yazmıştır. Bunlar 1766-1783 yılları arasındadır. Yani 17 yıllık bir döneme işaret etmektedir. Kepecioğlu, a.g.e., c. 2, 197-199.

Şerifeyn Evkafı reayasının adlî işleri bu evkafın müfettiş vekilleri tarafından görüldüğü için yetkisi kısıtlanmış olsa da kadı, hem askerînin hem reayanın şikayet merciiydi⁸⁶. Kepecioğlu, Bursa'ya yeni kadı geldiğinde eşrafın uzak mesafeden kadıyı karşıladığını ve top atıldığını bu suretle kendisine bir tören yapıldığını belirtmektedir⁸⁷. Kadı nâiblerini yerel ulemâdan seçmekteydi. Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş vekilleri de yereldendi. Dolayısıyla şehirde kadı dışında hüküm veren yerelden kimseler mevcuttu. Bunun dışında merkezin de idarî konulara âyanı dahil etmesi⁸⁸ ile kadı'nın etrafının duruma göre onun kararlarını destekleyen ya da karşı çıkan yerelden kişilerle çevrildiğini göstermektedir. Bursa Kadısı'nın şehir âyanının şahsî çıkarlarına göre hareket ettiğini resmen gösteren bir kayda rastlanmamıştır⁸⁹.

Şehirde en büyük ehl-i örf yetkilisi (vekili) konumunda olan mütesellim ise âyanla iyi geçinmek durumundaydı. 13.01.1767'de Bursa'ya gelen Niehbuhr'un gözlemleri buna işaret etmektedir⁹⁰: “*Vilayetin büyük ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine nispetle sık bir nüfusa mâlik olmasına rağmen Bursa'da paşanın gücü az*⁹¹. Çünkü Bursa'da büyük ailelerin temsilcileri olan âyan sınıfı çok zengindir ve eğer bunlar bir paşa hoşlarına gitmezse onu azlettirmeyi ve para vasıtasıyla Bâbiâli'den işlerine uygun bir memuru tayin ettirmeyi pekâlâ bilirler. Ben Bursa'da iken paşa şehre geleli henüz iki ay olmuştu. Âyan sınıfı saraya şikayet ederek, paşanın gayrı kanunî bir suretle Hıristiyanlardan para sızdığını söylediler ve Bursa'dan alınmasını istediler. Bu talep yerine getirildi. Bunun üzerine paşa da İstanbul'a bir haberci göndererek hasta çocuğunun iyileşmesine kadar Bursa'dan ayrılışının ertelenmesi ricasında bulundu. Buna rağmen âyan takımı kendisini şehirden ayrılmak zorunda bıraktı”.

⁸⁶ Singer, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. S. Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 38.

⁸⁷ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2., s. 261.

⁸⁸ Merkezî yönetim incelediğimiz dönemde sıkça âyan-ı vilâyete başvuruyordu. Merkez verdiği emirlerin yerine getirilmesinde ve talep ettiği asker ve mühimmatın sağlanmasında bu şahısların itibar ve servetlerine güveniyordu. Özkaya, *a.g.e.*, s. 159.

⁸⁹ Bu konu Dördüncü Bölüm'de tekrar ele alınacaktır.

⁹⁰ Günaydın-Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 72.

⁹¹ Niehbuhr bunun nedenini sadece âyanın zenginliğine bağlamaktadır. Yukarıda ele alındığı üzere Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıflarının (ve daha sonra mütesellimlerinin) otoritesi ve gelirleri sancaktaki serbestiyet üzere idare edilen alanların genişliği nedeniyle de sınırlanmaktaydı.

Niehbuhr'un bahsettiği Paşa, Kepecioğlu'nun verdiği vali listesine göre Cevher Paşa olmalıdır⁹².

Bursa Âyanının, yöneticileri azlettirerek istediklerini göreve getirme gücüne sahip olduğu daha sonra da görülmektedir. Ocak 1782'de yeni mütesellim olan Seyyid Abdülkadir, genç ve idare becerisi olmadığı yönündeki şikayet üzerine azledilmiştir. Yerine eski mütesellim Hafız Seyyid İsmail tayin edilmiştir. Ancak bu sefer de *Bursa Nakîbü'l-eşrafi* ve *Turnacıbaşı*⁹³ (Serturna), Seyyid İsmail askerleri ve seyyidleri tutup hapsettiği için Seyyid Abdülkadir'in tayinini istenmiştir. Bu durum karşısında merkez kendi ya da sancak mutasarrıfının uygun gördüğünü atamak yerine, kimin Hüdâvendigâr Sancağı mütesellimliğine layık olduğunu yine şehir ileri gelenlerine sormuştur. Sonunda Bursa Kadısı ve Haremeyn Müfettiş Vekili tarafından iki kıta i'lâm ve âyandan Eşrefzâde Abdülkadir ve Cizyedarzâde Hüseyin başta olmak üzere Bursa ulemâsının isimlerini taşıyan bir arzuhal ile Hafız İsmail'in göreve lâayık olduğu (cümlelerin muhabbetini kazanmış, ahlakı ve tavırları tecrübe edilmiş ve eşkıyayı def etmeye muktedir olduğu için) bildirilmiştir⁹⁴. Bu olay 18. yüzyıl Bursası'nda yerleşmenin hangi boyutlara ulaştığını göstermesi açısından özellikle önem taşımaktadır. En azından 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mütesellimin tayininde Bursa âyanının doğrudan söz sahibi olduğu görülmektedir. Görevde kalması ya da azli de âyana bağı olan mütesellimin âyan-ı beldenin desteğini sürekli kılmaya çalışarak kendisine karşı organize bir muhalefet oluşturmalarına engel olması gerekmektedir.

⁹² Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.4, s. 217. Bilindiği üzere bu dönemde mutasarrıf olanlar sancağa pek gelmiyorlardı. Dolayısıyla bu şahsın Cevher Paşa'nın kendi maiyyetinden görevlendirdiği bir mütesellim olma ihtimali vardır. Ancak 1785'te ber vech-i mâişet Hüdâvendigâr Sancağı kendisine tevcih edilen Tahir Ömerzâde Şeyh Osman da ailesiyle birlikte Bursa'da ikamet etmiştir ve onun döneminde de sancak mütesellim ile idare olunmuştur. BŞS, B 101/20a. Konu Dördüncü Bölümde tekrar ele alınmıştır.

⁹³ Turnacıbaşı Yeniçeri Ocağında bir sınıf askerî birliğin başıdır. Bkz., Pakalın, *a.g.e.*, c.3, s. 535.

⁹⁴ Bu olayla ilgili olarak başka bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Kepecioğlu ayrıca Hafız Seyyid İsmail'in daha önce de 1759'da mütesellim tayin edildiğini, 1782 sonrasında (başka kimselerin atandığı dönemler olmakla birlikte) 1791 yılına kadar mütesellim olarak icraatından bahsetmektedir. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.2, s. 249; 251; Dilekçi, *a.g.tz.*, s. 20.

Havâs, evkaf ve zeamet voyvodaları⁹⁵ serbestiyet üzere olan dirlikleri asıl mutasarrıfları adına yöneten kişilerdi. Tespit ettiğimiz kayıtlardan bu kişilerin birer yıllığına atanan mukataa mültezimleri olduğu görülmektedir. Onlar, devletin taşradaki gelir kaynaklarını dolayısıyla toprağın kullanımını (tarımı) denetim altında tutmaktaydılar⁹⁶. İncelediğimiz dönemde mültezimlik hem âyan olmak için kullanılan bir yoldu hem de servet sahibi olanların erişebilecekleri bir yatırım aracıydı. Âyan bu dönemde, çift-hâne sistemine bağlı mîrî arazinin büyük kısmını mukataa olarak tasarruf altına almıştı. Bunun dışında iltizam tuttukları yerlerde örf yetkilisi (idareci) konumundaydılar⁹⁷.

Yeniçeri Serdarı olarak geçen görevlinin Bursa Ağası ve Yeniçeri Zâbiti olarak karşımıza çıktığına daha önce değinilmişti. Yukarıda bahsi geçen Turnacıbaşı Bursa Ağası/Yeniçeri Zâbiti olmalıdır. Ayrıca Nakîbü'l-eşraf Kaimmakamı gibi onun da merkeze yazılan arz ve şikayetlerde ismi olmaktadır. Bursa Ağası, şehirde türeyen eşkıyanın def edilmesi ve şehir güvenliğinin sağlanmasından sorumluydu. Şehirdeki yeniçeriler⁹⁸ de onun emrinde ve denetimindedir. Ancak şehirdeki tüm yeniçerilerin onun kolluk kuvvetini oluşturmadıkları, önemli bir kısmının üretimle uğraştıkları unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu görevli hakkında net yorumlar ancak daha fazla veriye ulaşılmasıyla mümkün olabilir.

⁹⁵ Akdağ, bu kişilere voyvoda dışında zâbit ve 15. yüzyılın başlarına kadar naip de denildiğini belirtmektedir. Konuyla ilgili bkz. Akdağ, *a.g.e.*, c.2, s. 263.

⁹⁶ İnalçık, s. 25.

⁹⁷ 31 Mart 1704 (Evahir-i Zilkade 1115) tarihli bir tereke kaydında *müderresini'l-kirâm Vanîzâde es-Seyyid Süleyman Efendi ibn el-merhûm Mehmed el-Vani Efendi*'nin terekesinde Hasan ve Marmaracık köylerinin iltizamı bulunmaktaydı. Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed Han Mahallesinde oturan ve müderres olduğunu gördüğümüz Süleyman Efendi'nin tek uğraşı bu iltizamlar değildi. Hasan ve Kestel köylerinde çiftlikleri, Kızık köyünde bir evi, bağları, bahçeleri çok sayıda hayvanı vardı. Toplam serveti 4195,5 guruştı. BŞS, B 188/ 23a. Babası Vanî Efendi (öl. 1685) Padişah Hocası iken Bursa yakınlarında Kestel'e sürgün edilmiştir. Burada büyük bir camii, imarethane ve medrese yaptırmıştır. Dolayısıyla oğlu Süleyman Efendi'nin Kestel'deki çiftliği ve gelirlerinin kaynağı babasının mirası olmalıdır. Süleyman Efendi'den sonra da ailenin servet ve itibarını koruduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Özcan, Abdülkadir (Haz.), *Anonim Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 251; Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.2, s. 218. Vanî Mehmed Efendi, *Münşeât*, haz. M. Yalar, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa t.y., s. 5.

⁹⁸ Kepecioğlu, 1794'te Bursa ve mahallelerinden 500 nefer yeniçeri yazıldığını belirtmektedir. Bkz. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 4, s. 247.

1.3.1. Mütégallibelik

18. yüzyılda Osmanlı taşrasının önemli bir karakteristiği de mütégallibelik hareketleriydi. Bu kişiler devletten aldığı otoriteye ya da itibarına ve servetine dayanarak kanuna aykırı yollarla bir takım haklar elde etmeye çalışıyorlardı⁹⁹. Mütégallibeler mütesellim, zâbit, yeniçeri, kadı, nâip, şeyh gibi görevliler ile yerel eşraftan çıkmaktaydılar¹⁰⁰. Bu nedenle “mütégallibe” bir kısım araştırmacılar tarafından âyana ve ona göre daha küçültücü bir manayla kullanılan derebeyiyle eş değer bir sıfat gibi kullanılmıştır¹⁰¹. Ancak incelediğimiz belgelere dayanarak mütégallibe tabirinde “âyanın” değil, “kanun dışı harekette bulunmanın ve zorbalığın” temel belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.

Arşiv belgelerinde *zaleme* veya *cebâbire* olarak da geçen bu kişilere¹⁰² incelediğimiz dönem öncesinde de rastlanmaktadır. Ancak 1683'te başlayan Avusturya Savaşları'yla birlikte mütégallibelik hareketlerinde artış olduğu düşünülmektedir. 1699'da Karlofça Antlaşması'ndan sonra bu hareketler artarak devam etmiştir¹⁰³. Bu dönemde devlet Anadolu'da ortaya çıkan mütégallibelerle birlikte eşkıyalar, leventler, ile güvenlik sorunu yaratan göçebe aşiretleri ile başa çıkmaya çalışmıştır¹⁰⁴. Dolayısıyla kanun dışı yollarla etkinlik kazanma girişimindeki artış taşra yönetim düzenindeki yerelleşmeyle paralel ve onunla ilişkili olarak değerlendirilmelidir.

Bursa'da da 18. yüzyılda kent içinde ve kent çevresinde bu tür hareketlerin görüldüğü resmî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Haziran 1737 tarihli bir

⁹⁹ Mütégallibe kelime olarak “ zorla ve galebe çalmağla bir hakkı elde eden, zorba, gasıb” anlamına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Samî, *Kamûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1281.

¹⁰⁰ Şener, Cengiz, İstanbul Ahkâm ve Atik Şikayet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 62.

¹⁰¹ Akdağ, a.g.m., s. 54-57. Konuyla ilgili olarak Canay Şahin de derebeyinin genellikle toprak beyini ifade ederek kullanılsa da Osmanlı'da kullanımının güç odağı-nüfuz sahibi anlamında olduğunu belirtir ve bu kavramı zor kullanan –gasp eden anlamındaki mütégallibeden ayırır. Şahin, a.g.tz., s. 24.

¹⁰² Şener, a.g.tz., s. 62.

¹⁰³ Özkaya, a.g.e.1994, s. 59.

¹⁰⁴ Özkaya, a.g.e.1994, s. 60.

belgede¹⁰⁵ Hıdırlık Mahallesi'nde bulunan Nilüfer Hatun Mescidi'nin İmamı ve mütevellisi olan Mustafa vefat edince bu görevler oğlu Ahmed Halife'ye tevcih edilmiştir. Durum böyle iken yine Bursa sakinlerinden “mütegalibeden Şeyh Mehmed bin el-Hac Abdurrahman” Nilüfer Mescidi imamlığını usulsüz bir şekilde kendi üzerine berat ettirmiştir¹⁰⁶. Ahmed Halife'nin kadıya başvurmasıyla Şeyhin bu yaptığının “şer'e aykırı” olduğuna karar verilerek Ahmed Halife'ye vazifesi geri verilmiştir. Şeyh Mehmed, malına ve çevresine güvenerek bu görevi tekrar üzerine almaya çalışmıştır. Bu kez haksızlığı İstanbul'da Rumeli Kazaskeri huzurunda tespit edilmiştir. En son Ahmed Halife'nin canına kastetmesiyle bu şahsın Bursa'dan sürülmesine karar verilmiştir. Burada Şeyhin amacını gerçekleştirmek için padişahı temsil eden görevlileri hiçe sayarak her yolu denediği görülmektedir.

Nisan 1776 tarihli bir başka belgede¹⁰⁷ Karakeçilü cemaatinden Doğucalı Halil Oğlu Veliyüddin'inin Bursa'nın Hisar Mahallesi sakinlerinden “*zalemeden*” Deli Ömer'den şikayetçi olduğunu görmekteyiz. Deli Ömer, altı yıl önce 1.596 guruş kıymetinde 266 adet koyununa haksız yere el koymuştur. Mart 1771 tarihli bir fermanla olayın yerinde şer' ile görülüp Veliyüddin'e hakkının verilmesi emredilmiştir. Ancak bu mümkün olmayınca Mayıs 1774'te ikinci bir ferman yollanmıştır. Bu sefer de Deli Ömer, yine Bursa sakinlerinden “*zaleme Cafer Ağa dimekle ârif kimesnenin hizmetinde olduğundan*” onun desteğini alarak emre karşı gelmiştir. 1776 tarihli fermanda ise mağdurun hakkının ödenmesini sağlamak için hem Karakeçilü Cemaati'nin zâbiti hem de merkezden tayin edilen Çavuş Veli ve Bursa Kadısı marifetiyle davanın görülmesi, Veliyüddin'e parasının teslimi emredilmektedir. Bir başka kayıt¹⁰⁸ bu arada bir de sulh yapıldığını gösterse de Deli Ömer'in kasablara satarak haksız kazanç sağladığı koyunların bedelini bir türlü sahibine tam olarak ödemediği anlaşılmaktadır. Bundan sonraki gelişmelerin

¹⁰⁵ BŞS, B 197/36b. (Evâsıt-ı Safer 1150).

¹⁰⁶ I.Murad'ın (1362-1389) kızı Nilüfer Hatun tarafından yaptırılan bu mescid Hıdırlık mescidi olarak da geçmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında bu mescidin imamlığının başka problemlere de konu olduğu görülmüştür. Bkz. Alkan Günay, Nilüfer, “17. Yüzyılda Kurulmuş Bir Bursa Dergâhı: Üçkozlar”, *Journal of Turkish Studies(Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, *Şinasi Tekin Hatıra Sayısı III*, Vol.32/II, Harvard University 2008, ss. 1-18.

¹⁰⁷ BŞS, B 207/12a. (Evâhir-i Safer 1190).

¹⁰⁸ BŞS, B 207/12 a.

ne olduğunu bilmiyoruz. Sonuç olarak devlet ve onun memurları 1770-71 senesinde gerçekleşen bir gasp olayını fâili sâbit olduğu halde altı yıl süresince çözüme kavuşturamamıştır.

İncelediğimiz dönemde bir kısım âyan ve âyanlık iddiasında olan kişiler ehl-i örf ve şer'le (askerîlerle) birlikte mütegalibeliğe yönelerek vergilerin toplanmasına engel olabiliyor ya da kendileri halkı vergilendirmeye kalkışabiliyorlardı. Örneğin 1755 (1168) yılında İnegöl Kazâsı'na tabî Geyikli Baba Sultan Evkafı köylerinden Kulbar (Kolyaz)'da hükkâm (kadı ve nâibleri) ve zâbitânın, âyan ve mütegalibeyle birleşip raiyyet rüsûmunu ödemekte olan köy halkından kanuna aykırı avârız-ı divaniyye ve tekâlif-i şakka topladıkları ve ayrıca halka zulm ettikleri kayda geçmiştir. Merkez, şikayet üzerine Kulbar halkının sorunu ile ilgilenilmesi için *Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekiline ve kadıya* tekrar tekrar emr-i şerîf yollanmıştır¹⁰⁹.

Her ne kadar mütegalibelerin halka eziyetleri vurgulansa da bu tür şahıslar ağır vergi yükümlülüklerini yerine getirmek istemeyen halktan da yüz bulmaktaydılar¹¹⁰. Onların destekçisi konumuna geçerek güçlerine güç katmaktaydılar. Mütegalibelik bu süreçte âyan arasına dahil olmak için bir basamak görevi de görüyordu.

Sadece kayda geçenleri tespit edebildiğimiz bu tür olaylar 18. yüzyıl Bursası'ndaki yönetim düzeni içindeki çelişkileri yansıtır niteliktedir. Bir bakıma devlet bir yandan taşradaki idareyi yerelleştirirken bir yandan bu yerleşmenin etkileriyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Taşrada şehir adına karar verenler olarak tanımlanan üst tabakanın mütegalibe hareketlerin de kaynağı olması bunu göstermektedir.

1.3.2. Üst Tabaka İçinde İlişkiler Ağı

Burada başta şehir yönetimine doğrudan etkide bulunan kişileri (kadı, mütesellim, âyan-ı vilâyet, Bursa Ağası vb) ve onlar kadar olmasa da toplum

¹⁰⁹ BŞS, B 122/4b, 12a, 18a.

¹¹⁰ Özkaya, *a.g.e.* 1994, s. 61. Bkz. Âyanlık iddiasında olan Baki Bey oğlu Ahmed de borçlarını ödemek istemeyen ve mukavemet gösteren Üregir ve Çakırlı köyleri eşkıyasını desteklemiştir. Konu eşkıya hareketleri kısmında ele alınacaktır.

içinde sözü geçenleri ve kent ekonomisini çevirenleri (büyük tüccar, tarikat mensupları, imam, hatip gibi ulemâ mensupları ve diğer âyandan kimseleri) kapsayan “üst tabaka”nın kendi içindeki ilişkiler ağı üzerinde durulacaktır.

Osmanlı toplumunda “nâm” (iyi ya da kötü) birçok durumda hayatî önem taşımaktaydı¹¹¹. Kişinin “nâmını” belirleyen ise kendi icraatı yanında kurduğu ilişkilerdi. Bu olgu sadece üst tabaka için değil toplum genelinde geçerliydi. Mahallesiinde iyi ya da kötü tanınıyor olmak bir kişinin suçlu ya da masum olduğunun kanıtlanmasına temel bir işleve sahipti¹¹². Kadılar mahalleden ihraç ve kuyuya haps kararlarını mahalle ileri gelenlerinin başvurusu ve görüşü ile almaktaydılar¹¹³. Hatta bazı kişiler hakkında tüm şehrin ileri gelenlerinin görüşüne başvurulmaktaydı. Örneğin Müderris Makamcı¹¹⁴ Halil’in Bursa’dan sürgün edilmesi kararı *âyan ve eşraf, müderrisîn ve eimme* (imamlar), *hutebâ* (hatipler), *ahâlî-yi vilâyetden* sorularak alınmıştı¹¹⁵.

¹¹¹ Tamdoğan Abel, Işık, “Büyükleri Saymak, Küçükleri Sevmek 18. Yüzyıl Adanası’nda Âyanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Yürütme Üslubu”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sa:1, 2005, ss. 77-90, s. 79.

¹¹² Kadı, mahallelinin ya da esnaf örgütünün bu yetkiyi doğru kullanıp kullanmadığını sorgulamıyordu. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abacı, a.g.m., s. 106-107.

¹¹³ Bu konuda çok sayıda örnek vermek mümkündür. 27 Şubat 1788 (20 Cemeziyelevvel 1202) tarihli belgede Ali Paşa Mahallesi’nden İmam Ahmed Efendi, Mustafa Efendi, es-Seyyid el-Hac Süleyman Ağa, Müezzinzâde Hasan Efendi ve biraderi, Hüseyin Ağa ve ... (boşluk), Müezzin Mehmed Selim Efendi, es-Seyyid Ahmed, Molla Abdullah, Osman Beşe, Es-Seyyid Mustafa Ağa ve es-Seyyid Ali Çelebi meclis-i şer’de bildirirler. İsmail bin Süleyman ve zevcesi Hanife binti Hüseyin’in “kendi hallerinde ırzlarına mukayyed olmadıkları” için mahalleden ihraç edilmelerini talep etmişlerdir. Bu kişilerin Ali Paşa Mahallesi’nden ihraç olunmasına karar verilmiştir. Başvuruyu yapan şahısların hepsinin (çoğu Efendi) bir unvan taşıdığı görülmektedir. BŞS, B 105/ 2b. Kadı’nın kararını alırken dayandığı bu grup hakkında bir başka sicil kaydında “mahalle ihtiyarları” ifadesi görülmektedir. Bu kayıta ise Ali Paşa Mahallesi’nde sâkin Etmekçi Kalfası Halil, kendi halinde olmayıp (yani toplum düzeninin dışına çıkıp) içki içip kadınları rahatsız etmektedir. “Mahallesi ihtiyarları huzûr-ı şer’-i şerife da’vet olunub keyfiyet-i hâli sual olundukda ber vech-i muharrer sû-i hâl üzere olduğu ve muhtac-ı te’dîb olduğunu haber virmeleriyle” iyi hali görülünceye değin kalede kuyuya haps edilmesine karar verilmiştir 17 Nisan 1771 (2 Muharrem 1185). BŞS, B 197/ 3a. Sonradan bu şahsın serbest kalması yine Etmekçiler Kethüdâsının, onun kanuna aykırı hareket etmeyeceğine kefil olmasıyla mümkün olmuştur.(BŞS, B 197/ 3b). Yani bireylerin toplum içindeki konularının belirlenmesinde “diğerleri” önemli bir belirleyicidir. Benzer uygulamalar esnaf birimlerinde de görülmektedir. Bkz. BŞS, B 197/6 a.

¹¹⁴ Makamcılık musukî alanında bestekâr anlamında kullanılmış olmalıdır.

¹¹⁵ 11 Haziran 1740 (Evâsıt-ı Rebûlevvel 1153) tarihli bu belgede İbrahim Paşa Mahallesi’nde sâkin Müderris Abdülgağfur, Kadı’ya bavurarak Müderris Makamcı Halil adlı birini şikayet etmiştir. Halil’in, evinin sokak kapısına katran sürerek namusuna ve ırzına leke sürdüğünü belirtir ve bunu şahitlerle ispat eder. Bundan sonra Müderris Makamcı Halil’in *keyfiyet-i ahvâli*

Birey, içinde yaşadığı toplumda şu ya da bu şekilde yürüttüğü ilişkilerinde daima bir kazanç elde etme bilinciyle hareket etmemektedir. Bununla birlikte Osmanlı toplumunda özellikle politik güce ve dinî otoriteye dayananlarla kurulan sosyal bağların toplumun üst katında yer almak ve yönetici kadrolara katılmak için kullanıldığı daha önce yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir¹¹⁶. Bu tabaka mensupları arasında evlilik yoluyla akrabalıkların kurulduğu, iş ortaklıklarının yapıldığı, borç alınıp verildiği ve komşulukların yaşandığı görülmektedir. Kişilerin kurdukları toplumsal ilişkiler ağının analizinde terekeler temel kaynaklar olarak kabul edilebilir. Terekeler her ne kadar standart veriler sunmaktan uzak olsalar da merhum eğer önemli görülmüşse hakkında sunulan ayrıntılar da artmaktadır¹¹⁷.

Bursa örneğinde özellikle ilmiye mensubu ailelerin evlilik yoluyla akrabalıklar kurdukları görülmektedir. Örneğin Müderris Vanîzâde es-Seyyid Süleyman Efendi'nin eşi *fahrü'l-muhadderât*¹¹⁸ Şerife Hüsniye, Şeyh Es-Seyyid Eşref Mehmed Efendi'nin kızıdır¹¹⁹. 1784 yılında vefat eden Müderris Sadullah Efendi, el-Hac Hasan Ağa'nın oğludur¹²⁰. Kendi terekesinden anlaşılmasa da annesinin ve ailesinin diğer fertlerinin isimlerinden onun Bursa âyanından Çingilli Damadı el-Hac Hasan Ağa'nın oğlu olduğu anlaşılmaktadır¹²¹. Sadullah Efendi'nin eşi ise Mevlânâ es-Seyyid Mehmed Said Efendi'nin kızı Şerife Hadice

sorulduğunda şahsın kendi halinde olmadığı, muallimi olduğu öğrencilerini de kandırdığı ve bu davranışlarını adet edindiği ifade edilmiştir. BŞS, B 197/47a.

¹¹⁶ Osmanlı toplumunda üst tabaka arasında ilişkiler ağı ve bu ağın belirleyicileri hakkında bkz. Ergenç, "Osmanlı Klâsik Dönemindeki «Eşraf ve Âyan»...", s. 114. Quataert, *a.g.e.*, s. 88, Faroqhi, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. H. Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 63. Işık Tamdoğan da Âyanın nam ve itibarlarını oluşturmada sosyal ilişkilerden nasıl yararlandıklarını biri 1750 diğeri 1777 yılına ait Adana Kadı Sicilindeki isimleri ve ilişkilerini fişlemek suretiyle sosyal ağ analizi yöntemiyle incelemiştir. Dolayısıyla araştırmacının bu çalışması konuyla ilgili sistematik veriler sunması açısından kayda değerdir. Araştırmacı *zâde* ile biten aile ismi kullanan şahısları esas almıştır. Tamdoğan, *a.g.m.* s. 77-97.

¹¹⁷ Terekelerin toplumsal ilişkiler ağı açısından kullanımı için bkz. Faroqhi, Suraiya, "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Devvağ Hacı İbrahim'in Serveti", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. G.Ç. Güven-Ö. Türesay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, ss. 199-216, s. 199-200 ve Dip not 81.

¹¹⁸ *fahrü'l-muhadderât* dindar kadınlardan anlamına gelmekle birlikte burada Şerife Hüsniye Hanım'ın itibarını vurgulayan bir lakabdır.

¹¹⁹ BŞS, B 188/22 b. (Nisan 1704/Evâhir-i Zilkade 1115)

¹²⁰ Sadullah Efendi'nin terekesi için bkz. BŞS, B 222/ 39a (18 Kasım 1784/5 Muharrem 1199).

¹²¹ Krş. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.2, s. 154.

Hanım'dır¹²².

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burada dikkati çeken bir diğer husus Seyyid ve Şerife unvanlarıdır. Osmanlı toplumunda bütün Peygamber soyundan olanlara, özellikle de ulemâ ve sufi kesim içinde yer alanlara hürmet gösterilmesi gerektiği düşüncesi hakimdir¹²³. Evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkilerinin toplum içindeki itibara somut etkilerini tespit etmek güçtür. Ancak resmî kayıtlarda özellikle ulemâdan ve tasavvuf ehlinden olan kişiler ve varislerinin isimleri dışında tüm unvanlarının ve mesleklerinin sıralandığı (olabildiğince fazla bilgi verildiği) dikkati çekmektedir¹²⁴.

Bu akrabalık ilişkilerinin kurulmasında ulemâdan ve tasavvuf ehlinden ailelerin birbirleri ile yakın ilişkide olması etkili olmalıdır. Tasavvuf erbabı içinde Şeyhlerin tarikat eğitimlerini genellikle Şeyh olan babalarından ya da diğer aile ve dergâh mensuplarından alsalar da başka dergâhların şeyhlerine de intisap ettikleri görülmektedir¹²⁵. Ayrıca Yadigâr-ı Şemsî'den şeyhlerin eğitim aşamasında bazen aynı şeyhten ve müderrislerden ders aldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Nakşibendî tarikatından Kaltakçızâde Hacı Halil Efendi, 18. yüzyılda birçok şeyhin oğlunun ders aldığı bir müderristir¹²⁶. Ayrıca ulemâ ve tasavvuf ehli

¹²² Şerife Hadice Hanım'ın terekesi için bkz. BŞS, B 222/40b (19 Kasım 1784/ 6 Muharrem 1199).

¹²³ Osmanlı toplumunda toplumun her kesiminden seyyid ve şerifler vardı. Bununla birlikte Sadâttan olan kimselerin ulemâ ve sufi kesim içinde yer almaları gerektiği düşüncesi yaygındı. Çünkü bu iki alanda saygınlıklarını en iyi şekilde temsil edecekleri düşünülmekteydi. Toplumda bu genel kabulün etkisiyle ilmiye mensubu olan çok sayıda seyyid ve şeriflerin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyyid ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 111-112.

¹²⁴ Eşrefzâde ailesinden “fahrü'l-muhadderât Şerife Ayşe ebnet el-merhûm eş-Şeyh es-Seyyid Eşref Mehmed Efendi Hazretleri'nin” varisleri şöyle sıralanmıştır: Zevc-i metrûkesi fahrü'l-meşâyihü'l-kirâm eş-Şeyh el-Hac Mustafa Efendi ibn el-Merhûm eş-Şeyh Mehmed Efendi, Validesi fahrü'l-muhadderât Emine ebnet Mustafa nam Hatun, li-ebeveyn karındaşları umdetü'l-meşâyihü'l-izâm Es-Seyyid Eş-Şeyh İzzeddin Efendi, Es-Seyyid eş-Şeyh Şerefeddin Efendi ve es-Seyyid eş-Şeyh Muhyiddin Efendi. BŞS, B 188/33 b (Ağustos 1704/Rebülâhire 1116).

¹²⁵ Bu konudaki örnekler için bkz. Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 168, 191, 607.

¹²⁶ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 168, 191, 607; Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. yüzyıl)*, 2. b., İnsan Yay., İstanbul 2004, s. 616, 627. Şerif Mardin, ulemâ ve tasavvuf ehlini birbirinden daha ayırmış bir şekilde değerlendirerek şöyle bir sınıflandırma yapmaktadır: Birincisi medrese sisteminde yükselerek, devlet teşkilatı bünyesinde devletin sosyal hayatta kontrol sağlamasını olanaklı kılan ve giderek babadan oğulan geçen aristokratik özellikler kazanan merkez ulemâsı, ikincisi ise halkla birlikte yaşayan, halkın isteklerinin tercümanı olan ve hiçbir şeyi miras yoluyla edinemeyen tarikat mensubu fukara şeyh ve derviş sınıfından oluşan çevre ulemâsı. Mardin bu ikisi arasında dinî değerler arasında tam bir kopukluk olmadığını

meslekî anlamda da iç içe geçmişti. Şeyhler bir yandan imamlık ve hatiblik görevlerinde buldukları gibi ulemâdan kişiler de dergâhların mürşidi olabiliyorlardı. Ayrıca Şeyh durumunda olanların bir kısmı medrese tahsilini bitirdikten ve hatta kadılık ve müderrislik yaptıktan sonra tasavvufa yönelmiş kimselerdi¹²⁷.

Bunlar şehrin ileri gelen ailelerinin birbirleriyle bağlantılarını sürdürmelerini sağlamıştır. Diğer taraftan kadı sicillerinde ulemâ, ümerâ ve yerel ileri gelenlerin mahkeme dışında hangi mekanlarda bir araya gelerek fikir alışverişinde bulduklarına işaret eden bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak düğün, cenaze ve kandiller ile tekke ve zaviyelerde düzenlenen sohbetler, ziyaretler vb. vesilesiyle dergâhlarda ve evlerde toplandıklarını söylemek mümkündür¹²⁸. 42 yıl kendisinin kurduğu dergâhın şeyhliğini yapan Ahmed Gazzî Efendi (öl. 27 Ocak 1738), her sene Rebûlevvel ayında dergâhında mevlit okutturmaktaydı. Bu mevlide şehir âyan ve eşrafından çok sayıda kişi katılmaktaydı¹²⁹. Bu toplantıların şehrin politik ortamına kısmen de olsa yönlendirici bir etkisi olmalıdır. Mehmed Şemseddin'in aktardığı üzere bu mevlitlerden birinde Kadı Mehmed Efendi adında biri mevlidin gereklerini yerine getirmediği gibi bu cemiyetin şer' en günah olduğunu belirtir. Birkaç gün sonra Mehmed Efendi, Simkeş Camii önünde ölü bulunur. Katili bulunamamıştır. Kendisinin cemiyetteki bu hareketinden dolayı cezalandırıldığı görüşü hakim

belirtse de ulemâyı ve tasaavuf ehlini (bizim değerlendirdiğimize göre çok daha) zıt iki kutup olarak almaktadır. Ancak çalışmamız sırasında ulemâ ile tasavvuf ehlinin sadece ortak dinî değerler dışında maddî yaşam anlamında da iç içe geçtikleri görülmektedir. Diğer taraftan tasavvuf erbabını da "hiçbir şeyi miras yoluyla edinmeyen fakir şeyh ve derviş sınıfı" olarak tanımlamak mümkün değildir. Şeyhlik çoğu zaman bir miras hakkı olarak babadan oğula geçmekteydi. Diğer taraftan bir şeyh eğer yeterli görülmez ise şeyhlik başkasına (hatta başka bir dergâhtan birine) verilebiliyordu. Vakfiye şartları gereği başka makamlar da (imamlık ve mütevellilik gibi) şeyhlerin çocuklarına kalabiliyordu. Çok fakir şeyhler-dervişler-dergâhlar olabildiği gibi varlıklı bir âyan ailesi halindeki şeyh aileleri de mevcuttu. Bu nokta da ulemâ ile tasavvuf ehlinin gerek savundukları değerler gerekse sosyo-kültürel açıdan tek bir başlık altında almak mümkün olmadığı gibi çoğu zaman iç içe geçen toplumsal yapılar oldukları görülmektedir. Krş. Mardin, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak "Sivil Toplum", s. 26-27; Çaylak, *a.g.e.*, s. 106; Alkan Günay, *a.g.m.*

¹²⁷ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 315; Kara, Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yay., İstanbul 2004, s. 223, 245; Alkan Günay, *a.g.m.*, s. 9.

¹²⁸ Arpaguş, Hatice K., *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yay., İstanbul 2001, s. 59.

¹²⁹ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 206.

olmuş gözükmetedir¹³⁰.

1.4. Bursa'nın Sosyal Yapısının Bir Ögesi Olarak Sürgünler

Sürgün “bir yerden (gönüllü ya da gönülsüz) uzaklaştırılma, zorla göç ettirilme ya da siyasî iktidarın bir topluluk veya bireyi başka bir yere zorla iskân ettirmesi” olarak tanımlanabilir. Sürgün, Eski Çağdan itibaren toplumların ya da yönetim erkinin başvurduğu bir uygulama olmuştur¹³¹. Osmanlı Devleti'nde sürgün iki amaçla uygulanmıştır. Biri yeni fethedilen yerlerin iskanı için yapılan toplu sürgünler, diğeri işledikleri suçlar sebebiyle kişilerin sürgünleri¹³².

İncelediğimiz dönemde toplu sürgünler “içe dönük” bir nitelik taşır. Yani yeni fethedilen yerlerin iskanı amacıyla sürgünler görülmemektedir. 16. yüzyıl sonlarında Celâli isyanları nedeniyle bir kısım halkın yerlerini terketmesi sonucunda birçok yerleşim yeri boşalmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda harap ve sahipsiz kalan yerlere oymaklar yerleştirilerek buraların ziraate açılması amacıyla toplu sürgünler uygulanmıştır¹³³. Bunun dışında kontrol altına almak ve cezalandırmak amacıyla da aşiretlerin Kıbrıs ve Rakka'ya sürgün edildikleri görülmektedir¹³⁴. Bursa ve civarı bu dönemde bir toplu sürgün yeri değildir¹³⁵. 19. yüzyılda ise Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen göçmenlerin önemli bir kısmı Bursa'ya yerleştirilecek ve böylece kent bir iskan merkezi haline gelecektir¹³⁶.

Ceza amacıyla yapılan sürgünler ise İslam hukukunda ta'zir cezaları kapsamında değerlendirilir. Hakkında belli bir Şer'î ceza olmayan suçlardan dolayı

¹³⁰ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 207-208.

¹³¹ Sürgün kavramı, çeşitli tanımları ve tarihî seyri için bkz. Daşcıoğlu, Kemal, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 17-31.

¹³² Karataş, A. İhsan, *Bursa Sürgünleri*, Emin Yay., Bursa 2009, s. 22.

¹³³ Halaçoğlu, *a.g.e.* 1997, s. 5.

¹³⁴ Karataş, *a.g.e.*, s. 36.

¹³⁵ Bursa, Celâli isyanları nedeniyle göç almıştır. Halaçoğlu'nun konuyla ilgili yaptığı araştırmasında Bursa'nın da aralarında olduğu bazı yerleşim bölgelerinden yapılan toplu bir sürgün görülmektedir. Bir kısım cemaatin asıl mahalleri olan Çukurova'dan firar edip Karaman, Kütahya ve Bursa eyaletleriyle, İçel, Aydın ve Saruhan Sancaklarına giderek perakende olduklarından Çukurova'ya nakl ve iskân olunmaları için 1725'te emr-i şerif çıkarılmıştır. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 86.

¹³⁶ 19. yüzyılda Bursa'da iskan edilen göçmenler hakkında bkz. Dörtok Abacı, Zeynep (Ed.), *Bursa'nın Zenginliği*, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2009.

hükümdar veya nâibi tarafından uygulanan cezalar “*ta’zir*” cezalarıdır¹³⁷. Bu kapsama sürgünle (nefy) bilikte idam, sopa, hapis, kürek ve kalebentlik gibi cezalar girmektedir.¹³⁸. Sürgün cezası İslam hukukunda yol kesenler ile zinâ yapanlara verilecek cezalar arasında yer alır¹³⁹. Ancak Osmanlı Devleti’nde çok çeşitli sebeplerle sürgün yöntemine başvurulduğu görülmektedir.

Osmanlı döneminde Bursa cezalandırma amaçlı yapılan sürgünler için seçilen merkezlerden biriydi. Şehrin bu özelliği konuyla ilgili yapılan araştırmalarda vurgulanmaktadır¹⁴⁰: Kemal Daşcıoğlu *Osmanlı’da Sürgün* adlı kitabında bu açıdan yönetimin tercihlerini istatistikî olarak değerlendirmemiştir. Ancak tespit ettiği sürgünlerde Bursa ve çevresi ile Bozcaada, Limni, Midilli, Rodos adalarının belli başlı sürgün yerleri olduğu görülmektedir¹⁴¹.

Bursa’nın neden sürgün yeri olarak seçildiği incelediğimiz belgelerde belirtilmemektedir. Bununla birlikte kentin merkeze yakınlığı sayesinde sürgünlerin denetim altında (göz önünde) tutulmalarını sağlama düşüncesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Daşcıoğlu da sürgün yapılacak yerlerin seçiminde coğrafi açıdan ulaşımı müsait (daha kolay) yerlerin seçildiğine dikkati çekmiştir¹⁴². Yukarıda sayılan yerlerin deniz yoluyla gidilen yerler olması bu açıdan kayda değerdir. Bursa’ya da sürgünler çoğunlukla kayıklarla getirilmekteydi¹⁴³.

Karataş ise konuyla ilgili olarak Bursa’daki güçlü medrese ve tekke kültürünün de etken olabileceği yorumunu yapmıştır. Şehirde ulemâ ve tarikat mensuplarının yoğunluğunun sağladığı ilmî ve ahlakî ortamın suçluların ıslahını

¹³⁷ Pakalın, *a.g.e.*, c.3, s. 427.

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 36; Karataş, *a.g.e.* s. 37-39.

¹³⁹ Karataş, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁴⁰ Faroqhi, Suraiya, “Bursa’da Cinayet: Bir Cui Bono Vakası”, der. N.Lévy-A. Toumarkine, *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, ss. 68-79, s. 73; Karataş, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁴¹ Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 87-200.

¹⁴² Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁴³ Bkz. BŞS, B 197/ 50b. Karataş, kara yoluyla da sürgün getirildiğini tespit etmiştir. Karataş, *a.g.e.*, s. 291.

olumlu etkileyeceğinin düşünölmüş olabileceğini belirtmektedir¹⁴⁴. Bu konuda 19. yüzyılda Bektaşî tekkelerinin kapatılmasından sonra tarikat müntesiplerinin sürgün edilmesi uygulamasına dayanmaktadır. İstanbul ulemâsı sürgün Bektaşîler için ilmiye mensuplarının yoğun olarak bulunduğu Kayseri ve Birgi gibi yerleri önermiştir¹⁴⁵. Bu yerlere yapılan sürgünler, Bektaşîlerin ulemâ tarafından kontrol edileceğı ve Bektaşîlerin de bu ortam içinde ıslah olacakları düşüncesine işaret etmektedir¹⁴⁶. Ancak incelediğimiz dönemde Bursa'ya sürgün edilen kişiler arasında tasavvuf ehlinin çokluğu söz konusu değildi. Ayrıca Bursa'dan da dışarıya da sürgünler olmaktadır¹⁴⁷. Bursa'nın 18. yüzyılda (tasavvuf ehlinin ve ulemânın etkisinde) çok sakin, suç işlenmeyen bir toplum olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bursa bir sürgün yeri olarak Bozcaada, Limni ve Rodos'la karşılatırıldığında yaşamanın daha kolay olacağı bir yerdi¹⁴⁸. 18. yüzyıl Bursası kalabalık, sosyal ve ekonomik açıdan canlı (16. yüzyıl kadar olmasa da) ve doğasıyla görölmek istenen bir şehirdi¹⁴⁹. Bursa, bu özelliğı ile ikinci sürgün yeri olma özelliğı de kazanmıştı. Hasta odukları veya ailelerinden uzak kaldıkları için sürgün yerlerinin değıştirilmesini isteyen çoğı kişi Bursa'ya aldırılmaktaydı. Bu noktada Bursa'ya gönderilen (nefy edilen) kişilerin sürgüne yol açan kusurlarının hafif olarak sayılması veya onları sarayda koruyan aracılarnın etkisiyle daha iyi bir yer olarak Bursa'ya gönderilmelerinin sağlanması etken olabilir¹⁵⁰. Her ne kadar Bursa, görece hafif bir ceza olsa da sürgün edilenler sosyal ve ekonomik her türlü

¹⁴⁴ Karataş, *a.g.e.*, s. 59. Karataş, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Bursa'ya da Bektaşî sürgünleri olduğunu göstermiştir. Karataş, *a.g.e.*, 246-250.

¹⁴⁵ Uzunçarşılı, İ.Hakki, *Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, 2.b., TTK Basımevi, Ankara 1984, s. 570; Kılıç, Rüya, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sufî Geleneğın Taşıyıcıları*, Dergâh Yay., İstanbul 2009, s. 38; Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 426.

¹⁴⁶ II. Mahmud'un Bektaşîlere karşı siyasetinde dolayısıyla sürgünler konusunda ulemânın önerileriyle hareket ettiği görölmüştür. Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Faroqhi, Suraiya, *Anadolu'da Bektaşîlik*, çev. N. Barın, Simurg Yay., İstanbul 2003, s.157-181.

¹⁴⁷ BŞS, B 197/47a.

¹⁴⁸ Faroqhi, "Bursa'da Cinayet...", s. 73.

¹⁴⁹ Günaydın-Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 63-80.

¹⁵⁰ Karataş, *a.g.e.*, s. 59-60. Örneğın Kethüdâ-yı Sadr-ı âzam Kâtibi Süleyman Magosa Kalesi'ne sürölmüştür. Ancak annesi ve çocukları der-saâdete arzuhal vererek, Süleyman'ın Mogosa'da yapamadığını, zayıflayıp perişan olduğunu belirtmişlerdir. Bunun üzerine Padişah bu zatı Bursa'ya sürmüştür. (Kasım 1765/Evâsıt Cemaziyelâhire 1179) BŞS, B 184/2b.

bağlarından koparılarak cezalandırılmakta, yabancı bir şehirde ikamete zorlanmaktaydılar.

Sürgün edilenler genellikle Divân-ı Hümâyûn Çavuşbaşısı'nın tayin ettiği bir çavuş eşliğinde Bursa'ya götürülmekte ve Bursa Kadısı tarafından Bursa'da ikamet ettirilmekteydiler¹⁵¹. Bazı sürgünler de yola çıkarılmadan önce evlerinde gözaltında tutulmaktaydılar¹⁵². İlgili fermanlarda sürgün olanların affedildiklerine dair emir çıkmadıkça sürgün edildikleri yerlerde ikamete zorlanmaları istenilmektedir¹⁵³. Bursa Kadı Sicillerinde tespit ettiğimiz sürgünler çok çeşitli nedenlerle Bursa'ya gönderilmişlerdir. Nedenler sürgün emirleri dikkate alınarak şu başlıklar altında toplanabilir¹⁵⁴:

- * Görevi kötüye kullanmak ve devlet hakkında ileri geri konuşmak vb. ¹⁵⁵
- * Arabozuculuk-yalan söylemek¹⁵⁶
- * Fahişelik ve fahişelerle görüşme¹⁵⁷
- * Huzuru bozma¹⁵⁸

¹⁵¹ Sürgünlerin sürgün yerlerine ulaştırılmasında çavuşlar dışında kavas, haseki, kapı kethüdâsı gibi görevliler de tayin edilebilmekteydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Karataş, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁵² İstanbul sakinelerinden Hanife adlı bir kadın, Sandalcı İbrahim adlı bir kişiyi dört kez gereksiz yere şikayet etmiştir. Malına ve evladına saldırdığını iddia etmiştir. Sonunda Hanife'nin İstanbul'a ve çevresine yaklaşmamak üzere Bursa'ya sürgün edilmesine karar verilmiştir. "Hanesinde mahbus" olan Hanife çavuş nezaretiyle Bursa'ya getirilecektir. BŞS, B 193/75a.

¹⁵³ Örneğin fahişelik yaparken yakalanan Fatma ve Zeynep isimli kadınların sürgün emrinde Çavuş tarafından Bursa'ya getirildikten sonra Bursa Kadısı tarafından burada ikamet ettirilecekleri ve aksi yönde emir çıkmadıkça başka yere gidemeyecekleri belirtilmiştir. BŞS, B 193/17a-18a; Sürgün emirleri çoğunlukla aynı şekilde düzenlenmiştir.

¹⁵⁴ Bursa'ya ve diğer yerlere yapılan sürgünler ve sebepleri Karataş ve Daşcıoğlu tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz. Karataş, *a.g.e.*, s. 61-256; Daşcıoğlu, s. 87-173.

¹⁵⁵ Örneğin 1741 yılında Eski İstanbul Kadısı olan Hocazâde Efendi, devlet hakkında uygunsuz konuştuğu için Bursa'ya sürülmüştür. Bkz. Subhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 170. Aynı sebeple Mayıs 1760 tarihinde Sadrazam Kethüdâsının mühürdarı olan Muhammed Emin de Bursa'ya sürülmüştür. BŞS, B 193/66b.

¹⁵⁶ Örneğin Seyyid Ahmed, "müzevvir davalara tasaddî itmekle" Bursa'ya sürgün edilmiştir. BŞS, B 197/27a. Dergâh-ı âli topçularından altmış beşinci cemaatin neferatından Mehmed Emin de bed-nihâd (aslı kötü, yaratılışı fena) ve kec-refâtâr (tuttuğu yol aykırı) olup kendi halinde olmadığı için Bursa'ya sürülmüştür. BŞS, B 197/50a.

¹⁵⁷ Ali Paşazâde İsmail Bey'in hazinedarı İsmail, "kendi halinde olmayub bazı fahişe avretlerle" münasebeti nedeniyle Bursa'ya sürgün edilmiştir. BŞS, B 193/64a.

¹⁵⁸ Hırsızlık, eşkıyalığı ve reyaya eziyeti bu çerçevede ele aldık. Bu konuda farklı örnekler bulunmaktadır. Örneğin Edirne Eğrikapı sakinlerinden olan kayıkçılardan denizden karaya çıkma parası diyerek zorla haraç kesen Akbaş İbrahim Bursa'ya sürgün edilmişti. Bkz. B 197/52

* Siyasî nedenler

Askerîlerin sürgün nedenlerine bakıldığında kanuna aykırı hareket etme, devlet hakkında ileri geri konuşma vb. nedenlerin etken olduğu görülmektedir. Tekrarlanan ifadelerle oluşturulan bu fermanlar, sürgün sebepleri ve sürgün edilen kişi hakkında yeterli ayrıntı vermemektedirler. Ancak incelediğimiz dönemde siyasî nedenlerin de yönetim çevrelerinden yapılan sürgünlerde başlıca nedenlerden olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü yukarıda bahsi geçtiği üzere 17. ve 18. yüzyıllarda makam sahibi olmada hâmilik ilişkileri oldukça önem kazanmıştı. Bürokraside önemli mevkilere geçebilmek bu ilişkiler aracılığıyla yürütülen bir takım politik oyunlarla olmaktadır. Ayrıca sarayda gözden düşen bir görevlinin durumundan onun hâmîsi olduğu kişiler de etkileniyordu¹⁵⁹. Sağlıksız bir rekabet ortamının olduğu bu dönemde görevden alınmalar artmıştı¹⁶⁰.

Bu tür sebepler kadı sicillerinde kaleme alınmamaktadır. Ancak Edirne Vakası nedeniyle yapılan sürgünler bu açıdan bir örnek teşkil etmektedir. Vakanüvis Suphî Mehmed Efendi eserinde Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) saltanatının son yıllarında İstanbul Kadısı olan Seyyid Mahmud Efendi'nin, Sultan II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin katli ile sonuçlanan Edirne Vakası sonucunda (1703)¹⁶¹ Feyzullah Efendi'nin *damadı olmak töhmetiyle* Bursa'ya sürgün edildiğini yazmıştır¹⁶². Seyyid Mahmud Efendi III. Ahmed'in saltanatı süresince yirmi sekiz yıl Bursa'da kalmıştır¹⁶³. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğlu İbrahim Efendi ise yine Edirne Vakası sebebiyle

b-53a. Hırsızlık nedeniyle aldığı kürek cezası iyi hali görülünce sürgüne çevrilen Ali de Bursa'ya sürülmüştü. Bkz. BŞS, 79/110 a.

¹⁵⁹ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 117; Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 682.

¹⁶⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15. -17. Yüzyıllar)*, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 114-115. Islahat yazarları da haksız yere azledilmelerin çokluğundan ve rüşvet ve adam kayırmanın yüksek makamlara getirilmede liyakat ve ehliyetten daha önemli hale gelmesinden şikayet etmektedirler. Dolayısıyla bu durumu 17. yüzyıl öncesinde 16. yüzyılın ikinci yarısında da gözlemlediklerini belirtmeliyiz. Bkz. Öz., a.g.e., s. 61, 193.

¹⁶¹ Özcan, a.g.e., s. 252-253.

¹⁶² Suphî Mehmed Efendi, a.g.e., s. 51-52.

¹⁶³ Bu şahıs I.Mahmud hükümdar olunca affedilmiştir. 12 Safer 1145/16 Ağustos 1733'de Rumeli Kazaskerliği'n e 1 Zilhicce 1145/15 Mayıs 1733 tarihinde de şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, 2. Kısım, TTK Basımevi Ankara 1983, s. 473.

Kıbrıs'a sürgün edilmiştir. Daha sonra sürgün yeri Bursa olarak değiştirilmiştir. 1709'da vefat edince Yoğurlu Baba Zaviyesi önündeki Süleyman Çelebi kabristanına defnedilmiştir¹⁶⁴.

Bu olay sırasında tahta çıkarılan III. Ahmed (1703-1730) çok geçmeden Edirne Vakası'nın ele başlarını temizlemek için harekete geçmiştir. 26 Ocak 1704'te asiler tarafından tayin edilen Şeyhülislam İmam Mehmed Efendi de zorbalarla birlik olduğundan Bursa'ya sürülmüştür¹⁶⁵. Diğer bir deyişle yeni Şeyhülislam da makam peşindeyken kurduğu politik ilişkilerin kurbanı olmuştur.

Osmanlı yönetiminin sürgün siyaseti akla bazı sorular getirmektedir. Hırsızlık, zina, reayaya zulm etme gibi çok çeşitli suçları olan kişileri sadece ilgili merkezden uzaklaştırma yoluna gidilmektedir. Şahısları yerinde cezalandırmak-ıslah etmek düşünülmemektedir. Sürgün yöntemi, tekrar bu suçları işlememesi için yeterince caydırıcı mıdır? Sürgünlerin gönderildikleri yerden bir an önce kurtulma isteğiyle suçtan uzak durmaya, göze batmamaya çalışacakları düşünülebilir. Ancak sürgün edildiği yerde tekrar aynı suçları işleyenler olmuştur. Devletin bu sefer yine daha ağır bir ceza vermek yerine başka yere sürgün ettiği görülmektedir¹⁶⁶. Burada problemi çözmek değil, uzaklaştırma çabası daha ön planda görülmektedir. Bu aynı zamanda problemin (çözülmeden) başka bir şehirdeki yöneticiye havale edildiğini göstermektedir.

Yönetim çevrelerinden olup da Bursa'ya sürgün edilenlerin kişisel kusurları, politik davranışları ya da kendilerini uzakta tutmak isteyen rakiplerinin çabaları bu sonucu yaratmıştı. Bursa'da yerelliğin derinleştiği bir dönemde politize olmuş ve üstelik merkezî devlet ile sorunları olan bu şahsiyetler Bursa'nın sosyal ve siyasal yapısını etkileme potansiyeli taşıyorlardı. Bununla birlikte aynı anda şehirde bulunan sürgün sayısının çok fazla olmadığı, yeni sürgünler gelirken eskilerinin de affolunduğu görülmektedir. Ayrıca bu kişilerin uyarılmalarını ve

¹⁶⁴ İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, haz. A. Abdulkadiroğlu, Anıl Matbaa ve Ciltevi, Ankara 1998, s. 418-419.

¹⁶⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.* 1978, s. 42.

¹⁶⁶ Örneğin Dersimli ve Şeyhhacı (Elazığ) eşkıyasının adamlarından olup Bursa'ya sürgün edilmiş olan Kürt Mustafa, kötü hareketlerine devam etmesi üzerine Bursa'dan alınıp Limdi Adası'na sürülmüştür. Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 89.

başka bir yere sürgün edilmelerini gerektirecek bir davranışları olduğuna dair kayda rastlanmamıştır.

II. Bayezid Devri Kanunnâmesinde ferman ve emirlere uymayanların ta'zir ile cezalandırılmaları öngörülmüştür. Bu tür davranışta bulunan kimselerin hapsedilmeleri ve sürgüne gönderilmeleri kanunnâmede yer almaktadır. Sürgün edilen kişilerin evleri hakkında şu hüküm vardır¹⁶⁷: “Sürgün olan kâfirlerin evleri dahi beğliktir. Adam buldukça kiraya verüb akçesin beğlik için zabt eyleyeler. Ve kadı ve dizdar marifetiyle hisar elerine ve azeblere sürgün evleride hallü haline göre tevzî edüb yerleşdüreler”.Yavuz Sultan Selim Kanunnâmesinde de bir mahalle veya kasabadan sürgünle ilgili şu hüküm vardır¹⁶⁸: “Ve dahi bir kimesneyi mahallesi veya karyesi cemaati hırsuzdur ve kahbedir deye şikayet edüp bize gerekmez deyü red etsler, vâkıa müttehem ise, dahi beyne'n-nâs malum ola, mahallesinden ve karyesinden nefy edeler. Eğer mahalle kabl etmezse şehirden süreler”. Osmanlı'da bir de fethedilen yerleri iskân etmek için toplu sürgüne başvurulduğu olmuştur. Örneğin Kıbrıs fethedildiğinde Eylül 1571'de bir toplu sürgün emri çıkarılmıştır¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Akgünüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c.2, s. 16-17, 372; Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁶⁸ Aktaran Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁶⁹ Daşcıoğlu, *a.g.e.*, s. 39.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI TAŞRA DÜZENİNDEKİ DEĞİŞİMİN ETKİLERİ

Bu bölümde çalışmamızın asıl konusunu oluşturan 18. yüzyılda Osmanlı taşra yönetim düzeninin sosyo-kültürel yapıya etkileri ele alınacaktır. Öncelikle 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı mutlak merkezî devlet modelinde görülen değişimlerin etkisiyle reyanın yaşamını doğrudan etkilediğini gördüğümüz eşkıyalık hareketleri ile reyanın üzerindeki ekonomik baskı konusu incelenecektir. Sonrasında ise 18. yüzyılda yönetim düzeniyle doğrudan ilişkili olarak, Bursa'da sosyo-kültürel hayatın öne çıkan öğrelerinden Bursa âyanı ve 18. yüzyılda Bursası'nda tekkeler diğer başlıklarımızı oluşturacaktır.

1. TAŞRA YÖNETİMİNDE ZAYIFLAMA: EŞKIYALIK HAREKETLERİ VE SONUÇLARI

16. yüzyılın sonlarında çıkan Celâli isyanları döneminden başlayarak 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda eşkıyalık yaygın bir olguydu¹⁷⁰. Başiboş köylüler, asî suhteler, resmî çevrelerin başına buyruk mensupları ile muhalif ya da itaatsiz askerler, eşkıyalığı sürekli besleyen kaynaklardı¹⁷¹. Aşağıda ele alınacağı üzere hem eşkıyalığa karışanlar hem de onların yarattığı koşullardan etkilenen üretim ve ticaret erbabı taşra unsurları durumundaydı.

Osmanlı yönetimi de eşkıyalığın yaygınlaşmasında doğrudan bir role sahiptir. 16. yüzyılın ikinci yarısında ateşli silah kullanan asker sıkıntısı içindeki devlet, Anadolu'da silah kullanmasını bilen topraksız gençleri paralı asker olarak tuttu. Devrin kayıtlarında *levend*¹⁷² ya da *gurbet taifesi* olarak geçen bu askerler,

¹⁷⁰ Barkey, *a.g.e.*, s. 145; Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 103.

¹⁷¹ Barkey, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁷² *Levend* teriminin birbiriyle ilişkili çeşitli anlamları bulunmaktadır. Kanunî öncesi dönemde genelde at üzerinde savaşan kimseler için kullanılmıştır. Kanunî'nin padişahlığı sırasında (1520-1566) ise çevresine zarar verebilecek işsiz, güçsüz kimseleri ifade eder olmuştur. Aynı dönemde bu başiboş kişilerin paralı asker olarak tutulmasıyla terimin sekban ile aynı anlamda ve "atlı ve eli tüfekli paralı asker" manasına gelen bir tanım daha kazandığı görülmektedir. Bkz. Barkan, "Timar", s. 844; Barkey, *a.g.e.*, s. 156, 23 nolu dip not.

sefer için ücretleri ödenmediği ya da görevlerine son verildiği zamanlarda celâli çeteleri halinde kırlık alanlarda dolaşarak gittikleri yerlerde halktan zorla azık ve para toplamaya başladılar¹⁷³. Devlet, bunların çıkardığı isyanları bastırırken milis gücü olarak halktan birlikler oluşturma ya da yine bu gruplara dayanma yoluna gidince bir yandan bu isyanları bastırırken bir yandan da onları yeniden üretmiş oldu¹⁷⁴. 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında devlet bu paralı askerlik uygulamasını¹⁷⁵ fermanlarla kaldırmış olmasına rağmen, bu buyruklar bir türlü uygulanamamıştır. II. Viyana Kuşatması ardından kutsal ittifaka karşı verilen uzun savaş yılları (1683-1699) ve 1723'te başlayan İran Savaşı'nda fazla sayıda askere duyulan ihtiyaç bu uygulamaların sürdürülmesini gerektirmiştir¹⁷⁶.

Buna ek olarak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ateşli silah kullanımının yaygınlaşmasıyla tımarlı sipahiliğin önemini kaybetmesinin ve yönetici kadronun güçlenmesinin getirdiği değişimi de belirtmek gerekir. Bu dönemde kapı halkları birer askerî güç olarak önem kazanmıştır. Devlet görevlilerinin kapılarında artan sayıda tüfenkli asker (sekban-levendler) istihdam etmeleri, 17. yüzyılda kırsal kesimde reaya arasında silahlanmayı arttıran en önemli etken olarak görülmektedir. Bu dönemde beylerbeyleri ve sancakbeyleri ile pek çok yerel resmî görevlinin devletten aldıkları imtiyazları kapılarında besledikleri leventlerin gücü belirler oldu. Artık kapı halkları ne kadar büyük olursa o kadar güç kazanıyorlar, savaflara yaptıkları askerî katkı o derece önem kazanıyordu. Yani 17. yüzyılda kapı halklarının geleneksel kaynağı olan devşirmelerin yerini köylüler almıştı¹⁷⁷. Başiboş ve silahlı yerel gruplar 18. yüzyıl boyunca nüfuz ve çıkar çatışması halinde olan yerel ileri gelenlerin istihdamı ile onların da askerî gücünü

¹⁷³ İnalçık, *a.g.e. 2003*, s. 52-54.

¹⁷⁴ İnalçık, "Military and Fiscal Transformation...", s. 283-303; İnalçık, *a.g.e.2003*, s. 55; Cezar, M., *a.g.e.*, s. 272. Barkey, bu çerçevede devrin eşkıyaları için devletin kendi askerî ve siyasî-idarî ihtiyaçlarının bir yan ürünü demektedir. Bkz. Barkey, *a.g.e.*, s. 145

¹⁷⁵ 16. yüzyılda da gerekli bir iş çıkmadan levend kullanımını engellenmek istenilmiştir. Bunun için adaletnâme çıkarılmıştır. Bkz. İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 101.

¹⁷⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, s. 317; Özkaya, *a.g.e. 1994*, s. 74-76.

¹⁷⁷ Barkey, *a.g.e.*, s. 169-Barkey, *a.g.e.*, s. 170.

oluşturdular. Bu gelişmeler askerî gücün bir bakıma merkezden taşraya/çevreye kayması/yayılması anlamına geliyordu¹⁷⁸.

Kapı halkı oluşumu bir anlamda topraksız ve işsiz köylüye istihdam sağlıyordu. Ancak bir yandan da onların masrafları da halka yüklendiği için reayaya bir masraf daha çıkmış oluyordu¹⁷⁹. 17. ve 18. yüzyıllarda köylerin çiftbozan reayasından biriken levent gruplarının kimileri kapılı olarak kimileri de eşkıya grupları halinde kendilerini halka besletmekte ve üstelik bunların çoğu ergen ve bekâr oldukları içim toplum ahlakına da zarar vermekteydiler¹⁸⁰.

İncelediğimiz dönemde taşrada yaygın olan eşkıyalık hareketleri devletin içinde bulunduğu ekonomik, askerî ve idarî içerikli sorunlara karşı aldığı tedbirlerle ve bunların taşrada neden olduğu dönüşümlerle doğrudan ilişkiliydi¹⁸¹. Ekonomik kriz, uzun savaşlar, artan vergi yükü, vergi sistemindeki ve idarî düzendeki değişim, köylü artık ürününde pay alanların artışı ve bu durumun sonucu olarak köylülerin faizcilere borçlanması ve topraklarını satmak zorunda kalmaları birbirini tetikleyen belli başlı dönüşümlerdi¹⁸². Köylülerin bu koşullar altında ücretli asker olmak ve kent üreticileri arasına katılmak gibi çıkış yolları denedikleri görülmektedir¹⁸³. İncelediğimiz dönemde eşkıyalık hareketleri de hem bunların bir sonucu hem de reayanın yaşamı üzerindeki olumsuz etkileriyle Osmanlı sosyal düzenini değiştiren etkenlerden biri halindeydi¹⁸⁴.

Doğal olarak, 16. yüzyıl sonlarında başlayan eşkıyalık hareketleri ile 18. yüzyıllardakilerin kimi ortak noktalarına rağmen farklılıkları da vardı. 16. yüzyılın sonlarında başlayan ve 17. yüzyıl başlarında bir süre devam eden bu tür olaylar, daha çok asi taşra idarecilerinin emrinde hareket eden birlikler halindeki eşkıyaların isyanları niteliğindedir. 18. yüzyıldakiler ise (Anadolu genelinde)

¹⁷⁸ Şahin, a.g.tz., s. 6.

¹⁷⁹ Barkey, a.g.e., s. 170.

¹⁸⁰ Akdağ, a.g.m., s. 52; Özkaya, a.g.e.1994, s. 75.

¹⁸¹ Barkey, a.g.e., s. 145.

¹⁸² 16. yüzyıldan başlatılan bu süreçte Anadolu'nun bütününde topraklarını bırakıp kente göçmeyi ya da levent gruplarına katılmayı destekleyecek bir nüfus artışının olmadığı düşünülmektedir. Bkz. Cook, A. M., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra 1972; Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 565.

¹⁸³ Faroqhi, a.g.m. 2004, s. 565.

¹⁸⁴ Uluçay, a.g.e., s. 56.

çoğunlukla haydut çeteleri-yol kesen eşkıya tarzında daha küçük çaplı olup ve yaygın bir nitelik göstermekteydi¹⁸⁵.

Bununla birlikte 18. yüzyılda bölgeye ve zamana göre eşkıyalık hareketleri değişiklik gösterebilmekteydi. Uluçay, Saruhan Sancağı'nda özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında eşkıyalığa sık rastlanırken asrın ikinci yarısında ve 19. yüzyılda eşkıyalığın büyük ölçüde kalktığını, arada yol kesen eşkıya görülse de bunların hiç bir zaman daha önceki asırlarda türeyen eşkıyalarla kıyaslanamayacağını ifade etmektedir¹⁸⁶.

18. yüzyılda Bursa ve çevresinde görülen eşkıyalık hareketlerine bakıldığında bunların merkeze karşı bir isyan niteliği taşımayıp daha çok haydut çetelerinin hareketleri niteliğinde oldukları görülmektedir. Ancak bu küçük boyutuna rağmen eşkıyalık Hüdâvendigâr Sancağı genelinde güvensiz bir ortam yaratmaktaydı.

Şehirde çıkan eşkıyalık hareketlerinin çözümlenmesinde ve güvenliğin sağlanmasında başta Yeniçeri Zâbiti ve emrindekiler sorumluydu. Ancak merkezî yönetim bu hareketlere karşı göz yumulmaması, yetki karmaşasının yaşanmaması ve adam kayırılmaması konusunda âyan-ı vilâyet ve kale dizdarlarını da eşkıyalıkla ilgili gönderilen fermanlarda uyarmaktaydı ve onlara da sorumluluk yüklemekteydi¹⁸⁷.

Bursalıların, şikayeti üzerine 1737 tarihinde gönderilen bir ferman bu konu hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Bursa Kadısı'na, Bursa Yeniçeri Zâbiti

¹⁸⁵ 18. yüzyılın sonlarında Rumeli'de görülen dağlı isyanları ise hiç de küçük çaplı eşkıyalık hareketleri değillerdi. Dağlı isyanları 1791'de ortaya çıkmış ve II. Mahmud döneminde merkezî idarenin kuvvetlenmesi ile bastırılabilmiştir. Celali isyanları ile bu açıdan benzeşmeler de Celâli İsyancıları sırasında âyanlık düzeninin (18. yüzyıldaki kadar güçlü) olmadığını belirtmeliyiz. Rumeli'deki bu isyanlar sırasında pek çok âyan ve asi paşa dağlı eşkıyayı korumuş ve onlarla birlikte hareket etmiştir. Paspanoğlu Osman emrinde bulunan dağlı eşkıyası ile devlete karşı isyan etmiş bir âyandır. Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyancıları*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1983.

¹⁸⁶ Çağatay Uluçay, Karaosmanoğulları gibi çok kuvvetli bir ailenin Saruhan Sancağı'nda hakim olmasının eşkıyalığı caydırıcı bir etkisi olduğuna dikkati çekmiştir. Ancak bu süreçte bölgede eşkıyalığın yerini âyan mücadelesi almıştır. Diğer taraftan Aydın eyaletinde Zeybek adı atında eşkıyalığa (özellikle 19. yüzyılın başlarında) çok şiddetli devam edilmiştir. Uluçay, *a.g.e.*, s. 56-57. Aydın'da zeybek hareketi hakkında bkz. Avcı, Ali Haydar, *Atçalı Kel Mehmet İsyancı*, E Yay., İstanbul 2004.

¹⁸⁷ BŞS, B 165/84 b.

Turnacıbaşı Mehmet Ağa'ya ve ocak ihtiyaçlarına, âyan-ı vilâyete ve kale dizdarlarına hitap edilmiş olan fermada eşkıya ele başlarından 36 kişi ismen belirtilmiştir¹⁸⁸. Bunlar 15'er 20'şer yandaşlarıyla şehirde, özellikle ordu seferde iken, silahlı olarak kol gezerek halktan akçe, şalvarlık çuka, mintan ve beşlik çuka, güvez şalvar, gümüş düğme, dizlik ve bu tür eşya isteyerek onları rencide etmekteydiler. Bu yüzden reaya, dükkanlarını açıp oturmaktan korktukları gibi evlerinde dahi güvende olmadıklarını ifade etmiştir. İlgili fermada *Bursa gibi bir şehir-i âzîmde ve memleket-i vesâda ikide bir eşkıya ortaya çıkması* sebebiyle Yeniçerilerin eleştirildiği, kendilerine çeki düzen vererek Bursa'yı eşkıyadan temizlemeleri ve yeniden güvenliği sağlamaları emredilmiştir¹⁸⁹.

Bundan 23 yıl sonrasına ait başka bir sicil kaydında yine yeniçerilerin şehir güvenliğindeki yetersizliklerinin vurgulandığı görülmektedir. Fakat 1759 tarihli bu kayıta asıl mesele âyan-ı vilâyetin başına buyruk hareketleri olarak gözükmektedir. Bu olayda âyan-ı vilâyetten bazı kimselerin (ne yazık ki isim verilmiyor), şehri korumaya yalnız yeniçeriler yetmez diyerek, muhtemelen kendi emirleri altındaki sekbanları silahlı bir şekilde şehir çarşı ve pazarlarına sevk ettikleri görülmektedir. Ancak sekbanlar da eşkıya benzeri hareketleriyle reaya huzur vermemişlerdir. Burada karar sekbanların hepsinin def edilerek kadîmden olageldiği üzere Yeniçeri Zâbiti ve emrindekilerin şehri koruması yönünde olmuştur¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Şehrin güvenliğini bozan şahıslar arasında Cebeci oğlu, Bayraktar oğlu, Selim Beşe gibi muhtemelen askerî kökenlilerle birlikte peştemalci gibi esnaf erbabına, çevre köy sakinlerine ve göçebelere rastlanmaktadır. Geniş bir sosyal tabana yayıldıkları görülmektedir. Bu şahıslar fermada şöyle sıralanmıştır: *Çınar oğlu Abdi, büyük karındaşı İbrahim, Cebeci oğlu Kara İsmail, Selim Beşe, Bayraktar oğlu Kara Mustafa, Çolak Hacı Mustafa, hizmetkârı Safer Kanac oğlu, Südcü oğlu Emir, Gülüm oğlu, Danki Ali, Peştemalci Danki Hasan, Peştemalci Kara Sabri, Sulfan karındaşı, Bayraktar'ın kardeşi oğlu Deli Ahmet, Muradiyeli Kör Salih, Hacı Kokoraz, Nuri oğlu, Altıparmak'ta Akoğlan, Köle Hacı İvaz oğlu Tabancacı Kara Hasan kayını Mustafa, Hacı Abdürrezzak oğlu Enbiya, Deveci Türkmen Deli İbrahim oğlu Mustafa, Tirumlu Beşe Mahallesi'nden Kör Ahmet, Karga oğlu Ali, Küçük Mehmet oğlu Bayram, Kösereci oğlu İbrahim ve Yahşi Bey imamioğlu ve Sermerci Ali ve Ağaççı Ali, Koca Halil, Belediyeci Abdi oğlu, Cumalıkızık Köyü'nden Dikkulak oğlu, Molla Abdullah ve diğer oğulları ve Yumruk İbrahim ve Kahya oğlu Ahmet*. Bkz. BŞS, B 164/84. Aynı kayda Kepecioğlu da işaret etmiştir. Bkz. Kepecioğlu, a.g.e., c. 2, s. 66.

¹⁸⁹ BŞS, B 164/84 b-85 a. .

¹⁹⁰ BŞS, B 193/92 a. Âyan ya da nüfuz ve servet edinerek bu grup arasında dahil olmak isteyenlerin reaya üzerindeki eşkıya benzeri müdahalelerine bir örnek de Soğanlı sakinlerinden

Bu noktada “18 yüzyılda sancak genelinde tespit ettiğimiz eşkıyalık hareketlerinin” Bursa şehrinde çok sancağın geri kalanında ve kırsal alanlarda¹⁹¹ yoğunlaştığını da belirtmeliyiz. Şehirde mütesellim ve yeniçeri zâbiti ile emrindekilerin varlığı (asker gücünün varlığı) güvenliğin sağlanması yönünde bir güvence olmalıdır. Ayrıca şehrin kalabalık bir nüfus barındırması eşkıyanın saldırısını zorlaştıran bir etmen olarak değerlendirilebilir.

İncelediğimiz dönemde Bursa çevresindeki eşkıyalık hareketleri arasında Çalı eşkıyası öne çıkmaktadır. Çalı Köyü Hüdâvendigâr Sancağı’nda Kite Kazası içinde Sultan II. Murad’ın vakfına bağlı köylere dendir. Dolayısıyla Darü’s-saâde Ağası nezaretindeydi. Bu eşkıyalık hareketi ile ilgili ilk bilgileri Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı’nın Müfettiş Vekili’nin merkeze yolladığı mektuba cevaben gelen, Şubat 1757 tarihli fermanın ediniyoruz¹⁹². Vekil, yaklaşık on yıldan beri birbirleriyle kavga halinde olan Çalı köyü ahalsinin, civar köylerin sakinlerine de saldırıp zorla paralarını aldıklarını, üstelik bazılarını dağa kaldırdıklarını ve Çalı’ya da “fahişe” getirdiklerini bildirmiştir. Zarar görenler davacı olduklarında, eşkıyalar meclis-i şer’ e davet olundukları halde gelmediklerinden davalar görülemediği. Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi olan Âyan¹⁹³ (Osman Bey), Mihaliç taraflarından Sadr-ı âzam Çukadarının önüne çıkıp eşyasını çalan başka bir eşkıyayı toplamaya giderken, Fodra Köyü civarında “Çalı Karyesi ahâlilerinden karye be-karye fahişe avret gezdiren eşkıyadan iki fahişe ile sekiz nefer eşkıyaya” rastlayınca “siz kimlersiniz?” diye sormuştur. Bunun üzerine eşkıyalar yakındaki yandaşlarını da çağırıp saldırmışlar ve mütesellimin iki adamını yaralamışlardır.

Müderrişinden Kadioğlu Esad Efendi’nin icraatıdır. 1789 yılında Hüdâvendigâr camii ve imareti mukataası köyleri olan Çekirge, Karaman, Bilâd-i Yunus, Çavuş köylerine sekban gönderip köylüye parasız ziraat yaptırmış ve bu sırada bir de köylüleri dövdürtüp, yaralanmalarına sebep olmuştur. Bu hareketlerine bir son vermediği için sonunda Bozcaada’ya sürülmüştür. BŞS, B 100/18 b.

¹⁹¹ Bursa Kazâsı’nın kırsal alanlarında da eşkıyalık hiç görülmediği söylenemez. Bu açıdan Tepecik ve Umurbey köylerinden bir grup zımmî tarafından soyularak öldürülen Güheri adlı kadının durumunu örnek verebiliriz. Bkz. BŞS, B 207/17a.

¹⁹² BŞS, B 122/40a-b, 41a. (Evâil-i Cemaziyelâhire 1170)

¹⁹³ Fermanın isim belirtilmemiştir. Ancak daha sonraki kayıta Mütesellimin Osman Bey olduğunu öğreniyoruz. BŞS, B 122/45b. Kepecioğlu da bu mütesellimden Derviş Paşazâde Osman Bey olarak bahsetmektedir. Bkz. Kepeciolu, *a.g.e.*, c. 4, s. 216.

Civar köylerin ahalileri meclis-i şer' e gelip daha önce de bunlardan şikayet için başvurduklarını, ferman çıktığını, ancak eşkıyaların durmadıklarını, *Hacı Kerimoğlu Abdullah, Kara Mehmed, Koca Mustafa, Karabacak oğlu, Sarı Ali oğlu Ömer,* (silik), *Uzun Ahmed, Küpüdoğulları Kara Mehmed ve Arab Ali, Eskicioğlu Hasan, Cincioğlu Süleyman, Satılmışoğlu ve İsmail* adlı eşkıyalar nedeniyle bağ bahçelerine çıkamaz olduklarını belitmişlerdir. Gönderilen fermanla konuyla ilgili mübâşir tayin edilen Silahşor Hacı Mehmed ve zâbitleri marifetiyle bu eşkıyanın toplanıp mahkemeye getirilmesi ve mağdurların hakkının ödenmesi emredilmiştir. Bu ferman doğrultusunda mübâşir ve zâbitler eşkıyayı mahkemeye getirmeyi başarmış gözükmektedirler. Çünkü bundan sonra zarar gören reaya ile öldürülen yakınları ve çalınan eşyaları için tespit edilen bedeller üzerine sulh yapılmıştır¹⁹⁴.

Konuya toplumsal açıdan bakıldığında ilk dikkati çeken eşkıyanın Çalı Köyü'ne dışarıdan gelip yerleşmediği, doğrudan köyden olduklarıdır. Çiftçiliği bırakıp eşkıyalığa başlamış gözükmektedirler. Ancak bu noktada tüm köylünün eşkıyaya katıldığını söylemek zordur. Bu duruma eşkıyalığa karışmayanların korktukları için ya da bu hareket sayesinde denetimden kurtulduklarından onlara göz yumdukları tahmin edilebilir. Bununla birlikte vakfın mütevellisinin (ya da bir mültezimin) vakıf gelirleri için davacı olduğunu gösterir bir kayda rastlanmamıştır. Şikayetlerinse civar köylerin sakinlerinden geldiği belirtilmektedir.

Bursa kent merkezine yaklaşık 5 km. uzaklıkta bulunan Çalı Köyü'nün odağında on yıl süren bu olaylar sonucu reyanın soyulduğu, canına kastedildiği anlaşılmaktadır. Elbette bu görünüm, eşkıyalığın toplum üzerindeki etkileri yanında merkezî devlet adına görev yapanların da aczini göstermektedir. Bu süre zarfında reaya daha önce de Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'ne başvurmuş ve durum merkeze bildirilmiştir. Ancak sancaktaki görevlilerin güçleri eşkıyayı

¹⁹⁴ Örneğin, eşkıyanın Bozağaç Dağı'nda öldürdüğü Tahtalı Köyü sakinlerinden Mustafa için vârisleri ile eşkıya arasında 45 guruş ve iki top kutnî üzerine sulh yapılmıştır. BŞS, B 122/45 a-b. Bir başka belgede ise sırasıyla mağdurlar zararlarını sıralamıştır ve toplu olarak 362 guruşa sulh yapılmıştır. BŞS, B 122/ 44a-b. Ayrıca Mütesellimin yaralanan adamları Hasan ve Osman adına vekilleriyle de Mübâşir Silahşor el-Hac Hasan Ağa ve ilgili vakfın mütevellisi âyandan es-Seyyid Feyyaz Efendi hazır bulunduğu halde 250 guruş üzerine sulh yapılmıştır. BŞS, B 122/45 b. (17 Mart 1757/25 Cemaziyelâhire 1170).

bertaraf etmeye yeterli olmamıştır. Bu durum sadece Hüdâvendigâr Sancağı'na özgü bir durum değildi. 18. yüzyılda taşradaki görevliler Anadolu genelindeki eşkıyalık hareketlerini bastırmakta zorlanıyorlardı¹⁹⁵. Eşkîyaların yardım almaları da bu hareketlerin uzamasında etkendi. Uluçay'ın Manisa örneğinde tespit ettiği üzere çoğu eşkıya, köylerin ağaları, şehirlerin zâbit ve idarecileriyle ve âyanla işbirliği yapıyorlar, bu yolla kısa bir süre için de olsa kendilerini garantiye alıyorlardı. Çalı örneğinde de bir eşkıyalık olayının çözüme kavuşturulmasının on yıl sürmesi benzer ilişkilerin ihtimaline işaret etmektedir¹⁹⁶.

Her ilkbahar başlangıcında eşkıyaların dağa çıkma zamanı olduğu için yerel yöneticiler bölgelerini eşkıya için teftiş etmekle görevlendiriliyordu. Bu doğrultuda gönderilen bir fermanda¹⁹⁷ “*Mevsim-i behar hulûl itmek hasebiyle ağaçlar yapraklanub dağlarda eşkıyaya yaslanacak zamanlar gelmekle aşâir ve kabâilden ve yerlerden kuttâ-i tarîk eşkıyası ve başıboş levendât makûlesi vesâir haramzâdeler*” saklandıkları yerlerden çıkarlar ve gelip geçen yolculara, vilayet sakinlerine zarar verirler, bunun için ihtimam gösterin, sınırlarda ortaya çıkan eşkıyayı takip edin ve yakalayın, aman ve zaman vermeyin denilmektedir¹⁹⁸. Ancak olayların sürmesi ve aynı emirlerin tekrarlanması taşrada merkezî otoritenin yetersiz kaldığının işaretidir. Kış sonrası dağlık ve ormanlık alanlar eşkıyanın saklanması için daha elverişli olduğu gibi seferlere de bu mevsimde çıkıldığından eşkıya askerin savaşta olmasından kaynaklanan güvenlik zaafından da

¹⁹⁵ Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 77. Bir başka belgede de eşkıya sorunlarının genelde sancak içinde çözüme kavuşturulamadığı, merkezden mübaşir gönderildiği anlaşılmaktadır. 1760 Kite Kazası'na tabi olup Sultan Yıldırım Bayezid Han Evkafî köylerinden Abulyont Köyünden bir grup eşkıya kendi hallerinde durmayıp o çevrede zarar verip, konakları basmaktadırlar. Hatta Abulyont Köyü subaşısı Bostanî İbrahim'in dahi konağını basmışlardır. Subaşı'nın onlara mukavemet gösteremediği anlaşılmaktadır. Kazâ naibi tarafından bu tür hareketlerine son vermeleri için uyarıldılarsa da etkili olmamıştır. Sonunda Vafin mütevellisinin arzuhalî ile merkezden ferman yollanmış, bir mübaşir tayin edilmiştir. Mübaşir Haseki İsmail Ağa'nın olaylara karışanları mahkemeye çıkartmayı başardığı anlaşılmaktadır. Burada eşkıyalıkları sabit olan kişilerin Abulyont Köyü ahalisinden zarar verdiklerine beşyüz guruş ödemeleri kararı alınmıştır. (1 Eylül 1760/20 Muharrem 1174). BŞS, B 193/53a.

¹⁹⁶ Manisa'da 1719'da Kör Şeytan lakablı bir eşkıyaya nakîbü'l-eşraf kaymakamı vekili sahip çıkmıştı. 1721'de Sartlı Mehmed adlı bir eşkıya ise yakalandığı halde Yeniçeri Zâbiti tarafından salıverilmişti. Aynı tarihlerde eşkıya Manisa âyanından da destek buluyordu. Uluçay, *a.g.e.*, s. 56-58, s. 58, 1 nolu dipnot.

¹⁹⁷ BŞS, B 197/40a-b. (2 Nisan 1740/Evâil-i Muharrem 1153)

¹⁹⁸ Bu konuda benzer bir ferman için bkz. BŞS, B 197/74 a.

yararlanıyordu¹⁹⁹. Çalı eşkıyasının ilk ortaya çıkışı da Osmanlı-İran Savaşı'nın sonlarına denk gelmektedir.

1759 senesinde yılında yaşanan bir başka olay dönemin karmaşık toplumsal koşullarını göz önüne sermektedir. Bu olay İznik Gölü çevresindeki Gürle²⁰⁰ Kazâsı içinde yaşanmıştır. Ancak Bursa şehri ile de yakından bağlantılıdır. Bursa sâkinlerinden Hasan Efendi'nin Gürle Kazâsı'na bağlı Pazar, Üregir, Çakırlı ve Kerâmet köyleri halkından 1754 yılından beri kadı hücceti ve temessükü ile belgelenmiş (muhtemelen faizciliğe dayanan) alacakları vardır²⁰¹. Ayrıca merkezden de bir şer'î yetkili (Müderriş Abdullah Efendi) gönderilmiştir. Pazar ve Keramet Köyleri ahalileri borçlarını vermeyi taahhüt ederlerken, Üregir ve Çakırlı köylerinden olan beş eşkıya, altmış kadar köylü ile gelerek kadıya ve mübâşire açıkça karşı koymuşlardır (1759). Köylü eşkıya ile birlik olarak-onlardan güç alarak zorbalığa kalkışmıştır. Bu durum Hasan Efendi'nin alacağının adaletsiz bulunduğu dair bir inancın olabileceğini düşündürmektedir. Eşkıyanın ve köylünün ortaya koydukları bu tavrın “âyanlık iddiasında olan Baki Bey oğlu Ahmed” tarafından da desteklenmesi yerelliğin bir başka boyutunu göstermektedir. Çözümüne kavuşturulması bir yıldan fazla süren bu sorunda, Hasan Efendi'nin alacağını tahsil edip edemediği bilinmemekle birlikte olayda elebaşı durumunda olan beş kişinin (Baki Bey Oğlu bundan hariç tutulmuştur) Kütahya Kalesi'ne kalebend²⁰² edilmesi yönünde karar alındığı görülmektedir²⁰³.

Eşkıyaların çoğunluğu başlangıçta reayadan başıboş kalmış kimselerdi. Eşkıya olduktan sonra ise kendilerini reayadan ayırıyorlardı. Köylünün ve şehirlinin ürettiğine bir ortak haline gelmekteydiler. Onlar atları için arpa, saman,

¹⁹⁹ 1715-1718 Osmanlı- Avusturya Savaşı sırasında Çorum, Zile taraflarında ve Bolu'dan itibaren Tokat'a kadar Kadıbeli, Sarmaşık, Direkli, Çengel ve Tokat'tan doğuya doğru Tozanlı, Niksar ve Sivas'a doğru bölgelerde bulunan kapısız levendlerin yaptıkları eşkıyalıkları bu açıdan örnektir. Özkaya, *a.g.e.1994*, s.77; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, s. 317.

²⁰⁰ Bugün Orhangazi ilçesine bağlı bir köydür. Köyün adı günümüzde yine Gürle olarak geçmektedir. Bkz. Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 125.

²⁰¹ BŞS, B 193/72 b-73 a.

²⁰² Kalebendlik bir kalede kalma cezasına çaptırılmak anlamına gelmektedir. Bkz. Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2010, s. 608.

²⁰³ BŞS, B 193/72 a-b. (Kasım 1759 /Evâil-i Rebiülâhire 1173). Bursa çevresinde tespit edilen bu eşkıyalık hareketlerinde en ağır ceza budur. Bunun dışında para cezaları üzerine sulh yapıldığı görülmüştür.

kendileri için at, para ve yiyecek, bazen de barınacak yer peşindeydiler²⁰⁴. Bunlar için soygun yapıyorlar, adam öldürüyorlardı. Ev ve çiftlikleri soyduklarında yalnız eşya ve parayı almakla yetinmiyorlar; çoğu zaman evdeki genç erkek ve kızları da dağa kaldırıyorlardı²⁰⁵. Dolayısıyla öyle zenginden alıp fakire veren bir eşkıya türü görülmemiştir²⁰⁶. Bununla birlikte reyanın faydasına bir faaliyetleri olmuş olsa da sadece şikayetlerin ve cezaların yer aldığı resmî kayıtlarda bunları tespit etmek çok mümkün değildir.

Eşkıya saldırılarından muzdarip olanların şikayetlerini iletmek ve devletten yanıt alabilmek için kazâ kurumundan yararlanabilmeleri, köylüler arasında küçük ölçekli ve dava boyunca süren ittifakların doğmasına yol açıyordu²⁰⁷. Bu gibi tüm yerleşim birimini ilgilendiren sorunlar çıktığında köylüler kadı'ya toplu olarak başvurmaktaydılar. Ancak belgelerimizde vakıf köylerin mütevellilerinin de kadı ve merkezî yönetim nazarında köylüyü temsil ettiği anlaşılmaktadır. Şikayetlerin iletiği ve hoşnutsuzlukların giderildiği bu resmî kanalların varlığı toplumsal ve siyasî bir amaca yönelik olarak toplu bir isyan niteliğindeki hareketleri önlüyor gözükmektedir. Ancak yukarıda da görüldüğü üzere bu makamların baskı gücü yönünden yetersizliği küçük ölçekli eşkıyalıkları da muhtemel kılmaktadır²⁰⁸. Diğer taraftan eşkıyaların ortaya çıkar çıkmaz bertaraf edilememeleri de reyanın taşradaki görevlilere güvenini azaltan bir etki yapmış olmalıdır²⁰⁹.

Eşkıyalara nasıl ceza veriliyordu?

Bir kimse suç işlediğinde tespit edilirse kanun gereğince meclis-i şer'e daveti gerekirdi. Suçlu, asker ise üstü, halktan ise idarecisi tarafından mahkemeye çağrılırdı. Suçlu davete icabet etmezse Kadı, tarafından durum mekreze bildirilir. Talimat ve ferman istenirdi. Yukarıdaki eşkıya olayları örneğinde bu durum karşısında suçluların yakalanmasını ve mahkemede *ihkak-ı hakk* (suçun ispat

²⁰⁴ Uluçay, *a.g.e.*, s. 59-60.

²⁰⁵ Uluçay, *a.g.e.*, s. 61.

²⁰⁶ Barkey, *a.g.e.*, s. 185.

²⁰⁷ Bakey, *a.g.e.*, s. 151.

²⁰⁸ Barkey, *a.g.e.*, s. 151.

²⁰⁹ Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 77.

edilerek mağdurun hakkının ödenmesi) yapılmasını emreden ve bu işle ilgilenmek üzere bir mübâşir görevlendirildiğini bildiren birer ferman gönderildiği görülmektedir. Gönderilen mübâşir ve çevredeki yetkililer tarafından suçlu yakalanarak mahkemeye çıkarılırdı. Eğer yakalanamazsa Şeyhülislam veya Müftüden alınan katil fetvaları gönderilirdi²¹⁰.

Baş eşkıya öldükten sonra, etrafa kaçan adamların yakalanması için yine mübâşir tayin edilmekteydi. 17. yüzyılda bu işi eşkıya müfettişleri yapıyordu. İnceleme alanımızda 18. yüzyılda eşkıya müfettişinin görev aldığına dair bir kayda rastlamadık. Uluçay bu görevliye 18. yüzyılın ikinci yarısında Saruhan'da da rastlamadığını belirtir²¹¹. Bursa ve çevresinde de eşkıyanın mahkemeye getirilmesinin sağlanmasında mübâşirlerin görev aldıkları yukarıda ele alınan olaylarda görülmüştür.

17. ve 18. yüzyıllarda âyanın güçlenmesinde taşrada merkezî otoritenin etkinliğindeki zayıflaması önemli bir etkindir. Bu dönemde hem devlet hem de reaya için âyan alternatif bir otorite oluşturmuştur. Burada âyana taşrada görevini yapamayan (kısmen de yapmayan) taşra görevlilerini tamamlayan roller yüklenmiştir. Eşkîyalık hareketlerinin bastırılmasında âyan-ı vilâyet de görevlendirilmiştir. Bu noktada âyanlık iddiasında olan Baki Bey oğlu Ahmed örneğinde görüldüğü gibi bazen kanuna aykırı hareket edenler de âyandan yüz bulmuşlar, onlar da bu yerel güce dayanma yoluna gitmişlerdir.

Eşkîyalık hareketlerinin neden olduğu güvensiz ortam ve buna paralel olarak reayanın üzerindeki ekonomik baskı, angaryanın had bir şekle gelmesi köylülerin yerlerini terk ederek şehir ve kasabalara göçlerine ve bu suretle de noksan mahsul alınmasına, iaşe darlığına ve vergi gelirlerinin düşmesine neden oluyordu. Reaya daha 16. ve 17. yüzyıllarda bile mal ve mülkünü satarak İstanbul ve Batı Anadolu'nun diğer şehirlerine göçmekteydi. 1683'te başlayan Avusturya savaşları sırasında ve 18. yüzyılda iç düzen daha da bozulduğundan yerini yurdunu terkedenlerin sayısı fazlalaşmıştır. 18. yüzyılda İstanbul ve Edirne ile birlikte

²¹⁰ Uluçay, *a.g.e.*, s. 66-68.

²¹¹ Uluçay, *a.g.e.*, s. 68.

Bursa bu dönemde en çok göç alan şehirler durumundaydı²¹². Devlet bir taraftan boşalmış alanlara konar göçer aşiretlerin iskânına, bir yandan da göçmenlerin eski yerlerine gönderilmesine veya yeni yerlerinde avârız hânesine kaydedilmelerini sağlamaya çalışmıştır²¹³.

Son olarak Bursa'da 1794 yılında yukarıda ele alınan eşkıya hareketlerinden ayrılan bir olay yaşandığı tespit edilmiştir. Kamil Kepecioğlu'nun "isyan" başlığı altında ve ayrıntılı bir şekilde aktardığı bu olayda, o tarihte Bursa'da dinî yabancılaşmanın şiddete dönüşecek boyutta olduğu görülmektedir²¹⁴. 30 Nisan 1794 günü Bursa kadınlarından binden fazlası toplanarak Ermeni Kilisesi'ne hücum etmişler ve kiliseyi yakarak mani olmak isteyenleri de yaralamışlardır. Bununla da kalmayarak Cumartesi Pazarı'nı basmışlar, pazarcıların birkaç yüz gurusluk mallarını talan ve yağma etmişler, sonra Mahkeme-i Suğra'yı ve Bursa Kadısı'nın oturduğu mahkemeyi basmışlar kadı ve maiyyetine sövüp saymışlardır.

Bu olay tek bir amaç etrafından toplanan binden fazla kadının ve onlara katılan eşkıyanın toplu hareketidir. Olayın arkasında ise Ermeni Kilisesi'nin tamiriyle ilgili bir mesele bulunmaktadır. Bursa'da Ermeni Kilisesi'nin tamirinin gerektiği merkeze bildirilince aslına uygun olarak tamir edilmesi yönünde bir emir çıkmıştır. Ancak Müslüman halkın tepkisini çekecek derecede eklemeler yapılarak bir tamir faaliyetine girişilmiştir. Halk arasında kilisenin yenilenmesinin Nisan ayında yağmur yağmamasına, yapılan duaların da kabul olmamasına sebep olduğu söylentisi yayılmıştır. Ayrıca bu konuda kadı ve âyan-ı belde de rüşvet almakla

²¹² Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 81; Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Sorunu", s. 183; Tekeli, İlhan, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2008, s. 147; Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay.,İstanbul 1985, s. 230-231.

²¹³ Örneğin Akşehir'i terkedenlerin sene ve zamana bakılmaksızın buldukları yerden eski yerlerine nakl edilmeleri için çıkarılan 1758 tarihli bir ferman için bkz. BŞS, B 175/128 b. Ayrıca Anadolu ve Rumeli'nin üç koluna da yollanan fermana perişan olan reayanın yerlerine iskan ettirilmesi ve rahatları için evâmir-i şerif dışında salyâne alınmaması ve rüşvetin önlenmesi emrolunmuştur. BŞS, B 175/128 b. Bu kayıtları Özkaya da ele almıştır. Bkz. Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Sorunu", s. 189-190. Ayrıca araştırmacının Mudanya Şer'iyeye Sicillerine dayanarak yaptığı bir tespit de devletin İstanbul, Edirne ve Bursa'ya sonradan gelenlerin eski yerlerine gönderilmesini veya yeni yerlerindeki avârız hanesine kaydolunmalarını emrettiğine işaret etmektedir. Özkaya, *a.g.e. 1994*, s. 82.

²¹⁴ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 256-257.

suçlanmışlardır. Yapılan tahkikatta halkı Ramazan ayı sebebiyle mescidlerde verilen vaazların harekete geçirdiği, Müderris Seyyid Nizamedin Efendi ve imamlardan Cabîzâde Mustafa Efendi'nin elebaşları olduğu tespit edilmiştir²¹⁵.

Konuyla ilgili daha ayrıntılı bir araştırma gerekmektedir. Bu noktada olaydan on yıl sonra şehre gelen Hammer'ın bazı değerlendirmelerine yer verebiliriz. Avusturyalı Osmanlı tarihçisi Hammer, İstanbul'da Bursa'da oturan Müslümanların dinî fanatizmi ve yabancılara karşı sevimsiz davranışlarının çok konuşulduğunu belirtmektedir. Yukarıda ele alınan ve belki de sonraki bazı olaylar Bursa'yla ilgili bu tür bir görüşün yerleşmesine neden olmuş gözükmektedir. Ancak beklentilerinin aksine Bursa'da sevgiyle karşılandıklarını ve kendilerine misafirperverlik gösterildiğini belirtmektedir. Diğer taraftan Bursa'daki kiliseler Hammer'ın dahi dikkatini çekmiş, metropolitan kilisesinden daha büyük değilse de, ondan çok daha süslü olduklarını belirtmiştir²¹⁶.

2. MERKEZİN TAŞRADAN TALEPLERİNİN ETKİLERİ

16 yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti, ekonomik sıkıntıların ve askerî alandaki ihtiyaçların etkisiyle vergi düzeninde ve bununla bağlantılı olarak idarî düzende (daha önce ele aldığımız) birçok tedbirler aldı. Reayanın düzenli ve sürekli ödediği vergilerin arttığı gibi reayaya yeni vergiler de yüklenmişti. Ayrıca devlet sefer ihtiyacı olarak araba, yük ve binek hayvanı, kereste vb. talep ediyor, bunların taşınmasını da halka bir mükellefiyet olarak yüklüyordu²¹⁷. Bu vergilerin tahsili reayanın yaşamını sadece maddî anlamda etkilemiyordu. Yönetici kadronun yanında yerel ileri gelenlerin de (ve onların vekillerinin) vergi tahsilinde rol alması reayanın üzerinde denetim gücü sahibi olanların da artması anlamına geliyordu.

2. 1. 18. Yüzyılda Reayanın Ödediği Vergiler

18. yüzyılda reayanın ödediği vergileri raiyyet rüsûmu, aşâr ve bâd-ı hevâ vergileri, imdâdiyye vergileri (imdâd-ı hazariyye ve seferiyye) ve avârız vergileri ile salyâne adı altında kazâ halkına yüklenen masraflar olarak sıralayabiliriz.

²¹⁵ BOA, HAT, Dosya No: 208, Gömlek No: 11030.

²¹⁶ Dörtok Abacı, a.g.m., s. 400-401.

²¹⁷ Ertaş, kitabında 1714-1716 Mora Fethi örneğinde sefer hazırlıklarında reayadan beklentileri ele almıştır. Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 81-180.

Bunların dışında reaya bir de taşradaki otoritelerin zorla topladığı kanuna aykırı vergileri ödemekteydi. Şimdi 18. yüzyılda Bursa’da reayanın vergi yüküne bakalım. Önce ilk kez 17. yüzyılın ikinci yarısında toplanan ve 18. yüzyılda süreklilik kazanan imdâdiyye vergilerini ele alacağız.

İmdâdiyye vergileri temel olarak devletin yetişemediği askerî masraflara katkı olması amacıyla çıkarılan vergilerdir. Ancak 18. yüzyıldan itibaren doğrudan vali ve sancakbeylerinin ihtiyaçları gerekçesiyle toplanmışlardır²¹⁸.

17. yüzyıldan itibaren vali ve sancakbeylerinin has gelirleri kendileri için yetersiz kalmıştı. Bu sıralarda tımar sisteminin yerini malikâne sistemi almaya başlamış, sancakbeyi ve beylerbeyi hasları da bu sistem içine çekilme sürecine girmişti. Buna karşılık taşradaki ümerânın beslemek zorunda oldukları kapı halkları için yaptıkları harcamalar da onların ekonomik durumlarını olumsuz etkilemekteydi. Özellikle askerî yükümlülüklerini yerine getirmek için maddî kaynaklarının yetersiz kalması²¹⁹ devletin onlar için bir ek gelir kaynağı aramasına neden olmuştur²²⁰.

²¹⁸ İmdadiyye olarak da geçen bu vergilerin ilk uygulamaları için bkz. Cezar, Yavuz, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki «İmdâdiyye» Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, yıl 2, sa: 2, İstanbul 1984, ss. 69-103.

²¹⁹ 17. yüzyılda beylerbeyi, sancakbeyi ve mütesellimler dışında yeniçeri, cebeci, topçular, altıbükhalkı, kale dizdarı-kethüdâsı ve erleri ile tımarlı askerler ortalama 7-10 akçe arasında yevmiye almaktaydılar. Tımarlıların yılda 500-2000 akçe arasında dirliklerinden sağladıkları vergi geliri mevcuttu. Bu da 2-7 akçelik bir günlük gelire işaret ediyordu. Bu dönemde bir ekmek 1 akçe, 1 vukiyye (1,2 kg) koyun eti 8 akçe idi. Dolayısıyla kendi geçimleri için bile yeterli bir gelirleri olmadığı söylenebilir. Oysa 17. yüzyıl sonlarında ordu için sarfedilen paranın %91’i ulûfe giderlerine ayrılmıştı. Diğer bir deyişle devlet savunma giderlerini karşılayacak durumda değildi. 18. yüzyılda da bu durum sürmüştür. 1721 yılında İstanbul, Edirne ve Gelibolu’da görevli 15.324 yeniçerinin toplam gündeliği 56.022 akçe idi. Bu da günlük 3-4 akçeye denk geliyordu. Ayrıca devletin gelirlerinin toplanmasında bir merkezleşme yoktu. Ordunun masrafları karmaşık yöntemlerle sağlanmaktaydı. Örneğin 1763 yılında Belgrad Kalesi Muhafızı Musa Paşa palangasında görev yapan askerlerin maaşları Berkofça çevresindeki kazâların avârız ve nüzûl bedelinden karşılanıyordu. İskenderiye’nin cizye gelirleri ise Vidin Kalesi yeniçerilerinin et bedeline tahsis edilmişti. Bu vergi gelirlerinin tam anlamıyla toplanması zamana bağlıydı. Sonrasında gelirin bu harcamalara aktarılması da zaman alan başka bir prosedürdü. Bkz. Oğuzoğlu, Yusuf, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu”, *7. Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000, ss. 93-99, s. 97-98.

²²⁰ Konuyu ayrıntılı bir şekilde inceleyen Cezar, imdâdiyye vergilerinin oluşturulmasının tımar alanlarındaki mukataalaşma ile yakından ilişkili olmakla birlikte tam olarak “has gelirlerinin” ortadan kalkmasının bir sonucu olarak yorumlanamayacağını vurgulamıştır. Çünkü bilindiği üzere incelediğimiz dönemde (bu vergilerin çıkarılmasından sonra da) has adı altında gelir

İmdâd-ı seferiyye 16. yüzyılın sonlarında savaş harcamalarına ve mevâcib (yeniçerilerin ulûfeleri) ödemelerine katkı sağlamak amacıyla toplanıp, sonra ödenecek bir borç olarak çıkarılmıştır. Ancak çok geçmeden bir vergiye dönüştürülmüştür²²¹. 1699'dan sonra bir süre toplanmamıştır. Ancak 1711 Prut Seferi dolayısıyla yeniden bu ad altında vergi toplanması emredilmiştir. İleri sürülen gerekçe de eyalet ve sancak mutasarrıflarının gelir ve giderlerindeki eksiklik nedeniyle “mükemmel kapı halkı” beslemekten aciz olmalarıdır. 18. yüzyıl boyunca dönem dönem toplanmıştır. Düzenli bir vergi niteliği taşımamasına rağmen, süregelen savaşlar imdâd-ı seferiyyenin de sık toplanmasına neden olmuştur²²². Hatta bir senede iki defa toplandığı olmuştur. Cezar, konuyla ilgili olarak bu verginin ilgili eyaletin valisine sefere çıkma emri verilmiş ise toplanabildiğini vurgulamaktadır²²³.

İmdâd-ı hazariyye de yine vali ve sancakbeylerine besleyecekleri askere sarfedilmek üzere ayrılan başka bir yeni vergidir. Farkı ise barış zamanlarında ve sürekli olarak toplanmasıdır. İlk olarak 1717-18'de toplanmıştır²²⁴.

İmdâd-ı seferiyyenin ilk düzenlemelerinde her bir yönetici, bu gelirin her 70 guruşu ile birer asker beslemekle yükümlü tutulmuştur. Ancak kapı halkı sayısı ile vergi miktarı arasında genel olarak uyum görülmemiştir. 13 Eylül 1788 tarihli bir sicil kaydına göre, bu tarihte Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı'nın 300 nefer süvari askerinden oluşan bir kapı halkı ve 24.750 guruş imdâd-ı seferiyye geliri vardır. 7.500 guruşu kendisine tahsis olunmuş, geri kalanı (17.250 guruş) kapı halkına ayrılmıştır²²⁵. (Asker başına da 57,5 guruş düşmektedir). Dolayısıyla

tahsisleri devam etmiştir. Hatta bazı yöneticilere de hem has geliri hem de imdâdiyye tahsis edilmiştir. Cezar, Y., *a.g.e.*, s. 53-54.

²²¹ Tabakoğlu imdâd-ı seferiyyenin toplanışıyla ilgili tespit ettiği en erken kaydın 1687 tarihli olduğunu belirtmektedir. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 266.

²²² Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 91.

²²³ Cezar, Y., *a.g.e.*, s. 56-57.

²²⁴ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 268.

²²⁵ BŞS, B 105/ 67 a (12 Zilhicce 1202). Cezar, 1742-1743 (1155-1158) yılları arasındaki imdâdiyye ve kapı halkı oranlarını karşılaştırmıştır. 33 idareciden 27'sinin bu vergiye oranla daha fazla kapı halkı olduğunu tespit etmiştir. Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfının bu gruba dahil olmadığı görülmektedir. Ancak burada da Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfının 300 nefer mevcutlu bir kapı halkı ve yıllık 24.750 guruş imdâdiyyesi (seferiyye) bulunmaktadır. Genel olarak bu verginin miktarının çok değişmediği söylenebilir. Cezar, Y., *a.g.e.*, s. 60-64.

toplanan verginin tümünün kapı halkına ayrılmadığı ve mutasarrıf için ek bir özel kaynak yarattığı söylenebilir.

Bu vergilerin toplanması avâriz hânesi üzerinden yapıyordu²²⁶. 18. yüzyılda Bursa Kazâsı'nın ödemekle yükümlü olduğu imdâd-ı seferiyye ve hazariyye vergileri sadece köylerden toplanmaktaydı. İmdâd-ı seferiyye genellikle bir defada tahsil olunmaktayken hazariyye miktar olarak daha hafifti ve 3-4 taksitte toplanmaktaydı²²⁷. Teoride bu iki verginin aynı anda toplanmaması gerekiyordu. Ancak uygulamada kazâ halkına aynı anda tevzî edilebilmekteydiler²²⁸.

1773-74 senesinde Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfı için tahsisi emredilen ve sancağın tüm kazâlarından toplanan imdâd-ı seferiyyenin miktarı 24.750 guruştur. Bunun içinde Bursa'nın köyelerine düşen miktar ise 550 guruştur²²⁹. Bu meblağ şehrin diğer masraflarıyla birlikte tevzî edilmekteydi. 1788 yılına ait Bursa Kazâsı'nın masraf defterinde Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfının imdâd-ı seferiyyesi ise 552 guruştur²³⁰. Barış zamanlarında toplanan imdâd-ı hazariyye ise Hüdâvendigâr Sancağı'ndan bir yılda üç taksit halinde 7.500 guruş toplanıyordu²³¹. Bu para kazâlara paylaştırılmaktaydı. Örneğin 22 Aralık 1740 tarihli imdâd-ı hazariyye'nin sancak kazâlarına nasıl pay edildiğini gösteren bir fermanda Bursa Kazâsı'na düşen bir taksit 61 guruştur²³².

Bu vergilerin reayaya tevzîi kadı ve âyan-ı vilâyet tarafından yapılmaktaydı²³³. Ancak bu vergiler şehrin kamusal masraflarının içine dahil edilerek, onlarla birlikte halktan toplanmaktaydılar. Dolayısıyla şehir kethüdâsı ve pazarbaşı bütün olarak bu masrafların halka tevzîinde önemli roller

²²⁶ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 267-268.

²²⁷ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 268-269; Çiftçi, *a.g.m.* 2004 b, s. 79.

²²⁸ BŞS, B 197/63 a.

²²⁹ İmdâd-ı seferiyyenin Hüdâvendigâr Sancağı genelinde kazâlara göre dağılımı için bkz. BŞS, B203/10a.

²³⁰ BŞS, B 105/61; Çiftçi, *a.g.m.* 2004 b, s. 79.

²³¹ Bu miktarın da genel olarak sabit kaldığını söyleyebiliriz. Zira 1748'de ve 1793'te miktar aynı idi. Bkz. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 270; BŞS, B 242/58b.

²³² BŞS, B 197/ 56 a. Diğer taksitler de 61'er guruştur. Toplamda Bursa Kazâsı'ndan toplam 183 guruş imdâd-ı hazariyye toplandığını söylemek mümkündür. BŞS, B 197/63a. (3 Şevval 1153)

²³³ BŞS, B 197/ 38b.

üstleniyorlardı²³⁴. Verginin tahsilinde ise Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi ve adamları ile bu işle ilgili olarak hükümet tarafından görevlendirilen mübâşir bizzat görev almaktadır²³⁵.

Avâriz veya Avâriz-ı Divâniyye ise olağanüstü durumlarda (özellikle savaş halinde) devletin giderlerini karşılamak için Divân'ın teklif ve kararı ile padişahın emri üzerine, nakdî veya hizmet olarak toplanan bir vergi türüdür. 17. yüzyılın sonlarından itibaren, yine devrin zorlu ekonomik koşulları nedeniyle avâriz vergisi sürekli ve nakdî bir vergi halini almıştır²³⁶. Ayrıca aynı dönemde avâriz-ı divâniyyenin avâriz akçası, nüzûl bedeli, sürsat bedeli, iştirâ bedeli ve kürekçi gibi adlar altında çeşitlendiği görülmektedir²³⁷. Avâriz türü vergilerin önemli bir kısmı avâriz akçesi ve nüzûl bedellerinden oluşmaktaydı²³⁸. Ancak Avâriz vergileri, avâriz hânesi birimi üzerinden toplanıyordu. Avâriz hânesi

²³⁴ Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerinde Halkın Vergi Yüğü ...", s. 167.

²³⁵ Mayıs/Haziran 1771 (Safer 1185) tarihli fermanda Bursa Kazâsı'ndan sefer yardımı olarak talep edilen develerin toplanmasında mütesellim ve mübâşir ile onların adamları nın görevlendirilmiş olduğu görülmektedir. BŞS, B 197/5b. Ayrıca bkz. BŞS, B 105/63a.

²³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, Ömer L., "Avâriz", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, ss. 13-19; Sahillioğlu, Halil, "Avâriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1992, ss. 108-109. Çiftçi, Cafer, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avâriz Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)", *Osmanlı Araştırmaları*, sa: 20, 2000, ss. 247-268, s. 249-250.

²³⁷ *Avâriz akçesi*: Avâriz hânesi başına alınan ve zaman içerisinde paranın değerinin düşmesine paralel olarak miktarı arttırılan nakdî ve sürekli (yıllık) bir vergidir. *Nüzul bedeli*: Osmanlı ordusunun sefere çıkarken konakladığı menzillerde çoğunlukla un ve arpa şeklindeki belirli miktardaki zahirenin sağlanıp hazır bulundurulmasıdır. Ayrıca nakil masrafları da bu yükümlülüğe dahildi. Önce aynî olarak toplanan bir vergiyken toplanmasındaki zorluklar nedeniyle nakdî bir vergi haline getirilmiştir. 17. yüzyıl sonlarında savaş şartlarında sürekli ve düzenli olarak toplanmaya başlandığı görülmektedir. *Sürsât Bedeli*: Ordu için gerekli olan yiyecek maddesi, yakacak ve yem gibi erzağın sağlanması için toplanmaktaydı. Bu vergi de başlangıçta aynî olarak toplanmaktaydı. 1683 sonrası ağır savaş ortamında bütün bölgelerden elde edilen ürünün miktarıyla orantılı olarak nakdî bir şekilde toplanmaya başlanmıştır. Sürekli bir vergi değildir. Ancak savaş zamanlarında bir yıl içinde iki kez toplandığı görülebilmekteydi. *İştirâ Bedeli*: Ordu için gerekli olan zahirenin nüzul ve sürsât ile karşılanamadığı durumlarda açığı kapatmak amacıyla piyasa fiyatları üzerinden devlete belirli bir miktarda zahire satma mükellefiyetidir. İştirâ bedelinin de 1683 sonrasında nakden alındığı olmuştur. *Kürekçi Bedeli*: Donanma için gerekli insan gücünü sağlamak amacıyla genellikle kıyı bölgelerindeki halktan kürekçi gönderilmesi istenirdi. Belli sayıdaki avâriz hânesi bir kürekçi çıkarırdı. Kürekçi veren hâne bedenî bir vergi yükümleniyordu. Geri kalan hâneler bu kürekçinin sefer masraflarını karşılayacak harçlığı veriyorlardı. Zamanla diğer vergilerde olduğu gibi bir süre sonra kürekçi yükümlülüğü de nakdî bir vergi haline getirilmiştir. Bunların dışında nefer bedeli, beldâr bedeli, şayka bedeli adıyla toplanması istenen avâriz türü vergiler de vardı. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 158-163; Çiftçi, *a.g.m.* 2000, s. 251-254.

²³⁸ 1710-1711 (1122) yılı avâriz gelirleri toplam 146.930.040 akçeydi ve bu genel bütçe gelirleri içinde %11.2'lik bir orana işaret ediyordu. Bunun 62.556.720 akçesi avâriz akçesinden, 64.660.800 akçesi ise nüzul bedelinden idi. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s.153, 157, 158.

hesaplanırken muaf olanlar çıkarıldıktan sonra kazâ merkezlerine bağlı nahiye ve köylerde bir gayrimenkulü tasarruf eden reaya esas alınmaktaydı²³⁹.

Avâsız hânesi başına düşen avâsız vergisi oranı 16. yüzyıldan 18. yüzyıla büyük artış göstermiştir. 16. yüzyıl sonunda avâsız-ı divâniyye türündeki vergiler hâne başına en fazla 250 akçeye (hizmet akçesi ile beraber) yükselmişti. 18. yüzyılın başlarında ise avâsız hânesi başına nüzûl bedeli Kütahya, Afyon, Çankırı'da 1702, 1706 ve 1710 senelerinde 600 akçeydi²⁴⁰. Her avâsız hânesinden bir de 30'ar akçe masraf parası toplanıyordu. 1741'de Bursa'da nüzûl bedeli masrafiyla birlikte avâsız hânesi başına 630'ar akçeydi²⁴¹.

Avâsız vergilerinin tahsili kadı, âyan ve vergiyi toplamakla görevli olan mübâşir marifetiyle gerçekleştiriyordu²⁴². Bu vergilerden kürekçi bedelinin malikâne sistemi içine dahil edildiği görülmektedir. 7 Nisan 1740 tarihli bir belgede²⁴³ Bursa Kazâsı'nın *Kürekçi Bedeliyyesi*'nin tahsilinin "*ber vech-i malikâne*" Defter Emîni Ali Efendi'ye²⁴⁴ tevcih edilmiş olduğu görülmektedir. Ali Efendi de malikânesini birer yıllığına iltizama vermek suretiyle işletmiştir²⁴⁵. Bu durum verginin savaş dönemlerinde toplanan olağanüstü bir vergi olmaktan çıkıp her yıl toplandığını ve malikâne sistemi içine dahil edildiğini göstermektedir²⁴⁶. İncelediğimiz dönemde Bursa'nın toplam avâsız hânesi 906 ve 1 rub' (çeyrek) hânedir. Genellikle her on hânesinden bir kürekçi hesabıyla toplanmıştır²⁴⁷. Ayrıca bu vergilerin ocaklık olarak belli şahıslara tahsis edildiği de görülmekteydi. Bursa Kazâsı'nın bedel-i nüzûlhâneleri Matbah-ı âmire (saray mutfağı) ocaklıkları arasındaydı. Bu vergi

²³⁹ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 155.

²⁴⁰ Özkaya, *a.g.e* 1994, s. 47.

²⁴¹ BŞS, B 197/34b.

²⁴² Çiftçi, *a.g.e.*, s. 57-58.

²⁴³ BŞS, B 197/41 b. (10 Muharrem 1153)

²⁴⁴ BŞS, B 197/75 a.

²⁴⁵ 1740-41 (1153) senesine ait kürekçi bedelinin tahsilini Bağdadîzâde Mehmed Ağa'ya iltizam etmiştir. BŞS, B 197/75 a. 1788-89 senesinde de Bursa Kazâsı Kürekçi Bedeliyyesi'ni el-Hac Mehmed Ağa adında birinin iltizam ettiği tespit edilmiştir. BŞS, B 105/69 a. (1203)

²⁴⁶ Bu konuda ayrıca bkz. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 3, s. 70.

²⁴⁷ BŞS, B 105/69a; Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 3, s. 70. Kürekçi Bedeli kayıtlarında kürekçilerin nakdî karşılığı belirtilmemiştir. Ancak 17. yüzyılın sonunda bir kürekçi neferi başına 6.000 akçe istenmekteydi. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 162. Çiftçi de 1688 tarihinde Bursa'dan bir kürekçi azab başına 4.840 akçe istendiğini belirtmiştir. Bkz. Çiftçi, *a.g.e.*, s. 60.

ilgili birimden kime tahsis edilmişse ona teslim edilmek üzere toplanıyordu²⁴⁸. Benzer bir şekilde İnegöl Kazâsı'nın bedel-i nüzûlhânesi de Matbah-ı âmire ocaklığıydı²⁴⁹.

Bursa'da halkın yükümlü tutulduğu avâriz türü vergilerin büyük bir bölümü mahalle âvarız vakıfları tarafından karşılanmakta idi. Bir tür para vakfı olan bu vakıflar bir yandan mahalle ahalisinin ortaklaşa karşılaması gereken masrafların görülmesi hizmetini yürütürken, diğer yandan vakfedilen paralardan ihtiyacı olan kişilere borç verme gibi önemli bir kredi kaynağı sağlıyordu²⁵⁰. Hatta bazı mahallelerin birden fazla vakfı bulunmaktaydı. Benzer avâriz vakıfları köylerde de mevcuttu²⁵¹.

Bu vergilerin dışında yukarıda bahsi geçen kamusal masraflar halkın yükümlülükleri arasındaydı. Bu masraflar şehir işlerinde görevli olan şahıslara verilen ücretler, ulaşım ve haberleşme giderleri, hükümet merkezinden bir görev nedeniyle kentte kalan veya geçip giden ulak ve mübâşir gibi görevliler ile kente gelen paşa, bey vb. devlet erkânını ağırlamak için yapılan harcamalardı. Yapılan harcamalar ilgili görevliler tarafından kaydedilmekte ve bu kayıtlar doğrultusunda halkın ödemesi gereken meblağlar tevzî defterleri (salyâne defterleri) adı verilen kayıtlara işlenmekteydi²⁵².

²⁴⁸ “Hazine-i âmirem defterleri mücebince Matbah-ı Âmirem Ocaklıklarından Hüdâvendigâr Sancağı'nda vakî Burusa Kazâsı'nın 906 aded 1 rub' bedel-i hüzulhâneleri olub...” (11 Zilhicce 1202) BŞS, B 105/ 73 b.

²⁴⁹ BŞS, B 122/ 8a (Haziran-Temmuz 1755/Ramazan 1168)

²⁵⁰ Tereke defterlerinde birçok kişinin muhallefatında bu tür para vakıflarına olan borçları görülmektedir. Örneğin 1784-85 tarihlerinde ölen Sultan Murad-ı Sanî (Muradiye) Mahallesi'nden İbrahim bin Mehmed'in Bahadır Ağa Mahallesi'nin Avâriz Vakfı'na 9.600 (BŞS, B 226/19a), Maksem Gökdere Mahallesi'nden Mehmed bin Osman'ın Başçı İbrahim Mahallesi'nin Avâriz Vakfı'na 15.120 akçe ve Alaca Mescid Mahallesi'nin Avâriz Vakfı'na 12.000 akçe, Mustafa bin Ahmed'in Dikencik Karyesi Vakfı'na 9.600 (BŞS, B 226/19b), Mehmed bin Hasan'ın Alaca Mescid Mahallesi Avâriz Vakfı'na 7200 akçe (BŞS, B 226/24a); Ahmed Paşa Mahallesi'nden Ali bin İbrahim'in Altıparmak Mahallesi Avâriz Vakfı'na 10.800 akçe (BŞS, B 226/56b) borçları bulunuyordu.

²⁵¹ Cafer Çiftçi, 16. ve 18. yüzyıl muhasebe kayıtlarından Bursa'da 179 mahallenin vakfı olduğunu tespit etmiştir. Bunlar arasında Dâye Hatun (12 vakıf), Hacılar (10 vakıf), Timurtaş (9 vakıf), Maksem (8 vakıf) ve Kara Şeyh Hamid (7 vakıf) Mahallelerinin en fazla vakfa sahip mahalleler olduğunu belirtmektedir. Yazar, bu dönemde Bursa'daki mahalle sayısını 252 olarak vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çiftçi, *a.g.e.*, s. 86-90.

²⁵² Çiftçi, *a.g.m.* 2004 b, s. 68.

Masrafların miktarı yıllara göre değişiyordu. Yukarıda ele alınan 1739 yılı masrafları 20.310 guruş iken 1788 yılı masrafları 28.177 guruş, 1792 yılı masrafları ise 100.906,5 guruştur²⁵³. Ayrıca kendi içinde de masraf kalemlerinin ağırlığı dönemin ihtiyaçlarına göre değişkenlik göstermekteydi. Örneğin 17 Temmuz 1787- 5 Temmuz 1788 dönemine ait tevzî defterinde²⁵⁴ Masraf kalemleri şu başlıklar altında toplanabilir:

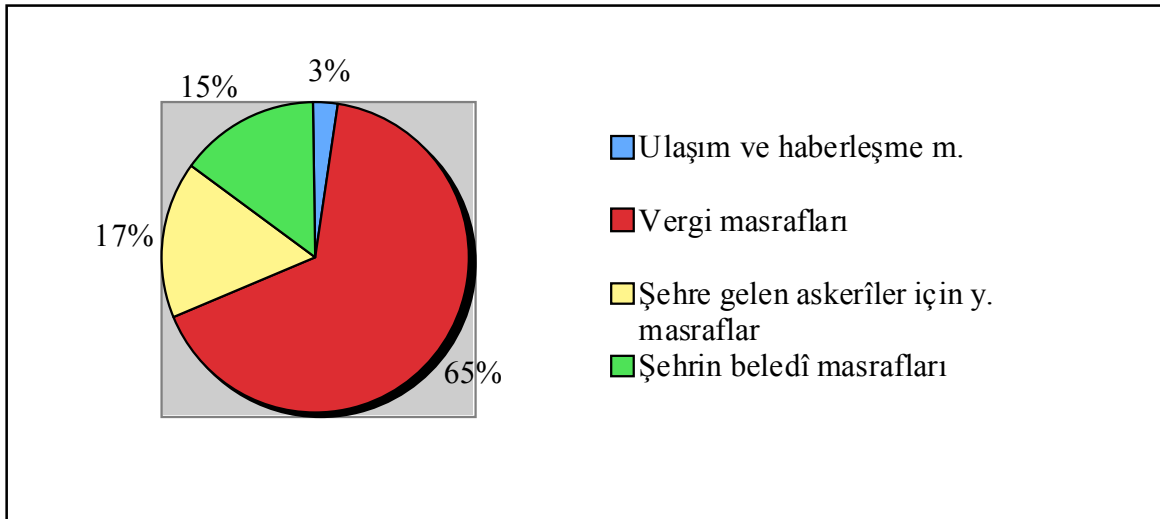
Haberleşme için yapılan masraflar: 708 guruş 20 para

Vergi masrafları (hububat iştirâsı, beygir ve deve talebi, kalyoncu talebi, imdâdiyyeler vb.): 18.579 guruş 30 para

Şehre gelen askerîler için yapılan masraflar: 4698 guruş 10 para

Şehrin beledî masrafları: 4191 guruş 4 para

Yekûn: 28.177 guruş 24 para



Grafik 1: 17 Temmuz 1787-5 Temmuz 1788 dönemine ait bir yıllık Bursa Kazâsı Tevzî Defterinde Masrafların Dağılımı

²⁵³ Çiftçi, a.g.m. 2004 b, s. 82.

²⁵⁴ (3 Şevvâl 1201-16 Şevvâl 1202), B 105/ 61-b-62a.

Âyan-ı vilâyet sadece bu tür vergilerin şehre tevzî edilmesinde değil, doğrudan tahsilinde de rol oynuyordu. Merkezin seferler için talep ettiği deve, beygir vs. temini taleplerinde âyandan bazı kişiler bu görevin organizasyonunu üstleniyorlardı. 1788’de Rusya seferi için üzerine yapılacak sefer için Hüdâvendigâr Sancağı’ndan 172 baş yük devesi talep edilmişti. Bu develerin toplanması ve yerine götürülmesi için “ittifak-ı ahâlî” *Bursa eşrafından el-Hac Hüseyin bin el-Hac Mehmed* sarbanbaşı tayin edilmiştir. Burada daha çok reyanın temsilcisi rolündeydiler. Benzer şekilde Soma ve Kırkağaç sakinlerinin vekili *Zeyyatâde es-Seyyid Ali Ağa*’ydi²⁵⁵.

Reyanın ödediği vergiler bunlarla sınırlı değildi. Kuruluş döneminden itibaren reyanın yükümlü olduğu raiyyet rüsûmu, aşâr ve bâd-ı hevâ vergileri vergileri de vardı²⁵⁶. Raiyyet rüsûmu çiftçi reaya ile ilgili bir vergidir. Reyanın tasarruf ettiği toprağa ve evli olup olmadığına göre belirlenen bir oranda alınan bir vergidir²⁵⁷. Devlet tarafından kime tahsis edilmişse ona ödeniyordu. Raiyyetin yaşadığı yere göre dirlik sahibine ya da mukataalaştırılmış toprak ise malikâne sahibine (onun mültezimine) ödeniyorlardı. Aşâr da mahsulden belirli oranda alınan bir dinî vergidir. Bâd-ı hevâ (niyâbet) vergileri ise resm-i arûs (arûsâne ve gerdek resmi), cürm ve cinâyet resmi, çiftlik tapusu, ev yeri tapusu, kul ve câriye müjdegânîsi vb. yeri gelince tahsil edilen vergilerdi.

²⁵⁵ BŞS, B 105/ 1b. (12 Cemâziyelevvel 1202). Bu şahsa aşağıda tekrar değinilmiştir. Bkz. Dördüncü Bölüm, s. 196.

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, s. 31-62; Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 2006; Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 531-538.

²⁵⁷ Osmanlı Devleti’nde köylü toplumu *çift* esasına dayanarak şematik bir vergi sistemi içinde toplanmıştır. Öncelikle bir *çift*, bir çift öküz anlamına gelmektedir ve bir çift öküzün işleyebildiği tarlaların tümüne çiftlik denilmektedir. Çiftliğe sahip köylü aileler *çift* olarak formüle edilmiştir. Bu toprağın yarısı kadar bir araziye sahip aileler *nim-çiftler*, sonra topraksız olup, ödeyeceği vergi aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani *bennâklar*, ondan sonra evli olmayan fakat bir gelir kaynağı üreten bekârlar (*mücerredler*) gelir. İnalçık, Halil, “Köy, Köylü, İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., 2.b., İstanbul 1996, ss. 1-14, s. 8. Bir çiftlik yerin büyüklüğü ise sancak sınırları içinde sabitti ancak sancaktan sancağa farklılıklar göstermekteydi. Hüdâvendigâr Livâsı Kanunnâmesi’nde “has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassıt-ul-hâl yerden yüz dönüm ve ednâ yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm bir çiftlik i’tibâr olunur” denilerek inceleme alanımızda bir çiftliğin ölçüsü belirtilmiştir. Bu konuda bkz. Taş, Hülya, “19. Yüzyıl Öncesinde Osmanlı Kayıtlarında Tarla Sınırı ve Büyüklüğü İçin Kullanılan Ölçüler Ne Kadar Muğlaktı?”, *Kebikeç*, sa: 24, 2007, ss. 59-76, s. 61- dip not 3.

Şehir üretiminden ve ticaretinden toplanan vergiler de vardı. Bu vergiler Mizân-ı harîr Mukataası, İhtisâb Mukataası, Damga ve Gümrük Mukataası, Bâc-ı bazâr-ı galle Mukataası vb. adlar altında iltizama verilmek suretiyle toplanan vergilerdi²⁵⁸.

Mahsulden alınan vergiler iklim şartlarına ve piyasadaki fiyatlara bağlıydı. Bunlar seneden seneye değişkenlik göstermekteydiler. Buna karşılık Barkan, Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri'ne dayanarak nakit olarak alınan vergilerin sahiplerine her sene aşağı yukarı aynı miktarlarda gelir getirdiklerini tespit etmiştir²⁵⁹. Devrin rutin hale gelen vergileri olarak yılda iki kez toplanan imdâd-ı seferiyye, barış zamanlarında ve üç taksit halinde toplanan imdâd-ı hazariyye ve avârız vergileri genel olarak (18. yüzyılda) miktarı yıldan yıla değişmeyen vergilerdi. Fakat uygulamada imdâd-ı seferiyyenin bir önceki yıl ve içinde bulunulan yılın aynı anda toplandığı ya da hem imdâd-ı seferiyyenin hem de hazariyyenin bir/iki taksidinin aynı masraf defterinde yer aldığı olabilmekteydi. İmdâdiyyeleri de içine alan tevzî defterlerinde listelenen masraflar ise yekûn olarak yıldan yıla oldukça değişiyordu.

Bu durum karşısında toplam vergi miktarının azlığı ve çokluğunu tespit için belirli bir dönem üzerinde, örneğin 1738-1741 yılları arasında Bursa Kazâsı'na yüklenen vergiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Bursa Kazâsı'na şu vergiler yüklenmiştir:

*1- Temmuz 1738- Temmuz 1739 dönemine ait masraflar*²⁶⁰

Bursa'ya gelip giden ulakların ve beygirlerin ücretleri; Binbaşılar, Silahşor Ağa ve sürücülere tayin buyurulan (onların başında olan) Şehsuvarzâde es-Seyyid Halid Paşa ve biraderleri masrafları; deve ve beygir iştirâsı (satın alımı); zayi olan menzil beygirleri ve akçe murabâhası²⁶¹ ve diğer masraflar ile köylerden toplanan imdâd-ı seferiyye vergisi. Toplam 20.310 guruş masraf çıkarılmış ve 25

²⁵⁸ Ergenç, *a.g.e.2006*, s. 237-238.

²⁵⁹ Barkan, *a.g.e.1988*, s. 70, 80-81

²⁶⁰ BŞS, B 197/18a-b, 19a. (1 Rebûlâhire 1151- 30 Rebülevvel 1152).

²⁶¹ Yapılan harcamalar şehir kethüdâsı tarafından kendi cebinden ya da şehrin ileri gelenlerinden borç alınarak yapılmakta, sonra belirli bir murabâha (faiz) oranı ile halka tevzî edilmekteydi. Bu kalem ona işaret etmektedir.

esnaf kolu ile 60 köye taksim edilmiştir. İmdâd-ı seferiyye vergisinin iki senelik toplandığı ve 1.218 guruş olduğu görülmektedir. İmdâdiyye ile 3.818 guruş kazâ köyelerine yüklenmiştir. Geri kalan 15.274 guruş esnafa tevzî edilmiştir. Tüm masrafın beşte biri köylerden karşılanmaktadır. Şehirde ise bu masraflar sadece esnaftan tahsil edilmektedir. Bu da esnaf açısından büyük bir sorundu. Hatta bir kısım esnaf bu masraflara yetişemeyerek zanaatı bırakıyordu²⁶².

*2- 29 Mart 1740- 18 Mart 1741 dönemine ait Nüzûl Bedeli (Bedel-i Nüzûlhâne)*²⁶³

Bursa Kazâsının toplam 906 1 rub' avârız hânesinden 541.350 akçe (4.921,3 guruş)²⁶⁴ toplanmıştır. 157 mahalle ve 45 köyün listelendiği görülmektedir.

*3- 8 Temmuz 1739-24 Temmuz 1740 dönemine ait masraflar*²⁶⁵

Gelip geçen ulakların, menzil beygirlerinin ve kılavuzlarının ücretleri, sefer dönüşünde Bursa'ya gelen Diyarbakır Paşası Muhsin Paşa, İçel Paşası Şehsuvarzâde, Sarı Beyoğlu üzerine giden Rakka Valisi Vezir Ahmet Paşaların ve teftiş için gelen Mübaşir Ağa'nın masrafları, bir yıllık imdâd-ı seferiyye vergisi (600 guruş) ve imdâd-ı hazariyyenin de iki taksiti (61x2=122 guruş).

Toplam masraf 10.219,5 guruştur. Bunun 2669,5 guruşu kazânın köyelerine (60 köy) geri kalan 7.550 guruşu ise esnaf kollarına (25 esnaf kolu) tevzî olunmuştur. Burada ilk dikkati çeken bir yıl öncesine göre şehir masrafının yarıyarıya azalmasıdır. Değişen şartlara göre masraflarda da artış ve azalış olmaktadır.

*4- 29 Mart 1740-18 Mart 1741 dönemine ait Kürekçi Bedeli*²⁶⁶

Bursa Kazâsı 157 mahalle ve 45 köyden toplam 906 ve 1 rub' avârız hânesi hesabıyla, her yedi avârız hânesinden bir kürekçi için bedel tevzî edilmiştir.

²⁶² Çiftçi, a.g.m. 2004 b, s .76.

²⁶³ BŞS, B 197/34b. (1153)

²⁶⁴ İlgili sicil kaydında 1 guruşun 110 akçe alındığı belirtilmiştir. Bu nedenle yapılan tahminlerde de 1 guruş=110 akçe değeri kullanılmıştır.

²⁶⁵ BŞS, B 197/63 a-b, 64a-b. (1 Rebîülâhire 1152- 29 Rebîülâhire 1153)

²⁶⁶ BŞS, B 197/75 a (1153).

Bunların dışında 1740-1741 tarihli fermanlarla İran Şahı tarafından İstanbul'a gönderilen elçi ve maiyyeti ile getirecekleri fillerin günlük ihtiyaçları için Bursa Kazâsı halkı da yükümlü tutulmuştur. Ancak yapılacak masrafların bazı vergilere karşılık gösterileceği de belirtilmektedir²⁶⁷. Yine de muhtemelen aniden çıkan bu masraf kazâ sakinlerini hazırlıksız yakalamış olmalıdır. Bir sonraki tevzî defterinden İran elçisinin dönüşte Bursa'da dört gün kaldığı ve masraflarının Bursa halkına yüklendiği anlaşılmaktadır²⁶⁸.

Bütün bu vergilerden örneğin Bursa Kazâsı köylerinden Depecik köyüne düşen miktara bakabiliriz. Yukarıdaki vergilerden payına düşen ilk tevzî defterinden 100 guruş+ bedel-i nüzûlhânedan 40 guruş 10 akçe (7x630= 4410 akçe)+ ikinci tevzî defterinden 67 guruş+ 1 kürekçi bedelidir. 1 kürekçinin bedelini 4840 akçe (44 guruş) sayarsak Depecik'in yaklaşık 2,5 yıllık (tespit edilebilen) bu türden vergisinin miktarı 251 guruş 10 akçedir. Tek bir yılı (1153 yılını) esas alırsak bu miktar 151 guruş ve 10 akçe etmektedir.

Depecik köyü 7 avâriz hânesine sahipti. İncelediğimiz dönemde Bursa'da bir avâriz hânesinin kaç gerçek hâneye denk geldiği tespit edilememiştir. Bir avâriz hâneyi 5 gerçek hâne ve bir gerçek hâneyi de yine 5 kabul edersek köyün nüfusu (vergiden muaf olanlar hariç) tahminen 175 çıkmaktadır²⁶⁹. 1573 sayımına göre köyün yıllık hububat üretiminden 1000 kile buğday, 800 kile arpa, 1000 kile yulaf vergi ödediği görülmektedir²⁷⁰. 1573 yılından 18. yüzyılın ilk yarısına bütün koşulların (en azından köyün tarım yapılan arazisinin ve toplam üretimin) aynı kaldığını düşünürsek²⁷¹ incelediğimiz dönemin fiyatlarıyla köyün bir yıllık vergisi

²⁶⁷ Konuyla ilgili fermanlar için bkz. B.Ş.S, B 197/51a-b, 52a-b,58 b.

²⁶⁸ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.3, s. 108.

²⁶⁹ Bir avâriz hânesi 3 ile 10 gerçek hâne arasında değişmekteydi. Bu konuda Ergenç'in 17. yüzyıl Ankarası için (kendisinin de yanlış olma ihtimalini belittiği) yaptığı tespitlere dayanarak beş katsayısı kullanılmıştır. Eğer 10 katsayısını kullanırsak köyün nüfusu 350 çıkmaktadır. Bkz. Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 105.

²⁷⁰ Barkan, "Giriş", s. 90.

²⁷¹ Bütün koşulların aynı kalması tabii ki pek mümkün değildi. Örneğin hava durumunda yıldan yıla büyük farklılıklar olabilmekteydi. Bu ise mahsulün durumunu ve fiyatını etkiliyordu. 1300-1850 yılları arasındaki dönem iklim tarihçileri açısından Küçük Buzul Çağı olarak adlandırılmaktadır. Macar Prensi II. Rakoczi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda kendisine eşlik eden Klemen Mikes'in Bükreş ve Rodosçuk'ta bulunduğu sıralar yaptığı hava tahlilleri de bunu göstermektedir. Bkz. Sert, Özlem, "Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi", *Kebikeç*, sa: 23, 2007, ss. 79-83, s. 83; Barkan, "Giriş", s. 77.

yaklaşık $60.000+19.200+24.000=103.200$ akçe²⁷² (860 guruş) çıkmaktadır. Bu köylülerin mahsulünden bir hisse şeklinde alınan öşür vergisidir. Bunun dışında yukarıda bahsi geçen nakdî vergiler ile yine öşür veya resim adı altında nakden tahsil edilen vergiler de vardır. Bu vergilerin miktarı 1573'te diğer kalemin %19.2'si kadardı²⁷³. Bu da incelediğimiz dönem için yaklaşık 19.608 akçe etmektedir. Bu hesaplama ile Depecik köyü için yıllık 122.808 akçelik (1116 guruş 48 akçe) bir vergi çıkmaktadır ve yukarıdaki rakamla topladığımızda Depecik köyünün 7 avâız hânesi ile yıllık toplam 1267 guruş 58 akçe (139.428 akçe) vergi ödediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Eğer bu hesaplamalar gerçeğe yakın ise ele aldığımız tarihte merkezin talep ettiği vergilerin klasik döneme göre artmış olduğu gözlenmekle birlikte aşırı ya da az olduğunu söylemek zordur²⁷⁴. Ancak “toplam vergi yükü” yıldan yıla azalıp arttığı gibi kanuna aykırı olarak belli bir standarttan uzak toplanan vergiler de vardı. 18. yüzyılın genel eğilimi olarak tespit ettiğimiz yetkinin 2. ve 3. kişilere havale edilmesi usulü bu vekil-tahsildarların sabit orandan daha fazla kâr elde etmeye çalışmasına yol açabiliyordu. Ayrıca aşağıda ele alınacağı üzere gerek ehl-i örfün ve ehl-i şer'in gerekse onlarla birlik olan yerel ileri gelenlerin topladığı kanuna aykırı vergiler vardı.

Diğer taraftan avâız ve imdâdiyye vergileri ile tevzî defterlerinin kadı sicillerindeki düzenli listelerinin bu vergilerin eksiksiz toplandıklarını

²⁷² 1734-1735 yıllarında 1 kile buğday 60 akçe, 1 kile yulaf 24 akçe ve 1 kile arpa 24 akçe idi. Bu fiyatlar için tereke kayıtlarına başvurulmuştur. BŞS, B 160/ 16a, 81 b.

²⁷³ Köyün verdiği toplam vergi 43.900 akçeydi ve bunun da 7100 akçesi öşür veya resim adı altında nakdî alınan vergilere dayanıyordu. Bkz. Barkan, “Giriş”, s. 90, Barkan-Meriçli, *a.g.e.*, s. 78-79.

²⁷⁴ 1740-1741 tarihlerine Bursa'da ev fiyatları 60-715 guruş arasında değişmekteydi. Ortalama bir ev fiyatı ise 100-125 guruş (12.000-15.000 akçe) civarında seyretmekteydi. Bu durumda tüm köyün yıllık vergisiyle 10-12 ev alınabilmektedir. Karataş da 18. yüzyıl başlarına ait terekelerden tespit ettiği 67 ev fiyatına dayanarak ortalama bir ev fiyatının ise 10.000-15.000 akçe (83,3 -125 guruş) arasında değiştiğini belirtmektedir. Bkz. BŞS, B 165; Karataş, *a.g.m.* 2006, s. 234. Bu dönemde aylık ücretlere bakıldığında 1750'de Bursa'da bir zımmî “yazıcılık”tan seneliği 110 guruş (13200 akçe) almak üzere çalışmaya başlamıştır. Sonrasında sekiz sene de zam almamıştır. Bu durumda aylık gelirinin 9 guruş 20 akçe (1100 akçe) olduğu görülmektedir. Bu gelir ile ayda 282,2 kg. buğday alabilmektedir. Bkz. B 193/6 b. Şevket Pamuk'un verdiği temel tüketim maddelerinin fiyatlarından da bahsedilebilir. Araştırmacı 1740 yılında Bursa'da 1 okka zeytinyağının fiyatının 34,9 akçe, 1 okka sade yağın 63 akçe ve 1 okka koyun etinin 25,5 akçe olduğunu kaydetmiştir. (1 okka ise 1.280 gr. etmektedir). Pamuk, *a.g.e.* 2000, s. 5, 174.

göstermediğini de belirtmek gerekmektedir. Halk vergileri ödememek için türlü yollara başvurabiliyordu. Genellikle bölgede vergi tahsildarlarına karşı koyabilecek bir âyana ya da âyanlık iddiasında olan birine güvendikleri görülmektedir²⁷⁵. Bu tür usulsüzlüklerde verginin mutasarrıfı konumundakiler divân-ı hümâyuna başvurarak şikayetçi olmaktaydılar. Devlet bu tür durumları haber aldığı anda verginin geç de olsa tahsilini emrediyordu.

Vergi ödemeyi reddetmek için halkın eşkıyalığa başvurduğu da oluyordu. 13 Haziran 1771 (29 Safer 1185) tarihli bir belgede²⁷⁶ Sultan Alaaddin Vakfi köylerinden Kite Kazâsı'na tâbi Kurddere köyü ahalisinden Köpezoğlu Ali'nin liderliğinde İbrahim, Hüseyin, Yusuf, Güdük Ali, Abdullah ve Kara Ali bir olup vergileri tahsil etmek üzere köye gelen mütevellinin vekilini köye sokmamışlardı. Müteveli, Köpezoğlu Ali'nin on seneden beri özellikle salâriyye vergisini ödemeyi aksattığını²⁷⁷ ve son olarak tüm köyde vergi toplanmasına engel olduğunu kadiya bildirmiştir. Sonuç olarak Ali, Seddü'l-bahir Kalesine kalebend edilmiştir.

Temmuz 1738-Temmuz 1739 (1 Rebiülahir 1151-30 Rebûlevvel 1152) Dönemine ait Tevzî Defteri²⁷⁸

Masraf Kalemleri

Bursa'ya gelip giden ulakların ve beygirlerin ücretleri

Binbaşılar, Silahşor Ağa ve sürücülere tayin buyurulan Şehsuvarzâde es-Seyyid Halid Paşa ve biraderlerinin masrafları

Zayi olan menzil beygirleri

Akçe murâbahası

Ve diğer masraflar

Pazarbaşı el-Hac Ahmed Ağa'nın toplam masrafı

²⁷⁵ Özkaya, *a.g.e.* 1994, s. 51; 54. Daha önce de değinildiği üzere Hüdâvendigâr Sancağı'nda bunun örnekleri görülmekteydi.

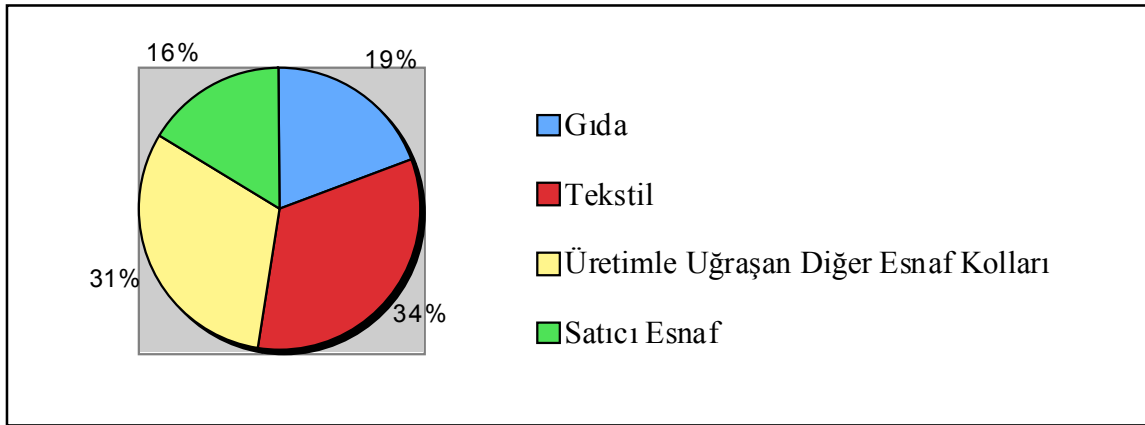
²⁷⁶ BŞS, B 197/6b-7a.

²⁷⁷ Salâriyye: Hububattan (buğday, arpa ve kara darıdan) öşür ile birlikte alınan bir vergidir. Sâlâriyenin oranı yerine göre değişiklik göstermekteydi. Örneğin Rumeli'de Hıristiyan halktan yüz demette on demet öşür üç demet salârlık alınmaktaydı. Pakalın, *a.g.e.*, c.3, s.101; Akdağ da bu verginin hububattan 1/40 oranında alındığını belirtmiştir. Bkz. Akdağ, *a.g.e.*, c. 2, s. 344. Bu oranı dikkate alırsak, Köpezoğlu Ali'nin yılda 800 kile (Bursa kilesiyle yaklaşık 12.316 kg.) hinta ürettiği belirtilmiştir, bunun 20 kilesini (yaklaşık 307,9 kg.nı.) salâriyye olarak veriyordu.

²⁷⁸ BŞS, B 197/18 a-b, 19 a.

Toplam: 20.310 guruş masraf çıkartılmıştır. Bunun 1.218 guruşu iki senelik imdâd-ı seferiyyedir. Bu vergi kalemi ile 3.818 guruş kazâ köylerine yüklenmiştir. Geri kalan ise esnafa tevzî olmuştur.

Bütün masrafın 4/5'ü esnaftan çıkartılmıştır. Esnaf kollarının tahammüllerine göre masrafın nasıl paylaştırıldığı aşağıda görülmektedir. Bu grafikte Bursa'da 16. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da tekstilin birinci üretim alanı olduğu görülmektedir.



Grafik 2: Temmuz 1738-Temmuz 1739 tarihine ait Tevzî Defteri'ne göre Bursa'da Esnaf Kollarının Dağılımı

Esnaf kollarını gruplarken gıda ve tekstil sektörünün ağırlığı görüldüğünden onlar ayrı başlıklar altında alınmıştır. Bez veya bezden yapılmış eşya ticareti yapan bezzazlar da bu nedenle satıcı esnafı içine değil tekstille uğraşan esnafa dahil edilmişlerdir. Tevzî defterinde de bazı taifelerin birlikte tek bir kalem kabul edildikleri görülmektedir. Bu nedenle burada da aynı şekilde alınmıştır. Aşağıda tabloda ise grafikte esas alınan gruplama bulunmaktadır.

Tablo 1: Temmuz 1738-Temmuz 1739 tarihine ait Tevzî Defteri'nde Toplam Masrafın Esnaf Kolları ve Köylere Paylaştırılması

Gıda Alanında Çalışan Esnaf	Tekstille Uğraşan Esnaf Kolları	Üretimle Uğraşan Diğer esnaf Kolları	Satıcı Esnafı
1. Habbazân (ekmekçiler) 839	5. Kazzâzân 515	13. Haffâfân (ayakkabıcılar) 624	22. Attarân 500
2. Kassâbân 757	6. Yasdıkcıyân ve Kadifeciyân 250	14. Sayatân ²⁸⁰ 675	23. Bakkalân 935
3. Başçıyân 1200 ²⁷⁹	7. Dibacıyân 655	15. Mumcuyân 250	24. Berberân 558
4. Arpacıyân 235	8. İnceciyân, desteciyan ve dolabcıyân 1154	16. Seyyâfân (kılıççılar) 675	25. Eskiiciyân 552
<i>Toplam: 3031 guruş</i>	9. Hallâcân 255	17. Sarracân (saraçlar) 375	<i>Toplam= 2545 guruş</i>
	10. Çukacıyân 930	18. Yayıcıyân (kavvâsîn) 937	
	11. Muýtâbân 420	19. Na'l-bandân 525	
	12. Bezzâzân 935	20. Na'lçacıyân 552	
	<i>Toplam: 5114 guruş</i>	21. Semerciyân 270	
		<i>Toplam: 4883</i>	
Toplam: 15.573 guruş²⁸¹			

²⁷⁹ Başçı: Koyun, kuzu, sığır gibi hayvanların başlarını temizleyip çiğ veya pişmiş olarak satan kimse. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 120.

²⁸⁰ Saya: Ayakkabının tabanı dışında kalan kısmı, yüzü. Sayacılar ise (Sayatân) ayakkabıların sayılarını hazırlayan esnaf koluna işaret etmektedir. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 1068.

²⁸¹ Esnafâ yüklenen miktar 15.274 guruş olarak belirtilse de toplamda 15.573 guruş hesap edilmektedir.

Köylere yüklenen masraf:

1. Aksu: 15 guruş	22. Barak Fakih: 190 guruş	42. Ağlaşan: 85 guruş
2. Hamamlı Kızık: 105 guruş	23. Çağrısan: 33 guruş	43. Avdancık: 120 guruş
3. Dudaklı: 190 guruş	24. Kara Hızır 85 guruş	44. Temürtaş (miktar belirtilmemiş)
4. Derekızık: 105 guruş	25. Fidyekızık 110 guruş	45. Baba Sultan: 75 guruş
5. Enarlıdere: 85 guruş	26. İzvat 80 guruş	46. Kozlıviran: 60 guruş
6. Bilâd-ı Yunus: 165	27. Filedar: 247 guruş	47. Gözede ²⁸² 150 guruş
7. Şeyh: 177 guruş	28. Kelesan: 87 guruş	48. Kayacık: 85 guruş
8. Kara Balçık: 105	29. İğdir: 195 guruş	49. Kestel: 24 guruş
9. Âlişâr: 89 guruş	30. Çavuş: 65 guruş	50. Ahî: 40 guruş
10. Hamidler 95 guruş	31. Dimboz: 9 guruş	51. Ata: 57 guruş:
11. Mashara Hasan: 95 guruş	32. Serme: 125 guruş	52. Büyük Susıgırlık: 127 guruş
12. Ahmed Bey: 35 guruş	33. Canbazlar: 65 guruş	53. Çataltepe: 45 guruş
13. Dikencik: 30 guruş	34. İnkaya ve Çonkara 125 guruş	54. Kazıklı: 85 guruş
14. Aksungur: 67 guruş	35. Depecik 100 guruş	55. Doburca: 60 guruş
15. Değirmenlikızık 105 guruş	36. İvaz Paşa 20 guruş	56. Yenice: 30 guruş
16. Soğanlı: 115 guruş	37. Cumalıkızık: 180 guruş	57. Göynüklü: 25 guruş
17. Karaman: 25 guruş	38. Çeltik: 20 guruş	58. Samanlı: 20 guruş
18. Balıklı: 47 guruş	39. Dürdâne: 100 guruş	59. Emrud: 47 guruş
19. Akçe: 97 guruş	40. İsa Bey: 45 guruş	60. Selçuk Gazi: 120 guruş
20. Bademli: 30 guruş	41. Vakf-ı Susıgırlık 35 guruş	Toplam: 5.138 guruş²⁸³
21. Hasan: 190 guruş		

2.2. Merkezî Yönetim ve Âyan

18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ekonomisi genişleme halindeydi. İstanbul, Halep, Bursa, Tokat, Selanik gibi merkezlerde zanatkârlar faaldi. Pamuklu dokuma ve baskılı kumaş imalatı çoğalmıştı ve yabancı piyasalara yönelik çeşitli mallar üretiliyordu. Devletin kendisi de Girit ve Sakız adalarıyla Tokat'ta birer dokuma fabrikası kurmuştu²⁸⁴. Bu dönemde devlet bütçesine ait

²⁸² Gözede (Pınarlı) 16. yüzyıla ait kayıtlarda İnegöl Kazâsı'na bağlı bir köydür. Ancak yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere incelediğimiz dönemde Bursa Kazâsı köyleri içinde yer almıştır. Kaplanoğlu da 1895 ve 1927 Yıllığı'nda Bursa'ya bağlı olarak kaydedildiğini belirtmektedir. Bkz. Barkan-Meriçli, *a.g.e.*, s. 94; Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 121.

²⁸³ Köylüye yüklenen miktar da 5.036 guruştan fazla çıkmaktadır. Eğer bu hesapları dikkate alırsak toplam masraf 20.711 guruş çıkmaktadır.

²⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devdet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 211-225, s. 212-213;

gelirler de 1700-1710 ile 1760-1765 yılları arasında 10 milyon guruştan 14,5 milyona yükselmiştir. Bu artış tımar sistemi içinde bulunan birçok vergi kaynağının mukataalaştırılması, yani bütçeye nakdî gelir getiren kalemlere dönüştürülmesinden ve bir takım yeni vergiler çıkarılmasından kaynaklanmaktadır²⁸⁵. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında 1760'lardan itibaren ekonomik üretimin her alanında ani bir çöküş yaşandı. Gelirler tekstilden sabun imalatına her alanda %25-60 arasında düşme göstermiştir. Bursa'nın pamuklu ve ipekli dokuma üretiminde 1740'lardan 1790'lara kadar %30 civarında bir düşme görülmektedir. Bursa'da boyahâne gelirlerindeki azalma ise 1769-1797 arasında %60 civarında olmuştur²⁸⁶. Tarım sektöründe de benzer düşüşler yaşanmıştır²⁸⁷.

Savaş için talep edilen mal ve hizmetlerde ise 18. yüzyılın ikinci yarısında artış gözlenmiştir. Bunun başlıca nedeni düşmanın imkanlarındaki değişmedir: Bu dönemde başlıca rakip olan Çarlık Rusyası silahlanma ve savaş taktiklerindeki ilerlemesi yanında asker mevcudunu da (1725'ten 1796'ya %80 kadar) arttırmıştır. Osmanlı Devleti de Rusya'ya yetişebilmek için daha fazla kaynak seferber etmiştir. Ancak savaşlar yenilgi ile bittiği için masrafları daha da ağır olmuştur²⁸⁸. Bu gelişmelerle bağlantılı olarak fiyatlar da hızla bir yükselişe geçmiştir. Özellikle savaş için devletin önceye nazaran daha fazla ihtiyaç duyduğu mal (hububat, et gibi gıda maddeleri, dokuma, deri, metal ve nakliye araçları) ve hizmetlerin (üretimden çekilmiş olan iş gücü) piyasa fiyatı 1760'lardan 1800'e kadar % 200 üzerinde bir artış göstermiştir. 1790-1800 civarından enflasyon hızı o zamana kadar görülmemiş bir boyutta olmak üzere yıllık %5 civarındadır. Devlet harcamaları da artış gösterir. 1761-1785 yılları arasında devletin yıllık harcamalarında normal yıllarda %30, savaş yıllarında ise %100 civarında artış olmuştur²⁸⁹. Buna karşılık vergilerin arttırılmasına rağmen iktisadî faaliyetin toplam hacmindeki düşüşe bağlı

Sahillioğlu, Halil, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticarî İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sa: 11, İstanbul 1968, ss. 61-66, s. 62.

²⁸⁵ Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 214.

²⁸⁶ Pamuk, *a.g.e. 2000*, s. 126-127; s. 174-175; Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 214.

²⁸⁷ Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 215; Göçek, *a.g.e.*, s. 110.

²⁸⁸ Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 217.

²⁸⁹ Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 215.

olarak ekonomik bir durgunluk içine girilmiştir²⁹⁰. Bu gelişmeler doğal olarak reayanın yaşamını da etkilemiştir. Yukarıda reayanın üzerindeki ekonomik yük bu faktörle birlikte düşünülmelidir.

18. yüzyılda Osmanlı ekonomisindeki bu olumsuz gidişatta savaşlar birincil rol oynamıştır. Öncelikle savaş zamanlarında imparatorluk içindeki güvenliğin zaafa uğraması ticaret yollarını ve pazarları olumsuz yönde etkiledi. Ayrıca savaş mevsimi bitse dahi bu sefer de evlerine dönen leventlerin neden olduğu eşkıya hareketleri başlamaktaydı. Savaşlardaki toprak kaybı ile birlikte bu güvenlik problemleri ziraat üretim ve ticaretteki çöküşü hızlandırdı²⁹¹. Sultan artan masraflarından doğan malî açığı kapatmak için sık sık vergi artırımını yoluna başvurdu. Osmanlı sistemi, mal ve hizmeti kim ne kadar üretiyorsa ondan o oranda vergi almaya dayanıyordu. Vergilerdeki artış fiyatlardaki yükselmeyle birlikte, üreticinin mal ve hizmet kalitesini azaltmasına ve/veya verdiklerinin kalitesini düşürmesine de neden oldu²⁹². Bu gelişmeler ise bütçe açıklarının kronikleşmesine ve fiyat artışlarının devam etmesine neden olan gelişmelerdi. Diğer taraftan askerî zümrelerin ekonomiyi canlandırıcı ve üretimi yükseltici rol oynayan kültür, eğitim, ulaştırma veya doğrudan üretim alanındaki yatırımlarında (çoğu vakıf nitelikli) 18. yüzyılın ortalarından itibaren belirgin bir azalma olmuştur²⁹³.

Bu noktada 18. yüzyılla birlikte imparatorluğun, uluslararası talep ve arz ihtiyacını karşılamayı hedefleyen dünya pazarı ilkesi üzerine kurulu entegre dünya ekonomisine de kayışının başladığını belirtmeliyiz. Bu kayış 18. yüzyılın ikinci yarısında hızlanmıştır. İmparatorluk ile Avrupa arasındaki ticarî iş birliği özellikle imparatorluğun Batı Avrupa ülkeleriyle ilişki içinde olan bölgelerinde üretiminin niteliği üzerinde belirleyici rol oynamaya başladı. Avrupa'da sanayinin yaygınlaşması, iç ve dış piyasada rekabeti, üretimde rasyonelleşmeyi, teknolojik alanda süreklilik kazanan yenileşmeyi ve bunlar da Avrupa ekonomilerinin büyümesini sınırsız kılmıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na Batı

²⁹⁰ Karaman, Kıvanç-Şevket Pamuk, "Avrupa Devletleriyle Bir Karşılatırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi", *Toplumsal Tarih*, sa: 191, İstanbul 2009, ss. 26-33, s. 28.

²⁹¹ Göçek, *a.g.e.*, s. 110; Karaman-Pamuk, *a.g.m.*, s. 33.

²⁹² Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s. 218- 219.

²⁹³ Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", s.220.

Avrupa'nın ithalatı arttırmıştır. Ancak bu gelişmelerin Osmanlı ekonomisini dönüştürücü etkisi özellikle 19. yüzyılda görülecektir²⁹⁴.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî sorunlarla nasıl baş etmeye çalıştı? Devlet, savaş ve başka maksatlarla talep ettiği mal ve hizmetlerin önemli bir bölümünü doğrudan doğruya onları üreten gruptan vergi olarak sağlamaktaydı. Avârız vergisi bu mükellefiyetin dayanağıydı. Ancak bunlar yeterli gelmeyince savaşların doğurduğu malî kayıpları telafi etmek için merkezî yönetim, sultanın hazinesinden borç alma, zorunlu bağışlar, müsadere ve paranın ayarını düşürmek gibi geleneksel tedbirler aldı²⁹⁵. Bunların yanında 1774 yılının başlarından itibaren malikâne sisteminin bir üst versiyonu olarak *esham sistemi* uygulamaya konuldu²⁹⁶. Eğer bu yetmezse iç borçlanmaya gidiliyordu. Zengin ileri

²⁹⁴ Syrett-Frangakis, Elena, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, çev. Ç. Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2006, s. 8-11.

²⁹⁵ 1788'de Hollanda ya da Fransa tüccarlarından borçlanma fikri de düşünülmüştür. Borçlara rehine olarak dokuma, un, ipek, pamuk gibi ürünler gösterilecektir. Ancak bu hayata geçirilememiştir. Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. A. Kuyaş, 4.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 102.

²⁹⁶ Kelime olarak pay, hisse anlamındaki *sehmin* çoğulu olan Esham, terim olarak ilk kez 1775 yılında uygulamaya konularak 1860'lı yıllara kadar uygulanan bir tür iç borçlanma sistemi için kullanılmıştır. Bu sistemde *mukataa* adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarında ait yıllık nakdî gelirlerin, *faiz* denilen belirli bölümleri sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara "muaccele" adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kayd-ı hayat şartı ile satılmaktadır. Satışa sunulan bir mukataaya ait yıllık nakdî gelirin tamamı değil sadece faiz denilen bölümleridir. Bu gelirin geriye kalan ve *mal* adı verilen bölümü eshama bağlanarak satılamaz. Bir sehim satın alan şahsın, hayatta kaldığı sürece her yıl bir miktar geliri (faiz) almanın bedeli olarak ödemesi gereken *muaccelenin* miktarı da bu yıllık gelirin katları olarak ifade edilirdi. Örneğin 1775 yılında İstanbul Tütün Gümrüğü Mukataası'na yıllık gelirin mal olarak tespit edilmiş bulunan 159.000 gurusunun üstünde kalan ve faiz olarak nitelenen 400.000 gurusluk bölümü her biri 2500 gurusluk yıllık geliri 160 sehim ayrılmıştır. Muaccelenin kaç yıllık gelire tekabül edeceği Defterdarlık tarafından her grup esham için ayrı tayin ve ilan edilirdi. İstanbul Tütün Gümrüğü Mukataası'nın sehimlerinin muaccele değeri 5 yıllıktı. Yani 12.500 gurusluk muacceleyle ödeyerek bir sehim alan kişi, ölüncüye kadar her yıl 2500 gurusluk bir gelire hak kazanmış oluyordu. Sahibi ölen sehim hazineye ait sayılırdı. Mirasçılara herhangi bir ödeme yapılmazdı. Esham sistemi padişaha ait iç hazinenin artık devlet hazinesinin kredi ihtiyacını karşılayamaz olmasının sonucudur. Malikâne sistemi de malikâneecilerden gelecekte sağlayacakları kârlar karşılığında toplanan muaccele meblağları bir tür uzun vadeli iç borçlanmaydı. Malikâneci muaccele ödeyip kayd-ı hayat şartı ile satın aldığı mukataayı veya hissesini kendisini vergilendirirdi. Vergi hasılatından hazineye ait yıllık belirli vergi ve harçları ödedikten sonra, geri kalan kısım malikâneciye kâr olarak kalırdı. Bu kâr ise yıldan yıla farklı olanıydı. Esham sisteminde ise sehim satın alanlar yıllık sabit bir geliri garantilemiş oluyorlardı. Ayrıca mukataanın vergilendirilmesine karışmıyorlardı. Bu defterdarın tayin edeceği bir emin veya mültezimin sorumluluğunda idi. Böylece bu yatırım alanı "askerî zümrenin erkekleri" dışında kadınlara, çocuklara ve gayri müslimlere de açılmış oluyordu. Sistemin yayılması hemen olmamıştır. Önce imparatorluğun en büyük mukataaalarından başlanmıştır. Malikâne sistemi bir yandan uygulanmaya devam etmiştir. Bkz. Genç, Mehmet, "Esham: İç Borçlanma", *Osmanlı*

gelenlerden ve memurlardan borç para alınıyordu. Bunun karşılığında da onlara senet veriliyor ve borçlarının savaştan sonra ödeneceği bildiriliyordu²⁹⁷.

1770'lerden başlatılabilecek bir hareket ile devletin Bursa âyanından da ağır taleplerde bulunduğu gözlenmektedir. Önce Boğazhisarlarının muhafazası için Bursa Kazâsı'ndan 200 askerin tedariki istenmiştir. Sonrasında 11 Şubat 1773 tarihli bir buyruldu ile Bursa Kadısı ve Yeniçeri Zâbiti ve diğer görevlilerin yanısıra Baş Âyan Cizyedârzâde Hüseyin Ağa'ya bu askerlerin zamanında gönderilmesi ve önlem amacıyla Bursa Kazâsı'nda eli kılıç tutanların hazır edilmesi emredilmiştir²⁹⁸. Bundan sonra ise 1773 yılında doğrudan kişilere hitaben yazılmış emirlerle belirli sayılarda asker istendiği görülmektedir. Bursa âyanından Hacı Cafer Ağa (aynı zamanda mütesellim), Hacı Süleyman ve damadı ile Dumanzâde Hacı Süleyman'a -padişah sayesinde *kesb-i servet* oldunuz, devlete hizmet etmek bocunuzdur denilerek- kendi mallarından 100'er seçme, tam silahlı, süvari askeri (toplam 400 asker) tedarik ederek ilkbahardan evvel Hacı Cafer'in başbuğluğunda orduya katılmaları emredilmiştir²⁹⁹.

Bursa Yörükân Mukataasının mutasarrıfı olan Yörük Ağasızâde Mustafa Ağa da Mart 1773'te 200 nefer silahlı seçme asker hazırlayarak Limni muhafazasına katılmakla görevlendirilmiştir. Kendisi eğer gitmez, affı için de arzuhalde bulunursa mutasarrıf olduğu mukataasının elinden alınacağı ve Bursa'dan sürüleceği bildirilmek suretiyle tehdit edilmiştir³⁰⁰.

Bu kişilerden Dumanzâde Hacı Süleyman'ın "*zî-kudret tâifesinden ve Bursa âyanından*" olmakla birlikte yaşlı ve hasta olduğu tespit olununca Hazineye 3.500 guruş vermesi karşılığında bu hizmetten affedilmiştir³⁰¹.

Savaş koşullarının etkisiyle devleti Bursa âyanından asker ve orduya katılmaları yönündeki talepleri devam etmiştir. Temmuz 1773 tarihinde Bursa

İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 186-195; Kütükoğlu, a.g.m., s. 546-547.

²⁹⁷ Karaman-Pamuk, a.g.m., s. 33.

²⁹⁸ BŞS, B 203/4 a (19 Zilkade 1186). Ayrıca bkz. Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 157.

²⁹⁹ BŞS, B 203/9 a.

³⁰⁰ BŞS, B 203/8 b (Evâsıt-ı Zilhicce 1186).

³⁰¹ BŞS, B 203/14 b.

âyanınından yine kendi mallarından olmak üzere silahlı piyade askeri tedarik ederek savaşa katılmaları istenmiştir³⁰². Keçelizâde Ömer ve Oğlu Osman 400 nefer, Hacı Süleyman³⁰³ ve damadı Çukacı El-Hac Hasan 300 nefer, Hacı Süleyman'ın diğer damadı Çukacı el-Hac Yakub 200 nefer, Keçeli Damadı Hacı Abdullah 200 nefer, Tahârîzâde Lütfullah Çelebi 300 nefer, Abdizâde 300 nefer, Karanfilzâde Hacı İbrahim 100 nefer, Akl-ı evvel Yasdıkcı Feyzi ve oğlu Mustafa 400 nefer asker hazırlayacaktır. Aynı emri tekrar eden başka bir kayıta Kayseriyeli Oğlu Mustafa da belirtilmektedir. Ancak ne kadar asker hazır edeceği yazılmamıştır³⁰⁴. Bu grup arasına sonradan dahil edilen kırsal kesimde yaşayan Keskin İbrahim Ağa'nın da Bursa âyanından olduğu zannedilerek yüz süvari ile orduya katılması istenmiştir. Ancak bu şahsın asker tedarik ve idare gücüne sahip olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle hizmetinden yüz askerin *bedel-i yevmiyyesi* olarak 3.500 guruşu Hazineye ödemek şartıyla affedilmiştir³⁰⁵. Yukarıda sayılan isimler arasından Keçelizâde Osman ferman gelmeden vefat ettiği için Hacı Süleyman'ın damadı Hacı Hasan, Karanfilzâde Hacı İbrahim ve Keçelizâde Ömer ise bu isteği yerine getirmeye yetecek servete sahip olmadıkları ve hasta oldukları için bu görevden affedilmişlerdir³⁰⁶. Bu verilere dayanarak 1773 yılı içinde Bursa âyanından toplam 2900 askerin talep edildiği ve 800'ünün affedildiği anlaşılmaktadır. Her birinden en az tam teçhizatlı 100 asker istendiği görülmektedir³⁰⁷.

Devlet, Bursa zenginlerinden borç talebinde de bulunmuştur. Bu kişilerin tespiti ve sonrasında bu kişilerden istikraz toplanması çalışmaları 1788-1789 yılına rastlar. Osmanlı Devleti 19 Ağustos 1787'de Rusya'ya savaş ilan etmişti. Ancak

³⁰² BŞS, B 203/19 a-b. (Evâhir-i Rebûlâhire 1187).

³⁰³ Kendisinden önceki fermana da 100 nefer asker talep edilen Hacı Süleyman bu arada vefat ettiği için bu yükümlülüğünün "zimemâtından" (alacaklılarından) karşılanacağı belirtilmektedir.

³⁰⁴ BŞS, B 203/21b-22a (Evâil-i Cemaziyelâhire 1187)

³⁰⁵ BOA, Cevdet Askeriye, Dosya No: 797, Gömlek No: 33802 (20 Haziran 1773/29 Rebülevvel 1187).

³⁰⁶ B 203/ 24 b (24 Ağustos 1773/Evâil-i Cemaziyelâhire 1187)

³⁰⁷ 100 asker için biçilen ve tek bir kişiden ödemesi istenen yevmiye bedeli olan 3.500 guruş da o zaman için hiç de az bir para değildi. 1785-1786 yıllarına ait terekelerin listelendiği B 226 nolu Bursa kadı sicili defterinde geçen ev fiyatları taranmıştır. Bu dönemde Bursa'da ev fiyatlarının 20 guruş ile 1300 guruş arasında değiştiği görülmüştür. Ortalama bir evin fiyatı ise 90-150 guruş arasındadır. 3.500 guruşla o dönem Bursası'nda ortalama fiyatlı 30-40 ev alınabiliyordu.

sefer için ilkbahar beklenmiş, bu sırada da sefer hazırlığı yapılmıştır³⁰⁸. 9 Şubat 1788’de Rusya’nın müttefiki sıfatıyla Avusturya savaşa dahil oldu³⁰⁹. İki cephede birden savaşılmasını gerektiren bu savaşın masraflarına nakit para temin etmek amacıyla devlet, doğrudan kişilerden borç alma yoluna da başvurmuştur. Ayrıca savaş sürerken sarraflardan da kısa süreli bazı istikrazlar yapılmıştır³¹⁰.

Bursa’dan 1500 keselik (750.000 guruşluk) bir borçlanma yapılması planlanmış ve konuyla ilgili olarak Bursa’nın zenginleri hakkında Cizyedârzâdelerden Ahmed Bahaeddin Efendi’den bilgi istenmiştir³¹¹. Ahmed Bahaeddin Efendi, Bursa’da bu kadar servet sahibi kişinin olmadığını, dolayısıyla bu miktarda istikrazın mümkün olamayacağını belirten bir *takrîr* yollamıştır (16 Aralık 1788)³¹². Yine bu belgede Bursalı zenginlerin servetlerinin Şam, Halep ve Bağdat tüccarı gibi kıymetli eşya ticaretine değil, murabahacılığa (faizciliğe) dayandığı yazılıdır. Paralarının büyük bir kısmı fukarâ-yı raiyyetin zimmetindedir ve bunların tahsili kısa sürede mümkün olamaz denilmiştir. Sadece önceden bir 70 keselik yardımda bulunmuş olan el-Hac Hasan’ın 100 kese³¹³ (50.000 guruş) borç vermeyi taahhüt ettiği belirtilmekte geri kalan zenginlerin onun yarısı kadar bile servet sahibi olmadıkları için sadece 100.000 guruş (200 kese) verebilecekleri

³⁰⁸ 1784’teki Kırım kaybının ve Rusya’nın müttefiki Avusturya ile Osmanlı Devleti’nin bölüşülmesi ve Bizans’ın canlandırılması planlarının neden olduğu savaş için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4, s. 504-507; s. 519- 584.

³⁰⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4, s. 523.

³¹⁰ Bu konuda ilk örnek Cezayirli Hasan Paşa’dır. Kendisinden 1788’de 1200 kese (1 kese 500 guruş hesabıyla 600.000 guruş) yardım alınmıştır. Cezar, Y., *a.g.e.*, s. 136.

³¹¹ BOA, HAT Dosya No: 0023, Gömlek No: 1126. Ahmed Bahaeddin Efendi Cizyedârzâde ailesinin ilmiye kolundan bir kişidir. En son 1792’e Halep Kadısı olarak vazifesini tamamladıktan sonra 1794’te vefatına kadar Bursa’da ikamet etmiştir. Ancak muhtemelen atanmayı beklediği sürelerde Bursa’ya dönmekteydi. Çünkü 1788’deki istikraz hakkındaki çalışmasındaki görevlendirilmesi öncesinde 1787’de de Gemlik-Armutlu sahilinde dört kıta şalope (iki direkli küçük hafif gemi) inşasına memur edilmiştir. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 1, s. 169; Dilekçi, *a.g.tz.*, s. 55-56.

³¹² BOA, HAT Dosya No: 22, Gömlek No: 1098 A. Bu belge için bkz. Ek 5.

³¹³ 1 kese=500 guruştu. Bu dönemde 1 guruş 120 akçeydi. Sahillioğlu, a.g.m. 1968, s. 63; Cezar, Y., *a.g.e.*, s.136. Pamuk “kese” hakkında şöyle belirtmektedir: “17. yüzyılda Osmanlı hazine kayıtlarında Mısır’dan gelen büyük miktarlar için Kese-i Mısırî adıyla yeni bir hesap birimi kullanmaya başlandı. Kese-i Mısırî, 25.000 paraya eşit kabul ediliyordu. Kese deyimi imparatorluğun diğer bölgelerindeki akçeler için de kullanılmaktaydı. Kese-i Rumî 50.000 akçeye eşit kabul ediliyordu. Kese-i Mısırî ise, akçe ile para arasındaki kur değerinde bakılmaksızın, 60.000 akçeye eşitti”. Bkz. Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paramın Tarihi, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay.*, İstanbul 2003, s. 105. Ancak özellikle Bursa’dan yapılan istikraz hakkındaki değerlendirmeler dikkate alındığında o tarihlerde 1 kesenin 500 guruş/60.000 akçe olarak alındığı görülmektedir. Bkz. BŞS, B 100/18a.

eklenmektedir. El-Hac Hasan, Çingilli Oğlu Damadı el-Hac Hasan'dır. Kendisinden Mayıs 1788'de toplu halde 170 keselik bir istikraz planlandığı (70 kesesi nakit ve 100 kesesi taksitler halinde) tespit edilmektedir³¹⁴.

Merkez ise bu rakamı çok az bularak Bursa'dan en az 500 keselik bir istikrazın yapılabileceği düşüncesiyle hareket etmiştir. Ancak Bursa'ya gönderilecek fermada Bursa zenginlerinin de indirim talep edeceği düşünülerek 900 kese yazılması, sonradan 500 keseye düşülmesi planlanmıştır³¹⁵. Bursa Kadı Sicillerinden tespit edilen belgeler ise borçların indirim yapılmadan planlandığını göstermektedir³¹⁶. Bu konuda Kapıcıbaşı İznikî Ali Bey mübâşir tayin edilmiştir³¹⁷.

Yapılan uygulama Mehmet Genç'in deyimiyle "faizsiz cebrî istikraz"dır³¹⁸. Kimlerin ne kadar borç vereceğine ve bu paraların nasıl tahsil edileceğine borç verecek olanlar karışmamaktadır. Dolayısıyla "gönüllülük" esasına dayalı bir işlem den söz edemeyiz. Dokuz kişiden alınacak olan borç ise şöyle planlanmıştır³¹⁹: Çukacı el-Hac Seyyid İsmail'den 75.000, Kaşıkçızâde Çukacı el-Hac Mustafa, Kurşunluzâde el-Hac İbrahim ve İncircizâde el-Hac Abdi'den 60'ar bin, Çukacı el-Hac Molla, Halebli Seyyid el-Hac Ali ve Kutnici el-Hac Şerif'ten 40'ar bin ve Kesecizâde Hafız ve Feyzizâde Seyyid Mustafa'dan 25'er bin guruş alınacaktır (Toplam 425.000 guruş)³²⁰. Bu dokuz kişi iki ay sonra da kuvvetleri kadar asker hazırlayarak Vidin Seraskeri Hasan Paşa'nın maiyetine girmekle de görevlendirilmişlerdir³²¹.

³¹⁴ Konuya aşağıda tekrar değinilmiştir. Bkz. s. 194-195.

³¹⁵ BOA, HAT Dosya No: 0022, Gömlek No: 1024.

³¹⁶ BŞS, 100/1 b, 18 a.

³¹⁷ Merkezî yönetim, herhangi bir yolsuzluğun olması durumunda alacaklıların İstanbul'a gelerek olay çıkaracaklarından çekinmekteydi. Bu nedenle mübâşir seçimine özellikle dikkat edilmiştir. İznikî Ali Bey, Bursa'nın varlıklı kişileriyle iyi bir münasebeti olan ve bu kişilerin mizacını bilen bir kişi olması ve paraya tamah etmediği gerekçesiyle tayin edilmiştir. BOA, HAT, Dosya No: 0023, Gömlek No: 1026; BOA, HAT Dosya No: 0022, Gömlek No: 1024.

³¹⁸ Genç, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 226-254, s. 235.

³¹⁹ BŞS, B 100/1 a.

³²⁰ İlgili sicil kayıtlarından bu işlemle ilgili olarak 1 kese=500 guruş olarak hesaplandığı anlaşılmalı birlikte tahsilatın nasıl olacağını anlatan bu sicil kaydında 425.000 guruşluk bir planlama yapıldığı görülmektedir. Bkz. BŞS, B 100/1 a. Ancak diğer taraftan aynı belgede 900 kese (450.000) tahsilat yapılacağı belirtilmektedir. Bu durumda bir kişiden daha 25.000 guruşluk bir borç tahsil edilmesinin planlanmış olmalıdır.

³²¹ BŞS, B 100/10 a.

Bu paraların ne kadarının tahsil edildiği hakkında toplu bir kayıt bulunmamaktadır. Seyyid Hacı İsmail'den (o öldüğü için mirasından tahsil edilmek suretiyle) 15.000 guruş (30 kese) tahsilat yapıldığı sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır³²². Ayrıca Çingilli Oğlu Damadı el-Hac Hasan'ın da 72.500 guruşu (145 keseyi) ödediği ve geri kalan borcunun affedildiği tespit edilmektedir³²³.

Devletin Bursa'dan talep ettiği borcun tamamı büyük olasılıkla tahsil edilememiştir. Ahmed Cevdet Paşa, Bursa'dan gelen yardımın 200 keseden (100.000 guruştan) ibaret olduğunu belirtmiştir³²⁴. Bu borçların geri ödendiğine dair ise bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak devlet, borcun savaş bitiminde kendilerine geri ödenmek üzere alındığını ve karşılık olarak Bursa'nın cizye vergisinin gösterildiğini belirtmiştir³²⁵.

Devletin servet sahibi olanların mal varlığını kullanımına çekebilmek için başvurduğu bir yol da müsâdere idi. Bunun için Bursa kazâsı dahilinde de düzenli bir denetimin olduğunu söyleyebiliriz. Ölen varlıklı biri olduğunda çok geçmeden bir mübâşir yollanıyordu ya da o sırada başka bir iş için şehirde bulunan mübâşirler görevlendiriliyordu.

Müsâdere bazı suçluların para ve mallarını almak sureti ile her devirde ve ülkede muhtelif sebep ve şekillerde verilen bir cezaydı³²⁶. Osmanlı Devleti'nde başlarda daha çok devlet malını zimmetine geçirenler ve asiler hakkında uygulanırken, özellikle 17. yüzyılda ve II. Viyana Kuşatması sonrasındaki malî buhran dönemlerinde memur ve mültezimlerden başka, ticaret, ziraat vb. sayesinde zengin olanlara da tatbik edilir olmuştur³²⁷. İncelediğimiz yüzyılda da özellikle 1770-1810 tarihleri arasında müsâdereye imparatorluk genelinde sıkça başvurulduğu görülmektedir. Bu dönemde yine özel şahıslar arasında zengin

³²² BŞS, B 100/ 18 a (1 Temmuz 1789 /7 Şevval 1203).

³²³ Bkz. Ek 6.

³²⁴ Cezar, Y., *a.g.e.*, s. 136; Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. A. Kuyuş, 4.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 129.

³²⁵ BŞS, B 100/1 b.

³²⁶ Müsâdere hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baysun, Cevdet, "Musâdere", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1979, ss. 669-673.

³²⁷ Özdeğer, Mehtap, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Âyanın Malî ve İdarî Yönetime Müdahale Devri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Yay., c. 50, Sa: 1-4, İstanbul 2000, ss. 69-132. s. 97-99; Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", s. 235.

olanların terekelerine de el konulmuştur³²⁸.

Bursa’da da Yörük Ağasızâde Mustafa Ağa (öl. 1779)³²⁹, Cizyedarzâde Hüseyin Ağa (1784), Çingilli Damadı el-Hac Hasan (1797), Destarizâde Mustafa (1797)³³⁰, Pazarköylü Halil Bey (1791)³³¹ ve Bursa bezirgânlarından es-Seyyid el-Hac İsmail Ağa (1790)³³² adlı şahısların muhallefatına el konulmuştur.

Yörük Ağasızâde Es-Seyyid Mustafa Ağa’nın muhallefatı 30.683,5 guruş değerindeydi³³³. Bunun da % 63’ü alacaklarına dayanıyordu. Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa 20 Ekim 1784’te ölünce³³⁴ servetinin çok olduğu gerekçesiyle mal, para ve alacaklarının mirîye zabtı emredilmiştir. Ahmed Bahaeddin Efendi İstanbul’a giderek, muhtemelen dedesinin ilişkilerini kullanarak bütün muhallefatın zaptı yerine üç taksitte ödemek üzere 150.000 guruşluk bir senet almıştır³³⁵. Kepecioğlu biraz tehirlle Bahaeddin Efendi’nin taahhüdünü yerine getirdiğini belirtmektedir³³⁶. Yukarıda bahsi geçen borç tahsili sırasında mübâşir

³²⁸ Cezar, Y., *a.g.e.*, s. 135; Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, s. 220; Göçek, *a.g.e.*, s. 111. Manisa bölgesinde hakim olan bir âyan ailesi Karaosmanoğulları’ndan yapılan müsâdereler hakkında bkz. Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 26-52.

³²⁹ Bu şahsın terekesi arşiv kayıtları arasında tespit edilmiştir. Bu belgede “*uhdesinde olan mukataası mâl-ı mirî ve kalemiyye ve cebelü bedeliyyesinden cânib-i mirîye duyûn-ı vefîresi olmakla kâffe-i emvâli* (bütün malı) *cânib-i mirîye olan duyûnu mukabili*” zapt edildiği yazılmaktadır. Ancak Yörük Ağasızâde es-Seyyid Mustafa’nın Kadı Sicilleri arasında tespit edilen terekesinde borç kaleminin (cânib-i mirîye olan borcu, tereke yazımından dolayı ödenmesi gereken resimler ve eşine verilecek mihr-i müccel dahil) 12.205 guruş olduğu görülmüştür. Dolayısıyla sadece bu alacağın değil, geri kalan mal varlığının da tahsil edildiği net bir şekilde görülmektedir. Krş. BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 718 (EK 6), Gömlek No: 29394, BŞS, B 213/ 81a.

³³⁰ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.1, s. 279.

³³¹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 133.

³³² Tam muhallefatı hakkında bilgi yoktur. ancak alacak, nakir ve gelirlerinden oluşan 5-6.000 kese akçe değerinde bir miras bıraktığı belgeden anlaşılmaktadır. BOA, Hat, Dosya no: 1390, Gömlek no: 55375.

³³³ Bu zatın terekasının zabtı için Kapıcıbaşı Selim adında bir mübâşirin geldiği ve merhumun terekasından mübâşire de 150 guruşluk bir ücret verildiği görülmüştür. BŞS, B 213/81a.

³³⁴ Dilekçi, *a.g.tz.*, s. 11.

³³⁵ Bu durumda Cizyedarzâde ailesinin kayırdığı düşünülemez. Örneğin Karaosmanoğulları’ndan olup mütesellim olarak reayaya eziyetleri gerekçesiyle *idam edilen* Hacı Hüseyin Ağa’nın muhallefatının 30-40 bin kese (15-20 milyon guruş) olduğu tahmin edilerek tümünün zabtı emredilmiştir. Ancak sonunda 1800 kesenin (900.000) müsâderesiyle yetinildiği görülmektedir (1756). Ayrıca bu miktarın Bursa’nın varlıklı kişilerinden talep edilen istikraz bedelinden ve 18. yüzyıl sonlarında Bursa’nın en zengini olarak öne çıkan Çingilli Oğlu Damadı el-Hac Hasan’ın muhallefatından (719.620 guruş) da fazla olduğu dikkati çekmektedir. Konuyla ilgili bkz. Nagata, *a.g.e.*, s. 29.

³³⁶ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, 199.

İznikli Ali Bey'in ayrıca Ciyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın muhallefatı ile ilgili de görevlendirildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır³³⁷. Destarizâde Mustafa ise ticarete zengin olmuş bir kişiydi. Zapt olunan mirası 22.000 guruş ediyordu³³⁸. Âyandan Halil Bey ipek ve taze meyve tüccarıydı. Öldüğünde gayrimenkullerinin, malının ve hayvanının çokluğu haber alınınca malı mülkü zaptedilmiştir³³⁹. Bunların dışında Kepecioğlu Mudanya zenginlerinden Parmaksızâde lakaplı birinin varissiz olarak ölünce kalan seksen kese akçesi ve yirmi beş adet gemisi, bir çiftliği ve bir yalısı ve birçok mal ve eşyasının Sadrazam çukadarlarından Mustafa Ağa tarafından mirîye zapt edildiğini belirtmektedir³⁴⁰.

Burada Bursa'nın servet ve itibar sahibi olanlarının da sadece vergi tahsili ve bunun organizasyonu ile görevlendirilmedikleri, merkezin onlardan da ciddi talepleri olduğu görülmektedir. Para ve asker yardımı sağlamışlardır. Ayrıca doğrudan kendi hazırladıkları askerler başında sefere de çağrılmışlardır. Bu emirlere riayet edilmediğinde tasarruf ettikleri mukataalara el konulmasıyla, sürgünle ve hatta idamla tehdit edildikleri görülmektedir³⁴¹.

Bunların dışında öldüklerinde varisleri olsa da dahi muhallefatlarının müsâdere edilmesi bu şahısların oluşturduğu birikimlere dayanarak yatırımlarda bulunacak sonraki kuşakları olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır³⁴². Müsâdere incelediğimiz dönemde Osmanlı hazinesine gelir sağlamanın bir yolu olarak çıkmaktadır. Ancak bu görünürdeki amacının dışında her müsâdere uygulaması Yavuz Cezar'ın belirttiği üzere "kaynakların yeniden dağılımıyla" sonuçlanıyordu. Bu sayede taşradaki güç dengelerinin kontrolü de sağlanıyordu. Terekelerin satışa çıkarılmasıyla (eğer merhûm hayattayken bir önlemini alamamışsa) çiftlik, arazi, tarla, bağ, bahçe, konak vs. gibi mallar da el değiştiriyordu. Ancak bu tür taşınmaz

³³⁷ BOA, HAT, Dosya No: 0023, Gömlek No: 1026.

³³⁸ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.1, s. 279.

³³⁹ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 133.

³⁴⁰ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 4, s. 34.

³⁴¹ BŞS, B 100/10 a.

³⁴² Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", s. 235.

mallar çoğunlukla onları almaya gücü yetecek âyan ve eşraf ile varlıklı kişilerin eline geçiyordu³⁴³.

3. KANUNA AYKIRI TOPLANAN VERGİLER VE REAYA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

18. yüzyılda reyanın üzerindeki ekonomik yükün bir diğer kaynağı taşradaki otoritelerin kanuna aykırı topladıkları vergilerdi. Ehl-i örf ve ehl-i şer' ile âyandan oluşan bu güçlerin zorla topladığı vergilerin başında tekâlif-i şakka geliyordu. Tekâlif-i şakka beylerbeyleri ve sancak mutasarrıfları tarafından *na'l-baha*, *kaftan baha*, *selâmiye*, *devriye* vb. adlarla toplanan vergilerdir³⁴⁴. Bu tür zorlamalar daha önceki dönemlerde de görülmekteydi³⁴⁵. Ancak 17. yüzyılda ve 18. yüzyılda tekâlif-i şakka (salgunlar) ve diğer usulsüz vergi tahsilleri toplum için bir "afet" halini almıştır³⁴⁶. Devlet bunlara karşı çıkarak ve toplanmasını önlemek için tedbirler almışsa da uygulayamamıştır. Bu durum taşradaki yerleşmenin bir sonucu olduğu gibi, aynı zamanda devrin olumsuz ekonomik koşullarının "memurlar" üzerindeki bir etkisidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reayaya götürülen her hizmetin karşılığında bir vergi alınıyordu. Memurlar da kendi uzmanlığını ilgilendiren hizmeti yerine getirirken bu vergileri topluyorlardı. Bu yolla geçimlerini temin etmekteydiler. Beratluların büyük bir bölümü aslında devletten maaş almıyordu. Bunların kendileri için toplamaya yetkileri olan vergiler kanunnâmelerde tespit olunmuştu³⁴⁷. Devletin vergi ile ilgili kanunlarında 16. yüzyıldan 18. yüzyıla fazla değişiklik olmamıştır. Bununla birlikte verginin toplanmasında tımar alanlarının mukataalaşması süreci yaşanmıştır. Bu süreç, askerî ve mülkî idarecilere görev yerlerinde devredilmiş olan vergi gelirlerinin de merkezî hazineye dahil edilmeye çalışılması anlamına geliyordu. Tımar sistemi tam olarak kalkmasa da artık

³⁴³ Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köptü Kazâları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin", *Bellekten*, c. XLI, sa: 161, 1977, ss. 41-78, s. 49-50.

³⁴⁴ Batmaz, *a.g.tz.*, s. 74-75.

³⁴⁵ Halil İnalçık özellikle kadıların ve naiblerin yolsuzluklarının kuruluş döneminden beri halkı en rahatsız eden durumlardan olduğunu belirtmektedir. İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 106-107.

³⁴⁶ İnalçık, "Adaletnâmeler", s. 96.

³⁴⁷ Ergenç, *a.g.e.* 2006, s. 141; Özkaya, *a.g.e.* 1994, s. 46.

doğrudan kendi askerini de beslemek zorunda olan yerel yöneticilerin gelirlerinde azalma olmuştu. Devletin bu kesime tahsis ettiği vergiler olarak imdâd-ı seferiyye ve imdâd-ı hazariyye vergileri dışında, yerel yöneticiler gelirlerini yasal olmayan yollardan takviye etmenin yollarını aradılar³⁴⁸.

Beylerbeyleri ve sancakbeyleri göreve getirildikleri zaman resm-i câize³⁴⁹ verirler, bundan başka sadrazam ve diğer devlet ricaline hediye ve para verirler, büyük eyaletlere tayin olunanlar ise Darphâne'ye bir miktar para öderlerdi³⁵⁰. Ayrıca özellikle kadılar ile beylerbeyleri ve sancak mutasarrıflarının görev süreleri oldukça kısa olduğundan sık sık görevsiz ve maaşsız kalıyorlardı³⁵¹. Suistimale uygun bu kısa görev sürelerinde mevcut şartlardan olabildiğince faydalanmaya çalışıyorlardı³⁵².

Devlet ise artan harcamaları sebebiyle hazineye ait gelirleri mümkün olduğunca yüksek düzeye çıkarmaya çalışıyordu. Dolayısıyla reayanın vergi kapasitesini çoğu zaman sadece merkezî hazine ve ordu için “zorlamak” istiyordu. Bir yandan da Osmanlı düzeninin temelini teşkil eden “reayanın korunması ilkesini” korumaya, bu iki faktörü dengede tutmaya çalışıyordu³⁵³. Bu bağlamda devlet askerîlerin eşkıyalık kadar hatta daha yıkıcı olan kanunsuz uygulamalarını engellemeye çalışmıştır³⁵⁴. Reayanın üzerinde artan vergi taleplerinin arkasındaki bir neden de değişen malî ve idarî düzenin etkisiyle devlet bütçesine ulaşması

³⁴⁸ Batmaz, *a.g.tz.*, s. 202.

³⁴⁹ Câize mansıp alanların o mansıbı kendilerine tevcih edenlere verdikleri paradır. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c.1, s. 255.

³⁵⁰ Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 52; Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 18.

³⁵¹ Sancakbeyleri ve beylerbeylerinin görev süreleri incelediğimiz yüzyılda bir iki yılı aşmıyordu. Dolayısıyla mütesellimler de genellikle birer yıllığına atanıyorlardı. Oysa 17. yüzyıl başlarında bu süre yirmi-otuz yıla kadar uzayabiliyordu. Bkz. İnalçık, “Centralization and Decentralization...”, s. 28; Batmaz, *a.g.tz.*, s. 143, 146.

³⁵² Özkaya, *a.g.e.1994*, s.

³⁵³ Osmanlı İktisadî görüşünde vergilerin maksimizasyonu (fiskalizm) başat bir rol oynuyordu. Özellikle nakit sıkıntısı içinde olduğu süreçte süreklilik kazandırdığı ve çeşitlendirdiği avârız vergileri da aslında devletin “salgun”larıydı. Hazineye biriken parayı olabildiğince yükseltme amacını taşıyordu. Ancak görevlilerin reyadan kendileri için salgun salmaları, Osmanlı Padişahı'nın mutlak hukukuna bir tecavüz sayılırdı. Kanuna göre toprak ve reaya üzerinde Padişah'ın haricinde kimse bir tasarrufta bulunamazdı. Reaya üretendi ve dolayısıyla devletin ana gelir kaynağı idi. İnalçık, “Adaletnâmeler”, s. 98-99; Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 43-52, s. 50-51.

³⁵⁴ Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 90.

gereken gelirin azalmasından da kaynaklanmaktaydı. Bunlar birbirini etkileyen süreçlerdi.

18. yüzyıl Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfları sancağın yönetimiyle ilgili konularda icraatlarıyla neredeyse hiç göze çarpmamaktadırlar. Oysa adamlarıyla birlikte yasal olamayan faaliyetleriyle, sancağın kırsal alanlarında sıkça boy gösterdiklerini söylemek mümkündür. Bu müdahaleler özellikle vakıf alanlarda yoğunlaşmaktaydı³⁵⁵. Bu kayıtlarda vakıf reayasının ödediği vergilere gereksiz yere müdahale ederek, reayanın yiyecek ve içeceklerine el koydukları ve köylüden bazılarını suçsuz yere haps ettikleri görülmektedir. Vakıf reayasına gereksiz müdahaleleri ve *hilâf-ı kanûn* vergi toplamaları nedeniyle ya doğrudan ilgili reaya tarafından ya da vakıf mütevellileri tarafından şikayet edilmişlerdir³⁵⁶. 20 Nisan 1756 tarihli bir sicil kaydında da bu durum açıkça görülmektedir. Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı³⁵⁷, Bursa'nın Emir Sultan Evkafı köylerinden Serme'de ölü bulunan biri için hem vakıf reayasından dem-i öşr³⁵⁸ adıyla bir vergi almış hem de birkaç kişiyi hapsedmiştir. Burada vakfın müteveli kaim-makamının şikayeti üzerine mutasarrıfa, hapsedtiği kişileri salıvermesi emredilmiştir. Bu fermanda mutasarrıfın ilk gelen emre itaat etmediği için tekrar aynı doğrultuda ferman çıkarıldığı anlaşılmaktadır³⁵⁹.

³⁵⁵ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 49-50.

³⁵⁶ 21 Mayıs 1760 (Evâil-i Şevvâl 1173) tarihli bir kayıta bu durum açıkça gözlenebilmektedir. Bursa Kadısı'na hitaben yazılmış bu emr-i şerifte şöyle denilmektedir: “Gülruh Sultan-Valide Sultan Alemşah” Evkafı köylerinden olup Bursa Kazâsı'na bağlı Dudaklı köyü *mefrûzü'l-kalem maktû'ü'l-kadem min-küllî'l-vücûh serbest olub vakî olan cürm-i cinâyet ve resm-i arûsâne ve kul ve cariye müjdegânesi vesâir bâd-ı hevâlarına mîr-i mirân ve mîr-livâ ve mütesellim ve voyvoda ve serdâr vesâir ehl-i örf tâifesi taraflarından bir vechile dahl ve taaruz olunmak icâb itmez iken Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı tarafından vakfın rûsûm-ı serbestiyesine hilâf-ı kanûn fuzûlî müdâhele ve reâyâ-yı vakfî bilâ-cürm ahz ve habs ve müft ve meccânen me'kûlât ve meşrûbâtlarını ahz ve reâyâ-yı vakfın perâkende ve perişân olmalarına bâis ve bâdî olmalarıyla” vakfın rûsûm-ı serbestiyesine Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfı vesâir ehl-i örf müdahale ettirilmesin. BŞS, B 122/111a. Kite Kazâsına bağlı Eşkel-i Kebîr, Çavuş ve Temürçi köyleri de ehl-i örfün müdahalesinden ve hilâf-ı kanûn vergi toplamalarından muzdarip olmuşlardır. BŞS, B 122/18 b.*

³⁵⁷ Kepecioğlu'nun verdiği vali lisetesine göre 1755-1758 döneminde Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfı Ahmed Paşa idi. Kepecioğlu, *a.g.e.*, s. 216.

³⁵⁸ İşlenen suça karşılık alınan bir tür tekâlif-i şakka.

³⁵⁹ BŞS, B 122/24 b. (20 Receb 1169).

Reaya üzerinde ekonomik baskının bir diğer kaynağı kadılar ve nâiblerin yaptığı yolsuzluklardı. Çeşitli ad ve yollarla para toplamaktaydılar³⁶⁰. Bunları önlemek için yazılan çok sayıda emr-i şerîf bulunuyordu. Kadı ve nâibler hem düzenin korunması için reayanın başvuru noktası idi hem de incelediğimiz dönemde reayanın mücadele etmek zorunda olduğu bir diğer sorundu. Haziran 1759 tarihli bir sicil kaydı³⁶¹ bu grubun reyadan ne tür yasal olmayan taleplerde bulduklarını göstermektedir. Haremeyn-i Şerifeyn reayasından Şambayadı perakendesinden³⁶² Alıcı cemaatinden olan bazı kişiler divâna arzuhal göndermişlerdir. Bunlar yazın Yalakabad'da kışın Pazarköy'de yaşamaktadırlar. Yalakabad ve Pazarköy'de nâib olanlar bölgedeki ehl-i örf mensupları ile bu obadan iki seneden beri öncelikle ölenlerin tespiti için yapılan keşif ücreti adıyla 150 guruş, içlerinde ölen olduğunda varisler arasında yaşı küçük ve kayıp olan olmasa da resm-i kısmet diyerek 35 ve 45 guruş, aralarında çıkan kavgalar için 42 guruş, Albak Oğlu Ali'ye iftira edip “*sen avretini tatlık etmişsin (boşamışsın)*” diyerek 23 guruşlarını zorla almışlardır. Voyvoda da vergi almıştır. Yalakabad Nâibi ise 20,5 guruş aldığı gibi ölenler için “beşer altın almadıkça defn ettirtmem” diyerek 30 guruş almıştır. Toplamda yaklaşık 350 guruşu tahsil ettikleri anlaşılmaktadır³⁶³. Bu konudaki uygulama merkezden kanunsuz vergi toplayıp reayaya eziyet edenlerin men edilmesi yönünde bir emr-i şerîf gönderilmesiydi. Pazarköyü Nâibi önce bu emri kendi mahkemesindeki sicile kaydetmemiş, hareketlerine devam etmiştir. Konuyla ilgili Bursa Kadısı Yusuf'un bir emir daha gönderilmesi yönünde arzı üzerine aynı kanunların ve emirlerin tekrarlandığı başka bir emr-i şerîf yollanmıştır³⁶⁴. Kadıların, nâiblerin, voyvodaların âyanla da birlik olup halktan çeşitli iftiralarla vergi adı altında para toplamaları ve bu sırada

³⁶⁰ Özkaya, *a.g.e.1994*, s. 38-39.

³⁶¹ BŞS, B 122/104b-105a. (Evâil-i Şevval 1172).

³⁶² Konargöçer Türkmen Yörükânı taifesinden Bozulus aşiretinden bir cemaat. Türkay, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, 2.b., İşaret Yay., İstanbul 2005, s. 590.

³⁶³ BŞS, B 122/102a.

³⁶⁴ “*hilâf-ı şer' ve mugayir-i kanûn bilâ-mûceb keşf akçesi ve bu makûle resm-i kısmet ve sâir bahâne ile zulm ve taaddî ve rencide ve remide olunmalarına bir dürlü rızâ-yı hümayûnum olmamağla fi-mâba'd hilâf-ı şer' ve mugayir-i fermân taaddî ol vechile rencide olunmamak için sâdir olan emr-i şerîfim Pazarköyü mahkemesine sicile kayd itdirmek için göndermişken kazâ-yı mezbûr nâibi nam nâib sicile kayd itmediğinden*” BŞS, B 122/105a.

da zulm etmeleri üzerine yazılmış, onlara bu hareketleri yasaklayan çok sayıda ferman bulunmaktadır. Devlet çoğu zaman sadece kanunu hatırlatarak uyarmakla, gerekirse tekrar uyarmakla yetinmektedir³⁶⁵.

Ancak bu görevlilerin azledildiğini ve sürüldüğünü gösteren fazla kayıt bulunmamaktadır³⁶⁶.

Bu noktada tespit edilen problemlerin vakıf köylerde yoğunlaştıklarını belirtmeliyiz. Buralardaki reayanın hukukî sorunlarıyla Bursa'da bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Müfettiş Vekili ilgilenmekteydi. Birden fazla vekil olduğu düşünülse de bunların Bursa dışında dava gördüklerine dair bir kayda rastlanmamıştır. Muhtemelen Vekil -ancak kendisine başvurulduğunda ya da merkezden ilgili bir ferman geldiğinde- vakıf köylerde askerîlerin ve âyanın *rüsûm-ı serbestiyete* müdahalelerini, yeni vergiler çıkartıklarını ve reayaya zulmettiklerini haber alıyordu.

³⁶⁵ Sıklıklarının göstermesi açısından şu örnekler verilebilir. Bunların hepsi Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı köyleri hakkındadır. 1. İnegöl-Bursa Kazâsı'nda Edebey ve Yenicekefere köylerinde âyan ve hükkâm çeşitli bahanelerle halktan hilâf-ı şer' vergi toplamaktadırlar, hatta bu köyler avâriz türü vergilerden muaf oldukları halde "vergi vermeleri gerekirken altı yıldır vergi vermiyorlar" şeklinde bir şikayetle merkeze başvurmuşlardır. Önce bu vergilerin toplanması emredildiyse de sonradan muhasebe defterlerine bakılarak eski düzene dönülmüştür. (19 Aralık 1755/15 Rebülevvel 1169). BŞS, B 122/8 a ve 17 a; Bu yazışmalar yine de reayanın mağduriyetine son verememiştir. Çünkü bir kaç ay sonra yine aynı yönde fermanlar gelmiştir. Anadolu Valisi, Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı, Bursa Kadısı ve İnegöl Kadısı'na hitaben gönderilen bu mükerrer fermanda Şib Ali, Ata, Edebey, Yenicekefere köylerinin Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı köyleri olduğu için serbest oldukları hatırlatılarak müdahale edilmemesi emredilmektedir (22 Mayıs 1756/22 Şaban 1169). BŞS, B 122/30 b. Aynı konu hakkında çıkan bir diğer ferman için bkz. B 122/31 a-b; 2. Vakıf köylerin serbestiyet statüsü hatırlatılarak ehl-i örfün müdahale edemeyecekleri belirtiliyor. (23 Aralık 1755/19 Rebülevvel 1169). BŞS, B 122/23 b; 3. Yarhisar Kazâsına tâbî nefis-i İlyas Bey ve Karaağaç ahalileri, Yenişehir Kazâsı'na tâbî 'Umran ve Ebe köyleri, Söğüt Kazâsı'na tabî Kara-Viran, Gölce ve Katlıç köylerinde Söğüt Kazâsı'nda bulunan âyan ve mütegalibeden bazı kimseler ile kazâ nâibleri bir olmuşlar, vakıf reayasını istedikleri yere götürmekte, istedikleri gibi bahane bularak vergi adıyla paralarını almaktadırlar. Bu konuda çıkan (ikinci) emr-i şerif (6 Şubat 1756/5 Cemâziyelevvel 1169). BŞS, B 122/22 a-b; 4. Kite Kazâsına tabî Görükle köyünde Kite Kazâsı nâiblerinin halkı perişan ve perakende hale getiren müdahaleleri söz konusudur. Men edilmeleri hakkında ferman (20 Şubat 1756/19 Cemâziyelevvel 1169). BŞS, B 122/37b; 5. Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfının Bursa Kazâsı'ndan Aksu köyünde kanuna aykırı olarak rüsûm-ı serbestiyeti toplaması ve reayaya eziyet etmesi hakkında (Mayıs 1760/Evâil-i Şevval 1173) BŞS, B 122/111a; 6. Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Evkafından Yörükân Mukataasının malikâne mutasarrıfları arzuhal vererek *vülât, hükkâm, zâbitân ve âyanın* vakıf reayasından tekâlif-i şakka talep edip gücü olmayanı haps ettiklerini bildirmişler. Bu konuda kanunun gereğinin hatırlatıldığı bir ferman. B 122/104 a.

³⁶⁶ Mutasarrıfın aidatını ödemediği ve reayaya zulmü nedeniyle azl edilen mütesellim Hafız İsmail hakkında bkz. BŞS, B 100/27 b. Aşağıda Mütesellim Hafız İsmail'in mütesellimliği daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Memurların ve âyanın reayadan kendi hesaplarına para tahsil etmek girişimleri önünde vakıf köylerin sebestiyet statüsü reyanın tek dayanağı gibi görünmektedir. Bu kanunsuz uygulamaları köylünün fakir düşmesine ve yerlerini terketmelerine sebep olmaktadır³⁶⁷. Ayrıca incelediğimiz dönemde taşradaki bir kısım yöneticinin sergiledikleri bu özerk tavırlar devletin hem onların gücünü kırmak hem de kendi emirlerini yaptırabilmek için giderek daha fazla âyana dayanmasına sebep olmuştur. İncelediğimiz dönemde âyan olanlar bazen memurlarla bir olup reayayı sömürmekte, bazen reayaya destek olup yöneticilere karşı koymakta ve bazen de reaya ile merkez arasında aracı olarak şehir yönetimine katılmaktaydılar.

4. YERELLEŞMENİN BOYUTLARI: TAŞRADA OLUŞAN GÜÇLÜ ÇEVRELERİN ETKİLERİ

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla kadar merkezî-mutlak otoriteye dayalı bir yönetim modeli sergilemiştir. Bu modele dayanılarak oluşturduğu bütün kurumlarıyla Osmanlı padişahının iradesini imparatorluğun her yerine götürmeye çalışmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde ise taşra yönetim düzeninde padişahın yetkilerinin çoğunu temsil edenlerin yerel unsurlar olduğu görülmektedir. Şimdi de 18. yüzyıl Bursası'ndaki yerel ileri gelenlerin taşra yönetim düzeninde üstlendikleri roller açısından etkileri ele alınacaktır.

4. 1. Örf ve Şer' Yetkilerinin Tasarrufunda Yerel İleri Gelenler

İncelediğimiz yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı idaresinin genel karakteri açısından öncelikle *vekâleten yönetim* dikkati çekmektedir. Yukarıda Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıflarının “ber vech-i arpalık” üzere atandıklarını ve fiilen idarî görevlerinin başına gitmeyerek mütesellimler tayin ettikleri belirtilmişti. 1740'lardan başlatılabilecek ve yüzyılın sonlarında artan bir eğilimle sancak yönetiminde Bursa âyanından atanan mütesellimlerin ağırlığı görülmektedir.

Sancak mutasarrıflarının sancağın yerel eşrafından seçtikleri mütesellimlerle bağlantıyı nasıl kurdukları hakkında incelediğimiz belgelerde bir

³⁶⁷ Özkaya, *a.g.e.* 1994, s. 29.

kayda rastlanmamıştır. Diğer taraftan yüzyılın başlarında mutasarrıfların mütesellimleri seçtikleri görülürken aşağıda da görüleceği üzere yüzyılın ikinci yarısında mütesellimin kim olacağına daha çok yerel ileri gelenler yön vermektedir. Halk da mütesellimlerin azledilmesinde etkili olabilmektedir. İnalçık, âyanların bu makamı ele geçirmek için entrika, rüşvet ve zor kullanmaya başvurduklarını, âyan-ı belde ve devlet görevlileriyle anlaşarak hizipler oluşturduklarını ve hatta mütegalibe kişilerle ittifaka kalkıştıklarını belirtir³⁶⁸. Bu makamın sağladığı gücü ve tanınmayı kullanarak ve iyi bir görev dönemi geçirerek sonraki mutasarrıfla da çalışmayı garantilemeye çalışmış olmalıdırlar.

Mütesellimlerin kimlikleri hakkındaki belgelerde çoğu zaman açık ifadeler verilmemektedir. Ancak yerel âyandan olduklarını tespit ettiğimiz mütesellimler arasında özellikle Cafer Ağa³⁶⁹, Hafız İsmail³⁷⁰ ve Esad Bey³⁷¹ sayılabilir. Ağa ve Bey unvanları onların ümerâdan/kapıkulu olduklarını düşündürmektedir. Ancak merkez ile ilişkilerini keserek taşrada yerleşmiş kişiler olabilecekleri gibi bu unvanları sonradan da edinmiş olabilirler.

Hafız İsmail, Kepecioğlu'nun verdiği bilgilere göre ilk kez 1759'da Hüdâvendigâr Sancağı mütesellimi olmuştur³⁷². Hafız unvanı onun ilmiyeden oluşuna ve önceki mesleğine işaret ediyor olabilir. Ancak onun yaklaşık 40 yıl boyunca asıl uğraşı mütesellimlik (bu makamda olmadığına da mütesellimliği elde etmeye çalışmak) olmuş gözükmektedir. 1782'de geçen vaka ile Seyyid

³⁶⁸ İnalçık, "Centralization and Decentralization ...", s. 32. Bu konuda ayrıca bkz. Özkaya, "18. yüzyılın İlk Yarısında Yerli Aileler ...", s. 674.

³⁶⁹ Cafer Ağa'ya yukarıda sıkça değinildiği için burada tekrar dönülmeyecektir.

³⁷⁰ Hafız İsmail ile ilgili yukarıda ele alınan sicil kayıtlarında Hafızlığı dışında bir ibare bulunmamakla birlikte Kamil Kepecioğlu Hacı Hafız İsmail Ağa ve Hafız İsmail Bey olarak da zikretmiştir. Bkz. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 1, s. 282; *a.g.e.*, c. 4, s. 217.

³⁷¹ Esad Bey hakkında daha önce yukarıda ele aldığımız Şubat 1786 tarihli belgede bu şahıs "Cizyedarzâde Damadı Mîr Esad" olarak tanıtılmıştır. Kepecioğlu da eserinde bu şahsa yer vermiştir. Kaynakları arasında yer alan üç sene sonrasına ait tarihli bir sicil kaydına dayanarak sunduğu bilgilerin başka bir şahsa ait olma ihtimali vardır. Çünkü bu belgenin orjinaline bakıldığında şahsın "müderresinden Kadıoğlu Esad Efendi" olarak geçtiği görülmektedir. Krş. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c.2, s. 47; BŞS, B 100/18 b (Temmuz 1789/Evâil-i Zilkade 1203).

³⁷² Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 249.

Abdülkadir'in³⁷³ yerine mütesellim tayin edilmiştir³⁷⁴. 1782 Martında Hüdâvendigâr ve Köstendil Sancaklarına tayin olan Vezir Süleyman Paşa dönemlerinde ve 1785'te tayin olunan Tahir Ömerzâde Şeyh Osman dönemlerinde de Hüdâvendigâr Sancağı mütesellimi Hafız İsmail'dir³⁷⁵.

Tahir Ömerzâde Şeyh Osman, sancağa ber vech-i mâişet atanmıştır. Konuyla ilgili bilgi veren Şubat 1786 tarihli sicil kaydından³⁷⁶ kendisinin atama emri doğrultusunda ailesiyle Bursa'da oturduğu ancak *ittifak-ı ahâlî*³⁷⁷ seçilen Hafız İsmail'i mütesellim tayin ettiği anlaşılmaktadır. Hafız İsmail sancağın gelirlerinden kendisine aylık (bir seneliği 3000 guruş) verecektir. Ancak bundan sonra mutasarrıfın İstanbul'a, Hafız İsmail'in aylıklarını ödemediği için kendisini zor duruma düşürdüğünü ve reayaya eziyet ettiğini bildirdiği anlaşılmaktadır. Burada mutasarrıfın, Hafız İsmail'in âyan-ı beldeyi arkasına aldığından âyanın başkasının mütesellim seçilmesine engel olacıklarını belirtmesi de dikkate değerdir. Hafız İsmail, şehirde âyanın onayına ve reaya üzerinde kurduğu baskıya dayanarak faaliyet göstermektedir.

Sonraki gelişmeler Hafız İsmail'in Cizyedarzâde Damadı Esad Bey ile bir mütesellimlik rekabetine girdiğine işaret etmektedir³⁷⁸. Önce yukarıdaki gerekçelerle azl edilerek yerine Cizyedarzâde Hüseyin Ağa'nın damadı Esad Bey atanmıştır. Bundan sonra Hafız İsmail tekrar mütesellim olmak için Bursa tarafından Esad Bey'in idareye iktidarı olmadığı mütesellimlik yapamayacağı gerekçesiyle kendisinin tekrar mütesellim olması gerektiği yönünde ilâm gönderilmesini sağlamıştır. Ancak Hafız İsmail üç ay kadar sonra aynı gerekçelerle yine azl edilmiş ve Esad Bey mütesellim tayin edilmiştir. Hafız İsmail ise âyanı kendi için tekrar harekete geçirmeye uğraşmış ve İstanbul'a gönderdiği adamlarla da Saray çevresinde de göreve iadesini sağlamaya çalışmıştır. Sonunda

³⁷³ Kepecioğlu bu şahsın Sancak mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa tarafından gönderilmiş olduğuna Hafız İsmail'in ise Bursa sakinlerinden olduğuna dikkati çekmektedir. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 249.

³⁷⁴ Bkz. İkinci Bölüm. s. 120.

³⁷⁵ Kepecioğlu, *a.g.e.c.* 2, s. 249.

³⁷⁶ BŞS, B 101/20 a-b (Evâsıt-ı Rebûlâhire 1200).

³⁷⁷ İttifak-ı ahâlî ile kastedilen atanan şahısların görev yerlerinde benimsemeleri ve kabul görmeleridir.

³⁷⁸ BŞS, B 101/20 a-b (Evâsıt-ı Rebûlâhire 1200).

Hafız İsmail'in bu iddiasında ısrara devam ederse *nefy ve te'dib ve kal'abend ile iktifâ olunmayub hakkında âher muamele olunacağı* ve yerine *Bursa hanedânından Esad Bey*'in mütesellim olduğu fermanla bildirilmiştir. Hafız İsmail, 1790'da yine başka birinin azl edilmesi yoluyla mütesellimliği elde etmiştir³⁷⁹. Kepecioğlu, Hafız İsmail'in bir ara yine azl edilse de 1791 yılında halen mütesellim olduğunu belirtmektedir³⁸⁰.

Bütün olarak elde ettiğimiz verilere bakıldığında Bursa âyanının sancağın yönetiminde etkinliğini özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında koyduğu görülmektedir. Hatta âyan-ı vilâyet mütesellimin seçimini doğrudan etkilemektedir. Sancak mutasarrıfı Şeyh Osman örneğinde ise mutasarrıf Bursa'da oturduğu halde sancağın idaresinin bir mütesellime bırakılması bu tarz idarenin yüzyılın sonlarındaki yerleşmişliğine işaret etmektedir. Ayrıca yukarıda mütesellim olmanın ve mütesellim kalmanın, iyi icraattan çok şehir ileri gelenleri arasında yürütülen günümüz deyimiyile kulis faaliyetlerine daha çok dayanır hale geldiğini söylemek mümkündür.

Şehirde yargı yetkisinin tasarrufunda da yerel unsurlar dikkati çekmektedir. 18. yüzyıldan önce de kadıların bir iş bölümüne giderek yerel ulemâdan nâibler atadığı görülmektedir. Yine yerel ulemâdan seçilen Haremeyn-i Şerifeyn Evkaf Müfettişi Vekili ise mütesellime benzer bir şekilde başka yerdeki bir görevliye vekâlet etmekteydi. Kadı'nın etrafında yönetime katılan başka yerel unsurlar da vardı. Şehir Kethüdâsı, Pazarbaşı, Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamı, Beytü'l-mâl Emîni, âyan-ı vilâyet bu yerel unsurları oluşturmaktaydı.

Kadı hükümlerinde şerîata ve örfî kurallara bağlı kalmak koşuluyla bağımsızdı. Yukarıda bahsi geçen âyan-ı beldenin bu kararları çıkarları

³⁷⁹ Mütesellim Abdülkadir, eşkıyanın hakkından gelinmesinde rehavet gösterdiği ve bu sebeple eşkıyanın artmasına sebep olduğu gerekçesiyle azl edilerek yerine Hafız İsmail atanmıştır. Hafız İsmail'in kendisi hakkında yerleşmiş olumsuz fikri bu dört yıl zarfında (1786'dan 1790'a) değiştirdiği anlaşılmaktadır. Çünkü atandığını gösteren sicil kaydında sahib-i iktidar olduğu ve bundan önce de mütesellimlik yaparak reyayı eşkıyadan himaye konusunda başarı gösterdiğinden atandığı belirtilmektedir. BŞS, B 100/27 b.

³⁸⁰ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 2, s. 251.

doğrultusunda yönlendirdiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır³⁸¹. Bununla birlikte 30 Kasım 1773 tarihli bir sicil kaydında kadı'nın mütegalibe bir âyan hakkındaki bir davayı merkeze havale etme yolunu seçtiği tespit edilmiştir. Bursa sakinlerinden Ayşe Hatun, Doğan Köy'deki çiftliğinden evine dönerken yine Bursa sakinlerinden olan Kayseriyeli Oğlu Seyyid Mustafa bir kaç nefer yandaşlarıyla önüne çıkararak mevcut emval ve eşyasını gasp etmiştir. Sonrasında da kocasını yaralayarak, çiftliği zapt etmiş, oğlu Abdullah'ı alıkoymuş ve işfal etmiştir. Burada asıl dikkati çeken Bursa Kadısı'nın *mahallinde mukâvemet adîmü'l-iktidâr* olduğunu belirterek davanın İstanbul'da görülmesi için emr-i şerîf rica etmesidir. Daha önceki kayıtlarda özellikle eşkıya takiplerinde mübâşir ve şehirdeki güvenlik güçleri marifetiyle bu şahısların mahkemeye çıkarıldığı görülmüştü. Burada ise kadı'nın isteği doğrultusunda mübâşir gönderilerek Seyyid Mustafa ile Abdullah'ın İstanbul'a getirilmesi ve orada davanın görülmesi yönünde ferman gelmiştir³⁸².

Kayseriyeli Oğlu aynı yıl içinde Eylül ayında kendisinden asker hazır etmesi talep edilen kişiler arasında yer alan bir Bursa âyanıdır. Burada kazâda en üst şer' yetkilisi olan Kadı, mütegalibe davranışlar içinde bulunan bu şahsa karşı iktidarının olmadığını ifade etmektedir. Diğer taraftan davanın adil bir şekilde görülmesi için gereken işlemleri de yapmıştır. Kadı'nın kazâ görevinde âyanın etkisini ve bu etkinin boyutlarını belirlemek için daha fazla örneğe ihtiyaç vardır.

4. 2. Âyanın Servetini Arttırma Araçlarından Biri Olarak Mukataa İşletmeciliği

18. yüzyılda malikâne uygulamasının yaygınlaşması ile birlikte birçok vergi kaynağı özel şahısların eline geçmiştir. Bu uygulamanın tımar alanlarında da

³⁸¹ Dava zabıtlarında şühûdü'l-hâl kısımların bu tür kişilerin isimlerine sıkça rastlanmaktadır. Fakat bu, ileri gelenlerin varılan hükümde kendi çıkarları doğrultusunda etkileri olduğunun işareti sayılamaz. Mahkeme bütün ahaliye açıktı. Herkes davayı gelip izleyebilirdi. Ancak bu kişiler çoğunlukla mahkemede işi olan ve bu sebeple orada bulunan kişilerdi. Şühûdü'l-hâl yazımında da önce şehrin ileri gelenleri sıralanıyor ve diğerleri için “ve gayruhum mine'l-hâzırîn” denilmekteydi. Bu şahıslar ileride çıkabilecek sorunlara karşı davanın nasıl seyrettiğine ve sonucuna şahitlik etmiş oluyorlardı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Taş, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilig*, Ankara 2008, ss. 25-43.

³⁸² BŞS, B 203/31 a.

yaygınlaştırılması toplumdaki desantralize eğilimlerin kuvvetlenmesinde önemli bir etkidir. Yerel ileri gelenler bu süreçte malikâne sahiplerinin mukataalarına mültezim ya da doğrudan malikâne sahibi olarak bölgelerindeki askerîlerin yanında birer yönetici haline gelmişler ve bu yolla güç kazanmışlardır.

Mültezimlik sadece vergi tahsili anlamına gelmemektedir. Malikâne olarak verilen mukataâta ehl-i örf taifesi müdahale edememektedir. Malikâne mutasarrıfı(nın mültezimini) kendi gelir bölgesinde eyalet ve sancağa bağlı olmadan, sadece merkeze karşı sorumluluk taşımakta (*serbestiyet*) ve kadı denetiminde “örf” yetkisini üzerinde bulundurmaktadır³⁸³.

Bursa’da ve diğer Osmanlı şehirlerinde mukataa tasarruf edenler bu haklarını ek bir kazanç payı ile (zamlı) bir şekilde genellikle birer yıllığına başkalarına iltizam ediyorlardı. Bazen onlar da üçüncü bir şahsa bu haklarını zamlı şekilde satmaktaydılar³⁸⁴. Böylece mukataa alanlarında “ödedikleri paraları kârlı bir şekilde geri kazanma”yı hedef edinen müteşebbislerin idaresi hakim oluyordu. Merkez bu durumdan reayaya zulm edilmesine ve dolayısıyla devletin gelirlerine zarar verdiği için şikayetçi olsa da³⁸⁵ önüne geçememiştir. Ayrıca mukataalar genellikle tek bir kişi tarafından değil birkaç kişi tarafından tasarruf edilmekteydi. Mutasarrıflar bu haklarını iltizam ettikten sonra sadece kendileri ve mültezimin zararına vergi tahsili sorunları yaşanırsa ortaya çıkmaktaydılar³⁸⁶.

Sicil kayıtlarında tespit edilen ve genellikle şikayetler üzerine yazılmış olan kayıtlar mültezimlerin aynı mukataayı tekrar tekrar iltizam ettiklerine işaret ettikleri gibi bu işleyişin toplumsal yapıya etkileri hakkında da bilgiler

³⁸³ Batmaz, *a.g.tz.* s. 174-175.

³⁸⁴ Bu durum 4 Temmuz 1760 tarihli bir fermanla şöyle ifade edilmiştir: “*Memâlik-i mahrûsemde vakî Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı mukataâtı ile maan Havâss-ı ma’lûme mukataâtını mukaddemâ iltizam edenler tama’-ı hamlarından nâşî bedel-i iltizâmına zam ile bir kimesneye ve ol dahi zamîme ile bir âherine fûrûht eylediğinden bu vechile tedâvül-i eyâdi bâis-i zulm ve taaddî olduğına binâ*

en ...” sonrasında fukarâ-yı raiyyetin eziyet ve zulümden korunması ve bu sayede BŞS, B 197/58 a. (20 Zilkade 1173)

³⁸⁵ Merkezin konuyla ilgili şikayetleri için bkz. BŞS, B 193/58 a-58 b.

³⁸⁶ Örneğin 1762 yılında Bursa’da Emir Sultan ve Sultan Murad Han Evkafı’ndan olan Yörükân Mukataasının malikâne mutasarrıfları, mukataalarında vergi tahsili sırasında ehl-i örfün müdahale etmesinden şikayetçi olmuşlardır. BŞS, B 122/119 a. Bir diğer örnek için bkz. BŞS, B 197/3 a.

sunmaktadır. Bursa sakinlerinden el-Hac İsmail Ağa hakkında birbiriyle ilişkili sicil kayıtları buna örnektir. İsmail Ağa, Haremeyn-i-Şerifeyn Evkafı köylerinden Kite Kazâsı'na tabî İnesi Köyü'nün 1752-1756 tarihleri arasında mültezimidir³⁸⁷. İnesi reayasının ödemekle yükümlü olduğu vergiler aşâr-ı şer'iyye ve rüsûm-ı örfiyye ve âdet-i ağnâm ve diğer vergilerdi. İsmail Ağa bunları kendi adına tahsil ediyordu. Ancak bunlarla yetinmeyerek başka vergiler de toplamıştır. Zor kullanarak topladığı bu kanuna aykırı vergiler *beher hizmetden dörder kile hinta* (buğday) *ve şaîr* (arpa) *ve alef* (yulaf) *ve birer guruş yemeklik ve cay maktûu* (yemek ve yer masrafı için denilerek toplanan bir para)" ile "*beher koyundan ve dörder pâre resm-i ganem ve reâyâ ispencesi için beher neferden yirmi beşer pâre*" şeklinde sıralanmıştır. Köylü onu birçok kez şikayet etmiştir. Bunun üzerine reayaya eziyet etmemesini, çeşitli bahanelerle hakkı olmayan vergiler toplamaması fermanlarla emredilse de bu hareketlerine devam etmiştir³⁸⁸. Devletin yine sadece uyarıyla yetinmesi yanında asıl malikâne sahibinin de yine aynı kişiye mukataasını iltizam ettiğini görüyoruz.

İsmail Ağa, köyde varisi olmadan ölen kişilerin muhalefatına vakıf adına el koyma hakkına sahipti. Hakkındaki diğer kayıtlar bu tür bir arazi davasıyla ilgilidir. Ağustos 1756'da İnesi sakinlerinden İbrahim Ağa adında biri, erkek varisi olmadan ölünce İsmail Ağa, merhûmun on kıta tarlasını vakıf adına zabt etmiştir. İbrahim Ağa'nın eşi ve kızlarına tarlayı parasını verip üzerlerine almaları için öncelik tanınmıştır. Ancak varisler buna rağbet etmemişler, bahsi geçen tarlanın sekiz yıl önce es-Seyyid Mehmed Ağa'ya 510 guruşa *ferağ* edildiğine dair bir temessük göstermişlerdir. Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili bu belgeyi kabul etmemiştir. Tarla vakfa geçmiştir. Ancak sonrasında Mehmed Ağa'nın değil, İbrahim Ağa'nın varislerinin mültezimi konuyla ilgili taciz etmeleri bu açıdan

³⁸⁷ İlk olarak ne zaman köyün mültezimi olduğunu bilmiyoruz. Ancak 11 Aralık 1755 (7 Rebülevvel 1169) tarihli bir belgede "*üç seneden beru Bursa sakinlerinden el-Hac İsmail nam kimesne karye-yi mezbûrı* (İnesi) *iltizam idub*" ifadesi bulunmaktadır. BŞS, B 122/20b (Ek 4). Bir diğer kayıta ise *İnesi nam karyenin sinîn-i vâfirden* (çok senelerden) *beri mültezimi olan iş bu bâisü'l-vesika el-Hac İsmail Ağa ibn İshak* denilmektedir. Bu da mültezimliğinin sürekliliğine işaret etmektedir. 13 Rebülâhire 1170/5 Ocak 1757. BŞS, B 122/39a.

³⁸⁸ BŞS, B 122/20 b.

dikkat çekicidir³⁸⁹. Bu arada Bursa Nâibi de davaya karıştıysa da İsmail Ağa'nın şikayeti üzerine Şeyhülislâmın mektubuyla davaya müdahale edemeyeceği kendisine bildirilmiştir³⁹⁰. Durum tekrar Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'nin önüne getirilmiştir. Ancak her seferinde karar tarlanın vakıf adına zabtı yönünde olmuştur. Sonunda bahsi geçen kadınların (Emine ve Zeynep ile anneleri Havva) Ekim 1756 tarihinde mültezime müdahale etmemeleri ve tarlaya girmemeleri için uyarıldıkları ve tekrar aynı mevzuyla davacı olamayacaklarının kendilerine bildirildiği görülmektedir³⁹¹. Bu davada el-Hac İsmail, aynı zamanda vakıf mütevellisinin de vekilidir.

18. yüzyılda mukataa tasarruf etmek-işletmek Bursa âyanı için servet arttırmanın başlıca araçlarından biriydi. 18. yüzyılın başlarına ait kayıtlarda mültezimler yine yerelden olmakla birlikte mukataaların asıl mutasarrıfları (bizim tespit ettiğimiz kadarı ile) yerelden değildir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise “Bursa âyanı” olarak tanımlanan kişiler doğrudan “malikâne mutasarrıfları” arasında da görülmektedir.

Bir âyan ailesinin servetini nasıl oluşturduğunu göstermesi açısından Şekerzâdeleri örnek verebiliriz. Haklarındaki ilk kayıtlar 1740 yılına aittir. Bu tarihte Şekerzâde el-Hac Mustafa, Bursa'nın harîr (ipek) esnafının ileri gelenleri arasındadır³⁹². Onun oğlu Mehmed Ağa ise ailesine 210.206 guruşluk bir servet bırakarak 1764 yılında vefat etmiştir³⁹³. Bir diğer Şekerzâde 1759 yılında vefat eden Şekerzâde el-Hac İbrahim'dir. Faizcilikle zengin olmuş gözükmektedir. Vefatından sonra tahsil edilemeyen 3.934 guruş alacağı için İstanbul'dan Yeniçeri Ocağı'ndan bir mübâşir gönderilmiştir³⁹⁴. Ondan sonraki kuşaktan olan (Mehmed Ağa'nın oğulları) Ahmed Efendi ve Salih Ağa ile damatları Seyyid İbrahim ve Mustafa Bursa'nın çevresindeki mukataaların malikâne mutasarrıfları olarak

³⁸⁹ BŞS, B 122/33 a, 35 b. (16 Zilkade 1169)

³⁹⁰ BŞS, B 122/30 b.

³⁹¹ Hatta bu konuda Şeyhülislâmdan fetva alınmıştır. BŞS, B 122/38 a. (29 Muharrem 1170).

³⁹² BŞS, B 197/47 a.

³⁹³ Kepecioğlu Şekerzâde Mehmed Ağa'nın Sarı Abdullah Mahallesi'nden olduğunu, 1764 yılında Hacca giderken vefat ettiğini bildirmektedir. Varisleri ise oğulları Müderris Ahmed Efendi ve Salih Ağa ile kızları Hatice, Ayşe ve Rukiye'dir. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 4, s. 74

³⁹⁴ Alacaklarının (varisi adına) tahsili için İstanbul'dan bir mübâşirin gönderildiği belge için bkz. BŞS, B 193/71 b. (Aralık 1759/Evâhir-i Rebûlâhire 1173).

kayıtlara geçmişlerdir (1772). Bursa'nın ileri gelen müderrisleri arasında sayılan Ahmed Efendi ile ailenin ulemâ içinde de varlık göstermeye başladığını görmekteyiz³⁹⁵.

29 Aralık 1772 tarihli bir belgede³⁹⁶ bu şahısların hangi mukataaları tasarruf ettikleri görülmektedir. Müderrisîn-i kirâmdan Şekerzâde Ahmed Efendi, *Mashara Hasan ve tevâbi' mukataasını*³⁹⁷, kardeşi Salih Ağa ile birlikte de Sultan Orhan Gazi Vakfı mukataalarından *rûsumât-ı bennâk ve hâsıl-ı bağat ve bağçe-i kestâne Cumalıkızık ve gayruhû mukataasını*, Şekerzâde Damadı Seyyid İbrahim, Sultan Murad Han-ı Sanî (II. Murad) Vakfı mukataalarından *mahsûl-ü karye-yi Bilücek*³⁹⁸ ve *tevâbi' Mukataasının* üçte biri hissesine ve diğer damat Mustafa da aynı mukataanın diğer üçte birlik hissesine malikâne mutasarrıftır. Mukataalarını doğrudan kendilerinin yönettiklerini söylemek mümkün görünmemektedir. Onlar muhtemelen Bursa'daki kurulu düzenlerini bırakmak yerine şehirdeki meşguliyetlerine devam etmekte ve gelir kaynaklarını mültezimler aracılığıyla işletmekteydiler. İltizam bedelini taksitler halinde ve senetlerle bağlayarak alıyorlardı. Böylece hemen hemen hiç bir risk almadan gelirlerini garanti altına aldıkları gibi vergi tahsiline ve köyde çıkan bir takım sorunlara da karışmamış oluyorlardı.

15 Ağustos 1771 tarihli sicil kaydına³⁹⁹ göre Şekerzâde Ahmed Efendi, bahsi geçen mukataasını yine Bursa'dan el-Hac Feyyaz'a iltizam etmiştir. O da vergi tahsili için adamlar tayin etmiştir. Dolayısıyla vergi tahsilini yapanlar asıl mutasarrıf ile resmî açıdan hiç bir bağlantıları olmayan üçüncü şahıslardır. Bu iş ilişkisinin uzun süreli olduğunu iki senenin ardından Ahmed Efendi'nin el-Hac Feyyaz'ı tekrar mültezim atamasından anlıyoruz. Bu uygulamanın köylü üzerinde

³⁹⁵ BŞS, B 203/1b. (29 Aralık 1772/4 Şevval 1186).

³⁹⁶ BŞS, B 203/1b.

³⁹⁷ Bu kişilerin bu mukataaları ilk olarak ne zaman malikâne olarak satın aldıklarını bilmiyoruz. Ancak daha önce yine Mashara Hasan Köyü ve tevâbi' Mukataasını 1760 yılında malikâne olarak tasarruf etmekte olduğunu tespit ettiğimiz *Ahmed* de muhtemelen bahsi geçen Şekerzâde Ahmed Efendi idi. Bkz. İkinci Bölüm, s. 69.

³⁹⁸ Edremiş Kazâsına bağlıdır. Sultan II: Murad Evkafı köyleri için bkz. Sevim, Sezai, "Muradiye Külliyesinin Vakıf Gelirleri", *Bizim Mahalle Bursa Muradiye Sementi*, ed. R.Kaplanoğlu-A. Elbas, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2008, ss.66-69, s.66.

³⁹⁹ BŞS, B 197/7 b-8 a. (4 Cemâziyelevvel 1185).

olumsuz sonuçları olmuştur. Bu doğrultuda Mashara Hasan Köyü'nden Abdurrahman ve Abdullah adlı şahıslar, mültezimin (adamlarının) kendilerini mağdur ettiğini mahkemeye bildirmek üzere Bursa'ya gelmişlerdir. Ancak Ahmed Efendi, onları kentin orta yerinde Pirinç Hanı önünde *âlet-i harple* durdurmuş ve ellerini bağlayarak kendi evine haps etmiştir. Köylünün serbest kalması ve Şekerzâde Ahmed Efendi'nin meclis-i şer'e getirilmesi ancak eve gelen Mübâşir Çukadarın müdahalesiyle olmuş gözükmektedir. Mahkemede, Bursa'nın önde gelen ulemâsının, diğer âyan ve ahaliden kimselerin huzuruna çıkarılmıştır. Hazır bulunan kişiler arasında Abdülgâzi Efendi, Saraczâde es-Seyyid Mehmed Efendi, es-Seyyid İbrahim Efendi, Mısrî Mustafa Efendi, Abdizâde Mehmed Said Efendi, Hafizzâde Abdullah Efendi, Remzizâde es-Seyyid Abdülbâki Efendi, Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamı Seyyid Osman Efendi bulunmaktaydı. "*Mezbûr Ahmed Efendi kendi halinde ırzıyla mukayyed olmayub zî-müderrişîn-i ulemâdan hâric bozma kıyafetinde derûn-ı şehirde alet-i harbiyle geşt ü güzâr edüb bu misillü harekâtdan ihtirâz ve mübâlâtı olmadığından*" kendisine Kütahya Kalesi'ne sürgün cezası verilmiştir. Ancak mukataasının mutasarrıflığı devam etmiş gözükmektedir⁴⁰⁰.

1770'lerin başlarında Bursa âyanından olan diğer malikâne mutasarrıfları ise şunlardır: 1. Dumanzâde Seyyid İbrahim, Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'ndan *İnesi cânibi Mukataasının* mutasarrıfıydı⁴⁰¹. 2. Bursa'da Buzcubaşılık hizmetini babaları Derviş Mehmed'den devralarak (1760)⁴⁰² yürüten İsmail ve Salih, aynı zamanda *Kethüdâlık-ı İskele-i Mudanya Mukataasının* mutasarrıflarıydılar⁴⁰³. 3. Bursa Pazarbaşılığı Mukataasını ise yine *ber vech-i malikâne* Bursa sakinlerinden İsmail tasarruf ediyordu⁴⁰⁴. 4. Hüdâvendigâr Sancağı'nda bulunan mirî mukataâtdan Akçakoyunlu Yörükân Mukataası dört hisseli olarak satılmıştı ve iki hissesi Nisan 1771'de tarihinde Bursa âyanından Yörük Ağasızâde es-Seyyid Mustafa Ağa'nın tasarrufundaydı⁴⁰⁵.

⁴⁰⁰ BŞS, B 203/1 b.

⁴⁰¹ BŞS, B 203/1 b. (29 Aralık 1772/4 Şevval 1186)

⁴⁰² BŞS, B 193/57b.(Evâil-i Zilhicce 1173)

⁴⁰³ BŞS, B 203/1 b. (29 Aralık 1772/4 Şevval 1186)

⁴⁰⁴ BŞS, B 203/1a. (29 Aralık 1772/4 Şevval 1186).

⁴⁰⁵ BŞS, B 197/3a; BŞS, B 203, 8 b. (Nisan 1771/22 Zilhicce 1184)

Büyük mukataalar genellikle hisseli olarak tasarruf edilmekteydi. Bütün hissedarların yerelden olduğunu söylemek ise mümkün değildir⁴⁰⁶. Âyandan olup malikâne mutasarrıfı olanlar âyanın en üst grubundan kişilerdi.

Malikâne mutasarrıflığı ile birlikte mültezimlik, 18. yüzyılda malikâne sisteminin kendi içinde yerelleşmeye izin veren yapısıyla toplumsal düzende servet ve itibar sahibi olmak isteyenler ya da bu servet ve itibarını daha da arttırmak isteyenler için birer araç halineydiler. Bu yatırımlarda ne kadar para kazanılıyordu? Malikâne sahipleri bir iki yılda bir mukataalarını iltizama veriyorlar ve düzenli aralıklarla iltizam bedelini tahsil ediyorlardı. Başta ödedikleri miktar haricinde bir de her yıl üç taksit halinde hazineye *mal* adıyla bir vergi ödüyorlardı⁴⁰⁷. Dolayısıyla onlarınki günümüzdeki gayrimenkul sahibi olup kiraya vererek işletmeye benzetilebilir. Mültezimler ise bir mukataaya mültezim olduklarında malikâne sahibine ödedikleri parayı vergi tahsil ederek çıkarıyorlardı. Ancak iltizam bedelinin üzerine çıkarak kâra geçebilecekleri için ya yukarıda bahsi geçen el-Hac İsmail ya da el-Hac Feyyaz gibi kanunsuz yollara başvurmaktaydılar ya da reayayı sürekli denetim altında tutarak her türlü gerekçe ile vergi tahsil etmeye çalışmaktaydılar. Doğal olarak bu durumda işletme alanında yaşayan reaya arasında bir düzen oturtuktan sonra aynı mukataayı tekrar tekrar tutmak daha mantıklı geliyor olmalıdır.

Sağlanan kazancın miktarı ise pek belirgin değildir. Her mukataa biriminin kapsamı ve geliri farklıdır⁴⁰⁸. Aydan aya da elde edilen gelir değişkendir. Hasha-yı İlgin Mukataasının malikâne mutasarrıfları olan Has Oda Başı Yusuf Ağa ve Dölbend Ağası Seyyid Mehmed Ağa ile ortakları Silahdar Ağası Yeğeni Ahmed Ağa, mukataalarının 1770 senesinde Bursalı Dumanzâde el-Hac Lütfullah Ağa'ya 6.000 guruşa ilzâm etmişlerdir. Lütfullah Ağa, bir yıllık olan bu bedelin

⁴⁰⁶ Yukarıda bahsi geçen Akçakoyunlu Yörükân Mukataasının diğer mutasarrıfları Bursa'dan değildi. BŞS, B 197/3a.

⁴⁰⁷ Genç, "Malikâne Sistemi", s. 121.

⁴⁰⁸ Bu durum malikânegilerin devlete ödediği yıllık vergi (*mal*) miktarından da gözlenebilmektedir. Örneğin Mihaliç ve tevâbî mukataasının yarısının malikâne mutasarrıfı Yusuf, 1772 senesine mahsûben ödemesi gereken üç taksit 1120 guruş 30 akçe idi. Mashara Hasan ve tevâbî Mukataasının malikâne mutasarrıfı olan Şekerzâde Ahmed 1772 senesine mahsûben ödemesi gereken 2. ve 3. taksitler 271 guruştur. BŞS, B 203/ 1b.

3.700 gurusunu peşin ödemiştir. Sonrasında ödemesi gereken 1.880 guruş kalmışken vefat edince temessükle kayıt altında olan borcu varislerine kalmıştır. İşletmeyi tuttuktan sadece üç ay sonra ölmüştür. Bu tarihe kadar Lütfullah Ağa'nın adamlarının 2.363,5 guruş tahsil etmiş olması peşin ödenen bedelin büyük bir kısmının kısa sürede çıkarıldığı sonucunu vermektedir⁴⁰⁹.

İncelediğimiz dönemde mukataa alanlarının (bunlar arasında da özellikle Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı kapsamında yer alanların) sürekli bir yetki alanı tartışmasına konu oldukları görülmektedir. Ayrıca incelediğimiz dönemde asıl makam sahipleri –hukuken yetkiyi tasarruf edenler- zaten hisseli bir şekilde tasarruf edilen mukataa bölgelerini ikinci hatta üçüncü şahısların işletmesine bırakmışlardır. Bu yönetici-tahsildarların çoğunlukla yerelden olması öncelikle merkezî otoriteyi zayıflatmış görünüyor. Zirâ merkezin reaya üzerindeki her türlü suiistimalin “*men’ ve def’ edilmesini*” emrettiği birbirini tekrar eden fermanları, idarî hataları bilinenen şahısların tekrar mültezim atanması buna işaret etmektedir. Reayanın, mültezimin, mütevellinin şikayet mercii olan kadı aynı zamanda merkezin de emirlerini iletme aracıdır. Ancak şikayetlerin büyük bir kısmı da kadılar ve nâibler hakkındadır. Bu durum reayayı olumsuz yönde etkilemektedir. Reaya hem merkezin talepleriyle hem de hemen yanibaşında zorla başka vergileri (de) bu yüke dahil etmeye çalışan bir grupla (sancak mutasarrıfları, mütesellimler, kadılar, nâibler, mültezimler vs.) uğraşmaktadır.

4.3. 18. Yüzyıl Düzeninde Ortaya Çıkan Değişim Bağlamında Bursa Âyanı

Kadı Sicillerinde Bursa’da âyan ve eşrafı kimlerin oluşturduğuna dair yapılan incelemede Saatçi Mehmed Efendi, Uryanîzâdeler, Cizyedârzâdeler, Çingilloğlu Damadı el-Hac Hasan, Şekerzâdeler, Karanfilzâdeler gibi aile ve şahıs isimleriyle karşılaşılmıştır⁴¹⁰. Bu şahıslar üzerinden Bursa’da âyan ve eşrafın toplumsal konumlarını ve servetlerini korumak ya da güçlendirmek için hangi araçları kullandıkları ele alınacaktır.

⁴⁰⁹ BŞS, B 197/ 2b. (11 Nisan 1771/25 Zilhicce 1184).

⁴¹⁰ Bursa Kütüğü 18. yüzyılda âyan adıyla geçen başka şahıslara da işaret etmektedir. Ancak burada kadı sicillerindeki verilerle birleştirebildiğimiz şahıslar üzerinde durulacaktır.

Bursa Âyanından Saatçi Mehmed hakkında tespit ettiğimiz belgeler 1740 yılında ölümü üzerine yazılmış sicil kayıtlarıdır⁴¹¹. Muhallefatına devlet tarafından el konulmak istenmiştir. Bir mübâşir gönderilerek merhumun eşi ve evladının eşyalarına ve mülklerine dokunulmayarak, bütün taşınmazları, nakit parası, eşyası, akarı, hayvanları, köle ve cariyeleri ve alacaklarını gösterir temessûatı deftere kaydedilecek ve bu defter İstanbul'a yollanacaktır⁴¹². Emir doğrultusunda terekesi yazılmış ve toplam muhallefatı 22 kese 290 guruş olarak hesaplanmıştır. Bu paranın değeri (1 kese=500 guruş ve 1 guruş= 120 akçe hesabı ile) 1.354.800 akçedir⁴¹³. Ancak Saatçi Mehmed'in sonradan ortaya çıkan vasiyeti devletin paraya el koymasını engellemiştir.

Belgelerden birinde bu şahıs Bursa'da bulunan Emir Sultan Vakfı'nın mütevellisi olan Saatçi El-Hac Mehmed Efendi olarak geçmektedir. Yâdigâr-ı Şemsî'nin yazarı Mehmed Şemseddin de bu şahsın bir Celvetî zaviyesi olan Pir Emir Zaviyesi ile bağlantısından bahsetmiştir. Saatçi Mehmed, Pir Emir Zaviyesi Şeyhlerinden Ali Efendi'nin damadıdır. Ali Efendi 1713/1714 (Zilhicce 1125) tarihinde vefat ederken "*Mutasarrıfı olduğu vezâîfî damadı Saatçi Mehmed Efendi'ye terkle bütün eşyasını hasbeten li'l-lah vakf itmiş ve Cami-i Sultan Emir'e bir muvakkit-hâne bina itdirmiştir*"⁴¹⁴. Bıraktığı vazifeler Emir Sultan camii muvakkitliği⁴¹⁵ ve Emir Sultan Vakfı mütevelililiği olmalıdır. Bu da Mehmed Efendi'nin Saatçi unvanını açıklamaktadır. Yine Yâdigâr-ı Şemsî'den Saatçi Mehmed Efendi'nin Hazret-i Emir şeyhlerine mahsus olmak üzere bir ev vakf ettiğini⁴¹⁶ ve 1725 yılında Eşrefzâde İzzeddin Efendi (Eşrefzâde Dergâhı Şeyhi) ve Şeyh İshak Efendi'yi (Emir Sultan Dergâhı Şeyhi) hacca götürdüğünü öğreniyoruz⁴¹⁷. Mehmed Efendi yukarıda bahsi geçen vasiyetinde de cenaze

⁴¹¹ BŞS, B 197/50b, 53a-b.

⁴¹² BŞS, B 197/50 b (20 Receb 1153/11 Ekim 1740)

⁴¹³ BŞS, B 197/53 a-b. (Evâil-i Şaban 1153/ Ekim 1740)

⁴¹⁴ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî I-II*, Haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Uludağ Yay., Bursa 1997, s. 304. Ayrıca bkz. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 1, s. 123.

⁴¹⁵ Câmî görevlerinden biridir. Muvakkit beş vakit namazın saatlerini belirlemekle görevli kişidir. Bunun için muvakithâne adı verilen yerdeki saatlerle meşgul olmalıydı. Yediyıldız, B., *a.g.e.*, s. 232.

⁴¹⁶ *Yâdigâr-ı Şemsî*, s.49.

⁴¹⁷ *Yâdigâr-ı Şemsî*, s. 50

masrafları ve altı kişi için ayırdığı 300 guruş hariç tüm mirasını Emir Sultan Camiine bağışlamıştır. Bu yolla mirasının müsadere edilmesini de engellemiştir.

Bütün bu bilgiler Saatçi Mehmed'in Emir Sultan Vakfı ile Pir Emir Zaviyesi ve Emir Sultan Dergâhı ile kurduğu ilişkileri ortaya koymaktadır. Kurduğu vakfın, mütevellilik görevinin, yaptığı evliliğin ve tasavvuf ehli ile kurduğu ilişkilerin ona itibar kazandırdığını söyleyebiliriz. Ancak servetini nasıl oluşturduğuna ve âyan olarak üstlendiği vazifelere dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İncelediğimiz dönemde Bursa eşrafının diğer bir şahsiyeti *Çingilli*⁴¹⁸ *Damadı* (bazı kayıtlarda ise Çingillioğlu Kölesi) *el-Hac Hasan Ağa'dır*. Şehrin en zengin tüccarlarından biridir. 1788 tarihinde devlet Avusturya üzerine düzenleyeceği seferin masrafı için yüklüce nakit parası ve alacakları olduğu tespit edilen el-Hac Hasan'dan borç istemiştir⁴¹⁹. Bu iş için Sadrazam Kapıcıları Başkanı el-Hac İsmail Ağa Bursa'ya gönderilmiştir. Önce bu mübâşir tarafından el-Hac Hasan'ın tüm mal varlığı araştırılmıştır. Simkeş Hanı'ndaki odasında yapılan inceleme sonucunda 35.000 guruş (4.200.000 akçe) nakit parası ile 643.042 guruş (77.165.040 akçe) alacağı olduğu anlaşılmıştır. Mübâşir verilen emir doğrultusunda Ağanın başka yerde para ve eşya saklayıp saklamadığını da araştırmıştır. Bundan sonra da 35.000 guruş nakit, borçlulardan tahsil edilecek paradan iki taksit halinde 50.000 guruşu (100 kese/6.000.000 akçe) Hazineye kararlaştırılmıştır. Hasan Ağa'ya borcu gösterir bir temessükün hazırlanacağı ve alacağının ödeneceği taahhüt edilmektedir⁴²⁰. Hasan Ağa nakit ödediği 35.000'in haricinde önce 25.000 sonra da 12.500 guruş ödemiştir. Ancak 1791 yılında kalan 12.500 guruşu ödemeye gücü olmadığını beyanı üzerine bu borçtan affolunmuştur⁴²¹. Sonra parasını geri alıp alamadığını bilmiyoruz.

Hasan Ağa 1797 yılında öldüğünde bir başka görevle Bursa'da bulunan Mübâşir İsmail Hulusi Efendi muhallefatinin yazılması ve müsadere edilmesi işlemleriyle de görevlendirilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Simkeş

⁴¹⁸ Cıngıl/Çingil/cıngır/cingil: küçük bakraç: kuyu kovası veya ses taklidi kelimelerdendir. Tietze, *a.g.e.*, c. 1, s.438.

⁴¹⁹ BŞS, B 105/ 9 a. (5 Şaban 1202/17 Mayıs 1788)

⁴²⁰ BŞS, B 105/9 a. . (11 Mayıs 1788/5 Şaban 1202)

⁴²¹ BOA, HAT, Dosya No: 193, Gömlek No: 9487. (/29 Ağustos 1791/ 29 Zilhicce 1205).

Hanı'ndaki odasında 46.500 guruş 10 para nakit parası, alacak defterinde kayıtlı 661.731 guruş alacağı, handaki odası, dükkânı ve oturduğu evinde 5149,5 guruş değerinde eşyası ve hayvanları ile Bursa ve çevresinde 6.240 değerinde gayrimenkullerden oluşan 719.620 guruş değerinde miras bıraktığı tespit edilmiştir⁴²². Bunlar arasında en büyük kalemi servetin %92'si ile alacaklar oluşturmaktadır. Muhallefat içinde kayıtlı olan bir kısım gayrimenkul ve eşyanın merhum tarafından bir sene önce torunu Seyyid Abdülvahhab'a hibe edildiği bildirilmiştir. Ayrıca eşi Zenzem Hatun'a kırk üç bin beşyüz ve yine torunu Seyyid Abdülvahhab'a kırk bin üçyüz otuz dört kuruş borcu olduğu merhûmun muhasebe defterlerinde kayıtlıdır. Diğer bir deyişle Çingilloğulları⁴²³ da müsâdereden kısmen de olsa mal kurtarmaya çalışmış olmalıdır. Bahsi geçen gayrimenkuller ise Hasan Ağa'nın oturduğu evi ile daha küçük olan dört evi, 2 haffaf dükkânı, 3 çörekçi dükkânı ve diğer iki dükkânı, eşyası, bağ ve bahçe gibi bir kısım diğer emlakı şeklinde sıralanmıştır⁴²⁴. Bu emlak her ne kadar asıl servet içinde fazla bir yere sahip görünmese de alacakların tahsili zaman alacağı için⁴²⁵ daha akılcı bir tercih olarak gözükmektedir.

Gerek daha önce ele alınan Yörük Ağasızâde es-Seyyid Mustafa Ağa'nın gerekse Çingilloğlu Damadı el-Hac Hasan Ağa'nın muhallefatlarıyla ilgili değerlere bakıldığında, Cizedarzâde Ahmed Bahaeddin Efendi'nin yargısını destekler bir şekilde, servetlerinin büyük bir kısmının murabahacılıktan (faizcilik) kaynak bulduğu görülmektedir. Ali İhsan Karataş'ın çalışmasında da aynı sonuç çıkmıştır⁴²⁶. Araştırmacı, 18. yüzyıla ait 1018 tereke kaydı üzerinde yaptığı incelemede serveti 1.000.000 akçe ve üzeri olan "zengin zengini" olarak tanımladığı 22 kişi (14'ü müslüman ve 8'i gayrimüslim) tespit etmiştir. Bu

⁴²²Bkz. Alacakların tahsili ancak parça parça mümkün olmuştur. BOA, HAT, Dosya No: 206, Gömlek No: 10866.

⁴²³ Vârisleri eşi Zenzem Hatun, kızı Ayşe Hatun ve torunu Seyyid Abdülvahhab Molla. Bkz. BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 508, Gömlek No: 20658.

⁴²⁴ BOA, HAT, Dosya No: 206, Gömlek No: 10866.

⁴²⁵ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 508, Gömlek No: 20658.

⁴²⁶ 1018 terekeden %28,79'unun fakir (20.000 akçenin altında servete sahip olanlar), %45,38'ini orta halli (20.000-100.000 akçe servete sahip olanlar) ve %26,81'ini (100.000 akçe ve üzerinde servete sahip olanlar) zengin olarak tespit etmiştir. Karataş, *a.g.m.*, s. 236.

kişilerin de servetlerini bu yöntemle değerlendirdiklerini belirtmektedir⁴²⁷. Müslümanların en varlıklı olarak tespit ettiği Zeyyatâde Seyyid el-Hac Ali Ağa'nın (öl. 1792) 161.262 guruşluk (19.351.440 akçe) servetinin %75'i ve gayrimüslimlerin en zengini olarak çıkan Nikofos veled-i Karabet'in 33.295 guruşluk servetinin (3.995.400 akçe) %57'si alacaklarına dayanmaktadır. Ancak araştırmacının incelediği tereke sahipleri arasında en zengin olarak tespit ettiği Zeyyatâde Ali Ağa'nın servetinin Çingilloğlu Damadı'nın servetinin %22'si kadar olduğunu da belirtmeliyiz.

Uryanîzâdeler ise 18. yüzyıl sonlarında Bursa'da âyan ve eşraftan bir başka aile olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Aile fetleri ulemâdandırlar⁴²⁸ ve şehirde farklı makamları elde etmişlerdir. Örneğin Şubat 1788 tarihinde İvaz Paşa Vakfı'nın beratlı mütevellilerinden biri Uryanîzâde Mustafa Efendi'dir. Bu şahıs aynı zamanda müderristir⁴²⁹. *Evladiyet üzere* müderris olması makamının Uryanîzâde ailesinde kalacağına işaret etmektedir. Daha önce bahsettiğimiz Mevlânâ Uryanîzâde Mehmed Raşid Efendi ise 1789'da (1204) Bursa'da önce Bâb Nâibliği sonra da Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş vekilliği yapmıştı. Uryanîzâde Abdurrahim Molla ibn el-merhum Ahmed Efendi ve oğlu es-Seyyid Molla Ahmed de ailenin aynı yıllarda yaşamış diğer fertleridir⁴³⁰. 1802 tarihinde o sırada Bursa âyanı olan Cizyedarzâde Hüsameddin Efendi, halkın şikayetleri üzerine azledilerek yerine Uryanîzâde Abdünnafî Efendi atanmıştır. Dolayısıyla âyan-ı vilayetin reîsliği bu aileye geçmiştir. Ancak halk bu şahıstan memnun olmayarak sürgündeki Hüsameddin Efendi'nin yeniden âyan olmasını talep etmişlerdir⁴³¹.

Bursa'da incelediğimiz âyan aileleri arasında en göze çarpan aile ise Cizyedarzâdeler (Haraççızâdeler) olmuştur. Yukarıda ele alınan Şubat 1786 tarihli

⁴²⁷ Karataş, *a.g.m.*, s. 254.

⁴²⁸ Ailenin bu niteliğine Sicill-i Osmanî'de de değinilmiştir. Mehmed Süreyya ayrıca bir de Antepli bir Uryanîzâde ailesi olduğuna işaret etmektedir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1643.

⁴²⁹ BŞS, B 105/2b. (11 Cemâziyelevvel 1202).

⁴³⁰ BŞS, B 105/3b. Kamil Kepecioğlu Bursa müderrislerinden Uryanîzâde Mustafa Efendi'nin hile ve müzevirlik ile tanındığını ve meclis-i şer' de şer'atı aşağılayan sözler sarfettiği için müderrisler kütüğünde adı silinerek 1790 yılında İznik'e sürülmüştür. Bkz. Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. 3, s. 243.

⁴³¹ Özkaya, *a.g.e.* 1994, s. 206.

sicil kaydında⁴³² Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın damadı Esad Bey için *Bursa hanedânından* denilmesi de ilk kez karşımıza çıkan bir kayıttır. Cizyedarzâde ailesinin diğer âyan aileleri arasındaki üst konumunu göstermektedir. Cizyedarzâde ailesini bir *hanedân* haline getiren ise Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın faaliyetleri olmuştur. Bursa'da âyan reisi olan Yukarıda bahsi geçtiği üzere Hüseyin Ağa, Bursa'da âyan reisliği yapmış ve 1770'lerde şehir idaresinde önemli rol sahibi olmuştur. Özkaya'nın tespitine göre 1783'te Bursa Mukataası'nın vergilerini de o toplamaktadır⁴³³. Cizyedarzâde ailesinin diğer üyelerine bakıldığında Hüseyin Ağa ve onun babası Cizyedarzâde Hacı Süleyman Ağa⁴³⁴ dışındaki aile üyelerinin ilmiyeye mensup oldukları, müderrislik ve kadılık yaptıkları görülmektedir⁴³⁵. Hüseyin Ağa'nın da Bursa'daki ulemâ ve tasavvuf ehliyle yakın ilişkisi olduğu, ulmâya ve şeyhlere büyük hürmet gösterdiği bilinmektedir⁴³⁶.

Kepecioğlu'nun Topkapı Sarayı Arşivi'nde tespit ettiği ve tarihini 1776 olarak tahmin ettiği bir belgede Hacı Hüseyin Ağa şöyle anlatılmıştır⁴³⁷: “*Hâlâ Bursa'da baş âyan olan Cizyedar-ı sabık Hüseyin Ağa, otuz-kırk seneden beri Bursa'da ve etrafında olan gerek cizye ve gerek mukataa-ı cesime-i mirîye iltizamıyla saye-i devlet-i aliyyede üç bin kese akçeye malik hasis ve denî ve maldâr adamdır. Sefer-i hümâyûna gitmediği halde mirîye bir mikdar hizmet edecek makûleden olmakla mezbûreye mîr-i mirânlık tevcîh veyahut mevcut bulunmak üzere binbaşı nasb olursa beherhal def'ine sa'y edip gayet mutî ve vehham olmakla memnun olarak minnet bileceğine şüphe yoktur. Lâkin şahs-ı mezbûrun hâlâ kaymakam paşaya ve reis-i sabık Osman Efendi'ye ve bazı ricâl ve*

⁴³² BŞS, B 101/20 a-b (Evâsıt-ı Rebûlâhire 1200).

⁴³³ Özkaya, *a.g.e.*1994, s. 152.

⁴³⁴ Fatih Dilekçi Cizyedar unvanının, İstanbul'da ikamet ederken Bursa Cizyedarı olması hasebiyle Bursa'ya gelen Hacı Süleyman Ağa'dan kaynaklandığını, ailenin servetinin temellerini bu şahsın şehirde mültezim olarak işlettiği mukataalar sayesinde atıldığını belirtmektedir. Dilekçi, *a.g.tz.*, s. 8.

⁴³⁵ Dilekçi, *a.g.tz.*, s. 8-15.

⁴³⁶ Mehmed Şemseddin eserinde bu şahıstan “*Ol vakt Burusa müsellimi bulunan ve meşayih u 'ulemaya fevka'l-âde hürmet ü ri'ayetle müte'ârif olan Haraccı-zâde Hüseyin Ağa*” şeklinde bahsetmiştir. Bkz. Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 382.

⁴³⁷ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. s. 198-199.

kibara taalluku olmakla elbette sahip çıkarlar ve tarikiyle olsun def'ine sa'y ederler zannolunur".

1770-1790 döneminde Bursa âyanı kapsamına girebilecek 38 kişilik bir grubun varlığı tespit edilebilmektedir⁴³⁸. Bu kişiler toplumsal piramidin en üstünde yer alanlar ve bir şekilde kayıtlara geçmiş olanlardır. Bu şahısların dışında şehirde âyan denilebilecek kişiler olmalıdır. Bu isimlere bakıldığında bir kısmının Şekerzâde, Cizyedârzâde, Dumanzâde vb. bir aile ismine sahip olduğu ya da mesleğiyle tanımlandığı görülmektedir. Hemen hepsi de el-Hac, Molla, Bey, Seyyid, Ağa, Efendi ve Çelebi unvanlarından birini ya da ikisini taşımaktadır.

Yine tespit ettiğimiz listede görülen Çukacılar ile Kutnici Hacı Şerif'in esnaflıkla uğraştıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Onlar dışındakilerin esnaftan olduklarına işaret eden bir lakabları olmasa da Şekerzâde ve Karanfilzâde ailelerinin cedlerinden esnaf olanları başka kayıtlardan tespit etmiş bulunuyoruz⁴³⁹. Listelediğimiz diğer şahıslar ise Bursa şehri çevresinde bir mukataanın mutasarrıfı ya da mültezimi veya murabahacıdır. Hatta bir kısmı müderris oldukları gibi servetlerini bu iş alanlarında değerlendirmişlerdir.

Bursa'da Âyanın ekonomik gücünü, maddî getirileri yanında idarî yetkileriyle itibar da sağlayan mütesellimlik, mukataa mutasarrıflığı ve mültezimlik gibi uğraşlar yanında faizcilikle oluşturduğu görülmektedir. İmparatorluğun geri kalanında da âyan benzer özellikler göstermektedir⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Cafer Ağa, Hafız İsmail, Cizyedârzâde Hüseyin Ağa, damadı Esad Bey ve torunu Cizyedârzâde Ahmed Bahaeddin Efendi, Hacı Süleyman ve damatları Çukacı El-Hac Hasan ve el-Hac Yakub, Dumanzâde Hacı Süleyman, Dumanzâde Seyyid İbrahim, Yörük Ağasızâde Mustafa Ağa, Keçelizâde Ömer ve oğlu Osman, Keçeli Damadı Hacı Abdullah, Tahârîzâde Lütfullah Çelebi, Abdizâde, Zeyyatâde Seyyid El-Hac Ali Ağa, Karanfilzâde Hacı İbrahim, Akli-evvel Yasdıkcı Feyzi ve oğlu Mustafa, Kayseriyeli Oğlu Mustafa, Çingilli Oğlu Damadı el-Hac Hasan, El-Hac İsmail Ağa, Şekerzâde Ahmed Efendi kardeşi Salih Ağa, Şekerzâde Damadı Seyyid İbrahim ve diğer damat Mustafa, Eşrefzâde Abdülkadir Efendi, Çukacı Seyyid Hacı İsmail, Kaşıkçızâde Çukacı Hacı Mustafa, Kurşunluzâde Hacı İbrahim, İncircizâde Hacı Abdi, Çukacı Hacı Molla, Halebli Seyyid Hacı Ali, Kutnici Hacı Şerif, Kesecizâde Hafız, Feyzîzâde Seyyid Mustafa.

⁴³⁹ Mizân resminin toplamasında yaşanan sorunlarla ilgili 1740 yılına ait bir belgede Harîr Esnafından 22 kişinin ismi sıralanmaktadır. Bu kişiler arasında Şekerzâde ve Karanfilzâde lakaplı iki kişi geçmektedir. Aile fertleriyle ilgili kayıtlarla aynı aileden oldukları tespit edilmiştir. Bkz. BŞS, B 197/47 a.

⁴⁴⁰ Cezar, Y., *a.g.e.*, s. 306-307; Cezar, Y., *a.g.m.* 1977, s. 64. Özkaya, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları ele Geçirileri ve Büyük Hânedânların Kuruluşu", s. 674-678.

Osmanlı âyanının Batılı anlamda bir asilzâde zümresi olmadığı açıktır. Taşrada, merkezi etkilemek ve elde etmek amacı güden siyasal yapılar ortaya çıkmamıştır. Diğer taraftan ilk uğraşları ticaret ya da esnafılık olsa da (hatta bu konudaki çalışmalarını sürdürseler de) oluşturdukları servetlerini bu alanlara yatırmak yerine bahsi geçen uğraşlara aktarmaktaydılar. Servetin kullanımında faizcilikten sonra ikinci sırayı ise gayrimenkul tasarrufu almaktadır. Fakat toplam servet içinde gayrimenkul tasarrufu âyan için birincil bir yatırım alanı olmaktan uzaktı. Bir devlet makamının sağladığı ayrıcalıklı konumu elde etmek ve faizcilik onlar için ticarete ya da üretimde zengin olmaktan daha kârlıydı.

4. TEKKELERİN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPIYA ETKİLERİ

Tasavvufî hayatın iki temel kurumu olarak tarikat ve tekkeler, Osmanlı Devleti'nde toplumun her kesimine uzanarak sadece tasavvuf alanında değil, siyasî, ekonomik, askerî, bilimsel ve sanatsal hayatın başta gelen yönlendiricilerinden olmuşlardır⁴⁴¹. Tasavvuf ehlinin idareciler, ilmiye mensupları ve halkla olan ilişkileri, büyük ölçüde zaman ve mekâna bağlı olarak şekillenmiş, muhataplarının durumuna göre de farklılıklar göstermiştir⁴⁴². Bu başlık altında 18. yüzyılda Bursa'daki tasavvuf kurumlarının şehir yaşamına, sosyal ve kültürel hayata etkileri ele alınacaktır. 18. yüzyılda Bursa'da faaliyet gösteren 40 dergâh tespit edilmiştir. Bursa bu dönemde Anadolu'da en fazla tekkesi olan şehirdir⁴⁴³.

Tasavvuf ehlinin Osmanlı Devleti nezdindeki genel olarak olumlu imajının oluşması kuruluş dönemine dayanır. Ömer Lütfi Barkan'ın ortaya koyduğu üzere muhtelif bölgelerden Anadolu'ya göç eden şeyh ve dervişler, devletin kuruluş aşamasında iskana elverişli olmayan yerlerde kurdukları tekke ve

⁴⁴¹ Öngören, Reşat, "Osmanlı'da Sufileri Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları", *Tasavvuf Kitabı*, haz. Cemil Çiftçi, Kitabevi Yay., 2.b., İstanbul 2008, ss. 192-210, s. 192; Kara, a.g.e.2004, s. 241.

⁴⁴² Öngören, a.g.m., ss. 192-210, s. 192.

⁴⁴³ Bugünkü Türkiye sınırları düşünülerek hazırlanan bir çalışmada 18. yüzyılda 185 tekke ve dergâhın faaliyet gösterdiği ve bunlarda 807 şeyhin postnişin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan hesaplamada şehirlere göre dağılıma da bakılmış ve bu 807 şeyhin % 67'sinin İstanbul'da şeyhlik yaptığı, ondan sonra %16.1 oranıyla Bursa'nın geldiği görülmüştür. Bkz. Muslu, a.g.m., s. 750. Ancak bu rakamların daha fazla olabileceğini de belirtmeliyiz. Mustafa Kara'nın verdiği "İstanbul Tekkeleri" listesinde kurucusu 19. yüzyılda ölmüş olanlar dışında 130 tekkenin listelendiği görülmektedir. Krş. Kara, a.g.e.2004, s. 414-418.

zaviyelerle buraların imar ve iskanına katkı sağladıkları gibi yeri geldiğinde orduya da katılmışlardır⁴⁴⁴. Bu etkenler tasavvufî çevrelerin Osmanlı hanedanının güvenini kazanmalarını, devlet tarafından himaye edilmelerini sağlamıştır. Osmanlı sultanları suflerle yakın ilişkiler kurmuşlardır⁴⁴⁵. Devletin ekonomik ve siyasî açıdan zirveye çıktığı 16. yüzyılda suflere verilen destek de artmıştır. Şeyhlere faaliyetleri için beratlar verilerek, bazılarına tekke ve zaviyeler kurularak vakıflarının tanzim edildiği, bazılarının vergilerden muaf tutuldukları, hatta bir kısmına hazineden maaş bağlandığı görülmektedir⁴⁴⁶. Bu güven ve himaye ilişkilerini sürdürülmesinde tasavvuf ehlinin tekke ve zaviyelerinde dervişleri terbiye etmekle birlikte, sohbet ve vaazlar yoluyla halka da dinî-tasavvufî kültürü yaymak için gayret göstermeleri, bir kısmının meslek edinmeleri, ziraatle uğraşmaları, hayır işlerinde bulunmaları, hekimlik yapmaları, (bazı marjinal sufi gruplar dışında) zahirî ilimleri de kucaklamaları etkili olmuştur⁴⁴⁷. Sultanlar, şehzadeler ve devlet ricali dervişler için tekke ve zaviye inşa ettirmiş, zaman zaman dergâhlara gidip şeyh ve dervişlerden hayır dua ve yardım isteyerek bir kısım meseleleri onlarla da istişare ederek görüşlerine başvurmuşlar, hatta onlara intisap etmişlerdir⁴⁴⁸.

Sufî çevreler de yönetim çevrelerinin kendilerine tanıdığı maddî ve manevî imtiyazları muhafaza edebilmek için merkezî yönetimle iyi ilişkiler geliştirmeye özen göstermişlerdir. Yani bir menfaat ilişkisi de söz konusudur. Özellikle 15. yüzyıldan itibaren devlet yönetimindeki gelişmelere paralel olarak

⁴⁴⁴ Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, sa: 2, İstanbul 1942; ss. 279-304, s. 279-304.

⁴⁴⁵ Oğuzoğlu, Yusuf, “Bursa’daki Tasavvuf Hayatını Osmanlı Sultanları Neden Destekledi?”, *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu 4*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Haz. M. Temelli, Bursa 2005, ss. 323-336.

⁴⁴⁶ Öngöref, Reşat, *Osmanlılar’da Tasavvuf*, İz Yay., İstanbul 2000, s. 245-273; Öngören, a.g.m., s. 195-196; Kara, a.g.e. 2004, s. 126, 170-174.

⁴⁴⁷ Suflere göre iki tür bilgi vardır. 1. Bâtın Bilgisi 2. Zâhir Bilgisi. Bâtın bilgisi ile gönüle ait ihlâs, temizlik gibi vasıflar, zâhir bilgisiyle şeriat emirleri, ibadetler ve muamelâtı ifade edilmektedir. Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2.b., Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 67, s. 68, s. 389.

⁴⁴⁸ Şeyhlerden saraya davet edilip sohbet ettirilenler, askerin maneviyatını yükseltmesi için seferler sırasında “ordu şeyhliği” ne getirilenler, “hünkâr imamı” olarak tayin edilenler, ilmî kudretinden dolayı şehzâdelere hususî muallim yapılanlar, şeyhülislam gibi fetva verme yetkisi tanınanlar, hatta hekimbaşı ve münecim başı olarak vazifelendirilenler bulunmaktadır. Kara, a.g.e. 2004, s. 173. Öngören, a.g.m., s. 198.

Osmanlı Devleti'nin bu konudaki siyasetinde denetim altında tutma düşüncesi hakim olmuştur. Merkezî yönetim bu çevrelerdeki dinî eğilimlere karşı daha duyarlı hale gelmiştir. Düşünce alanından topluma yansiyarak sosyal dalgalanmalara dönüşmeye başladığı görülen dinî eğilimler farkedilir edilmez ağır cezalarla bastırılmaya çalışılmıştır⁴⁴⁹. Şeyh ve dervişlerden sürgün edilenler, hapse atılanlar hatta idam edilenler olmuştur. Ancak hiçbir dönemde devletin tasavvuf ehline topyekun cephe aldığı görülmemiştir⁴⁵⁰.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tarikatların etkisi ve yaygınlığı daha da artmıştır. Bu dönemde imparatorluk sınırları içinde Selçuklu döneminden kalan ve 14. ve 15. yüzyıllarda da dışarıdan Osmanlı topraklarına gelen tarikatlar tam anlamıyla olgunlaşıp asıl önemli şahsiyetlerini yetiştirmeye başlamışlardır⁴⁵¹. Mevlevîlik, Rifâîlik, Kadirîlik, Nakşibendîlik, Halvetîlik, Bektaşîlik ve Bayramîlik Osmanlı toplumsal ve kültürel hayatında oynadıkları rollerle öne çıkan belli başlı tarikatları⁴⁵².

İncelediğimiz dönemde Bursa'da faaliyet gösteren tarikatlar ise Bayramîlik, Bektaşîlik, Celvetîlik, Halvetîlik, Kadirîlik, Mevlevîlik, Nakşibendîlik, Zeynîlik ve Sadîliktir⁴⁵³. Yukarıda da belirtildiği üzere 18. yüzyıl

⁴⁴⁹ Ahmet Yaşar Ocak, 16. yüzyılın Osmanlı suffilik tarihinin bu açıdan en buhranlı devrelerinden biri olduğunu belirtir. Bu yüzyılda merkezî yönetim Safevî propagandasının etkilerinden korkarak Bayramiyye Melâmîlerini, Halvetîlerin bazı kollarını ve Kalenderîleri sürekli bir sıkı denetim ve baskı altına almıştır. Ocak, Ahmet Yaşar, "Tasavvuf, Sufiler ve Tarikatlar, Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı 1*, haz. H.İnalçık-G.Renda, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, ss. 267-287, s. 277.

⁴⁵⁰ Ocak, a.g.m., s. 285; Öngören, a.g.e., s. 285-310.

⁴⁵¹ Ocak, a. g.m 2003, s. 272; Kara, a.g.e. 1993, s. 176

⁴⁵² Ocak, a.g.m. 2003, s. 274.

⁴⁵³ 18 yüzyılda Bursa'da faaliyet gösterdiği tespit edilen tarikatlar ve dergâhları: *Bayramî Dergâhı*: 1. Akbıyık Sultan Dergâhı (1766 tarihinde dergâh Bektaşîler tarafından zapt edilmiştir); *Bektaşî Dergâhı* 2. Ramazan Baba Dergâhı; *Celvetî Dergâhları*: 3. İsmail Hakkı Dergâhı, 4. Pir Emir Zaviyesi, 5. Seyyid Usul Zaviyesi, 6. Üftade Mehmed Efendi Tekkesi; *Halvetî Dergâhları*: 7. Abdülmümin Dergâhı, 8. Ahmed Gazzî Dergâhı, 9. Ahmed Paşa Dergâhı, 10. Çarşamba Dergâhı, 11. Emir Sultan Dergâhı, 12. Enarî Dergâhı, 13. Karabaş Dergâhı, 14. Karakadî Dergâhı, 15. Mısrî Dergâhı, 16. Mir-i Büdelâ Dergâhı, 17. Nасuhî Tekkesi, 18. Abdal Murad Zaviyesi, 19. Pars Bey Dergâhı, 20. Zuhurî el-Uşşakî Dergâhı 21. Üçkozlar Dergâhı, 22. Yakup Efendi Dergâhı, 23. Zağferanlık Dergâhı; *Kadirî Dergâhları*: 24. Eşrefzâde Dergâhı, 25. Eyüb Efendi Dergâhı, 26. Hamam Tekke, 27. Kasab Cömerd Dergâhı; *Mevlevî Dergâhı*: 28. Bursa Mevlevîhanesi; *Nakşibendî Dergâhları*: 29. Abdal Mehmed Zaviyesi 30. Hasan Efendi Zaviyesi, 31. Emینیyye Dergâhı, 32. Buhara/Özbekler Dergâhı, 33. Nakşibendî-i Atik Tekkesi, 34. Cizyedarzâde (Nakşibendî-i Cedid) Zaviyesi, 35. Gâr-ı Âşıkân Dergâhı, 36. Münzevî Dergâhı, 37. Yoğurtlu Baba Dergâhı; 38. Hindîler Kalenderhânesi; *Zeynî Dergâhı*: 39. Zeyniyye

Bursası'nda işler vaziyette 40 dergâh tespit edilmiştir. 17'si Halvetî dergâhı, 10'u Nakşibendî dergâhıdır. Dergâhların toplum üzerindeki etkinliği başlarındaki şeyhe, müritlerine ve imkânlarına göre zaman içinde farklılık gösterse de rakamsal olarak Halvetîlik ve Nakşibendîlik tarikatlarına bağlı dergâhların daha fazla olduğu görülmektedir. 18. yüzyılda kurulan dergâhlar açısından bakıldığında ise üç dergâh tespit edilmiştir. Zuhurî el-Uşşakî Dergâhı⁴⁵⁴, Münzevî Dergâhı⁴⁵⁵ ve Nakşibendî-i Cedid (Cizyedar-zâde) Zaviyesi⁴⁵⁶ 18. yüzyılda kurulmuş dergâhlardır. Zuhurî el-Uşşakî Dergâhı Halvetî ve diğerleri ise Nakşibendî tarikatına mensuptur.

Bütün bu dergâhları birbirinden kopuk birimler olarak değerlendiremeyiz. Farklı tarikatlara mensup kişiler birbirlerinden feyz alışverişinde bulunmuşlardır. Eşrefzâde Dergâhı'nın beşinci postnişini Şeyh Necmeddin Efendi (öl. 1217/1802) ve Münzevî Dergâhı Şeyhi Emin Efendi (öl. 1239/1824), Nakşibendîliğe mensup Emینیye Dergâhı Şeyhi Mehmed Emin Efendi'den (öl. 1228/1813) icazet almışlardır⁴⁵⁷. Ahmed Gazzî Şeyhi Abdullâtif Efendi (öl. 1247/1831) ise seyr-ü sülûkunu⁴⁵⁸ dedesi Ahmed Gazzî Efendi'den (öl. 1150/1737) tamamladıktan sonra Celvetîliğe mensup Üftadezâde Şeyh Mustafa Efendi'den (öl. 1216/1801) ve bahsi geçen Emینیye Dergâhı şeyhinden icazet almıştır⁴⁵⁹. Çeşitli sebeplerle tekkelerde

Zaviyesi; *Sadiye Dergâhı*: 40. Zincirî Ali Efendi Dergâhı. Bkz. Muslu, *a.g.e.*; Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*; Kara, *a.g.e.* 1993. Bursa'da bunların dışında haklarında fazla bilgi tespit edilemeyen dergâhlar da vardır. Hasan Basri Öcalan, yukarıda sıralanan dergâhların (17. yüzyılda faaliyet gösterenleri) haricinde 23 dergâh daha tespit etmiştir. Bu dergâhların 18. yüzyıldaki durumunu gösterir kayda rastlanmamıştır. Bkz. Öcalan, Hasan Basri, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, Gaye Kitabevi, Bursa 2000, s. 160-177. Ayrıca Mustafa Kara, Abdal Murad ve Abdal Musa adlı tekkelerin 18. yüzyılda adlarından hareketle "Bektaşilere aittir" denilerek Yeniçerilerin zoruyla el değiştirdiğini belirtmiştir. Kara, *a.g.e.* 1993, s. 61.

⁴⁵⁴ Zuhurî el-Uşşakî (öl. 1759-1760) tarafından kurulmuştur. Bkz. Muslu, *a.g.e.*, s.123.

⁴⁵⁵ Şeyh e-Hac Abdullah el-Münzevî (öl. H. 1210) tarafından kurulmuştur. Bkz. Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 528.

⁴⁵⁶ Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa (öl. 1784) tarafından inşa edilmiştir. Dilekçi, *a.g.tz.*, s. 23.

⁴⁵⁷ Şeyh Necmeddin Efendi, kendi şeyhi Nakşibendî olsa da kendi dergâhında tarikat ayinlerini Kadirî-Eşrefî üzere yapmıştır. Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 107, s. 533. Ancak tekkenin tarikatını belirleyen şeyhidir. Ancak bir dergâhın meşihatına başka bir tarikattan şeyh geçtiğinde dergâhın tarikatı değişebilmektedir. Kara, *a.g.m.*, s. 304.

⁴⁵⁸ Tekkerlerde şeyhin talibe bir takım şeyler öğretmekten çok "değiştirerek kemâle erdirmeyi" amaçladığı ve yaşayarak öğrenmenin ağırlıkta olduğu bir eğitim söz konusudur. Sufilerce bu eğitim seyr-ü sülûk olarak adlandırılmıştır. Tanman, Baha, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı 1* (Haz. H.İnalçık-G. Renda), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, ss. 289-315, s. 290-291.

⁴⁵⁹ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 214; Kara, Mustafa, "Bursa Tekkeleri", *Tarih ve Toplum*, c. 12, sa: 71, İletişim Yay., 1989, ss. 298-306, s. 298; Gazzîzâde Abdullatif Efendi hakkında daha

başka tarikatlara mensup şeyhlerin görevlendirilmesi de rastlanılan bir durumdur⁴⁶⁰. Ayrıca Toplumsal İlişkiler Ağı bahsinde geçtiği üzere dergâh mensupları birçok vesileyle bir araya gelmekteydiler ve aralarında evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri de kurulmaktaydı⁴⁶¹.

Tarikatları din sosyolojisi açısından irdeleyen Şerif Mardin'in belirttiği üzere tarikatlar İslam toplumlarında ortodoks İslam dışında seçenekler sundukları gibi bireye sosyal kimlik kazandırma, toplumu eğitime ve toplum kılavuzluğu rolleri de üstlenmişlerdi⁴⁶². Tasavvuf ehlinin halkla ilişkileri değişik yollarla olmaktaydı. Tekke ve zaviyelerde, belirli gün ve gecelerde halka da açık olan sohbetlerin ve zikir meclislerinin yanısıra, camilerde ve mescitlerde dinî-tasavvufî

ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli, Hamdi, Gazzizâde Abdullatif'in Hayatı, Eserleri Vâkıât'ı, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2000.

⁴⁶⁰ Bir Halvetî dergâhı olan Çarşamba Dergâhı Şeyhi Raşid Efendi öldüğünde (öl. 1782) yerine oğlu Abdülmümin Molla geçirilmiştir. Bu zata aynı zamanda Abdülmümin Tekkesi şeyhliği de tevcih edilmiştir. Ancak yetersiz görülmesi nedeniyle her iki görev de Üftâde soyundan gelen Şeyh Şerefeddin Efendi'ye bırakılmıştır. Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 314-315.

⁴⁶¹ Örneğin Eyüb Efendi Dergâhı Şeyhi Celaleddin Efendi (öl. 1809) Üftâde Şeyh Mustafa Efendi'nin kızıyla evlenmiştir. Ahmed Gazzî Dergâhı Şeyhi Lütfullah Efendi'nin kızı Zehra Hanım Eşrefzâde (İncirli) Dergâhı Şeyhi Nafiz Efendi ile diğer kızı Hüsniye Hanım ise Enârlı Dergâhı Şeyhi Fahrettin Efendi ile evlenmişlerdir. Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s.141, 215-216; Kara, a.g.m., s. 42.

⁴⁶² Bu noktada Şerif Mardin'in İslamiyet'in ve Sufiliğin Müslüman toplumlarındaki etkisi üzerine değerlendirmesini açmalıyız. Mardin, Max Weber'in terminolojisinden istifade ederek İslamiyet'in bireyin fikrî kalıplarına ve toplumsal yapıya etkilerini incelemiştir. Yazar, İslamiyet'in baştan itibaren Batı'da önce polis daha sonra imparatorluk yapılarının yapmış olduğu birlik ve düzen ilkesini (Doğu'da olmadığı için) üstüne aldığını belirtmektedir. Bu rolün etkisiyle din toplumsal yapıda temel eksikliklere, başta da ikincil yapıların olmayışına neden olmuştur. Devlet ve fert arasında tampon vazifesi görececek örgütlenmeler (kilise, şehir ve feodal beyler gibi) Doğu'da yoktur. Bunların ancak "benzerleri" vardır ve tarikatlar bunların başında gelir. Mardin, İslamiyet yayıldııkça onun muhtelif şekillerine tamamen uymayanların çözümü, (Ortodoks İslâm dışında kalan) kişinin ve grupların yorumuna açık gizemcilikte (mistisizm) ve onun örgütlenmiş şekli olan Sufilikte/tasavvufta bulduklarını, sonradan sufiliğin kurumlaşarak sünnî İslamla birlikte toplum üzerinde etkin olduğunu belirtir. Bkz. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 67-103. Fakat Osmanlı'da esnaf örgütleri, mahalleler ve hatta şehirler Mardin'in değerlendirdiğinden daha fazla özerkliğe sahiptiler. Osmanlı Devleti'nin patrimonial bir devlet olduğunu belirtmekle birlikte Halil İncalcık, geleneksel sosyal, sivil kuruluş ve toplulukların bu sistem altında varlıklarını devam ettirdiklerine dikkati çekmektedir. Osmanlı Devleti, geleneğin bozulmaması ve gelirinin devam etmesi şartıyla bu birimlerin iç işlerine karışmamıştır. Bu konuda başka yorumlar için bkz.. İncalcık, "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar", s. 90-92. Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki «Mahalle»nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 1984, s. 69-78; Abacı, a.g.m., s. 102; Ergenç, Reyhan, *a.g.e.*, s. 40-53. Ayrıca Mardin de bu temel görüşünü olmasa da sonradan dinin kişilerin fikir kalıplarında ve bunların etkisiyle şekillenen toplumsal ve siyasî eylemlerindeki etkileri hakkındaki kendi yorumlarını eleştirmiştir. Bkz. Arlı, Alim, *Oryantalim-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, 2.b., Küre Yay. İstanbul 2009, s. 97.

meseleleri anlattıkları konuşmalar yapmışlar, dersler vermişlerdir⁴⁶³. Bursa’da Ulucamî’de birçok şeyh vaaz vermiştir. Eyüb Efendi Dergâhı Şeyhi Eşrefzâde es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed Şerefeddin Efendi de (öl. 1733) salı günleri kendi dergâhında perşembe günleri de Ulucami’de vaaz vermiştir⁴⁶⁴. Kendisinden sonra bu dergâhın şeyhi olan Avnullah Efendi (öl. 1742) de aynı uygulamayı devam ettirmiştir⁴⁶⁵. Hatta Mehmed Şemseddin, Ulucami’de kütüphane yakınında Eşrefzâde Dergâhı Şeyhi Safiyyüddin Efendi (öl.1790-91)’nin vaaz verdiği *Eşrefzâde Kürsüsü* denilen bir yerden de bahsetmektedir⁴⁶⁶. Bu konuda çok sayıda örnek bulunmaktadır. Dergâhlar ve camiiler tasavvuf ehli ile halkın buluştuğu başlıca mekanlardı. Camilerde kılınan namazlar, verilen vaazlar, dersler ve diğer dinî ritüeller yanında dergâhlarda tarikatların İslamı yorumlamaları ve uygulamaları birçok kişiye camilerinkilerle yer yer birleşen tecrübeler sunuyorlardı⁴⁶⁷. Dergâhlarda şeyhler, yaşam tarzları ve öğretileriyle dinî hakikate ve tasavvufî tecrübeye ulaşmanın kendilerine ve mensubu oldukları tarikata göre yolunu gösterirlerdi. Genellikle vakıflar yoluyla finanse edilen tekke ve zaviyelerin iç düzeni hakkında bir birlik yoktur. Sadece bir odadan meydana gelen tekkeler olduğu gibi mescidinden kütüphânesine ve kahve ocağına çok değişik birimleri bulunanlar da vardır⁴⁶⁸. Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa tarafından Bursa’nın Kavaklı Mahallesi’nde inşa ettirilen Nakşibendî-i Cedîd Zaviyesi sekiz oda, şeyhi için ayrı bir oda, yemekhâne, tarikat ayinlerinin yapıldığı bir oda, bir mutfak, bir kilerden oluşan ahşap bir yapı ile şeyh ve ailesinin ikameti için müstemilatı ile birlikte bir ev ve bir kütüphânedan oluşmaktaydı⁴⁶⁹.

Tarikatlar genellikle belirli toplumsal gruplara dayanmaktaydı. Örneğin Mevlevî dergâhları siyasî otoritelerle yakından ilişkilidiler. Bu ilişkiler sonucu

⁴⁶³ Öngören, a.g.m. s. 204.

⁴⁶⁴ Mehmed Şerefeddin, *a.g.e.* s. 135.

⁴⁶⁵ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁶⁶ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁶⁷ Quataert, *a.g.e.*, s. 236.

⁴⁶⁸ Bu yapıların fonksiyonlarını şöyle sıralamak mümkündür: İbadet, eğitim, ziyaret, barınma, beslenme ve temizlenme. Bunlardan ibadet ve eğitim bir bütün oluşturdukları için aynı mekânda (tevhidhâne) yapılırlardı. Ayrıca hemen her tekkede *harem* adı verilen şeyhin ailesiyle birlikte yaşadığı bir mekân olurdu. Kara, *a.g.e.* 2004, s. 241; Tanman da Osmanlı dönemindeki tekkelerin iç düzeni hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Tanman, a.g.m., s. 289-308.

⁴⁶⁹ Dilekçi, *a.g.tz.*, s. 37.

elde ettikleri vakıflar Mevlevîliğin 14. yüzyılın başlarından itibaren gelişmesi için önemli bir ekonomik zemin yaratmıştır⁴⁷⁰. Mevlevîlerin özellikle İstanbul merkezli tasavvuf kültüründe çok önemli bir yeri vardı. Ancak burada dahi tekkeleri diğer tarikatların çoğundan daha az sayıdaydı. Bu durum Mevlevîliğin geniş tabanlı tasavvuf hayatı yerine daha seçkin ve saraya yakın çevrelere hitap etmesinin sonucu olarak yorumlanmaktadır⁴⁷¹.

Bursa'da da incelediğimiz dönemde bir Mevlevîhâne görünmektedir. Ancak Pınarbaşı mevkiinde olan Bursa Mevlevîhânesi bir "âsitane"ydi⁴⁷². Oldukça büyük bir dergâhtı⁴⁷³. 18. yüzyılda Bursa Mevlevîlerinin de sarayla ilişki halinde olduğu görülmektedir. Sultan III. Ahmed (1703-1730) Bursa'ya geldiğinde Mevlevîhâne'yi ziyaret etmiştir. Ondan sonra da başka saray mensupları dergâhı ziyareti sürdürmüşlerdir⁴⁷⁴. Dergâhın şeyhlerinden Ataullah Dede Efendi (öl. H. 1214) Sadr-ı âzama müracaatla ve Cizyedarzâde Hüseyin Ağa nezaretiyle Mevlevîhânenin neredeyse tekrar inşa edilmesini sağlamıştır⁴⁷⁵. Bununla birlikte 18. yüzyılda Bursa'da Mevlevîhânenin diğer dergâhların gölgesinde kaldığını

⁴⁷⁰ Mevlevîliğin merkezî iktidarla ilişkileri ve tarikat üzerindeki etkileri hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Tarihinde Merkezî İktidar ve Mevlevîler (XIII-XVIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi II Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi*, sa: 2, Mayıs 1996, ss. 17-22, s. 19; Kılıç, R., *a.g.e.2009*, s. 17-24.

⁴⁷¹ Kılıç, R., *a.g.e.2009*, s. 18.

⁴⁷² Mevlevîlikte büyük ve merkezî tekkeler âsitane, diğerleri ise zaviye olarak isimlendirilmiştir. Mevlevîliğin diğer âsitaneleri Konya (merkez dergâh), İstanbul, Eskişehir, Gelibolu, Halep, Kastamonu, Karahisar, Kütahya, Manisa Mısır, Yenişehir (Rumeli). Bkz. Kara, Mustafa, "Ahmed Cunûnî Dede ve Bursa Mevlevîhanesi", *Tarih ve Toplum*, c. 11, sa: 65, İletişim Yay., İstanbul 1989, ss. 279-284, s. 279.

⁴⁷³ 1640 yılında Bursa'ya gelen Evliya Çelebi, Mevlevîhâneyi Bursa'daki dergâhların en mükellefi olarak tanımlamıştır. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, c. 2, 1. kitap, s. 18. Mevlevîhâne, Pınarbaşı Mahallesi'nde olup cadde boyunca semahâne dışındaki yan yana dizilmiş binaları 85 metre boyunca uzanmaktaydı. Pınarbaşı Caddesi üzerindeki cümle kapısı ve türbe ile derviş hücreleri arasında 2400 m²lik bahçeli geniş bir ana avlusu bulunmaktaydı Avlunun ortasında sekizgen planlı üzeri çardaklı bir şadırvan ve onun arkasında iki katlı büyük bir semâhâne bulunmaktadır. Bu kanadın güney kısmında tek katlı türbe, ona bitişik meydan-ı şerif (mutfak) ve köşe hücreleri doğu kısmında ise bodrum katlı bir çilekeş çanlar odası ile matbah-ı şerif yer alıyordu. Ana avlunun güneybatı sınırında tek katlı üç dede hücreleri, iki katlı selâmlık dairesi, batı sınırında ise harem bahçesini selâmlık bahçesiyle ana avludan ayıran bir duvar yer alıyordu. Ana avlunun kuzeybatısında büyük bir havuz, çiçekli gezinti yolları ve meyve ağaçları bulunuyordu. Selâmlığa bitişik ve bağlantılı iki katlı harem dairesi külliyeinin güney sınırını teşkil etmekteydi. Bkz. Tanrıkorur, Bahihüda, *Türkiye Mevlevîhânelerinin Mimarî Özellikleri*, Selçuk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Konya 2000, s. 246. 247

⁴⁷⁴ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 500.

⁴⁷⁵ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 504.

söylemek muhtemelen yanlış olmayacaktır. Dergâhların popülerliğinde sadece temsil ettikleri tarikat etkili olmamıştır. Dergâhların kuruldukları şehirlerde dönem dönem daha etkin olmalarında bazı şeyhlerinin şöhretleri de oldukça önemliydi.

Mevlevîlik ile aynı dönemde ortaya çıkan Rifâîlik ve Kadirîlik gibi daha basit ve kolay öğretileri ve cazip ayinleri sayesinde özellikle taşra kasabalarında ve köylerinde popülerlik kazanmışlardır⁴⁷⁶. Bahsi geçtiği üzere incelediğimiz dönemde Bursa’da Halvetî ve Nakşibendî dergâhlarının ağırlıkta olduğu görülmüştür. Halvetîlik, Osmanlı Devleti’nde en yaygın tarikattı. Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi merkezîyetçi bir yapıya sahip olmadığı için kısa zamanda birçok kollara ayrılmış ve bu suretle, Rumeli toprakları da dahil olmak üzere, imparatorluğun her yanına ulaşmıştır. Halvetî öğretisinde nefsin kötülükten ve günahlardan arındırılması esastır. Bunun yolu da dille, kalple, ruhla ve sırla yapılan zikirdir. Genellikle tasavvufta önem verilen az yeme, az konuşma, az uyuma, inziva, zikir, fikir, şeyhe gönülden bağlı olma ilkelerine Halvetîlik’te hassasiyetle uyulur. Tarikat piri olan Ömer Halvetî (öl.1397) halvete büyük önem verdiği için bu lakabı almıştır. Sonradan lakabı tarikata isim olmuştur⁴⁷⁷. 15. ve 16. yüzyıllarda Dede Ömer Ruşenî ve İbrahim Gülşenî ile 17. yüzyılda Niyazî-i Mısırî bu tarikat içinde yetişmiş önemli şeyhlerdir⁴⁷⁸. Özellikle İbrahim Gülşenî (öl. 1534) kendi adını alan bir Halvetî kolunun kurucusu olmuştur. Niyazî Mısırî ise Kadızâdeliler Hareketi denilen taassub akımıyla karşılaşarak önemli sosyal hareketlere sahne olan bu tarikat içinde yetişmiş bir şahsiyettir. Nakşibendîlik ise 14. yüzyılda Maveraünnehir’in gelişmiş Sünnî çevrelerinde, Moğol putperestliğine tepki olarak ortaya çıkmış bir tarikattır. Tarikatın Anadolu’ya girişi 15. yüzyıl sonlarında olmuştur. Sünnî bir çizgiye sahip olan Nakşibendîlik, başından itibaren fıkıhçı medrese çevreleriyle ve merkezî yönetimle problemsiz bir ilişki geliştirmiştir. Bu da tarikatın çok geniş bir alana yayılmasının zeminini

⁴⁷⁶ Ocak, a.g.m. 2003, s. 274.

⁴⁷⁷ Uludağ, Süleyman, “Halvetiyye”, *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, c. 15, s. 393-395, 394; Tekeli, Hamdi, Ahmed Gazzî’nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1991, s. 6.

⁴⁷⁸ Ocak, a.g.m. 2003, s. 276; Muslu, a.g.e., s. 63.

hazırlamıştır⁴⁷⁹. Bursa’da hangi dergâhın ne kadar müridi olduğunu bilmiyoruz. Ancak bazı dergâhların şeyhlerinin yönetim ve halkla ilişkilerinde daha şöhret sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Şimdi incelediğimiz dönemde Bursa’da gerek merkezle gerekse Bursa halkıyla ilişkileri açısından öne çıkan bir kısım şeyhler ele alınacaktır.

Eyüp Efendi Dergâhı Şeyhlerinden Eşrefzâde Mehmed Şerâfeddin Efendi (öl. 1733) döneminde şöhreti şehrini aşan bir şeyhtir. Kadirî tarikatının Eşrefî kolunu temsil etmektedir. Babası Eşrefzâde Dergâhı Şeyhi Eşref-i Sâni’den icazet almıştır. Ancak zâhirî ilimleri de öğrenmiştir. Eyüp Efendi Dergâhı’nın meşihatine 1697-98’de babasının vefatı üzerine geçmiştir⁴⁸⁰. Şeyliği sırasında dergâhındaki faaliyeti dışında Ulucami’de vaazlar vermiş ve *Şeyhü’l-esnaflık* yapmıştır.

Mehmed Şemseddin, Bursa’da o dönemde Esnaf Şeyhliğine İncirli (Eşrefzâde) Dergâhı şeyhlerinin getirildiğini ve “*esnafın kalfa ve usta çıkardıkları esnada icra edilen usul ifâ*” edildiğini, Şeyh Mehmed Şerâfeddin’in döneminde de esnafın kanun ve nizamlarının aynen uygulanmasına çalışıldığını aksi uygulamaların cezalandırıldığını belirtmektedir⁴⁸¹. Bir Sicil kaydı kendisinden sonra da oğlu Şeyh Fahreddin-i Evvel Efendi’nin aynı göreve tayin edildiğini göstermektedir (1759)⁴⁸².

Mehmed Şerâfeddin Efendi üç kez hacca gitmiştir. Ailesi ve bazı dostları ile çıktığı üçüncü hac yolculuğunda 1732’de İstanbul’a gelmiştir. Sultan I. Mahmud (1730-1754) onu saraya davet etmiştir. Şeyh sarayda vaaz ve nasihat vermiştir. Ardından gemi ile geçtikleri Mısır’da da Vali Fazıl Mehmed Paşa şeyhe hürmet göstermiş ve ikramlarda bulunmuştur⁴⁸³. Sultan I. Mahmud’un Mehmed Şerâfeddin Efendi’nin kardeşi İzzeddin Ahmed Efendi (öl. 1740) ile de görüştüğü rivayet edilmektedir.

⁴⁷⁹ Ocak, a.g.m. 2003, s. 274-275; Ocak, a.g.e., s. 124-125.

⁴⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muslu, a.g.e., s. 377.

⁴⁸¹ Mehmed Şemseddin, a.g.e., s. 130.

⁴⁸² BŞS, B 193/71a. (7 Rebülevvel 1173).

⁴⁸³ Mehmed Şemseddin, a.g.e., s. 131.

Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) de halkın saygı ve sevgisini kazanmış şeyhlere karşı özel ilgi göstermekteydi. İsmail Hakkı Bursevî'den feyz almış ve Ahmed Gazzî'ye intisab ederek seyr ü sülûkunu tamamlamış olan *Enarî Tekkesi Şeyhi Sadreddin Efendi* (öl. 1780) bu şeyhler arasındadır. Sadreddin Efendi, otuz yıl kadar inziva hayatı yaşamıştır. Halk tarafından da çok sevilmiştir. Şöhreti sebebiyle Sultan I. Abdülhamid tarafından saraya davet edilmiştir. Ancak kendisi yaşlılığını ileri sürerek gitmemiştir⁴⁸⁴.

Meşâyihin bir kısmı Sultan ve devlet adamlarıyla görüşmeyi isterken bir kısmı da saraydan gelen davetleri nazikçe reddederek, hediyeleri de geri çevirmiştir. Bunun arkasında “herşeyin bir bedeli olacağı” düşüncesi olabilir. Rüya Kılıç'ın deyimiyle yöneticilere yakın olmak siyasî, sosyal ve ekonomik destek anlamına geldiği gibi daha fazla itaati de gerektirebilirdi⁴⁸⁵.

18. yüzyılın büyük mutasavvıflarından biri de *İsmail Hakkı Bursevî'dir* (1653-1725). Celvetiyye Tarikatı'nın Bursa'daki temsilcisidir. Bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Aydos'da doğmuştur. 16 yıl süren tahsil hayatı Aydos, Edirne ve İstanbul'da geçmiştir. Celvetiyye tekkelerinden ve Celvetiyye şeyhlerinin eğitimini tamamlamıştır. Zâhirî ve batınî ilimleri birlikte öğrenmiştir⁴⁸⁶. Seyr ü sülûkunu ise Şeyh Osman Fazlî'nin yanında tamamlamıştır (1674). 1675-1725 yılları arasında İsmail Hakkı Bursevî'yi hem muallim, hem vaiz, hem mürşit hem de bir müellif olarak görmekteyiz⁴⁸⁷.

Şeyh, Bursa'ya 1685 yılında Osman Fazlî'nin Bursa'daki Halifesi Sanullah Efendi'nin ölümü üzerine halife tayin edilmesiyle gelmiştir. Bursa'da Ulucami'de ve Kaygan Camii'nde vaazlar vermiş, tasavvufî sohbetlerle irşad hizmetini sürdürmüş, kalan boş zamanında da eserler kaleme almıştır. Yedigâr-ı Şemsî'de bunların dışında devrin diğer meşâyihî ile fikir alışverişinde bulunduğu

⁴⁸⁴ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 139.

⁴⁸⁵ Kılıç, R., *a.g.e.* 2009, s. 20. Osmanlı Sarayı'nı bu anlamda geri çeviren belki ilk sufi Geyikli Baba'dır. Orhan Gazi'nin kendisine yaptığı daveti reddettiği gibi Orhan Gazi'nin ziyaretini de istememiştir. Bkz. Oğuzoğlu, *a.g.e.*, s. 137.

⁴⁸⁶ Kara, *a.g.e.* 1913, s. 143.

⁴⁸⁷ Kara, *a.g.e.* 1993, s. 143-144.

belirtilmektedir⁴⁸⁸.

1696'da Osmanlı ordusunun manevî gücünü takviye etme göreviyle 2. Avusturya Seferi'ne ve 1698'de de 3. Avusturya Seferi'ne katılmıştır. 1714'te Tekirdağ'a giderek üç yıl kadar neşr-i tarikatla meşgul olmuştur⁴⁸⁹. Sonrasında kısa bir süre için Bursa'ya dönüp bu kez de ailesiyle birlikte Şam'a ve akabinde İstanbul'a gitmiştir. 1723 yılında Bursa'ya dönmüştür. 1725 yılında Bursa'da vefat etmiştir⁴⁹⁰.

3.1. Ahmed Gazzî Efendi ve Ulucami Vakası

Ahmed Gazzî Efendi (1643-1737), 17. yüzyılın en meşhur ve en tartışmalı sufilerinden Niyazî-i Mısırî'nin halifelerindendir⁴⁹¹. Aslen Gazzeli olup Bursa'ya 1676 tarihinde gelmiştir. 1691 yılında Bursa'ya gelen Niyazi-i Mısırî'ye intisab edene kadar Ulucami'de, Molla Fenârî ve Orhan Medreselerinde ders okutmuştur. İlk şeyhliği 1692'de Mısırî Dergâhı'nda olmakla birlikte⁴⁹² sonradan kendi dergâhını müritlerinin yardımıyla kurmuştur (1696)⁴⁹³. 1696-1737 yılları arasında 42 yıl bu dergâhta şeyhlik yapmıştır. 40 yılını inziva ile geçirmiştir. Ancak dergâhında ders vermeyi sürdürmüştür⁴⁹⁴.

Halifeleri arasında Kütüküzâde Ahmed Efendi (öl. 1777), Kuşakçı Mehmed Dede (öl. 1759), Enarlı Dergâhı Şeyhi Sadreddin Efendi (öl. 1781), Şeyh Abdullatif Efendi (oğludur- öl. 1730), Şeyh Mustafa Nesib Efendi (torunudur- öl. 1788), Nasuhîzâde Halil Efendi (Bursa Nasuhî Zaviyesi şeyhi) sayılmaktadır⁴⁹⁵. Ayrıca dergâhta görevli olan ve olmayan pek çok müridi olmuştur. Müritleri

⁴⁸⁸ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s.

⁴⁸⁹ Bu konuda İsmail Hakkı Efendi'nin Üsküdar Sultan Ahmed Camii cuma vaizliği görevinde iken sık sık vahdet-i vücuddan bahsetmesi nedeniyle Tekirdağ'a sürgün edildiği de belirtilmektedir. Ancak bu konu çok kesin değildir. Bkz. Kara, *a.g.e.1993*, s. 147.

⁴⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *a.g.e.1993*, s. 148.

⁴⁹¹ Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Sülehâ*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Orhan. Nu. 1018/2, s. 103.

⁴⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli, *a.g.tz. 1991*, s. 30-38.

⁴⁹³ İnşaat başlayınca Ahmed Gazzî'ye bir hayli keresteci, doğramacı ve dülger esnafından bir hayli intisab edenler omuştur. Bu kişiler inşaata girişirler. Camiinin temeli atılıp duvarlar örtülmeye başladığı zaman Ahmed Gazzî'nin dostlarından saraydan Koca Beşir Ağa, dergâhın yapımının saray tarafından üstlenilebileceğini belirtse de Ahmed Gazzî kabul etmemiştir. Bkz. Tekeli, *a.g.tz. 1991*, s. 40.

⁴⁹⁴ Kara, *a.g.e. 1993*, s. 243.

⁴⁹⁵ Kara, *a.g.e.1993*, s. 240-241.

dışında kendisiyle görüşmek için Eşrefzâde Şeyh İzzeddin Efendi, Enarlı Şeyhi Bedreddin Efendi gibi mutasavvıflar ile Bursa'da sürgünde iken Tatar hanlarından Murad Giray Han Gazzî Dergâhına gelmişlerdir. Bursa dışından ise Kütahyalı Yahşizâde Tekkesi Şeyhi Ahmed Efendi gibi sufiler ile İstanbul'dan vezirler, Harem Ağası Koca Beşir Ağa Şeyhi ziyaret etmişlerdir⁴⁹⁶.

Ahmed Gazzî, Padişah ve saray yetkilileri ile hem iyi geçinip onlardan zarar görmemiş, hem de onların iltifat ve maddî yardımlarına meyletmemiştir. Defalarca saraya davet edildiği halde yaşlandığını ve hastalığını mazeret göstererek gitmemiştir⁴⁹⁷. Koca Beşir Ağa, her hafta şehzadelerin gömleklerini mühürlü bir bohça ile Ahmed Gazzî'ye yollamıştır. O da gömleklerin üzerine dua okuyup mühürleyerek tekrar sarayın elçilerine iade etmiştir⁴⁹⁸. Şeyhin damadının tahsil yapabilmesi için yazdığı mektubun sarayda itibar görmesi araştırmacılar tarafından onun saray çevresindeki saygınlığının göstergesi olarak görülmektedir⁴⁹⁹. Ayrıca bu onun saraydan bilinen tek ricasıdır.

Ahmed Gazzî Efendi, 1696 yılı sonrasında iki kez kadı huzuruna çağırılmıştır. Biri dergâhında yasak olduğu halde ayakta ve sesli zikir yapıldığı içindir. Kendisine bundan sonra Cehrî zikir⁵⁰⁰ ve zikirle devrân etmemesi tebliğ edilmiştir⁵⁰¹. İkinci dava ise 1699 tarihinde Sultan II. Mustafa döneminde gerçekleşen *Ulucami Vakası* ile ilgilidir. *Gülzâr-ı Sülehâ ve Vefayat-ı Urefâ* adlı eserde ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu olay kısaca şöyle gelişmiştir⁵⁰²: 1669 yılında padişahın hocası olan Vânî Mehmed Efendi, Şeyh Niyazi-i Mısrî Efendi ile

⁴⁹⁶ Kara, *a.g.e.* 1993, s. 241.

⁴⁹⁷ Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyaeddin, *a.g.e.*, v. 40, v. 47.

⁴⁹⁸ Muslu, *a.g.e.*, s. 570.

⁴⁹⁹ Kara, *a.g.e.* 1993, s. 242; Muslu, *a.g.e.*, s. 571.

⁵⁰⁰ Cehrî zikir: Yüksek sesle yapılan zikir. Nakşibendiye gibi bazı tarikatlar, müritlerin ancak kendilerinin işitebilecekleri kadar alçak bir sesle zikre izin verir. Buna hâfî zikir diğereine de cehrî zikir denir. Kadiriyye ve Mevlevîyye gibi tarikatlar cehrî zikri esas alırlar. Cehrî zikri kabul eden tarikatlar, semâ ve devrânı da kabul eder. Uludağ, *a.g.e.*, s. 85.

⁵⁰¹ Tekeli, *a.g.tz.* 1991, s. 47.

⁵⁰² Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyaeddin, *a.g.e.*, v. 106. Ancak eserde Şeyh Ahmed Gazzî Efendi'nin kadı huzuruna çıkarılmasına kadar ki olaylar anlatılmıştır. M. Fatih Birgül ve L. Ali Çanaklı yayına hazırladıkları *Bursa Tarihi Kılavuzu*'nda da yer verilen Ulucami Vakası'nın sonraki gelişmelerini (tüm vakanın nakledildiği kaynak olarak) Süleyman Halis Efendi'nin *Vefeyât* adlı eserinden tamamlamışlardır. Bkz. Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Haz. Birgül, M. Fatih ve L. Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2008, s. 193–194.

tartışmıştır. Bu dönemde Kadızade ile Sivasî arasında çıkan kavga gibi halk ikiye ayrılmıştır. Mutaassıplar (Vanî taraftarları) sufileri dinden çıkmakla, sufiler ise Vanî taraftarlarını evliya düşmanı Yezidîler diye suçlamışlardır. Bu iki şahıs öldükten sonra halkı ikiye bölen bu tartışmaların son bulunduğu düşünülürken Bursa'da Yıldırım Bayezid Medresesi'nde müderris olan Vânî Efendi'nin oğlu Ahmed Efendi, bu tartışmaları yeniden başlatmıştır⁵⁰³.

Yandaşlarıyla birlikte tarikat şeyhlerine ve özellikle Mısırî'nin halifesi Şeyh Ahmed Gazzî Efendi'ye düşmanlık göstermekteydiler. Vânîzâde, Kadir ve Müslümanlarca kutsal sayılan diğer gecelerde Ulucami'de cemaatle kılınan namazın bid'at olduğunu iddia ediyordu. Kendi taraftarlarını kışkıtarak 1110 senesi Ramazan ayının 27. gecesinde (Kadir Gecesi'nde, 1699 Martı) Ulucami'de Kadir namazının kılınmasına engel olup, caminin imamı olan Şeyh Ahmed Efendi'nin damadı Abdürrahim Efendi'yi katlettirip medrese talebeleriyle birlikte Şeyh Ahmed'in dergâhının yıkıp şeyhi öldürmeyi ve sonra da diğer dergâhlara saldırmayı planladı. İmam bu saldırıdan kurtulur, ancak onu koruyan Süleyman Efendi (bir Mısırî dervişi) öldürülür. O sırada camide bulunan topluluk da kaçışmaya başlamıştır. Dışarı çıkan bazıları, medrese talebeleri firar edemesin diye kapıları kapatmıştır. Böylece Vânîzâde taraftarları ve halktan ilgisi olmayan kimseler sabaha kadar cami içinde hapis kalmıştır. Bu olaylar üzerine Ahmed Gazzî Efendi, Abdülhâdî Efendi⁵⁰⁴ adlı birini yollayarak Vânîzâde'den bu olayı nasıl tahrik ettiyse öyle sakinleştirmesini istemiştir. Ancak sonunda problemi Ahmed Gazzî çözmüştür. Caminin önünde olayın elebaşılarını öldürmek için bekleyen halk görmeden, bu şahıslar arka kapıdan kaçırılarak zindana kapatılmıştır.

Vânîzâde olayla ilgili olarak Şeyh Ahmed Gazzî'yi suçlu durumuna düşürmüştür. Şeyh Ahmed'in ve damadının bozuk inançlı ve sapkın olduklarını, olayda başrolde olan kendi adamı Vaiz Şeyh Necdî'nin ise Kadir Gecesi'nde kürsüde Ehl-i Sünnet inancını açıklamakta olduğunu iddia etmiştir. Durum merkeze bildirilince bir ferman ve Şeyhülislamın mektubu gelmiştir. Şeyh Ahmed

⁵⁰³ Öcalan, *a.g.e.*, s. 274.

⁵⁰⁴ Bu zatın şehrin ileri gelenlerinden biri olduğu belirtilmektedir. Tekeli, *a.g.tz.* 1991, s. 47.

Gazzî'nin kadı huzuruna çağrılıp, sorguya çekilmesi, gerçekten bozuk inançlı ise Ehl-i Sünnet inancına yönlendirilmesi, sapkın inancından vazgeçmezse zindana atılması emredilmiştir. Vânîzâde *bütün âyan ve eşraf ve sâ'ir müderrisîni mahkemeye cem' idüb*"⁵⁰⁵ hepsine şiddetle Şeyhe karşı şahitlik etmelerini tenbih etmiştir. Burada ferman ve mektup okunarak, Ahmed Gazzî Efendi'den cevap vermesi istenmiştir. Bunun üzerine Şeyh, hepsine hitap ederek "*Bu şehirde yigirmi seneden ziyâde tedrîs-i âmme ile meşgulüm şu meclisde benden telemmüz itmeyen nâdirdir var ise dahi benim şâkirdimden telemmüz itmiştir akâyid-i ehli's-sünne ve'l-cemâatden hâric benden bir kelâm istimâ itdiniz ise yarın yevm-i kıyâmetde elim yakanızdadır bugün bu meclisde beyân idin*"⁵⁰⁶ şeklinde cevap vermiştir. Hiç kimse aksini iddia etmeyince Şeyh Efendi zaviyesine dönmüştür.

Doğal olarak Ulucami Vakası sadece Ahmed Gazzî Efendi'nin başından geçen bir olay olarak değerlendirilemez. Ulucami Vakası aynı zamanda incelediğimiz yüzyılın başında Bursa'da ulemânın ve tasavvuf ehlinin toplumu nasıl etkisi altına alabildiğini göstermektedir. Vânîzâde, başta medrese öğrencileri olmak üzere bir grubu tasavvuf ehline karşı kıskırtmış ve Ahmed Gazzî Efendi'yi ve Dergâhî'nı da hedef göstermiştir. Şeyhin bu derece öne çıkmasında kurduğu sosyal ilişkilerin etkisi görülmektedir. Ahmed Gazzî Efendi, hem şehirde saygın bir konumdadır, hem de aşırı muhafazakâr bir kesimin de tepkisini çekmiştir. Olayda tasavvuf ehlini temsil eder hale gelmiştir.

İncelediğimiz dönemde Osmanlı kentinde dinin ve onu taşrada temsil eden ulemânın ve tasavvuf ehlinin toplumu yönlendirme gücü yoğun bir şekilde hissedilmekteydi. Bu durum Ulucami vakası'nda ve Kilise yangını olayında gözlenmektedir. Bu ulemâ ve tasavvuf ehli birbiriyle yakın bir şekilde ilişkili olmakla birlikte bazı noktalarda çelişmekteydiler. Bu olayda da gözlemlendiği üzere yaşanan gerginlikler toplumun geri kalanını da doğrudan etkileyebiliyordu.

⁵⁰⁵ Mülazım Abdülkadir, *a.g.e.*, s. 323.

⁵⁰⁶ Mülazım Abdülkadir, *a.g.e.*, s. 323. Ulucami Vakası anlatılmasa da Şeyh Ahmed Gazzî'nin bu sözleri aynı anlama işaret eden farklı ifadelerle başka kaynaklarda da yer almıştır. Bkz. Mehmed Şemseddîn, *a.g.e.*, s. 210; (Menâkıb-ı Gazzî'den aktaran) Tekeli, *a.g.tz.* 1991, s. 48.

Ulemânın ve suflerin toplumsal düşünceyi ve eylemi arkasına alma gücü devlet adamlarının da dikkatini çekmekteydi. Mustafa Âli'nin 1581 yılında kaleme aldığı Nushatü's-Selâtin adlı eserinde Osmanlı Devlet düzeniyle ilgili sıraladığı sorunlar arasında bu konuya da değindiği görülmektedir⁵⁰⁷: “*Va'zında halt-ı kelâm ve mezemmet-i enâm iden zemmâm u nemmâm vâizler men oluna. Gerekdir ki va'zları hadis ve tefsirden nakledilir. Sahih hikayelerden gayrı söz söylemeyeler. Cahil din adamları bir bölük halkı başlarına toplayıp kâh devlet büyüklerinin icraatına, kâh saltanatın durumuna değinmektedirler. Bu yüzden devlet düzeninin zayıflamasına sebep olmaktadır*”.

⁵⁰⁷ Oğuzoğlu, .a.g.e., s. 51.

SONUÇ

“18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)” başlıklı çalışmamızda yönetim düzenindeki değişimin Osmanlı tebaasının bir kesiti olan Bursa yöresinde yaşayan insanlar üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Öncelikle Osmanlı devlet anlayışı ve bu anlayışla oluşan devlet düzeni ile bu düzende yüzyıllar içinde meydana gelen değişim konumuzun çerçevesini belirleyen bir konu olmuştur. Osmanlı devlet anlayışı, Ortadoğu ve Orta Asya devlet geleneklerinden kaynak bulmuş ve daire-yi adalet ve askerî-reaya ayırımının korunması esaslarını temel ilkeler olarak almıştır. Pratikte oluşan düzen araştırmacılar tarafından ise çoğunlukla Batı toplumlarının tarihsel deneyimlerini esas alarak oluşturulan modeller aracılığıyla incelenmiştir. Bu çalışmada sürekli bir modelin tutarlılığını araştırma amacıyla hareket edilmese de patrimonyal devlet sistemini temel alındığı söylenebilir. Ancak bu modelin de Osmanlı devlet ve toplum düzenine tıpa tıp uyan bir model olmadığı belirtilmelidir. Ne en merkeziyetçi olduğu 16. yüzyılda ne de sonrasında Osmanlı Devleti, Weber’in dediği kadar bir keyfî yönetime dayanmamıştır.

Osmanlı tarihçileri genel olarak 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyıl sonlarına kadar olan dönemi, Osmanlı geleneksel düzeninin en iyi gözlenebileceği dönem olarak görmekte ve Osmanlı klasik dönemi olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde devlet mutlak merkeziyetçi bir şekilde yapılanmıştır. Sonraki dönemde ise bu düzen değişmiştir. Bu açıdan klasik düzenin temel unsurlarından olan tımar sisteminin yerini iltizam sistemine bırakması, taşrada padişahın yetkisini temsil edenlerin otoriteleri azalırken âyanın yerel güç odakları olarak nüfuz kazanmaları, toplumsal yapıda dikey hareketliliğin artması ve reyanın üzerindeki artan yük vb. gelişmeler değişimin belirleyicileri olarak öne çıkmaktadır.

Ancak 18. yüzyılın 16. yüzyılın tam zıttı, tam bir adem-i merkeziyetçi dönem olmadığını belirtmeliyiz. Bu dönem desantralize unsurların yönetimde ağırlığını koyduğu dönemdir. 18. yüzyılda devlet düzeninde bir kısım özerkliklere izin veren uygulamaların yaygınlık kazanması ve kısmen de biçim değiştirmesi söz konusudur.

Araştırmamızın birinci bölümünde bu tartışmalar ve 18. yüzyıl Osmanlı merkez ve taşra düzeninin karakteristik özellikleri ele alınmıştır. 18. yüzyıl Osmanlı merkez teşkilatında yönetici tabakanın klasik döneme nazaran daha etkili olduğu bir dönemdir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Divân geleneğinin yerini Bâb-ı âli'nin almıştır. 1654 yılında Başvezirin kapı halkını sultanın sarayından ona yakın bir konağa taşıması bu değişimde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu ayrımı diğer idarî makamlar izlemiştir. Saraydan ayrılan bu resmî dairelerin başındakiler idarî makamlara yerleştirmek üzere kendi adamlarını yetiştirmeye ağırlık verdikçe, sultanın kapı halkının aleyhine bu idarî kapı halkları gelişmiştir. Ayrıca bu dönemde bir yönetici olarak yükselebilmek ve konumunu korumak hamîlik ilişkilerine bağlıdır. Padişahların dahi tahta çıkmaları ve saltanatta kalabilmeleri üst düzey mevkilerde kendi yandaş gruplarını oluşturmalarını gerektiriyordu.

Taşra yönetim düzeni açısından bakıldığında vergi ve toprak düzeninde iltizam sisteminin tımar sistemi aleyhine yaygınlaştırıldığı ve malikâne usulüne geçildiği görülmektedir. Bu durumun taşrada yürütülen merkezî-mutlak yönetim modelinin başka bir yöne evrilmesinde önemli etkileri olmuştur. Öncelikle vergi mükellefi ile devlet arasındaki aracılardan (üretilen ürün üzerinde hak iddia edenlerin) sayısı artmıştır. Çünkü gerek mukataalaştırılan tımar alanlarının gerekse vakıf köylerin malikâne mutasarrıfları olan şahıslar, mukataalarının başında durmak yerine, onları tekrar iltizam etme yoluna gittiler. Hatta bu mültezimler de mukataaları başkaları aracılığıyla idare ettiler. Ayrıca malikâne sahiplerinin taşradaki temsilcileri genellikle yerel ileri gelenlerden (âyandan) olmaktadır. Hatta âyan sonradan doğrudan malikâne mutasarrıfları arasında da görülmüştür.

Taşra yöneticilerinin kimliklerinde ve görevlendiriliş biçimlerinde de yeni uygulamalar söz konusuydu. 18. yüzyılda sancakların yönetimi mâlî açıdan üç farklı uygulamayla sağlanmaktaydı: 1. Sancakbeylerine tahsis edilen hasları tasarruf etmek üzere, genellikle ümerâdan kişilere “ber vech-i arpalık” verilmesi 2. Bu hasların mukataaya çevrilerek iltizam yoluyla mültezimlere ihale edilmesi 3. Bu ihalenin malikâne biçiminde yani kayd-ı hayat şartıyla yapılması. Ayrıca 17. yüzyıldan başlayan bir süreçle eyaletlere beylerbeyi/vali olarak vezir tayin edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu değişimin de etkisiyle incelediğimiz dönemde her eyâletin valisinin vezir, sancak tasarruf edenlerin ise paşa olduğu görülmektedir. Sancağın tasarruf şekline bağlı olmaksızın sancak mutasarrıfları da sancaklarının başında bulunmayarak mütesellimler aracılığıyla sancakları idare etmişlerdir.

İkinci bölümde araştırma alanımız olan Bursa'nın 18. yüzyılda yönetim örgütlenmesi açısından durumu ele alınmıştır. Bursa, Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkez kazâsıydı. Sancak, incelediğimiz dönemde “ber vech-i arpalık” üzere tevcih edilmekteydi. Sancağı tasarruf eden paşaların tayin ettiği mütesellimler ise ya asıl mutasarrıfın kapı halkından ya da yerel âyandan kimseler oluyordu. 18. yüzyılda mütesellimlik âyanlar için nüfuz ve servet edinmenin bir yolu idi. Özellikle 18. yüzyıl sonlarında Hüdâvendigâr Sancağı mütesellimliği için belde âyanı arasında bir mücadele söz konusuydu. Hafız İsmail, bu dönemde bu mücadelede çoğunlukla galip çıkan ve sancağın idaresinde kırk yıl kadar etkin olan bir âyandı.

Hüdâvendigâr Sancağı içindeki kazâların malî sınıflandırılmasına bakıldığında ise Bursa şehri ve sancaktaki bir kısım yerlerin padişah hasları içinde olduğu görülmektedir. Yani gelirleri merkezî hazineye bağlıydı. Sancağın gelirlerinin en büyük bölümünü bu kalem oluşturmaktaydı. İkinci sırayı ise evkaf-ı selâtine ayrılmış dirlikler alıyordu. Sancak mutasarrıfı/mütesellim bunların idaresine karışmıyordu. Çünkü bu alanlar “serbestiyet üzere” tasarruf olunmaktaydı. Dolayısıyla bu alanlarda malikâne mutasarrıflarının çoğunlukla bir yıllığına atadıkları mültezimler (ya da onların vekilleri) örf yetkisini tasarruf

etmekteydi. Bir taraftan da yukarıda belirtildiği üzere sık sık tımar yoklaması yapılarak, mevcut görülmeyen tımar erbabının dirliklerinin mukatalaştırılması söz konusuydu. Bunlar sancak mutasarrıfının gelirini olumsuz etkileyen faktörlerdi.

Dolayısıyla incelediğimiz dönemde padişah ile reaya arasındaki görevliler zincirinin uzadığı gözlenmektedir. Merkezî otoritenin tesisinde teorikteki katılıktan uzaklaşmıştır. Taşradaki görevlilerin yerel kuvvet kazanarak mütegalibeye dönüşmelerini önlemek amacıyla oluşturulmuş olan serbestiyet üzere yönetim ise bu süreçte aksi yöndeki sonuçta önemli bir etken olmuştur. Her yetki alanını tasarruf edenin “serbestliği” idarede suistimale ve keyfiliğe uygun bir ortam sağlamaktaydı.

İncelediğimiz dönemde taşra yönetiminin karakterinin belirleyicilerinden biri de “vekâleten yönetimdir”. Mütesellimin ve mukataa mültezimlerinin dışında kent idaresinde rol alan çoğu yöneticinin vekiller aracılığıyla iş gördükleri görülmektedir. Beytü’l-mâl Emîni’nin, Yeniçeri Zâbiti’nin, Vakıf mütevellilerinin de vekilleri vardı. Ayrıca Kazâ kadıları da yetki alanlarında bir iş bölümüne giderek naibler atıyorlardı. Naibler de yerel ulemâdan seçilmekteydi. Bursa Kadısı’nın yetki alanı müteselliminkine benzer bir sınırlamaya tâbi idi. Hüdâvendigâr Sancağı’nda Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı kapsamına giren köylerin reayalarının adlî işleriyle Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili ilgileniyordu. Bu vekiller ise yine yerelden ve ulemâdan kimselerdi. Seyyid ve şeriflerin adlî işleriyle ve silsile kayıtlarının tutulması işlerine ise Nakîbü’l-eşraf Kaim-makamı bakıyordu. İstanbul’daki Nakîbü’l-eşrafın taşradaki temsilcilerinden biri olan bu görevli sâdâttan ve yine yerelden bir kişiydi.

Araştırmamızın Üçüncü Bölümünde Bursa’nın 18. yüzyıldaki sosyal yapısı incelenmiştir. 18. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyahların anlatımlarından 15. ve 16. yüzyıllar kadar canlı bir ticarî hayat olmasa da şehirde yoğun bir ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılık ile bunlara dayanan ticaretin olduğu, ayrıca şehrin Anadolu’dan geçen ürünler için bir geçiş durağı olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bursa Kazâsı aynı zamanda bir tarım merkezi idi. Osmanlı

döneminde Bursa gerek bu özelliği, gerekse İstanbul'a deniz yolu ile ulaşılabilen bir kent olması sebebiyle İstanbul'un iâşesinde de rol oynuyordu.

İncelediğimiz dönemde Bursa'nın nüfusu hakkındaki veriler tahminlerle sınırlıdır. 1767'de Bursa'ya gelen Alman seyyah Niebuhr, Bursa'da 19.000 Müslüman ev sahibi ile 1200 hâne Ermeni, yaklaşık 700 hâne Rum ve 400 hâne Yahudi nüfus olduğunu belirtir. Her evde yaklaşık olarak 5 kişi olduğunu varsayarsak şehrin nüfusu 106.500 olarak çıkmaktadır. Bu rakam, 1793 yılında Bursa'yı ziyaret eden Brenner'in verdiği bilgilerle uyumlu görünmektedir. Brenner, şehrin nüfusunun o tarihte 100.000, bu sayının da yaklaşık 6.000'inin Ermeni, 3500'ünün Rum, 1200'ünün Yahudi olduğunu (yani toplam nüfusun %10.7'si gayrimüslim) tahmin edildiğini bildirmektedir. Seyyah ayrıca kendisine yıkık şehir surlarıyla çevrili asıl şehirde sadece Türklerin oturduğunu ve burada yaklaşık 13.000 evin ve aşağıda Yahudi ve Hıristiyanların yaşadığı kesimde ise 4-5 bin evin olduğunu söylediğini belirtmiştir. Toplam hâne sayısı beş katsayısıyla çarpılırsa 90.000-95.000'e ulaşılmakta ve diğer rakamla çelişilmektedir. Bununla birlikte 18. yüzyılda Bursa'nın nüfusunun en az 90.000 civarında olduğunu söyleyebiliriz.

Bu nüfusun gösterdiği toplumsal yapıda askerî-reaya ayrımı toplumsal tabakalaşmada temel bir belirleyici olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı toplumsal yapısı ilk bakışta dikkati çeken bu iki tabakaya ayrılmaktaydı: Askerî, savaşçı ve yönetici zümreydi. Mensupları genel olarak padişah beratı taşıyorlardı. Her kademedeki idarecileri, askerleri ve ilmiye mensuplarını kapsıyordu. Sultanın otoritesini temsil ederek çeşitli kamu görevlerini yerine getirdiklerinden vergiden muaftılar. Ancak doğancı, köprücü gibi özel yükümlülükler karşılığı vergi muafiyeti taşıyanlar, seyyidler, şehir kethüdâları vb. görevliler de askerî zümreye dahildiler. Topluca reaya diye adlandırılan ikinci tabaka ise şehirli (tüccar, zanaatkâr), göçebe ve köylülerden oluşuyordu. Reaya üretici sınıftı ve vergi vermekle yükümlüydü. Dolayısıyla ikisini birbirinden ayıran temel özellik vergi mükellefiyetiydi.

Askerî-reaya ayrımı, toplumun iç dinamiklerinden çok devletin kendi eliyle belirlediği bir ayrıma işaret etmektedir ve Osmanlı devlet anlayışının toplumsal hayattaki yansımasıdır. Burada askerî-reaya tabakalaşmasının 18. yüzyılda varlığını halen korumakla birlikte 16. yüzyıla göre farklılaştığı tabakalar arasındaki sınırların daha az belirgin hale geldiği düşünülmektedir. Osmanlı toplumsal tabakalaşmasında askerî ve reaya kimliklerinin yanında kişilerin müslim, gayrimüslim; köylü, şehirli, göçebe, tüccar, zanaatkâr gibi başka alt kimlikleri de vardı.

Bunun dışında araştırmamızda, toplumsal yapı açısından şehir yönetiminde söz sahibi olan ve halktan ayrışan bir üst tabakanın öne çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yerel halkı yakından ilgilendiren hususları içeren fermanlarda bu tabakanın belli başlı üyeleri (daha doğrusu onların arasından da sıyrılmış olanlar) Bursa Kadısı ve nâibleri, Hüdâvendigâr Sancağı mütesellimi, Kethüdâ yerleri, Yeniçeri serdarları (ağaları), âyan-ı vilâyet şeklinde sıralanmaktaydı. Şehir masraflarının tespit ve halka tevzîinde rol alan Şehir Kethüdâsı ile Pazarbaşını ve Nakîbü'l-eşraf Kaim-makamını da bu gruba dahil etmek mümkündür. Bu şahıslar Kadı'nın başkanlığında hareket eden ve gerektiğinde kadılık makamında toplanan bir tür kurulu oluşturmaktaydılar. Kentsel karar vericiler de diyebileceğimiz bu kişileri, merkezî yönetim muhatap almakta ve yetki vermekteydi. Bunun haricinde bu kurulda pazar fiyatlarının belirlenmesi, şehrin düzeni ve temizliği ile diğer merkezle yazışmayı gerektirmeyen beledî konularda kararlar alınmaktaydı. Ehl-i şer' (ulemâ) ve ehl-i örf (ümerâ) ile âyan kökenli bu kişiler aynı zamanda şehir yönetiminde merkezin sosyal kontrolü sağlama araçlarıydılar.

İncelediğimiz dönemde devletin klâsik döneme nazaran âyan ve eşrafı yönetime daha çok kattığı görülmektedir. Âyan ve eşraf hem mütesellimlik, malikâne mutasarrıflığı ve mültezimlik gibi idarî ve malî yönleri bulunan konumları doldurmaktadır hem de merkezin taleplerinin yerine getirilmesinde, merkez ile reaya arasındaki iletişimin sağlanmasında aktif rol almaktadır. Bu kişilerin dışında şehrin yönetimine dolaylı bir etkide bulunan ve yine şehrin ileri

gelenleri içinde yer alan kişiler de vardır. 18. yüzyılda “âyan”, molla, kadı, müftü, müderris gibi din adamları ile tarikat şeyhleri ve nakîbleri; keyhüdâyeri ve yeniçeri serdarı gibi kapıkulları ve bunların mâzul ve emeklileri ile çocuklarını; bezzaz, kemhacı, kuyumcu gibi değerli eşya ticareti yapanları; kasabbaşı, bakkalbaşı, pazarbaşı gibi esnaf liderlerini ve şehir kethüdâlarını içine almaktaydı. Diğer bir deyişle yönetimde etkin üst tabakanın içinde de doğrudan yönetime katılanlar ve dolaylı bir etkiye sahip olanlar şeklinde bir kademelenme görülmektedir.

Şehir yönetimini, gündemini belirleyen ve ekonomisini yönlendiren bu üst tabaka içinde bir ilişkiler ağı mevcuttu. Mensupları arasında komşuluklar görülmekte, iş ortaklıkları kurulmakta, borç alınıp verilmekte ve evlilik yoluyla akrabalıklar kurulmaktaydı. Ayrıca mahkeme dışında düğün, cenaze, kandiller, iftar yemekleri gibi toplantılar ve çeşitli ziyaretler ile dergâhlarda ve evlerde bir araya gelerek fikir alışverişinde bulunmaktaydılar. Şehirde gerek sıradan halk gerekse bahsi geçen üst tabaka arasında tasavvuf ehlinin yoğun bir etkisi bulunmaktadır. İncelediğimiz dönemde Bursa’da faaliyet gösteren 40 dergâh tespit edilmiştir. Bursa âyanından Saatçi Mehmed Efendi’nin ve Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa’nın tasavvuf ehli ile ilişkileri somut bir şekilde tespit edilebilmektedir. Ayrıca tarikat şeyhleri ve diğer tarikat mensupları tekkelerindeki faaliyetleri dışında cami ve medreselerdeki dersleri ve vaazlarıyla da halkla sürekli bir temas halindeydiler. Eşrefzâde şeyhleri ise hem âyan-ı vilâyet arasında yer alıyorlar, hem de Şeyhü’l-esnaflık görevini yerine getiriyorlardı.

Dördüncü bölümde daha önceki kısımlarda yer yer ele alınan “yönetim düzeninin sosyo-kültürel yapıya etkileri” konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle devrin karakteristik bir özelliği gibi görünen eşkıya hareketlerinin, reaya üzerindeki vergi yükü yanında talep edilen usulsüz vergilerin toplumsal yaşamdaki etkileri incelenmiştir. Konuyla ilgili tespit ettiğimiz eşkıyalık hareketlerinde özellikle sancağın kırsal alanlarında bu tür hareketlerin neden olduğu güvensiz bir ortamın söz konusu olduğu görülmektedir. Ancak sancak merkezi olan Bursa’da da savaş zamanlarında ordunun cephede olmasından faydalanarak bir takım eşkıyaların türediği, çarşı ve pazarlarda halktan zorla haraç kestikleri tespit

edilmektedir. Bu konuda merkezî yönetim, hem âyan-ı vilâyeti hem de ahaliyi eşkıyalığa göz yumulmaması ve birlik halinde hareket edilmesi gerektiği konusunda uyarılmış, ancak şehirde güvenliğin sağlanmasının ve eşkıyalar hakkında verilen cezaların uygulanmasının Yeniçeri Zâbiti ve emrindeki ocak mensuplarının görevi olduğunu da fermanlarla vurgulamıştır.

Eşkıyaların çoğunluğu başlangıçta reayadan başıboş kalmış kimselerdi. Eşkîya olarak köylünün ve şehirlinin ürettiği üzerinde hak talep ediyorlardı. Ancak sadece maddî zarar vermekle kalmıyorlar, genç erkek ve kızları dağa kaldırıyorlar, adam öldürüyorlardı. Bu durum genel huzuru, üretimi, ticareti ve vergileri olumsuz etkilemekteydi. Bu gibi tüm yerleşim birimini ilgilendiren sorunlar çıktığında köylüler ya da onları temsil eden mültezimler ve mütevelliler kadıya başvurmaktaydılar. Ehl-i örf tairesi ise eşkıyanın hakkından gelmesi için harekete geçiyordu. Bu yönetim mekanizması toplumsal ve siyasî bir amaca yönelik olarak toplu bir isyan niteliğindeki hareketleri önlüyor gözükmektedir. Ancak bu makamların baskı gücü yeterli değildi. Eşkîya hareketlerinin hakkından gelmesi yıllar sürebiliyordu. Bu durum ise bu tür hareketlerin uzamasına sebep olduğu gibi başkalarının çıkmasını da muhtemel kılmaktaydı. Ayrıca yöneticilerin otoritesinin yetersizliği hem devlet hem de reaya için âyanı alternatif bir otorite haline getirmiştir. Ancak âyan ve âyanlık iddiasında olanların da bizzat eşkıyaya arka çıktıkları ve kendilerinin de mütegalibe hareketler içine girdikleri görülebilmektedir. Âyan, çoğu zaman duruma göre ve kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmiştir.

İncelediğimiz dönemde eşkıyalık hareketlerinin neden olduğu güvensiz ortam ve buna paralel olarak vergi toplama sistemindeki değişim ve usulsüz vergilerin artması köylülerin yerlerini terk ederek şehir ve kasabalara göçlerine, mahsulün azalmasına ve vergi gelirlerinin düşmesine neden olmuştur. Bu dönemde Bursa, İstanbul ve Edirne ile birlikte en fazla göç alan şehir olarak tanımlanmaktadır. Devlet bir taraftan boşalmış alanlara konargöçer aşiretlerin iskânına, bir yandan da göçmenlerin eski yerlerine gönderilmesine veya yeni yerlerinde avârız hânesine kaydedilmelerini sağlamaya çalışmıştır.

Yüzyılın sonunda Bursa’da çıkan bir olay ise tespit edilen diğer eşkıyalık hareketleriyle farklılıklar göstermektedir. Kamil Kepecioğlu’nun “İsyan” olarak tanımladığı 1794’te çıkan bu olayda çoğunluğunu kadınların oluşturduğu binden fazla kişi Ermeni Kilisesi’ne saldırmıştır. Etrafındaki altı Ermeni eviyle birlikte kilise yakılmıştır. Ayrıca kadınlar kentte başka zararlar da vermişlerdir. Ramazan ayında gerçekleşen bu olayın sebebi ise Müslüman halkın arasında Ermenilerin kiliselerini sadece tamir etmenin yanında büyütmeleri yüzünden kuraklık olduğu söylentisinin yayılmasıdır. Sonradan yapılan tahkikatda bir kısım vaizlerin mescidlerde verdikleri vaazların etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu olayın 17. yüzyılın sonunda gerçekleşen Ulucami Vakası ile benzerlik taşıdığı söylenebilir. Her iki olayda da dinin toplumsal hayattaki yoğun ve yönlendirici etkisi göze çarpmaktadır.

18. yüzyılda tekâlif-i şer’iyye ve örfiyye, imdadiyye vergileri, avârız vergileri ile seferler nedeniyle devletin talep ettiği deve ve beygir vb. temini ve bunların dışında kalan kazânın “salyâne” kapsamında sıralanan masrafları reayanın vergi yükümlülüklerini oluşturuyordu. Mukataalar kapsamına giren reayanın ödedikleri tekâliflerin tahsilinde aracılardan artması vergilerin (her zaman olmasa da) katlanarak toplanmasına sebebiyet verebiliyordu. Diğer taraftan imdâdiyye, bedel-i nüzûlhâne vb. vergilerinin kazâ halkına nasıl pay edildiğini gösteren düzenli listeleri ise toplandıklarına işaret etmemektedir. Halkın vergileri ödememek için türlü yollara başvurdukları tespit edilmiştir. Genellikle bölgede vergi tahsildarlarına karşı koyabilecek bir âyana güvendikleri görülmektedir. Bu tür usulsüzlüklerde verginin mutasarrıfı konumundakiler divân-ı hümâyuna başvurarak şikayetçi olmaktaydılar. Devlet bu tür durumları haber aldığı anda verginin geç de olsa tahsilini emrediyordu.

18. yüzyılda reayanın üzerindeki vergi yükünün bir diğer kaynağı taşradaki otoritelerin kanuna aykırı topladıkları vergilerdi. Devlet bunları önlemek için tedbirler almışsa da uygulayamamıştır. Hüdâvendigâr Sancağı’nda sancak mutasarrıflarının, mültezimlerin, kadıların ve nâiblerin bu tür uygulamaları tespit edilmiştir. Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfları 18. yüzyıl kayıtlarında sancağın

yönetimiyle ilgili konulardan çok adamlarıyla birlikte bu tür yasal olmayan faaliyetleriyle geçmektedirler. Sicil kayıtlarında müdahale hakları olmayan vakıf reayasının yiyecek ve içeceklerine el koydukları ve köylüden bazılarını suçsuz yere haps ettikleri görülmektedir. Vakıf reayasına gereksiz müdahaleleri ve *hilâf-ı kanûn* vergi toplamaları nedeniyle ya doğrudan ilgili reaya tarafından ya da vakıf mütevellileri ve mültezimler tarafından şikayet edilmişlerdir. Reaya üzerinde ekonomik baskının bir diğer kaynağı olan bir kısım kadı ve nâiblerin kanuna aykırı ve zorla topladıkları vergilerdir. Bu grup aynı zamanda düzenin korunması için başvuru noktası-şikayet mercii olan kazâ kurumunu temsil etmekteydiler. 17. yüzyılda ve 18. yüzyılda bir artış gösteren kanuna aykırı vergi tahsilleri yönetimdeki yerleşmenin bir diğer göstergesidir.

18. yüzyılın ikinci yarısında gerek ekonomideki olumsuz gidişat gerekse Osmanlı Devleti'nin rakiplerinin askerî açıdan kendilerini geliştirmeleri savaş için talep edilen mal ve hizmetlerde artışa sebep olmuştur. 1770'lerden başlatılabilecek bir hareket ile devletin Bursa âyanından da ağır taleplerde bulunduğu gözlenmektedir.

Savaş koşullarının etkisiyle devletin Bursa âyanından asker ve orduya katılmaları yönünde ardarda gelen talepleri olmuştur. 1788-1789 yılında ise merkezî yönetimin Bursa âyanından zorunlu bir istikraz yaptığı görülmektedir. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin hem Rusya hem de Avusturya ile savaşa girmesi bu talebin arkasındaki nedendir. Bu doğrultuda Bursa'dan 1500 kese (750.000 guruş) borç alınması planlanmıştır. Ancak bu paranın hepsinin tahsil edilemediği, 200 keselik bir paranın toplanabildiği devrin kayıtlarından anlaşılmaktadır. Devlet bu dönemde müsâdereye de sıkça başvurmuştu. Bursa'da (imparatorluğun başka yerlerinde olduğu gibi) servet sahibi olanların mal varlığını devletin kullanımına çekebilmek için düzenli bir denetim olduğu tespit edilmiştir.

Deletin 18. yüzyılın ikinci yarısında Bursa âyanından bütün bu talepleri hakkındaki kayıtlar aynı zamanda Bursa âyanı hakkında da ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. 1770-1790 döneminde yaşamış ve Bursa'nın servet ve nüfuz sahipleri arasında yer alan 38 kişilik bir grup tespit edilmektedir. Cizyedarzâdeler dışında

Şekerzâdeler, Eşrefzâdeler, Dumanzâdeler, Karanfilzâdeler bu dönem Bursa'da öne çıkan âyan aileleri arasında sayılabilir. Çingıllı Oğlu Damadı el-Hac Hasan ise bahsi geçen istikraz sırasında Bursa'nın en zengini olarak tespit edilmiş bir şahıstır. Bursa âyanının esnafılık ve tüccarlıktan gelseler ya da ulemâ ve ümerâ kökenli olsalar da asıl servetlerini ve nüfuzlarını mütesellimlik, mukataa işletmeciliği ve faizcilikle oluşturduklarını söylemek mümkündür. Bu grup arasında yer alan Hafız İsmail, Cafer Ağa ve Cizyedarzâde Damadı Esad Bey Bursa mütesellimliği yapmışlardır.

18. yüzyılda yerel ileri gelenler malikâne sahiplerinin mukataalarına mültezim ya da doğrudan malikâne sahibi olarak bölgelerinde askerîlerin yanında birer yönetici haline gelmişler ve bu yolla güç kazanmışlardır. Mültezimlik sadece vergi tahsili anlamına gelmemektedir. Malikâne olarak verilen mukataâta ehl-i örf taifesi müdahale edememektedir. Malikâne mutasarrıfı(nın mültezimi) kendi gelir bölgesinde eyalet ve sancağa bağlı olmadan, sadece merkeze karşı sorumluluk taşımakta ve kadı denetiminde “örf” yetkisini üzerinde bulundurmaktadır. Bursa'da ve diğer Osmanlı şehirlerinde mukataa tasarruf edenler bu haklarını ek bir kazanç payı ile genellikle birer yıllığına başkalarına iltizam ediyorlardı. Bazen onlar da üçüncü bir şahsa bu haklarını yine zamlı olarak satmaktaydılar. Böylece mukataa alanlarında “ödedikleri paraları kârlı bir şekilde geri kazanma”yı hedef edinen müteşebbislerin idaresi hakim oluyordu. Ayrıca mukataalar genellikle tek bir kişi tarafından değil birkaç kişi tarafından tasarruf edilmekteydi. İşte vergi birimleri üzerinede hak ve yetki sahiplerinin sayısındaki artış da malikâne sisteminin büyük payı vardı.

17. ve 18. yüzyıllarda imparatorluğun çeşitli yerlerinde farklı düzey ve niteliklerde bir yerelleşme (desantralizasyon) görülmektedir. İmparatorluğun birçok yerinde bir takım âyan aileleri ekonomik ve siyasal işlere egemen olmuştur. 18. yüzyıl Bursası'nda da sosyo-ekonomik ve idarî hayatta âyanlığın önemli bir yer sahibi olduğu tespit edilmektedir. Ancak Bursa'da Cizyedarzâde ailesi dışında hanedân benzeri büyük aileler çıkmamıştır. Cizyedârzâde ailesi ise 1730 yılı sonrasında Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa ile yükselmiş bir ailedir. Anadolu'nun

geri kalanındaki âyan hanedânlarıyla karşılaştırıldığında Bursa'da âyanlığın merkezin yakın denetimi altında bir âyanlık olduğu ve nüfuz itibarıyla daha küçük çaplı ailelerden oluştuğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Bursa Şer'iyeye Sicilleri

BŞS, B 95	BŞS, B 180
BŞS, B 213	BŞS, B 188
BŞS, B 232	BŞS, B 184
BŞS, B 100	BŞS, B 193
BŞS, B 101	BŞS, B 197
BŞS, B 105	BŞS, B 203
BŞS, B 122	BŞS, B 207
BŞS, B 155	BŞS, B 222
BŞS, B 164	BŞS, B 226
BŞS, B 165	BŞS, B 230
BŞS, B 175	BŞS, B 242

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Temin Edilen Belgeler

- BOA, Cevdet Askeriye, Dosya No: 797, Gömlek No: 33802.
BOA, HAT, Dosya No: 0023, Gömlek No: 1126.
BOA, HAT, Dosya No: 22, Gömlek No: 1098 A
BOA, HAT, Dosya No: 22, Gömlek No: 1024.
BOA, HAT, Dosya No: 206, Gömlek No: 10866.
BOA, HAT, Dosya No:208, Gömlek No:1103.
BOA, HAT, Dosya No:208, Gömlek No:11030.
BOA, HAT, Dosya No:1398, Gömlek No:56161.
BOA, HAT, Dosya No: 193, Gömlek No: 9487.
BOA, HATt, Dosya no: 1390, Gömlek no: 55375.
BOA, Cevdet Maliye, Dosya No:284, Gömlek No:11693.
BOA, Cevdet Maliye, Dosya No:70, Gömlek No: 3220.
BOA, Cevdet Maliye, Dosya No:219, Gömlek No:9077.
BOA, Cevdet Dahiliye, Dosya No:278, Gömlek No:13871
BOA, Cevdet Dahiliye, Dosya No: 271, Gömlek No: 13550.
BOA, Cevdet Adliye, Dosya No:57,Gömlek No:3468.
BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 508, Gömlek No: 20658.

Telif Eserler

- Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri’de Osmanlı Hukuku’nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- _____, “Osmanlı Kentlerinde Sosyal Kontrol: Araçlar ve İşleyiş”, *Şinasi Tekin’in Anısına Uygurlardan Osmanlı’ya*, Haz. G. Kut, F. B. Yılmaz, Simurg Kitapçılık, İstanbul 2005, ss. 101-110.
- _____, *The Ottoman Judges and Their Registers The Bursa Court Register B-90/295 (Dated Ah 1081/Ad 1670-71)*, Part II, Ed. C. Kafadar-G.A. Tekin, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2007.
- Abou-El-Haj, Rıfa’at Ali, “Ottoman Vezir and Paşa Households 1683- 1703”, A Preliminary Report, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 94, No. 4. (Oct-De. 1974), ss. 438-447.
- _____, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakaikü’l-Ahbâr*, haz. M. İlgürel, TTK Basımevi, Ankara 1994.
- Ahmet Yaşar Ocak, “Türkiye Tarihinde Merkezî İktidar ve Mevlevîler (XIII-XVIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi II Milletlerarası Osmanlı Devleti’nde Mevlevîhâneler Kongresi*, sa: 2, Mayıs 1996, ss. 17-22.
- Akal, Cemal Bali, *Yasa ve Kılıç*, Afa Yay. İstanbul 1991.
- _____, (Der.), *Devlet Kuramı*, Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- _____, “Devlet Kuramı İçin Giriş”, *Devlet Kuramı*, Der. C.B. Akal, Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- Akdağ, Mustafa, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8-12, sa: 14-23, Ankara 1970-74, ss. 51-61.
- _____, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c. 2, Barış Kitap Basım Yay., Ankara 1999.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990.
- Akşin, Sina, “Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:2, Ankara 1977, ss. 31-46.
- Alkan Günay, Nilüfer, “17. Yüzyılda Kurulmuş Bir Bursa Dergâhı: Üçkozlar”, *Journal of Turkish Studies(Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, *Şinasi Tekin Hatıra Sayısı III*, Vol.32/II, Harvard University 2008, ss. 1-18.
- Arlı, Alim, *Oryantalim-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, 2.b., Küre Yay. İstanbul 2009.

- Arpaguş, Hatice K., *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yay., İstanbul 2001.
- Avcı, Ali Haydar, *Atçalı Kel Mehmet İsyanı*, E Yay., İstanbul 2004.
- Baltacı, Cahit, “Arpalık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1991, ss. 392-393.
- Barkan, Ömer L., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, sa: 2, İstanbul 1942; ss. 279-304.
- _____, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6, TTK Basımevi, Ankara 1968, ss. 1-440.
- _____, “Timar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay., İstanbul 1980, ss. 805-872.
- _____, “Avârız”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, ss. 13-19.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet*, Çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Başar, Fehameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Başol, Samettin, *Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yöneleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.
- Batmaz, Eftal Ş., “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 18, sa: 29, Ankara 1996, ss. 39-50.
- _____, XVIII. Yüzyıldaki Mali Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “Âyanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler”, *Belgeler*, c.1, sa: 2, Ankara 1965, ss. 221-225.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. No:86, Ankara 1988.
- Cevdet, “Musâdere”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1979, ss. 669-673.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. A. Kuyaş, 4.b., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.
- Berki, Ali Hikmet, “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *Vakıflar Dergisi*, sa: VI, Ankara 1965, ss. 9-13.

- Beşirli, Mehmet, *Orta Karadeniz Kentleri I, Tokat (1771-1853)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yay., Tokat 2005.
- Bilgin, Arif, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 2.b., Ekin Yay., Ankara 1996.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1965.
- Cezar, Yavuz, “Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köptü Kazâları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin”, *Belleten*, c. XLI, sa: 161, 1977, ss. 41-78.
- _____, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki «İmdadiyye» Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Yıl 2, sa: 2, İstanbul 1984, ss. 69-103.
- _____, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yay., İstanbul 1986.
- Cohen, Ronald, “Devletin Kökenleri-Yeniden Değerlendirme”, *Erken Devlet*, der. H. J.M. Claessen.- P. Skalnik, çev. A. Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993, ss. 43-111.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- Çaylak, Adem, *Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*, Vadi Yay., Konya 1998.
- Çeşmîzâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi*, Haz. B. Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993.
- Çiftçi, Cafer, “Osmanlı-Avusturya Savaşları Esnâsında Bursa Halkının Avârız Türü Vergi Yükünden Örnekler (1686-1688)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sa: 20, 2000, ss. 247-268.
- _____, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004.
- _____, “Osmanlı Döneminde İstanbul'un İâşesinde Bursa'nın Rolü”, *OTAM*, Sa: 16, Ankara 2004, ss. 151-171. (a)
- _____, “18. yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sa: 6, c. 6, Bursa 2004, ss. 67-86. (b)
- Çizakça, Murat, “Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823”, *Journal of The Economic and Social of the Orient*, 38, 3, Leiden 1995, ss. 313-354.

- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul 1960.
- Daşcıoğlu, Kemal, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Dilekçi, Fatih, Cizyedarzâde Ahmed Bahâüddin ve "Fetihnâme"si, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2003.
- Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Köz Yay., İstanbul 1971.
- Doğru, Halime, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı*, Kitap Yay. İstanbul 2006.
- Dörtok Abacı, Zeynep, Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2005.
- _____ (Ed.), *Bursa'nın Zenginliği*, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2009.
- _____, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph Von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yıl: 9, sa: 15, Bursa 2008/2, s. 395-407.
- Eldem, Edhem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito*, sa:19, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, ss. 189-199.
- Emecen, Feridun, "Osmanlı Siyasi Tarihi", *Osmanlı Tarihi*, c. 1, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 5-134.
- _____, "Osmanlılar (Siyasi Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 487- 496.
- Erdoğan, İbrahim, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- _____, "Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi", *OTAM*, sa: 20/Güz 2006, Ankara 2009, ss. 117-147.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. II, Ankara, 1981, ss.1265-1274.
- _____, "Osmanlı Klâsik Dönemindeki «Eşraf ve A'yan» Üzerine Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları III*, 1982, İstanbul, ss. 105-118.
- _____, "Osmanlı Şehrindeki «Mahalle»nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 1984, ss. 69-78.
- _____, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies*, X (1986), ss. 87-96.

- _____, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Bellekten*, c. LII, sa: 203, Ankara 1988, ss. 501-533.
- _____, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995.
- _____, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Basımevi, Ankara 2006.
- _____, “Payitaht Bursa’da Yaşama Sanatı”, *Payitaht Bursa’da Kültür ve Sanat Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2006)*, ed. C. Çiftçi, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2006, ss. 67-71.
- Ergene, Boğaç A.- Ali Berker, “Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: an Empirical Investigation”, *Journal of Family History*, Vol. 34; 25, 2009, ss. 25-47.
- Erginli, Zafer, “Osmanlı Devleti’nin İlk Resmî Nakîbü’l-eşrafi Olan Bir Derviş: Seyyid Natta”, *Gümüşlü’den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, Haz. Hasan Basri Öcalan, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi Yay., Bursa 2003, ss.138-148.
- Erkal, Mehmet, “Beytü’l-mâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ss. 90-94.
- Eroğul, Cem, *Devlet Nedir?*, 3.b., İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Ertem, Adnan, “Osmanlı’dan Günümüze Vakıflar”, *Divan*, sa: 6, Yıl 4, İstanbul 1999, ss. 111-150.
- _____, “Osmanlı’da ve Günümüzde Vakıf Müessesesi”, *Osmanlı Medeniyeti*, 2.b., Klasik Yay., İstanbul 2006, ss. 25-35.
- Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Sülehâ*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Orhan Bölümü, Nu. 1018/2.
- Evliyâ Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 2. c.-1. kitap, Haz. Y.Dağlı-S.A. Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.
- Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 91.
- _____, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir ?*, Çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- _____, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Çev. N. Kalaycıoğlu, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- _____, “18. Yüzyıl Bursası’nda Zengin Olmak: Devvağ Hacı İbrahim’in Serveti”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. G.Ç. Güven-Ö.Türesay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, ss. 199-216.
- _____, “18. yüzyıl Sonunda Osmanlı Loncaları: Bursa Örneği”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, ss. 133-151.

- _____, “Krizler ve Değişim”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, Çev. Ayşe Berktaş, ed. H.İnalçık-D.Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004, ss. 543-757.
- _____, “Kent Yöneticileri, Tımar Sahipleri ve Vergiler: Çorum'dan Görüldüğü Şekliyle 16. yüzyıl Sonu Bunalımı”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. G. Çağal Güven-Ö. Türesay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, ss. 315-340.
- _____, *Anadolu'da Bektaşilik*, çev. N. Barın, Simurg Yay., İstanbul 2003.
- _____, “Bursa'da Cinayet: Bir Cui Bono Vakası”, der. N. Lévy-A. Toumarkine, *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, ss. 68-79.
- _____, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. H. Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- _____, *Dünya Tarihinde Türkler*, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Gabriel, Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, c.1, Haz. Neslihan Er vd., Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2008.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 43-52.
- _____, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss.99-147.
- _____, “Eşam: İç Borçlanma”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 186-195.
- _____, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 211-225.
- _____, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 226-254.
- _____, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Kudüs 1988.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yay., Ankara 1999.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 2.b., Bilgi Yay., Ankara 1967.
- Gökbilgin, Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992.
- Göyünç, Nejat, “Hâne Deyimi Hakkında”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 32, İstanbul, 1979, ss. 331-348.

- Gözler, Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Kitabevi Yay., Bursa 2007.
- Günaydın, N.-Raif Kaplanoğlu (der.), *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., Bursa 2000.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3.b., TTK Basımevi, Ankara 1997.
- _____, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.
- Hall, John A- G. John Ikenberry, *Devlet*, Çev. İsmail Çekem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005.
- Hathaway, Jane, *Rewriting Eighteenth Century Ottoman History*, *Mediterranean Historical Review*, vol. 19, no. 1, June 2004, ss. 29-53.
- Hentch, Thierry, *Hayali Doğu*, Çev. Aysel Bora, Metis Yay., İstanbul 1996.
- Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarak, Doğubatı Yay., Ankara 2006.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Pâdişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 13, no:4, Ankara 1958, ss. 68-79
- _____, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Ed. Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow, Princeton Uni. Press, 1964, ss. 42-63.
- _____, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff and Roger Owen, Southern Illinois University Press, USA 1977, ss. 27-52.
- _____, "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, MEB, İstanbul 1970, ss. 149-151.
- _____, "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya", *Aspects of the Balkan. Continuity and Change. Contributions to the International Balkans Conference held at UCLA, October 23-23 1969*, Ed. H.Birnbaum and S. Jr. Vryonis, The Hauge 1972, ss. 338-354.
- _____, "The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, Ed. V.J. Parry and M.E. Yapp, London 1975, ss. 195-217.
- _____, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, ss. 282-337.
- _____, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar" *Osmanlı Araştırmaları*, sa:VII-VIII, İstanbul 1988, ss. 33-54.
- _____, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonoiei*, 2.b., Eren Yay., İstanbul 1996, ss. 31-65.
- _____, "The Emergence of Big Farms, Ciftliks: state, Landlords and Tenants", *Contributions à l'Histoire Économique et Sociale de l'Empire*

- Ottoman*, Ed. J.L. Bacqué-Grammont and P.Dumont, Paris-Louvain 1983, ss. 105-126. (İnalcık, H., “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, ss. 17-31).
- _____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Ç. Keyder ve F. Tabak, çev. Z. Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, ss. 17-31.
- _____, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 11-23.
- _____, “Adâletnâmeler”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 75-190.
- _____, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, *Global Yerel Eksende Türkiye*, Ed. F. Keyman-A.Y. Sarıbay, Alfa Yay., İstanbul 2000, ss. 87-98.
- _____, “Türk-İslam Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, ss. 27-36.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Ed. H.İnalcık-D. Quataert, Çev. H. Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. R. Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.
- _____, “Comments on “Sultanism”: Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, *Turkey and Europe in History*, Eren Yay., İstanbul 2006, ss. 17- 41.
- _____, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I*, 10.b., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009.
- İpşirli, Mehmet, “Beylerbeyi”, *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, c.6., İstanbul 1992, ss. 69.
- _____, “Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, *Osmanlı Tarihi*, c.1, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 139-279.
- _____, “Osmanlılar (Siyasî ve İdarî Teşkilat)”, *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 502-505.
- İslamoğlu-İnan, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yay., İstanbul 1991.
- Itzkovitz, Norman, “Eighteenth Century Ottoman Realities”, *Studia Islamica*, No: 16, 1962, ss. 73-94.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.4, çev. N. Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

- Kafadar, Cemal, Kim Varmış Biz Burada Yoğ İken, Metis Yay. İstanbul 2009, ss. 29-37.
- Kahraman, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- Kaplanoğlu, Raif, Busa Ansiklopedisi, I (Yer Adları), Avrasya Etnografya Vakfı Yay., Bursa 2001.
- Kara, Mustafa, “Ahmed Cunûnî Dede ve Bursa Mevlevîhanesi”, *Tarih ve Toplum*, c. 11, sa: 65, İletişim Yay., İstanbul 1989, ss. 279-284.
- _____, “Bursa Tekkeleri”, *Tarih ve Toplum*, c. 12, sa: 71, İletişim Yay., 1989, ss. 298-306.
- _____, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yay., İstanbul 2004.
- Karal, Enver, Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, 2. b., TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997.
- Karaman, Kıvanç-Şevket Pamuk, “Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi”, *Toplumsal Tarih*, sa: 191, İstanbul 2009, ss. 26-33.
- Karataş, Ali İhsan, “XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c 15, sa: 2, Bursa 2006, ss. 231-264.
- _____, *Bursa Sürgünleri*, Emin Yay., Bursa 2009.
- Kaygalak, Sevilay, *16. Yüzyıldan 19. yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, İletişim Yay., İstanbul 2008.
- Kazancıgil, Ali, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ed. E. Kalaycıoğlu ve A. Y.Sarıbay, Beta Basım Yay., İstanbul 1986, ss. 171-188.
- Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, c. 1-4, Haz. H. Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2009.
- Khoury, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul 1540-1834*, çev. Ü. Tansel, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
- Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tercihati*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sufî Geleneğin Taşıyıcıları*, Dergâh Yay., İstanbul 2009. Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.
- Köprülü, Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, sa: 2, Ankara 1942, ss. 1-35.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994.

- _____, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Tarihi*, c.1, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 511-650.
- Lipson, Leslie, *Politika Biliminin Temel Sorunları*, çev. T. Karamustafaoğlu, 3.b., Ankara Üniversitesi hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1973.
- Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Press, Indiana 2003.
- Makdisi, Ussama, “Edward Said ve Ortadoğu Tarihyazımı”, *Toplum ve Bilim*, sa: 99, 2004, ss. 24-27.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, 9.b., İletişim Yay., İstanbul 2000.
- _____, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, 13.b., çev. N. Yavuz, der. M. Türköne-T. Önder, İletişim Yay., İstanbul 2006, ss. 79-118.
- _____, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, çev. Ş. Gören, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, 13.b, İletişim Yay., Ankara 2006, ss. 35-77.
- _____, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, 13.b., der. Mümtaz’er Türköne Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul 2006, ss. 203-238.
- _____, “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, çev.L. Köker, 18.b., İletişim Yay, İstanbul 2008, ss. 193-235.
- McGowen, Bruce, “Âyanlar Çağı, 1699- 1812”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2 (1600-1914), Çev. A. Berktay, Ed. H. İnalçık ve D. Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004, ss.761-884.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.5, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî I-II*, Haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Uludağ Yay., Bursa 1997.
- Mert, Özcan, “Âyan ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1991, ss. 195-198.
- Mumcu, Ahmet, “Dîvân-ı Hümâyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1994, ss. 430-432.
- Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. yüzyıl)*, 2. b., İnsan Yay., İstanbul 2004.
- Mutafçieva, V.P., “XVIII. Yüzyılı Son On Yılında Ayanlık Müessesesi”, *Tarih Dergisi*, sa: 31, İstanbul 1977, ss. 163-182.
- Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, haz. Birgül, M. Fatih ve L. Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2008.

- Nagata, Yuzo, *Tarihte Áyanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Tasavvuf, Sufiler ve Tarikatlar, Tekkeler”, *Osmanlı Uygarlığı 1*, haz. H. İncalcık-G.Renda, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, ss. 267-287.
- _____, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15. -17. Yüzyıllar)*, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu”, 7. *Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000, ss. 93-99.
- _____, “Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yüğü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)”, *Osmanlı Araştırmaları*, sa: 15, İstanbul 1995, ss. 157-186.
- _____, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı Azınlıklarının Durumunu Sergileyen Bir Örnek: 1855 Depreminden Sonra Bursa’daki Azınlıklara Yapılan Uygulamalar”, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, ed. S. Yüceer, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 2000, ss. 27-43.
- _____, “Bursa’daki Tasavvuf Hayatını Osmanlı Sultanları Neden Destekledi?”, *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu 4*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., haz. M. Temelli, Bursa 2005, ss. 323-336.
- _____, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, 2.b., Eren Yay., İstanbul 2005.
- _____, “Change in the Ottoman State Order (1299-1918)”, *Accodring to Archival Sources Fluctuations in the Ottoman Social Order*, ed. Yusuf Oğuzoğlu, Harvard University 2006, ss. 1-57.
- Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. S. Özbaran, Ticaret Matbaacılık T.A.Ş., İzmir 1984, ss. 1-26.
- Ortaylı, İlber, “«Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir» Halil İncalcık ile Söyleşi” , *Cogito*, sa:19, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, ss. 24-40.
- Öcalan, Hasan Basri, *Bursa’da Tasavvuf Kültürü*, Gaye Kitabevi, Bursa 2000.
- Öngören, Reşat, “Osmanlı’da Sufileri Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları”, *Tasavvuf Kitabı*, Haz. Cemil Çiftçi, Kitabevi Yay., 2.b., İstanbul 2008, ss. 192-210.
- _____, *Osmanlılar’da Tasavvuf*, İz Yay., İstanbul 2000.
- Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, ss. 15-32.

- _____, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, 2.b., Dergâh Yay., İstanbul 2005.
- Özcan, Abdülkadir (haz.), *Anonim Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Özdeğer, Mehtap, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Âyanın Malî ve İdarî Yönetime Müdahale Devri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Yay., c. 50, sa: 1-4, İstanbul 2000.
- Aktaran Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986.
- Özkaya, Yücel, "XVII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, sa: 3-4, Ankara 1977, ss. 339-368.
- _____, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hânedânların Kuruluşu", *Belleten*, c. XLII, sa: 168, Ankara 1978, ss. 667-723.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1983.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.
- _____, "Genel Hatlarıyla XVIII. yüzyılda Osmanlı Sosyal Hayatı", *Askerî Tarih Bülteni*, sa: 34, 1993, ss. 171-191.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, TTK Basımevi, Ankara 1994.
- Özkılınç, A. vd. (Haz.), *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Yay. No:27, Ankara 1995.
- Öztürk, Mustafa, "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, TTK Basımevi Ankara 1994, IV, ss. 1715-1736.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.
- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, M.E.B. Yay., İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 3.b., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.
- _____, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005. (a)

- _____, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, 2.b., İletişim Yay., İstanbul 2005.(b)
- Piterberg, Gabriel, *Osmanlı Trajedisi Tarih Yazımının Tarihle Oyunu*, Çev. Uygur Abacı, Literatür Yay., İstanbul 2005.
- Poggi, Gianfranco, *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Çev. A. Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2007.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, 5.b., İletişim Yay., İstanbul 2008.
- Ragin, Charles ve Daniel Chirot, “Immanuel Wallerstein’ın Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, *Tarihsel Sosyoloji Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, Ed. Theda Skocpol, çev. A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, ss. 276-312.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008.
- Roth, Guenther, “Patrimonialism, and Empire-Building in the New States”, *World Politics*, vol. 20, no. 2. (Jan., 1968), ss. 194-206.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev. V. Günyol, 2.b., Gün Basımevi 1965.
- Saraçoğlu, Tuba Nur, “Fenârî Ailesi (Fenârîzâdeler) ve Aile Vakıflarına Bağlı Yapılar”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009) Bildiriler*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2010, ss. 65-86.
- Sahillioğlu, Halil, “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticarî İmkânları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sa: 11, İstanbul 1968, ss. 61-66.
- _____, “Avârız”, *Türkiye Diqanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1992, ss. 108-109.
- Said, Edward, *Şarkiyatçılık*, çev. B. Ülner, Metis Yay., İstanbul 1999.
- Salzmann, Ariel, “İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyanlar”, *Osmanlı*, c.3, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 227-235.
- _____, *Measures of Emire: Tax Farmers and he Ottoman Ancien Régime, 1695-1807*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Columbia University, 1995.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918’e)*, 7.b., İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- Saunders, Peter, *Social Class and Stratification*, Routledge, Florence, KY, USA, 2001.
- Sevim, Sezai, “Muradiye Külliyesinin Vakıf Gelirleri”, *Bizim Mahalle Bursa Muradiye Senti*, ed. R.Kaplanoğlu-A. Elbas, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2008, ss.66-69.

- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yay., çev. M. Harmancı, İstanbul 1982.
- Shils, Edward, “Center and Periphery”, *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi on His Seventieth Birthday*, 11 March 1961, Glencoe 1961, ss. 117-130.
- Singer, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. S. Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.
- Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City*, The Free Press, New York, 1966.
- Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, Haz. M. Aydın, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.
- Süleyman Kaya, XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazarî ve Tatbikî Olarak Karz İşlemleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- Syrett-Frangakis, Elena, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, Çev. Ç. Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2006.
- Şahin, Canay, *The Rise and Fall Of An Âyan Family In Eighteenth Century Anatolia: The Canıklizâdes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.
- Şener, Cengiz, İstanbul Ahkâm ve Atik Şikayet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul’a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- Şentop, Mustafa, “Osmanlı Yerel Yönetiminde Kadılık”, *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, c.1, ed. V. Akyüz-S. Ünlü, İlke Yay., İstanbul 1996, ss. 281-287.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* Dergâh Yay., İstanbul 1985.
- Tamdoğan, Abel, Işık, “Büyükleri Saymak, Küçükleri Sevmek 18. Yüzyıl Adanası’nda Âyanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Yürütme Üslubu”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sa:1, 2005, ss. 77-90.
- Tanman, Baha. “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”, *Osmanlı Uygarlığı 1* (Haz. H.İnalcık-G. Renda), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, ss. 289-315.
- Tanrıkorur, Bahihüda, Türkiye Mevlevîhânelerinin Mimarî Özellikleri, Selçuk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Konya 2000.
- Taş, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK Basımevi, Ankara 2006.
- _____, “Osmanlı Diplomatası İle İlgili Bir Kitap Vesilesiyle”, *Belleten*, sa: LXXI/262, Ankara 2007, ss. 997-1027.

- _____, “Merkezî Mutlak Yönetim Modeli İçinde Yerel Unsurlar: Ankara Örneği”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2008, ss. 191-203.(a)
- _____, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü’l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilig*, Ankara 2008, ss. 25- 43. (b)
- Tekeli, Hamdi, Ahmed Gazzî’nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1991.
- Tekeli, Hamdi, Gazzizâde Abdullatif’in Hayatı, Eserleri ve Vâkıât’ı, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2000.
- Tekeli, İlhan, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2008.
- Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, c. 1, Simurg/Österreichische Akademie Der Wissenschaften, İstanbul-Wien 2002.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, 3.b., İmge Kitabevi, Ankara 1998.
- Türkay, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, 2.b., İşaret Yay., İstanbul 2005.
- Uğur, Yunus, The Ottoman Court Records and the Making of ‘Urban History’, with Special Reference to Mudanya *Sicils* (1645-1800), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.
- Uluçay, Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955.
- Uludağ, Süleyman, “Halvetiyye”, *Türkiye Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, c. 15, ss.393-395.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti’nde İlmiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1965.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 2. Kısım, 2.b., TTK Basımevi, Ankara 1977.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, 2. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- _____, *Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I*, 2.b., TTK Basımevi, Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 2.b., TTK Basımevi, Ankara 1984.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Y.Y. yok, Isparta 1997.
- Vanî Mehmed Efendi, *Münşeât*, haz. M. Yalar, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa T.Y.

- Weber, Max, *Economy and Society*, vol. 1, Ed. G. Roth- C Wittich, University of California Press, Berkeley 1978.
- _____, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, 13.b., Deniz Yay., İstanbul 2008.
- _____, *Sosyoloji'nin Temel Kavramları*, Ter. ve Not. M. Beyzataş, Bakış Yay. İstanbul 2002.
- _____, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, çev. Ö. Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- Veinstein, Gilles, “İnalcık's Views on the Ottoman Eighteenth Century and the Fiscal Problem”, *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, ed. K. Fleet, Oriente Moderno, 18/ vol. I, 1999, ss. 1-10.
- Yediyıldız, Asım, Şer‘iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, c. 14, Ankara 1985, ss. 1-27.
- _____, “Osmanlı Toplumunu”, c. 2, ed. E. İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., Yay., İstanbul 1999, ss. 441-510.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, c. 28, sa: 152, Ankara 1974, ss. 657-707.
- _____, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Yüksel, Hasan- M. Fatih Köksal, *Osmanlı Toplumunda Sâdât- kirâm ve Nakibüleşrâflar*, Dilek Matbaası, Sivas 1998.
- Zilfi, Madeline C., “Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26 (1983) ss. 318-364.
- _____, *Osmanlı Ulemâsı*, çev. M. F. Özçınar, Birleşik Yay., Ankara 2008.

EKLER

EK 1: Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi olan Bursa âyanından Cafer Ağa hakkında bir sicil kaydı. BŞS, B 197/5a

Özet: 20 Mayıs 1771 (5 Safer 1185) tarihli bu belge Bursa âyanından olup, aynı zamanda Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi olan Cafer Ağa'nın 1183 yılına ait imdâd-ı seferiyye vergisinin toplanmasında yaşadığı bir sorun ile ilgilidir. Bu işle görevlendirdiği adamı Mihaliç Kazâsı'ndan vergiyi talep ettiğinde, kazâ sakinleri kendisine bu vergiyi ödediklerini gösterir bir belge göstermişlerdir. Görevli, Kazâ âyanları mütegalibeden olduğundan mukavemet gösterememiştir. Bu belge Mütesellimin otoritesinin sınırlarını gösterdiği gibi tek kalemde sancaktan talep edilen, sonra sancak içinde kazâlara tevzî edilen bu tür vergilerin bir seferde ve eksiksiz toplanmasının her zaman mümkün olmadığına işaret etmektedir.

درد و دلت کینه عزم ایچی بنیاد اولور که حاله نماند کلا دستخطی مستطیل جنرال غا حضرت
 شرح شریفه کلمه بقدر کلام بود که بلک روز کسک اوج سنده سی محرم لومانی مفرک اوا
 مزبور و حضرت فرات لک و مطبق با فاشا ده معاد تله مجبور انا بدینیس بیوی اولور امداد
 سفیریه مستقیمتله معاد و نیم جسمه لور از مزبور تا بقدر قضا اولور با فاشا اعلیٰ
 امداد سفیریه برین تحسین ابراز کجیلر قضا سین جسمه لر نه امارت اولور بلک کسک
 پیش خردی طلب و اعلیٰ قیاس ایلدی که ادم قضا مزبور وار و و خلیسا ایلدی اهل
 قضا مبلغ فروق بلک کسکون پیش خردی مزبور اوج اید و اولور سفیریه اعلیٰ
 اولور و وزیر اولوشن منبر و سب با فاشا حضرت ناز ایلر متسلط بلک لور کسک ایلر
 مشا و البه قیاس بیوی اولور و نصف سفیریه مستقیمتله معاد و مطبق قنده کوز و کوز
 مطبقی نامرا دینله بلک یوز کسک نه ایلر سنده شیخی ای تحلیله سی عزیز سنان حضرت فرقی
 ویر و کوز قسوم کسکانه اوج سنده سی امداد سفیریه بلک کسکون پیش خردی سی
 ویر و بیوی دیزور ادا می شوشن بن المشیدتی دیلر سا نمانه بر شیخی بن حضرت مطبق
 امین نه نامعلوم بیوی اولور تبر و دفع و اعینا ایلر می تقبله دده اولور و مقادیرت
 امکان اولور و بیانی اولور قضا فروق هم میران من ایلر بلک یوز کسک ایلر
 سنده سی امداد سفیریه با فاشا اید ما اور سیر اولور مطبق قلمه کجیلر
 اولور معاد کسکون سی اولور قضا مزبور اهل ایلر بلک ملاقه ای تحسین قضا
 اولور قیاس بیوی ایلر و بلک سنده مزبور امداد سفیریه تا پیش بلک یوز کسکانه
 اوج سنده سی محرم اولور ایلر اواسط کسک ادد و سی لومانی کسکون مزبور
 و سنده اولور سنده ایلر اولور و حضرت سفیریه مزبور قضا لر نه و معقول و شیخی
 محقق قلمه قیلدی ایلر سی علم بلور فاشا عالی پیش و بیله کسکون بلک کسک
 عامه بلک معلوم اولور ایلر معالی و تار کسکون نظر و نصف سفیریه مستقیمتله کوز
 حاضر ایلر بلک ایلر سی مطبق قلمه مزبور استخاف و اهل ایلر مزبور دین شلم ایلر
 بیوی بله احماد اولور ایلر شرح و تحسین بلک ایلر و عیاسیه و ایلر ایلر
 ایلر سی ستر عام ایلر بلک یوز کسکانه اوج سنده سی اولور و مزبور سفیریه مستقیمتله
 معاد اولور فاشا ایلر قضا و ایلر قضا بلک یوز کسکانه اوج سنده سی
 محرم لومانی واسطی ایلر معاد اولور و بیوی اولور معاد کسکون ایلر معاد کسکون
 خلدن کسکون و مطبق و تقبله بلور ایلر ایلر ایلر امداد سفیریه بیله کسکون
 مستقیمتله ایلر و تقویت کسکون بیوی بلک یوز کسکانه ایلر سنده سی بیله کسکون
 شخصه سفیریه مستقیمتله مطبق ایلر قیاس ایلر ایلر ایلر معاد کسکون
 اولور قضا مزبور اهل سنده نصف سفیریه بیوی معاد اولور قضا
 ادا عیاسیه و بیوی کسکون مستقیمتله معاد اولور ایلر ایلر ایلر
 هزار و سس حشقت ایلر بلک یوز کسکانه ایلر سنده سی ای کسکون و بیوی ایلر
 قیاس بیوی بیوی ایلر و نصف سفیریه ایلر کسکون کسکون کسکون ایلر
 اهل ایلر ایلر کسکون و کسکون سنده سی ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر
 سنده سی قضا مزبور اهل ایلر بلک ملاقه لر سی معوم کسکون ایلر سنده سی
 اولور قیاس بیوی ایلر اولور ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر
 زمانه کسکانه ایلر و نه ملاقه قیلدی اولور ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر
 وقت مزبور ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر
 ایلر سنده سی مستقیمتله ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر
 اولور ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر
 معصوم ایلر سنده سی و قضا ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر ایلر

EK 2: Merkezın talepleri konusunda muhatap aldığı kişileri gözterir bir belge. BŞS, B 197/5b

Özet: 1771 tarihli bu belgede Hüdâvendigâr Sancağı'ndan talep edilen iki yüz mehâr mekârî develerin aceyleyen tedariki için gönderilen fermanın meclis-i şer' de "bi'l-cümle vücûh ve âyan meclis-i şer'-i şerîfe da'vet ve feth ü kırâat" olunduğu belirtilmektedir. Bu belgede merkezın bu tür taleplerinin yerine getirilmesinde Sancak mütesellimi, kadılar ve âyanın görevlendirildiği, halktan develerin (bedellerinin) tahsilinde ise mütesellimin ve mübâşirin adamlarının görev aldıkları görülmektedir.

درود و تنكینه عرض و احوال كینه اولو كه بوئنه مبارک هم سفرها بود فقده تقدر و الجی ب
خداوند کار بخاند رده شاهین و انشا از احوال ما علی های قوالری باشیلد فرما دیو دیلده
ایکیند ز مهادکار دیو و لر ز ای استیعالی بانک بود قوه اودو جی با اوئردن صادر
اولدو فرما دیو حاله شاه چوقه وار حصفه سند اعظمی اودو قوالری بلدیله بر جی حکم کرله
درود و با الجله جی و اعیان مجلس شرح شریفه دعوتی و فتح و قرأتی اولدو و یونده
مقدم توذیع دفتر جی مشطو قجنا نفس بید ما یہ اصابت ایدر و دو لرا اول با و اوزارک
و سار باندر قبیله بهر ما و اطراف قصا لر در اهاالی بری کده و بیانش جی ایهاک
جلد سعی و کوشش اهما ملر بلدیله توذیع فتح تخصیص تفسیر و تسلیم و حج و اولنا ندر بود
اولدو ایکی دیو ببالغو اولو جی الو ایدر لک و سوره مع قر قاعج و غیره بطریق
و فوا جی ب غم و غصه قوزاق و قر لجه طوز لر و کوله یوزدی و کلک میتخالی جی قصا
قصا لر نه اصابت ایدر و دیو بو وقتده در کلوبی و اصل اطا اغلا
اولدو یوزو تسلیمی و بیانش جی ایها و ملر بلدیله الرفاع طایفه و تجیل اولدو کله
اصلا مفید و معلوم ایدر اوی و اهاالی یوزا ندر کجی تخصیص و معذرت ستا
او غلام و جود و مهابا اولاندرک ارسا ندرک تا آخر کرک اهاالی کرک مباحا جی
و کرک سار باندرک نکاسا لر نه ناسه ای سوی اینجی ذکر اولنانه قصا با حصفه
تمام در و ریزه متوقفا و بغلله ما اولدو قصا لر قاضی و اعیان اولدو لر نه
بشفه بشفه اولدو جیلده لر بلدیله قیلتا ایلانغله متوسط اولدی جی قراج و قضا
و کادو هما بوئه اعلاوم اولدو جی بسا اعلاوم بیور بیا اغلا دردی هما بوئه اولدو لر نه
ناسی بالضروره حالو موسو بود اولدو یوزا اولدو لرا اجمه با درو و عجا زه تسلیم و شی
محمدر لولم لعلی اولدو یوزو غمبسک اخراج و ریتیا ارتقا حیا بوئه تسلیم و یاتی
قاندو جی کلک جیم با الو تمام ارسا لر نه جی بیانش جی بوئنا اسلر بلدیله جیمو احوال لر نه
اعلاوم اولدی باقی فرما دیو حصفه دفتر لکر

العلی و اللول و العلی
و فی الدل العالی و اللول و العلی
مدیر

EK 3: Çalı eşkıyası hakkında bir sicil kaydı. BŞS, B 122/40 a-b.

Özet: 1757 tarihli bu ferman Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı Müfettiş Vekili'nin merkeze yolladığı mektuba cevaben gelmiştir. On yılda beri birbirleriyle kavga halinde olan Çalı ahalisi, civar köylerin sakinlerine de saldırıp zorla paralarını almakta, bazılarını dağa kaldırmaktadırlar. Zarar görenler davacı oldukları halde bu eşkıyalar kadı huzuruna çıkarılamamışlardır. Hüdâvendigâr Sancağı Mütessellimi ve adamları da Fodra köyü civarında Çalı eşkıyasının saldırısına uğramıştır. Burada mübaşir marifetiyle eşkıyanın toplanıp meclis-i şer'e getirilmesi emredilmektedir.

محرورہ محمد رفیع مد فونم مجرم و موقوفہ اسلطان حلالی خانہ
 ادوی خدمت کتہ قفاسہ تاہج جالبی نام قزبا اھا اھالیہ حلالیہ خانہ
 اولان اور شریف عالی تورد و وصل ایسا ۸ م ۲۰ شوال
 قدوة العلماء المحققین منہ بر و صمدین الشریفین مفتی
 وکیلہ محمد عقلمین علمہ توفیق مہربن واجتر اولیہ معلوم
 اولکے سیکہ مولانا نامی مومی لیس سڈھ سادیکہ مکتوب کوئٹہ روپ
 کتہ قفاسہ تاہج دارالسعایۃ الشریفینم انصار نظر سے متنبہ محاورہ قافہ
 مجرم و موقوفہ اسلطان حلالی خانہ و قفاسہ تاہج قزبا
 جالبی نام قزبا اھا اھالیہ سیکون التمس صمدین بر و ہوالہ تیرہ لیس لیس

بربر لید متعاوضد و قزبہ لیسہ فواجہ کہ در سلطانی شوق اف ایلیہ
 اسلطان اولجاور لرتہ و اھا اھالیہ و انسا سبیلہ نظر و معطلین
 طاغیہ کتور و سبحتا و ظلم ای حق ارض الویب و جوجہ شوق و قفاسہ
 ظاہر و قفاسہ تاہج باہر نو دعویہ جلیہ و قفاسہ تاہج
 سہ لک تیرہ کتہ و سہ لک ہزار ہزار ہزار ہزار ہزار ہزار
 شریعہ ایستہ لید اصحاب حق و قفاسہ تاہج
 طرفینہ صمدینم و غلطیہ و قفاسہ تاہج
 وغیرت ایستہ اشتقاقیہ قفاسہ تاہج
 خندا و کتہ سبعتا کتہ اشتقاقیہ
 اخذہ کیدر ایلیہ فوطیہ نام قزبہ تاہج
 اھا اھالیہ لیس قزبہ لیس قفاسہ تاہج
 فی صمدین لیس قفاسہ تاہج
 جالبی نام قزبہ لیس قفاسہ تاہج
 کلوب متلامعوم ایلیہ لیس قفاسہ تاہج
 قزبا اھا اھالیہ لیس قفاسہ تاہج
 امر عالی صمدین و قفاسہ تاہج
 اور غیر و اور قفاسہ تاہج
 اور غیر و اور قفاسہ تاہج
 معترضین نام و قفاسہ تاہج
 اولدی سفرا و قفاسہ تاہج
 حقوق حلالیہ حق و قفاسہ تاہج
 واقعیہ بالالیہ حق و قفاسہ تاہج
 حاویہ حق و قفاسہ تاہج
 حلالیہ حق و قفاسہ تاہج
 بولدیہ حق و قفاسہ تاہج
 تعین اولدیہ حق و قفاسہ تاہج
 مقدماتیہ حق و قفاسہ تاہج
 تمام حق و قفاسہ تاہج
 اسلطان اولدیہ حق و قفاسہ تاہج
 احقاق حق و قفاسہ تاہج
 واعلم ایستہ حق و قفاسہ تاہج
 ایستہ حق و قفاسہ تاہج
 ایستہ حق و قفاسہ تاہج
 فی اولدیہ حق و قفاسہ تاہج

EK 4: İnesi Köyünün mültezimi Bursa sakinlerinden İsmail Ağa'nın icraatı hakkında bir sicil kaydı BŞS, B 122/20 b

Özet: Bu sicil kaydı Haremeyn-i-Şerifeyn Evkafı köylerinden Kite Kazâsına tabî İnesi köyünün mültezimi olan Bursa sakinlerinden el-Hac İsmail Ağa hakkındadır. İnesi reayasından toplayabileceği vergiler aşâr-ı şer'iyeye, rüsûm-ı örfiyye ve adet-i ağnâm vergileridir. Ancak İsmail Ağa bunlarla yetinmeyerek kanuna aykırı vergiler de toplamaktadır. Köylü onu birçok kez şikayet etmiştir. Bunun üzerine reaya eziyet edilmemesi, çeşitli bahanelerle kanunsuz vergi toplamaması (tekrar) emredilmiştir. (7 Rebûlahire 1169).

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعل العلم المنهج في طريق الفلاح والهدى في حيز النفوس
توقيع ربيع همايون وأصل ربيع همايون هما بولند من رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
مخالف الفروع التملكين بالنقل والاربعاء في رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
الكاچ احمد اغا وادام غلوه وديوان هما بولند من رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
حرمين مريدان ادناقي اريانه انبه في ربيع همايون رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
شعبه ورسوم عرقيه وعادته انعام ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
لذلك اوليكه كورس ايريه ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
فوزيه وعلق ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
وتشبه وعلق ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
قبولت في ربيع همايون رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
الميكين في ربيع همايون رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
ونكاه وعلق ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
وبغيره في ربيع همايون رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
اورز وعلق ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
اندر كورس رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
فراغ كورس رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
صادر اوله رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس
كوسن وعلق ورسول رعايا الكورس الذين هم من أهل كورس

EK 5: Bursa'nın zenginlerinden yapılan istikraz hakkında bir belge. BOA, Hat, Dosya No: 22 Gömlek No: 1098 A (16 Aralık 1788)

Özet: Bu belge 1787-1788 yılında Bursa'nın zenginlerinden yapılan istikraz hakkındadır. Devlet önce 1500 kese borç almayı planlamıştır. Bu istikrazın mümkün olup olmadığı hakkında Cizyedârzâde Ahmed Bahaeddin Efendi'den bilgi istenmiştir. Ahmed Bahaeddin Efendi'nin *takrîrine* göre Bursalı zenginlerin servetleri Şam, Halep ve Bağdat tüccarı gibi kıymetli eşya ticaretine değil, murabahacılığa dayanmaktadır. Paralarının büyük bir kısmı fukara-yı raiyyetin zimmetindedir. Bursa'nın en zengini olan el-Hac Hasan 100 kese borç vermeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca daha önce de 70 keselik bir borç vermiştir. Diğer zenginlerin onun yarısı kadar bile servetleri yoktur. Sonuç olarak sadece 100.000 guruş (200 kese) borcun verilebileceğini bildirmiştir. Bu belgeyle ilişkili belgelerden anlaşıldığı üzere devlet yine de en azından 500 kese borç almayı planlamıştır.

بوسه ده ساکن اصحاب بيسار بخازنه لدى القضا بلك بشوز كيسه اقبه استناده اولى من اوله بلورى استغرضى ها و حسن
تخبر اوله ان كتوبه جواب اوله اوزده جزيه دار زاده حسين اغا حقيرى احمد بها، الدين اقبى طرفه و دود اوردن تقريره
١١٦٢
بوسه اهل بسى خنده تروق و بيسار ايله معروف اولدر جنر نفردن عبارق اولوب ماعداسى من حربه البيسار امير بوزيه حق خوت
عنه به مستعد اولدقلى ظاهر دور اقبى موخا اهلك بوردى و خاتون صكره خانه سنه اولون قرق نفره قرق نغزه نسوان اولد
اقوات ضرور بوزيه لرى ترازى شغيله اكثر اوقاقى جفتكدر مرور ايمك تفرجه امور شهره و قوف تاى اولوب كمن استماع اولدقلى
ذكر اولدان نفوس متعدد بوندر بيسار ايله شهرتعار اولوب بوندر اقدم جانب بيرى نقداً بقو كيسه اقبه ديروب و كجى فقط
على طريق الاستقراض بوزيكسه اقبه و بركه نقد ايرن الخراج حسنون غبرى بلك صاحب تروق اولدر مرقم حاجى حسنون نصقى دور
اولد مرقرنن شيفر كسب ايدكلرى اموال هر ايسه ضايع و تلف اولوب بولر من موجد ايسه دعى بوندر شام و جب و بغداد
تجارى كى ذى قيمت استعده نقب بيج و شراسته مالور اولوب تجار لرى مزاجه مقوكسى اولدقلى نقد لرى اقل قين و
فقراى و عيت و دندن و اكثر سى تمنع للمهل و موات مقول سوزن اولمغه بودغه ترتيب و رسال اولدان دفتره محرد اولدقلى
بوزيك عروس ايسه قدر لرى اولوب زياده سنه حاللر من توش و بربسانان نظرى ايره جكى بلخدر اقبى موخا اهلك
انبارى مرقولرلن غلدرن دوغجه اولق موديسه بومقداره اواب عدم قدرلرين بيان ايدر ايسه جاده انصافن عدول
انجس اولدور اقبى موخا اهلك افاكسى مجرد مرتبه قدرلرين باخر اقبه نك تحصيلى خصوص اراده اولدقلى حاله ذمه
اولدقلى بناه بولر بونان موجد لرى اوزينه نها كلكرى افراط اولمغه بهر حال دفعنك اسكاف اولدقلى بقيناً جزم
انجيبه و بركه سى و كلى مخالفت اير جكلرى طن غالب اولدقلى و بواجه نك حصول اهل دين معرفيه مكن اولدقلى
تحصيلى اراده فاطمه بولدقلى صورت قريحه صيحه وى انجيبه تعيين و مقدار اولدقلى تدير لوجه امرى و وعد و وعيدك
زمانى تميز و قرق قدرنل عقو و سوزا كدر و منافعه اعتبار و جب مال سوزا سله مأمور اولدقلى حقيقى انصاف ايمز
بر بلك قولر بيه تحصيلى ذى علفى سول ايركون اقبى موخا ايله تقريره مذكورن تخبر ايرد

۹

پادشاه

محمد علی پاشا
وزیر اعظم
۲۹ آغوست ۱۷۹۱

شوقلو کراشو مهابتو قدرنلو وئی فهمم افتم
بروسه اها لیسندن چنگلی اوغلی نام کهنه مالدار و مراجه جیلی اید شهرتعداد اولدیفینه نبار مصارف
غزاجه داده امداد ایتمک ایچون بوزن اقم مومی الیدن بر مقدار آنچه مطالبه اولمش نبار علیه مومی الیه
دخی بوجه پیشین او توبش بیک غروش ادا و بعده ایکی نقیبط اید الی بیک غروش دخی دیریم متعهد اولوب
وسالف الذکر ایکی نقیبط دخی نقیبط اولی او اولستیم ایش بودیه نقیبط ثانی اولد کبری بیک غروش
دخی نصفی استدان و تسلیم ایروب ایچی نصف آخری اولو اون ایکی بیک بیوز غروشک بوجه تداکم اقداری
اولدغین بایده مبلغ مرقومک عضو اولمشن بروسه قاضی بر قطع اعلامیلد انهاد استعا ایتمک خلاصه تیریلوب
خلاصه بیده برابر معروض حضور مطارم موفور ملوکانه ری قلمند مومی الیه حنفلی اوغدنک فی الاصل جانب بیلی
اخذ و عطاسی اولوب مجرد مقولدر دیو اولمقدار مبالغ کدودن امداد جهاد ایچون جانب بری طلب اولمش اولغلاه
بر وجه مجرد متعهد اولدغی مبالغک نقیبط کانیسندن باقی قالد سالف الذکر اون ایکی بیک بیوز غروشک عفو
اولغنه می اراده علیه ری بوردیلور یا خود نیه مطالبه اولغنی امر عالیدری بوردیلور هر حالده خران شوقلو کراشو
مهابتو قدرنلو وئی فهمم افتم پادشاه خند کبیر

Belgenin Okunuşu

*“Kaymakam Paşa
İktidârı yok ise alınmaya*

Şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy- ni’metim efendim

Bursa ahâlîsinden Çingilloğlu nâm kimesne mâl-dâr ve murâbahacılık ile şöhret-şi’âr olduğuna binâ’en masârif-i gazâ ve cihâda imdâd etmek için bundan akdem mûmâ-ileyhden bir mikdâr akçe mütâlebe olunmuş binâ’en-aleyh mûmâ-ileyh dahi ber vech-i peşîn otuz beş bin guruş edâ ve ba’dehû iki taksit ile elli bin guruş dahi vermeye müte’ahhid olup ve sâlifü’z-zikr iki taksitden dahi taksît-i evvelini edâ ve teslîm eylemiş. Bu def’a taksît-i sâni olan yirmi beş bin guruşun dahi nısfını istidâne ve teslîm edip ancak nısf-ı âheri olan on iki bin beşyüz guruşun bir vechile tedârikine iktidârı olmadığı beyânıyla meblağ-ı merkûmun afv olunmasını Bursa kadısı bir kıt’a i’lâmıyla inhâ ve istid’a etmekle hulâsa ettirilip hulâsasıyla berâber ma’rûz-ı huzûr-ı mekârim-mevfûr-ı mülûkâneleri kılınmıştır. Mûmâ-ileyh Çingilloğlunun fi’l-asl cânib-i mîrî ile ahz ve itâsı olmayıp mücedded mütemevvildir deyü ol mikdar meblağ kendüden imdâd-ı cihâd için cânib-i mîrîye talep olunmuş olmakla ber vech-i muharrer müteahhid olduğu mebâliğin taksît-i sânisinden bâkî kalan sâlifü’z-zikr on iki bin beşyüz guruşun afv olunmasına mı irâde-i aliyyeleri buyurulur yahud yine mütâlebe olunması mı emr-i âlîleri buyurulur her halde fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni’metim efendim pâdişâhım hazretlerindir”.

EK 7: Çingilloğlu Kölesi Hacı Hasan Ağa'nın muhallefatının müsâderesi hakkında bir belge ve Okunuşu BOA., HAT Dosya No: 206, Gömlek No: 10866 (5 Temmuz 1796)

Bu belge Çingilloğlu Kölesi Hacı Hasan Ağa'nın muhallefatının müsâdere edilmesiyle ilgili bir belgedir. Belgede, hâlihazırda başka bir görevle Bursa'da bulunan İsmail Hulusi Efendi'nin mübaşir tayin edildiği ve merhumun muhallefatı hakkında bir tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır. Ağa'nın, odasında (Simkeş Hanı'nda) mevcut nakit parası, gayrimenkulleri, hayvanları ve eşyaları ile alacaklarına dayanan 719.620 guruş değerindeki muhallefatı tespit edilmiştir.

۵

بازنام

موتو کاتماو مهابو قورتلو و قنتم اخدم

بروسه نایچی بله خذاجکان دیوان همایونین اونیج مهور کلیسا ماده سی تحوی به ما مورتله بروسه جانندن اولو اسماعیل
قورلی طرفین بودغه وار اولون اوندق مفرینن بونون قنم بروسه ده وفات ایرک جنقللی اولی کوله سی حاجی حسن بله
معدوم همایوندری اولدیغی اوندک کافه اول داشیبا سی جانب میرین خیر اولون صا دوزولون ارعالی بیخه سقایی
قهر اولون اولده سنه اولدوقلارین دورینن موجود اهناسی نقودی قنم اولون قنم اونیج بلک بشیوز عوقی اولون بشی باره بلک اولدی
دربویج دفتر دعافی اونیج بلک بشیوز اولون برعونه واطه دکور دکان ویاکه اولون قنم اولون اولون اولون اولون
دویولانی دعایی بشی بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز کیمی عوقی بوقر باره به بالغ اولون قنم اونیج بلک
رسیدج اولون بوسونن کیمی بوی بوی اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون
و قنم سفیرات دفتر قنم در سادقه قنم اونیج بلک بشیوز و سفیری سید عبداله هاب نام صبغی کزله قنم
سقایی قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز
اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون
دوکر وقت عدد صبغی قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز
امدقن برسنه مقم سفیر قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز
ناب و مباشرت قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز
دفتر مذکور ایله معاً مروض عینه عیاری قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز
بشیوز عوقی بریقا و سعادت جبارون اوندک اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون
قولی طرفه اعطای و ساز ذمات و مخلفاتی دعایی بونون مکک هعقد اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون اولون
و تقابلی جبارون قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز
قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز
امرد زمان موتو کاتماو مهابو قورتلو و قنتم اخدم بازنام حفر قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز قنم اونیج بلک بشیوز

Belgenin Okunuşu

Padişahım

Nakid defterdara teslîm olunup umûr-ı müsta'celele sarf eylesin.

Ve bedeli dahi Rikâb-ı Hümâyûnuma istîzân olunmadan

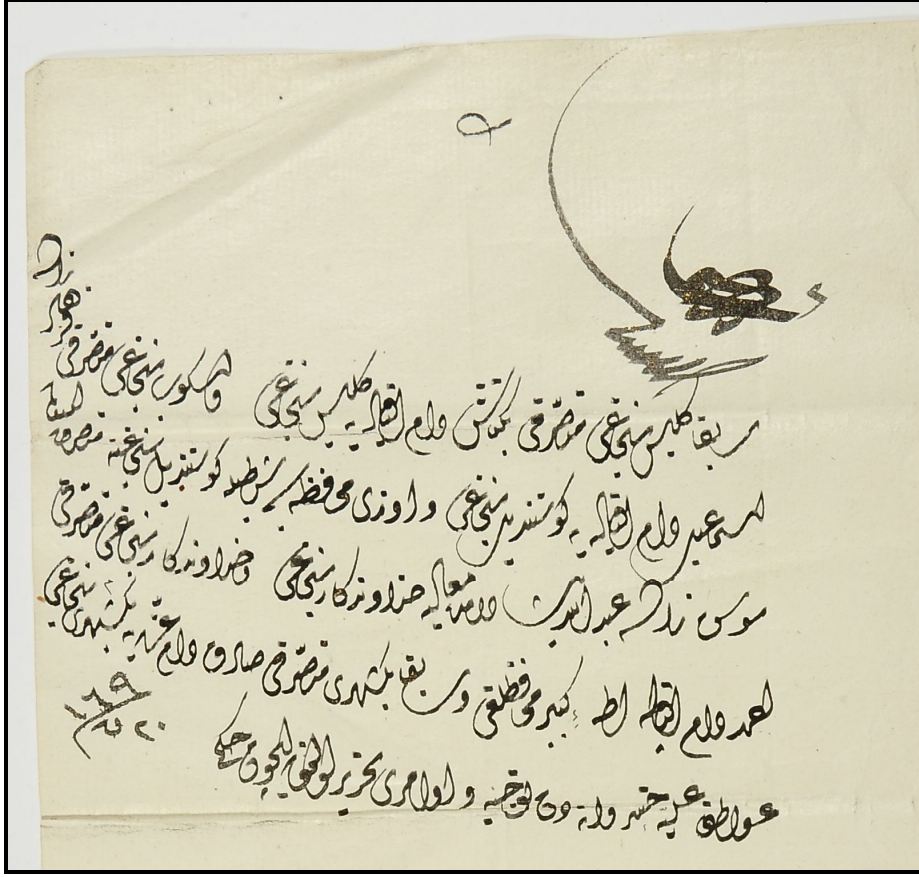
kat' olunmasın. Zira külliyetli şeydir.

Az akça ile olamaz ne suretle olur ise bir gün evvel tahsîl olunsun.

Bursa nâ'ibi ile Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûndan olup ma'hûd kilise maddesini taharrîye me'mûriyetle Bursa cânibinde olan İsmâ'il Hulûsi Efendi kulları tarafından bu def'a vârid olan evrâk mefhûmunda bundan akdem Bursa'da vefât eden Çingilloğlu Kölesi Hacı Hüseyin'in ma'lûm-ı hümâyûnları olduğu üzere kâffe-i emvâl ve eşyâsı cânib-i mîrîden zabt olunmak için sâdır olan emr-i âlî mücebine müteveffâ-yı merkûmun temhîr olunan odasına vardıklarında derûnunda mevcûd ecnâs-ı nükudu ta'dâd olunup kırk altı bin beşyüz guruş on beş paraya bâiğ olduğu ve ber-müceb-i defter zimemâtı altı yük altmış bir yediyüz otuz bir guruşa ve oda-ı mezkûr ve dükkân ve sâkin olduğu menzillerinde olan eşyâ ve civârı ve hayvânâtı dahi beşbin yüz kırk dokuz buçuk guruşa ve nefsi-i Bursa ve sâ'ir havâlsinde olan emlâki dahi altı bin ikiyüz kırk guruşa resîde olmağın bu sûrette cümlesinin yekûnu yedi yük on dokuz bin altıyüz yirmi guruş bu kadar paraya bâliğ olmaktan nâşî mumzâ ve mahtûm müfredât defterlerini Der-sa'âdete takdîm ettiklerin ve defter-i mezkûrda mastûr zimemâtın humsu mikdârı mümteni'ü'l-hüsûl olduğundan gayri müteveffâ-yı merkûmun zevcesine cihât-ı şer'iyye-i ma'lûmeden kırk üç bin beşyüz ve haifidi Seyyid Abdülvehhâb nâm sagîre kezâlik kırk bin üçyüz otuz dört guruş deyni olduğunu ve defter-i mezkûrda muharrer emlâkinden müteveffâ-yı merkûmun kendisi sâkin olduğu menzili ile mefrûşâtını ve diğerk dört aded sagîr menâzilini ve iki aded haffaf ve iki aded çörekçi ve diğerk iki kepenk dükkân ve eşyâsını ve bağ ve bağçe misillü ba'zı emlâkini bir sene mukaddem hafidi sagîr-ı merkûma hibe etmiş olduğunu ma'lûmu olanlar tevâtüren ihbâr eylediklerin ba'de'l-

beyân buna dâ'ir sâ'ir keyfiyyâtı nâ'ib ve mübâşir-i mûmâ-ileyhimâ ber-vech-i tafsîl tahrîr ve iş'âr etmiş olmalarıyla edevât-ı mezkûre hulâsa ettirilip manzûr-ı şâhâneleri buyurulmak için defter-i mezkûr ile ma'an ma'rûz-ı atebe-i ulyâları kılındı. Defter-i mezkûrda mastur müteveffâ-yı merkûmun nakden zuhûr eden sâlifü'z-zikr kırk altı bin beşyüz guruşu serî'an Der-sa'âdete celb olunmak üzere olmakla geldikde der-dest olan Tersâne-i Âmireleri masârifine sarf için defterdar efendi kulları tarafına i'tâsı ve sâ'ir zimemât ve muhallefâtı dahi bundan sonra her ne mikdar bedele kat' olunabilir ise tahsîl olunacak peşîn takasıtı celb olundukda ber-muktezâ-yı vakt ü hâl müte'âkıbü'z-zuhûr olan masârif-i mühimme-i müsta'celele sarf için Hazine-i Hümayûnlarına vaz' olunmak zımında onun dahi mûmâ-ileyh defterdar efendi kullarına teslîmi muvâfık-ı re'y ve rızâ-yı şâhâneleri ise ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü veliyy-i ni'metim efendim pâdişahım hazretlerininindir.

EK 8: Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıflığına atama kaydı. BOA. Cevdet Dahiliye, Dosya No: 273, Gömlek No: 13619. 3 Mayıs 1756



Belgenin Okunuşu

Sâbıkan Kilis Sancağı Mutasarrıfı Bektaş dâme ikbâlühûya Kilis Sancağı, ve Üsküb Sancağı Mutasarrıfı Ferhâdzâde İsmâ'il dâme ikbâlühûya Köstendil Sancağı, ve Özi Muhafazası şartıyla Köstendil Sancağına Mutasarrıf olan Süsenzâde Abdullah Paşa dâme me'âliye Hüdâvendigâr Sancağı, ve Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı Ahmed dâme ikbâlühûya Ada-i Kebîr muhâfızlığı, ve sâbıka Beyşehri Mutasarrıfı Sâdık dâme izzühûya Beyşehri sancağı avâtıf-ı aliyye-i hüsvâneden tevcîh ve evâmiri tahrîr olunmak için hüküm.

20 N. 1169

Tablo 2 :18. Yüzyılda Osmanlı topraklarında geçerli paralardan bazıları ve değerleri

Tarih	Fındık altını (guruş)	İstanbul Zer mahbubu (guruş)	Mısır Zer mahbubu	Macar altını (guruş)	Guruş
1703 ¹					120 akçe
1716 ²					110 akçe
1717 ³					110 akçe
1729 ⁴		2,5			120
1740 ⁵					110 akçe
1771 ⁶	4	3			
1775 ⁷					120 akçe
1779 ⁸	4	3	2,75		
1787 ⁹					120 akçe
1798 ¹⁰	5	3,5 g	1,5	5	110 akçe

¹ Miyase Koyuncu, 1703'te belirlenen 1 guruş= 120 akçe oranının en azından 1760'lara kadar değişmeden kaldığını belirtmektedir. Koyuncu, Miyase, 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 134.

² Uğur, a.g.tz., s. 242.

³ Uğur, a.g.tz., s. 242.

⁴ Sahillioğlu, a.g.m. 1968, s. 66,

⁵ BŞS. B 193/34b. Vergi tahsili kayıtlarına dayanan tespitlerde çoğunlukla bir guruş=110 akçe alınmıştır. Ancak halkın arasındaki rayic incelediğimiz yüzyılda çoğunlukla 120 akçe olmuştur. Aynı tarihli bir tereke kaydında bu durum gözlenmektedir. Bkz. BŞS; B 165/58 b.

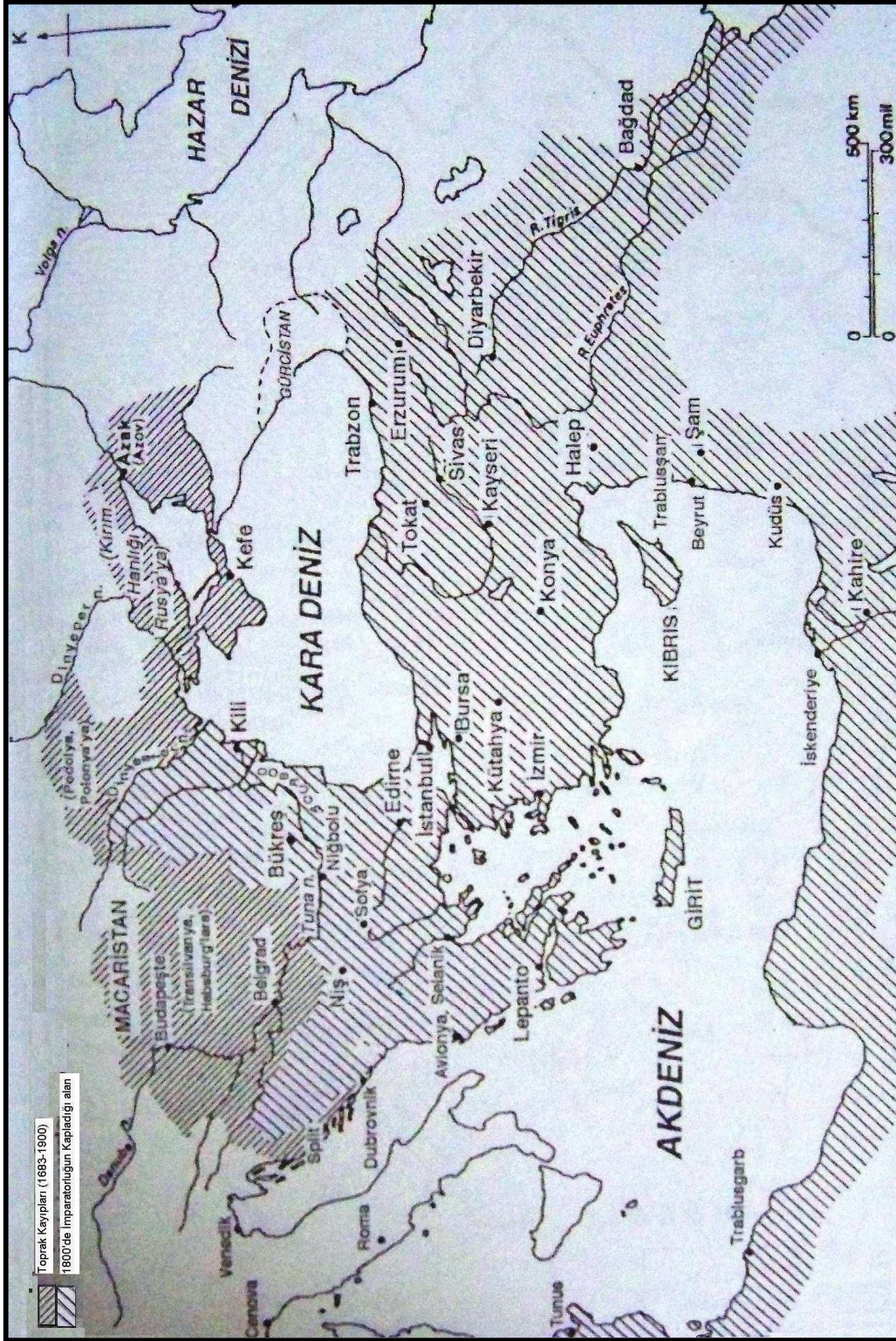
⁶ Koyuncu, a.g.tz., s. 136, Dipnot 96.

⁷ BŞS, B 222/31 b.

⁸ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 718, Gömlek No: 29394.

⁹ B.Ş.S., B 232/81a.

¹⁰ Uğur, a.g.tz., s. 242; Koyuncu, a.g.tz., s. 139.



Harita 2: 1683- 1800 döneminde Osmanlı İmparatorluğu
 (İnalçık H.-D. Quataert, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, c.2, Eren Yay., İstanbul 2004, s. 533)

ÖZGEÇMİŞ			
Doğum Yeri ve Yılı :	Ankara 1980		
Öğr.Gördüğü Kurumlar :	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise :	1994	1998	Bursa Anadolu G. San. Lisesi
Lisans :	1998	2002	Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Yüksek Lisans :	2002	2005	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora :	2006	2010	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Medeni Durum :	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi:	İngilizce		İleri düzeyde
Çalıştığı Kurum (lar) :	Başlama ve Ayrılma Tarihleri		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2002		Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yurtdışı Görevleri:			
Kullandığı Burslar :			
Aldığı Ödüller :			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :			
Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :			
Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :	TÜBİTAK SOBAG 109K422 nolu proje. Devam etmekte olan projenin adı: “Dağın İki Yüzü: Bursa’nın Dağ Yöresi İle Göçmen Köylerine Yönelik Sosyal Ağ Analizi”		
Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:			
Yayımlanan Çalışmalar :	<p>Alkan, Nilüfer, “15. ve 16. Yüzyıllarda İnan İpek Yolunda Kervanlar”, <i>Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>, sa: 11, c. 11, Bursa 2006, ss.141-157.</p> <p>Alkan Günay, Nilüfer, “Modernleşme Dönemi Bursası’nda Ulaşımındaki Gelişmeler”, <i>Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa</i>, Ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa 2009, ss.</p> <p>Alkan Günay, Nilüfer, “17. Yüzyılda Kurulmuş Bir Bursa Dergâhi: Üçkozlar”, <i>Journal of Turkish Studies(Türklük Bilgisi Araştırmaları)</i>, <i>Şinasi Tekin Hatıra Sayısı III</i>, Vol.32/II, Harvard University 2008, ss. 1-18.</p>		
			Nilüfer ALKAN GÜNAY

